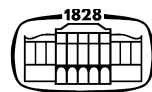

GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS,
FOGYASZTÁS
ÉS ÉLETMINŐSÉG

Tomka Béla

GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS, FOGYASZTÁS ÉS ÉLETMINŐSÉG

Magyarország
nemzetközi összehasonlításban
az első világháborútól napjainkig

AKADÉMIAI KIADÓ

A kötet megjelentetését az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA)
PUB-K 83031. számú támogatása tette lehetővé.

ISBN 978 963 05 8985 7

Kiadja az Akadémiai Kiadó, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19.
www.akademiaikiado.hu
www.gazdasagiklub.hu

Első magyar nyelvű kiadás: 2011

© Tomka Béla, 2011

© Akadémiai Kiadó Zrt, Budapest, 2011

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Fehér Katalin
Olvasószerkesztő: Szabó Zsuzsa
Termékmenedzser: Kiss Zsuzsa
Fedélterv: Auth Design terve alapján Markó Natália munkája
Budapest, 2011
Kiadványszám: BB100038
Megjelent 27,52 (A/5) ív terjedelemben

Készült a Gyomai Kner Nyomda Zrt.-ben,
a nyomda alapításának 129. esztendejében.
Felelős vezető: Fazekas Péter vezérigazgató
www.gyomaikner.hu

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió-
és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

TARTALOM

Előszó	7
1. Bevezetés: A hármas perspektíva	9
1.1. Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség nemzetközi összehasonlításban.....	11
1.2. A kutatás célja és menete	27
1.3. Módszerek és források. Az elemzés statisztikai problémái.....	29
1.4. A kötet felépítése	34
2. A gazdasági növekedés folyamata	36
2.1. A gazdasági kibocsátás és növekedés kalkulációja	37
2.1.1. A számítási módszerek és a források általános jellemzői.....	37
2.1.2. A Magyarországra vonatkozó források sajátosságai	49
2.2. Növekedési trendek és szakaszok Nyugat-Európában	56
2.2.1. A háborúk kora	57
2.2.2. A nagy boom	68
2.2.3. Stagfláció és struktúraváltás	75
2.2.4. Konvergenciák és divergenciák Nyugat-Európában	79
2.3. A növekedés menete Magyarországon	83
2.3.1. Megrázkódtatások és stabilizációk	85
2.3.2. A központilag irányított gazdaság időszaka	96
2.3.3. A növekedési ütemek eltérései Magyarország és a nyugat-európai országok között.....	107
3. A fogyasztás alakulása.....	110
3.1. A fogyasztás mennyiségi, szerkezeti és minőségi változásai a nyugat-európai társadalmakban	111
3.1.1. A fogyasztás szintje	111
3.1.2. Szerkezeti vonások	114
3.1.3. Minőségi tényezők.....	132
3.1.4. Szabadidő és szórakozás. A fogyasztói társadalom	137
3.1.5. Homogenizáció és sokszínűség Nyugat-Európában.....	150
3.2. A fogyasztási minták alakulása Magyarországon.....	154
3.2.1. A fogyasztás szintje	154
3.2.2. Szerkezeti sajátosságok	158

3.2.3.	Minőségi aspektusok	163
3.2.4.	Munka, pihenés és szórakozás. Létezett-e „fogyasztói szocializmus” Magyarországon?.....	168
3.2.5.	Közeledések és távolodások Magyarország és Nyugat-Európa társadalmi között	177
4.	Az életminőség átfogóbb megközelítése felé	180
4.1.	Fogalmi és módszertani kérdések.....	180
4.2.	A szélesebb jólét trendjei Nyugat-Európában	184
4.3.	Az életminőség alakulása Magyarországon	199
5.	A változások fő okai.....	204
5.1.	A gazdasági növekedés meghatározói	204
5.2.	A konvergenciák és divergenciák magyarázatai.....	212
6.	Az ezredforduló fejleményei	221
6.1.	Nyugat-Európa növekedése és ennek keretfeltételei az ezredfordulón. Változások az életminőség terén	222
6.2.	Magyarország 1990 után: gazdasági átalakulás, fogyasztás és életminőség .	236
7.	Összefoglalás: a hármas perspektíva tanulságai.....	255
	Függelék	265
	Irodalomjegyzék	272
	Táblázatok és ábrák jegyzéke	297
	Név- és tárgymutató	299

ELŐSZÓ

*Amint elkezdünk gondolkodni a
gazdasági növekedésről, attól kezdve
nehéz bármi másra gondolni.*
Robert Lucas (1988)

A Nobel-díjas amerikai közgazdásztól származó fenti idézet többértelműségének köszönhetően lett munkám mottója. A mondat egyrészt jelzi, hogy a gazdasági növekedés az utóbbi évtizedekben a közgazdaságtan, a gazdaságtörténet, sőt általában a társadalomtudományok egyik legnagyobb és leginkább koncentrált figyelmet vonzó kérdésévé vált, s – ami ennél is fontosabb – a politikában, a médiában és a szélesebb értelemben vett társadalmi nyilvánosságban is központi helyet foglal el. A 21. század elejére a híradások egyik vezető témájává vált, hogy miként alakult, s várhatóan hogyan alakul majd egy adott ország, egy régió, az euróövezet, esetleg gazdasági ágazat növekedése egy bizonyos negyedévben vagy évben, vásárlóerő-paritáson számítva vagy anélkül, különböző bázisadatok szerint és meghatározott befolyásoló hatások figyelembevételével vagy azokat elhanyagolva. Mindez viszonylag új fejlemény, hiszen termelési adatokat korábban is gyűjtöttek, de csak a második világháború után kezdett széles körben elterjedni a gazdasági növekedés átfogó mérését lehetővé tevő nemzeti számlák rendszere. A gazdasági növekedés fogalmának és mérésének karrierje maga is összetett történeti probléma, mivel szorosan kapcsolódik nemcsak a modern ipari társadalmak gazdasági fejlődéséhez, hanem azok társadalmi és kulturális átalakulásához is. Mindez átvezet ahhoz, hogy a mottóként választott gondolat szintén tükrözi a gazdaságról és a társadalomról való gondolkodás beszűkülési folyamatát.

A gazdasági növekedés kétségkívül fontos és alapos vizsgálatra méltó jelenség. Társadalmi hatásainak bemutatásához nélkülözhetetlen azonban a fogyasztás önálló tanulmányozása is. Nem csupán azért, mert a növekedés minden hosszú távú kapcsolat ellenére nem feltétlenül eredményezi a fogyasztás azonos mértékű emelkedését, hanem azért is, mivel a fogyasztásnak a szintjén kívül számos más vetülete létezik, melyek nemcsak a gazdasággal, hanem a kultúrával, sőt a politikai rendszerrel is kapcsolatban állnak. A 20. század utolsó évtizedeiben ugyancsak nyilvánvalóvá vált, hogy nem csupán annak van számos hátránya, ha a kormányok a növekedési ütem emelését tekintik végső céljuknak, hanem a társadalomtudományokon belül is szükséges a gazdaságról való gondolkodás hangsúlyainak módosítása, a növekedési paradigma meghaladása vagy legalábbis tartalmának kiszélesítése. E folyamattal párhuzamosan vált mind népszerűbbé az életminőség fogalma és a mögötte rejlő szemlélet, mely a gazdasági-társadal-

mi fejlődés sikerességét nem csupán a termelés bővülésének tempója alapján, hanem ennél komplexebb módon kívánja megítélni. Olyan szempontokat kíván bevonni, mint a fenntarthatóság, az előállított termékek és szolgáltatások tényleges jólétet és jól-létet – vagyis a lakosság szubjektív jólétérzetét – növelő értéke és hasonlók, melyekről a könyvben még részletesen lesz szó. Nem túlzás azt állítani, hogy a gazdasági növekedés paradigmájával szemben az utóbbi két-három évtizedben jelentős kritikustábor alakult ki.

Könnyebb azonban a bírálatokat megfogalmazni, mint a gazdasági növekedés paradigmájának életképes tudományos alternatíváját kialakítani. Különösen érvényes ez a történeti kutatásokra, ahol az életminőség koncepciójának alkalmazása nemcsak az értékválasztások fokozott jelenlétével összefüggő, szokásos problémákkal találja szemben magát, hanem további erős korlátokba ütközik, már csak az életminőség tényezőinek múltbeli alakulására vonatkozó források hiányai miatt is. Nem véletlen tehát, hogy az életminőség történeti vizsgálatával – különösen magyar vonatkozásban – ritkán találkozunk. A könyvben arra teszek kísérletet, hogy ezeket a jelenségeket – gazdasági növekedés, fogyasztás, életminőség – hosszú távú perspektívában és lehetőleg egymással való összefüggéseik feltárásával vizsgáljam, s ezzel hozzájáruljak történeti képünk gazdagításához. Eközben amellet érveltem, hogy e három terület együttes elemzése – ezt „három perspektívá”-nak neveztem – a leginkább célravezető akkor, ha a magyar és a többi európai társadalom életviszonyainak 20. századi alakulását kívánjuk jellemezni, s különösen akkor, ha mindezt összehasonlító módon tesszük.

A munka során több kolléga segített javaslataival. Mindenekelőtt Kövér Györgynek szeretném megköszönni, hogy részletes írásos véleményt adott a kéziratról, majd szóban is elmondta észrevételeit, ami elősegítette több – de bizonyosan nem minden – hiba kijavítását. A kézirat különböző változatainak elolvasása alapján hasznos javaslatokat kaptam még Faragó Tamástól, Orosz Istvántól, Pogány Ágnestől és Romsics Ignáctól is, melyekért szintén hálás vagyok. Köszönettel tartozom ezenkívül azoknak az intézményeknek és szervezeteknek, melyek az elmúlt időszakban valamilyen formában segítették munkámat. Nemcsak e könyv anyaggyűjtése és megírása során tették ezt, hanem más társadalom- és gazdaságtörténeti és összehasonlító történeti kutatási programok támogatása révén is, melyek tanulságait azonban itt is igyekeztem hasznosítani. Ezek közé tartozik a Szegedi Tudományegyetemen kívül az OTKA, valamint az International Institute of Social History (Amszterdam), a Humboldt Universität (Berlin) és az Alexander von Humboldt-Stiftung (Bonn) is.

Szeged, 2010. október

Tomka Béla

1. BEVEZETÉS: A HÁRMAS PERSPEKTÍVA

A 20. század során számos olyan fogalom jelent meg és terjedt el a társadalomtudományokban, amelyek a társadalmak jólétét és az egyének életviszonyait hivatottak megragadni. Ezek közé tartozik a bruttó hazai termék, a nemzeti jövedelem, az életszínvonal, az életminőség, vagy a szubjektív jóléti érzet. A fogalmak egyben versengő elképzeléseket takarnak, s egyaránt – bár nem feltétlenül azonos mértékben – rendelkeznek előnyökkel és hátrányokkal alkalmazásuk során, melyeket a későbbiekben részletesen is bemutatunk. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy egyfajta fejlődés is megfigyelhető használatuk terén, mégpedig az egyszerűbb, a gazdasági teljesítményt és az anyagi fogyasztást előtérbe helyező koncepcióktól az olyan összetettebb tartalmú fogalmak irányába, melyek az életviszonyok számos más, nem anyagi vonatkozású jellemzőjének bevonására is kísérletet tesznek. Az 1960-as évekig egy társadalom jólétét mindenekelőtt az anyagi, gazdasági tényezőkkel írták le, s ennek megfelelően a jólét fő mutatójának is a gazdasági kibocsátás alakulását tartották. Ettől kezdve azonban mindinkább teret nyert az a felfogás, hogy a gazdasági kibocsátás mérőszáma – legyen az a nemzeti jövedelem vagy a bruttó hazai termék – nem megfelelően írja le a jólétet, s a gazdasági növekedésnek ára van, mely ökológiai és társadalmi költségek formájában jelentkezik. Az alternatív elképzelések, illetve indikátorok kidolgozására irányuló törekvések során számos eredmény született, de a kutatások közel sem tekinthetők befejezettnek, s a velük kapcsolatban felmerült problémák megoldása máig aktuális feladata maradt a nemzetközi társadalomtudománynak.

E jelenségek múltbeli alakulásának megismerése terén jelentős hiányok és aránytalanságok tapasztalhatóak – különösen magyarországi vonatkozásban. A nyugat-európai – és más fejlett tudománnyal rendelkező – országok esetében a történeti-gazdaságtörténeti kutatások nagy figyelmet fordítottak a gazdasági fejlettség és a gazdasági növekedés alakulására, s ennek során fontos eszköznek bizonyultak a nemzetközi összehasonlítások. Ezzel szemben a hazai gazdasági növekedés 20. századi dinamikáját véleményünk szerint nem tisztázta megfelelően a történetírás: egyes történelmi korszakok érdemükön felüli minősítést kaptak az irodalomban, míg más periódusok a körültekintő elemzés – s nem utolsósorban összehasonlító vizsgálatok – hiányában túlzottan negatív értékelésben részesültek. Az életszínvonal, illetve a fogyasztás története tekintetében még a legfon-

tosabb problémák megfogalmazására is alig, az életminőség alakulása esetében pedig egyáltalán nem került sor, bár utóbbi téren a történeti vizsgálatok nemzetközileg is gyermekcipőben járnak.

Ennek megfelelően munkánk fő célja a gazdasági fejlettség, az életszínvonal, illetve a fogyasztás és az életminőség magyarországi alakulásának hosszú távú – 1918 és 1990, illetve az ezredforduló közötti – vizsgálata. A munka folyamán – az eddigieknél szisztematikusabb összehasonlítások révén, valamint új módszerek és források felhasználásával – törekszünk annak megállapítására, hogy melyek voltak a magyarországi fejlődés sajátosságai az egyes korszakokban. Az összehasonlító módszer alkalmazása azért indokolt, mert ez – mint az alábbiakban részletesen is bemutatjuk – segíthet számos kutatási probléma eddigieknél hatékonyabb megoldásában: az egyes gazdaságtörténeti korszakok említett értékelése is ezek közé tartozik.

Összehasonlításunk során kiemelt szerephez jut a gazdasági, valamint a fogyasztás és az életminőség terén látható konvergenciák és divergenciák vizsgálata, vagyis annak feltárása, hogy mikor nőtt s mikor csökkent a különbség a magyar és a többi európai – főként nyugat-európai – társadalom között a jelzett területeken. Mindezt több tényező is indokolja. Mindenekelőtt a konvergenciák és divergenciák kutatása azért lehet az összehasonlító történeti kutatások egyik legfontosabb vonulata, mert a különbségek és azonosságok időbeli változása iránt érdeklődik, s így kiválóan megfelel a történeti szemléletmódnak. Emellett egy sor más ösztönzője is van ennek a kérdésfelvetésnek. A konvergencia az 1990-es évek európai politikai-gazdasági diskurzusának egyik kulcsfogalma lett. Az Európai Unió mindig is feladatának tekintette a gyengébben fejlett térségek és országok felzárkóztatását, amit korábban gyakran a kohézió erősítésének neveztek. A monetáris unió napirendre kerülésével azonban már számszerűen is meghatároztak olyan közös célokat, kritériumokat, melyeket a közös valutát bevezetni kívánó országoknak el kellett érniük, vagyis egyes – főként pénzügyi-makrogazdasági – területeken előírták a konvergenciát a tagoknak. A konvergencia fogalmának használatát tovább szélesítette az Európai Unió tervbe vett, majd a közelmúltban végre is hajtott bővítése: mivel az újonnan csatlakozó volt kommunista országok legtöbbje jóval gyengébben fejlett a korábbi tagoknál, felzárkózásuk, a kohézió erősítése, vagyis a régi és új tagállamok közötti gazdasági közeledés az Európai Unió működése és így jövője szempontjából is alapvető kérdés lett, s megjósolhatóan még sokáig az is marad.

A gazdasági konvergenciák-divergenciák utóbbi években megélnékvált kutatásának a közgazdaságtanban belüli okai is vannak. A közgazdaság-tudományban az utóbbi évtizedekben uralkodó neoklasszikus elmélet gyakorlati tesztjének tekinthető ugyanis, hogy megfigyelhető-e konvergencia a kevésbé fejlett és a fejlettebb gazdaságok között. A neoklasszikus elmélet a konvergencia létezését feltételezi, hiszen a gyengébben fejlett gazdaságokban olcsóbbak a termelési tényezők, s így nagyobb a tőke megtérülése, aminek következtében a tőkének ebbe az irányba

kell áramlania. A beruházások aztán termelékenységnövekedést eredményeznek, ez pedig konvergenciához vezet. Vagyis ha megfigyelhető a fejlettségi különbségek kiegyenlítődése, akkor az az elmélet empirikus igazolásának tekinthető, és a piaci erők akadálytalan érvényesülésének elősegítése mellett szolgálatat érveket. Ellenkező esetben, vagyis a szegény és a gazdag országok közötti gazdasági divergencia esetén, komoly érvek szólhatnak a kormányok és a nemzetközi szereplők gazdasági beavatkozása mellett, melynek segítségével esetleg elérhető a fejlettségi különbségek kiegyenlítődése, illetve azok mérséklődése.

Választott témánk kontextusának vázolása után a bevezető fejezet felépítése a továbbiakban a következő: elsőként a gazdasági kibocsátás, illetve növekedés, a fogyasztás és az életminőség 20. századi alakulásáról folytatott nemzetközi és hazai összehasonlító kutatások, továbbá a gazdasági konvergenciák vizsgálatának legfontosabb jellemzőivel foglalkozunk. Ezt követően részletesen megfogalmazzuk a kutatás célját, és ismertetjük annak menetét, a legfontosabb felhasznált forrásokat, az alkalmazott módszereket, illetve a vizsgálat korlátait, valamint bemutatjuk az összehasonlító kutatások fontos módszertani problémáit, végül pedig a kötet szerkezetét.

1.1. Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség nemzetközi összehasonlításban

A gazdasági fejlettség és a gazdasági növekedés mérésének első kísérleteivel 17–18. századi gondolkodók műveiben találkozhatunk.¹ E szerzők – mint a brit Sir William Petty és az ugyancsak brit Gregory King – a gazdasági színvonal illusztrálására szánt adatsorokat állítottak össze, melyek azonban kevésbé voltak szisztematikusak és kidolgozottak, már csak azért is, mert ekkor még hiányzott a széles körű gazdaságstatisztikai adatgyűjtés.² Utóbbi megteremtése a 19. század második felében kezdődött, s tökéletesedéséhez további fontos impulzust adott a kormányok igénye a gazdasági folyamatok nyomon követésére és befolyásolására az első világháború során, majd pedig a nagy világválság idején.

¹ Tanulmányunkban a „gazdasági kibocsátás” fogalma helyett sok esetben a „gazdasági növekedés” kifejezést használjuk. A két fogalom természetesen nem egymás szinonimája, hiszen utóbbi a gazdasági kibocsátás változását jelöli. A „gazdasági növekedés” használatának egyrészt stilisztikai oka van – a szóismétlések elkerülése –, másrészt a vonatkozó nemzetközi és hazai irodalomban is ez terjedt el a „gazdasági kibocsátás”, illetve a „gazdasági kibocsátás változása” helyett.

² Angus Maddison: *Political Arithmetic and Historical Demographers: The Pioneers of Macro-Measurement*. In: Angus Maddison: *Contours of the World Economy, 1–2030AD*. Oxford: Oxford University Press, 2007, 249–293.

Néhány releváns, de módszertanilag még mindig meglehetősen kezdetleges 19. század végi előzmény után Simon Kuznets két világháború között született munkái tekinthetők a gazdasági fejlettség és növekedés mérése valódi kiindulópontjainak.³ 1932-ben az amerikai szenátus kezdeményezésére elindult egy munka a megelőző évek egyesült államokbeli nemzeti jövedelmének megállapítására, amit Kuznets felügyelt. Ez a törekvés hamarosan Európában is követőkre talált, ahol az 1930-as években szintén figyelmet kaptak a nemzeti termék meghatározásának elméleti és gyakorlati problémái, s 1941-ben a brit James Meade és Richard Stone hazájuk háborús erőfeszítéseinek jobb irányítása céljából fejlesztett ki nemzeti számlát.⁴

Viszonylag korán megjelent a nemzetközi összehasonlítás szempontja is az ilyen kalkulációkban, ami azóta a gazdasági kibocsátás mérésének egyik legfontosabb célja lett. Az összehasonlítások szisztematikus alkalmazásának pionírijai között meg kell említeni Colin Clark nevét. Clark több módszertani újítást is végrehajtott: például bevezette a „nemzetközi egység” fogalmát a nemzeti jövedelmek reálértékének mérésére a valuták vásárlóereje közötti eltérések okozta problémák áthidalása céljából.⁵ A gazdasági növekedési folyamatok összehasonlítása különösen nagy lendületet vett a második világháború után a két eltérő gazdasági-politikai rendszer kialakulásának következtében. Igen nagy jelentőségű volt az ENSZ azon törekvése, hogy egységesítse a nemzettermék-számítások módszertanát. Az ENSZ által 1949-ben bevezetett SNA (*System of National Accounts*) – melyet azóta többször is megújítottak – lehetővé tette a fogalmak és mérési módszerek korábbinál következetesebb használatát.

A közgazdaságtanban a második világháború utáni évtizedekben a növekedéseméletnek több fontos ága és irányzata alakult ki, melyek mindenekelőtt a gazdasági növekedést meghatározó okokat kutatták, s tovább finomították a gazdasági fejlettség meghatározásának elméleti alapjait. Az említett Simon Kuznets történeti outputszámításokat végzett számos fejlett és kevésbé fejlett országra vonatkozóan, s ezen az empirikus alapon igyekezett magyarázni a növekedés tényezőit.⁶ A teória és az empirikus kutatások egymást termékenyítették meg, hiszen egyrészt az elméleti szakemberek maguk is felhasználták a gazdasági fejlettség becslésére vonatkozó empirikus tanulmányokat, másrészt a gazdasági

³ Simon Kuznets: National Income. In: Edwin R. A. Seligman–Alvin Johnson (eds.): *Encyclopaedia of the Social Sciences*. Vol. 11. New York: Macmillan, 1933, 205–224.

⁴ J. E. Meade–Richard Stone: The Construction of Tables of National Income, Expenditure, Savings and Investment. *Economic Journal*, vol. LI (1941) 216–233.

⁵ Colin Clark: The Present Level of Economic Welfare in Different Countries. In: Colin Clark: *The Conditions of Economic Progress*. London: Macmillan, 1940, 29–58.

⁶ Simon Kuznets: Modern Economic Growth: Findings and Reflections. *The American Economic Review*, vol. 63 (1973) no. 3. 247–258. Emellett lásd a magyar nyelvű válogatást Kuznets tanulmányaiból: Simon Kuznets: *Struktúra és növekedés a modern gazdaságban*. Budapest: KJK, 1981, 27–99.

növekedés mérésével foglalkozók a növekedéstudomány vívmányait figyelembe véve finomították saját módszertanukat.

Segítette ezt a törekvést, hogy a második világháború után a gazdasági fejlettségre és növekedésre vonatkozó adatok iránti igény tovább nőtt. A kormányok mind nagyobb erőforrásokat fordítottak a statisztikai apparátusok bővítésére. Erőfeszítéseket tettek, hogy információkat gyűjtsenek az egyes gazdasági ágakra és vállalatokra, valamint a háztartásokra vonatkozóan. Hatalmas, hosszú távra tervezett adatbázisokat hoztak létre, input-output statisztikákat készítettek, s reprezentatív jövedelemvizsgálatokat végeztek. Az 1950-es és 1960-as években a kutatók egyik fő törekvése az volt, hogy kiküszöböljék a nemzeti valutákban kifejezett árak eltérő szintjének összehasonlításokat torzító hatásait.

Az összehasonlítások javítását nemzetközi szervezetek is tovább támogatták. Az ENSZ által az 1970-es években indított *International Comparison Project* számított talán a legnagyobb szabású ilyen vállalkozásnak, melynek egyik fő célja szintén az volt, hogy kiiktassa a nemzeti valutákban kifejezett árak eltérő szintjének torzításait.⁷

A második világháború utáni évtizedekben szoros kapcsolat alakult ki a közgazdaságtan és a gazdaságtörténet-írás között, így nem meglepő, hogy az utóbbi diszciplína képviselői is bekapcsolódtak a gazdasági növekedés kutatásába. Míg a közgazdászok inkább a jelen vagy a közelmúlt mutatóit állították össze és vizsgálták, addig a gazdaságtörténészek gyakran jóval hosszabb távra készítettek becsléseket, s szintén kiemelt figyelmet fordítottak a nemzetközi összehasonlításokra. Eközben felhasználták a modern közgazdasági kutatás elméleti eredményeit, az ökonometria és a statisztika módszereit. Az új történeti GDP-számítások közül több igen ambiciózus volt: ezek retrospektív módon, esetenként több száz évre visszamenőleg közölték bizonyos ipari országok bruttó hazai termékét, pontosabban szólva becsléseket készítettek ilyen időtávra.

A gazdasági növekedés történeti és összehasonlító vizsgálata terén két gazdaságtörténész kiemelkedő hatást gyakorolt a második világháború utáni évtizedekben. Angus Maddison első témába vágó munkáit az 1950-es évek végétől publikálta, majd a következő évtizedekben folyamatosan bővítette a vizsgálatba bevont kérdések és országok körét, s finomította saját korábbi adatsorait is.⁸

⁷ Alan Heston–Robert Summers: What can be learned from successive ICP benchmark estimates? In: Adam Szirmai–Bart van Ark–Dirk Pilat (eds.): *Explaining Economic Growth*. Amsterdam: North-Holland, 1993, 353–373.

⁸ Maddison válogatott tanulmányai: Angus Maddison: *Explaining the Economic Performance of Nations. Essays in Time and Space*. Aldershot: Edward Elgar, 1995; más fontos munkái: Angus Maddison: *Phases of Capitalist Development*. Oxford: Oxford University Press, 1982; Angus Maddison: *The World Economy in the 20th Century*. Paris: OECD, 1989; Angus Maddison: *Dynamic Forces in Capitalist Development. A Long-Run Comparative View*. Oxford: Oxford University Press, 1991; Angus Maddison: *The World Economy. A Millennial Perspective*. OECD: Paris, 2001; legutóbb: Angus Maddison: *The World Economy. Historical Statistics*. Paris: OECD, 2003.

Egyik legutóbbi munkája már 64 országra vonatkozóan közölt hosszú távú GDP-adatokat, közöttük szinte az összes európai országot.⁹ Maddison vizsgálta a növekedésmélethez különböző aspektusait mint a gazdasági növekedés determinánsait, a gazdasági konvergenciák és divergenciák okait, s emellett a hollandiai Groningen egyetemén *Groningen Growth and Development Center (GGDC)* néven kutatóintézetet hozott létre a nemzetközi összehasonlító történeti output-számítások és más makroökonómiai vizsgálatok ösztönzésére.¹⁰ Érdekes módon Maddison széles publikációs tevékenysége ellenére a történészek körében sokáig igen elterjedt volt a svájci Paul Bairoch történeti GDP-számítása. Ezt lényegében annak egyetlen – 1976-ban megjelent – tanulmánya tartalmazta.¹¹ Népszerűségének valószínűleg az is oka volt, hogy lényegesen kevesebb jegyzet-apparátust, táblázatot és más, megfelelő szaktudás híján nehezen értelmezhető információt tartalmazott, mint Maddison korabeli munkái. A különböző idősorok értékelésére később visszatérünk, annyit azonban már itt jelezni kell, hogy a korai munkák adatai nemcsak hiányosak, hanem több tekintetben meglehetősen megbízhatatlanok voltak, s ma már egyértelműen Maddison számításait részesíti előnyben a nemzetközi gazdaságtörténeti kutatás.¹²

Bár a gazdasági fejlettség és növekedés alakulására vonatkozó vizsgálatok az utóbbi évtizedekben a nemzetközi gazdaságtörténet-írás főáramát jelentik, emellett az életszínvonal, illetve a fogyasztás is régóta fontos témája a kutatásnak.¹³ Jól illusztrálja ezt, hogy brit történészek a második világháború után évtizedeken

⁹ Angus Maddison: *Monitoring the World Economy, 1820–1992*. Paris: OECD, 1995.

¹⁰ Lásd az intézet honlapját: <http://www.ggdc.com>

¹¹ Paul Bairoch: Europe's Gross National Product, 1800–1975. *Journal of European Economic History*, vol. 5 (1976) 273–340; Paul Bairoch: The Main Trends in National Economic Disparities since the Industrial Revolution. In: Paul Bairoch–Maurice Lévy-Leboyer (eds.): *Disparities in Economic Development since the Industrial Revolution*. London: Macmillan Press, 1981, 3–17.

¹² Lásd pl. a következő kritikát: Michael Kaser: Economic Continuities in Albania's Turbulent History. *Europe-Asia Studies*, vol. 53 (2001) no. 4. 627–637.

¹³ Az életszínvonal alakulásának történeti vonatkozásaira: Norman J. G. Pounds: Standards of Living. In: Peter N. Stearns (ed.): *Encyclopedia of European Social History*. Vol. 5. New York: Scribner's, 2001, 451–460; R. Floud: Standards of Living and Industrialization. In: Anne Digby–Charles Feinstein (eds.): *New Directions in Economic and Social History*. Chicago: Lyceum Books, 1989, 117–129; Angus Maddison: *Economic Growth and Standards of Living in the Twentieth Century*. Groningen Growth and Development Centre. Research Memorandum 576 (GD-15). Groningen: Groningen Growth and Development Centre, 1994, 18; az életszínvonal tágabb értelmezésére: Richard A. Easterlin: The Worldwide Standard of Living Since 1800. *Journal of Economic Perspectives*, vol. 14 (2000) no. 1. 7–26; Wolfram Fischer: Nord und Süd–Ost und West. Wirtschaftssysteme und Lebensstandard in Europa. In: Wolfram Fischer (Hrsg.): *Lebensstandard und Wirtschaftssysteme*. Frankfurt/M.: Fritz Knapp Verlag, 1995, 213–257; Peter von der Lippe: Die Messung des Lebensstandards. In: Fischer (Hrsg.): *Lebensstandard und Wirtschaftssysteme*. 57–102.

keresztül intenzív vitát folytattak a lakosság, ezen belül különösen a munkásság életkörülményeinek változásáról az ipari forradalom kezdeti szakaszában. Azt kívánták eldönteni, hogy vajon abszolút elnyomorodásról beszélhetünk-e ekkor, vagy csak relatív elszegényedés következett be, illetve egyik sem, hanem életszínvonal-növekedés következett be.¹⁴

Az életszínvonal a vonatkozó irodalomban többnyire az életkörülmények anyagi dimenzióját foglalja magában, s általában a jövedelem, valamint a javak és szolgáltatások fogyasztásának mértékével jellemzik. A fogyasztás mennyisége mellett az utóbbi évtizedekben annak más jellemzői is nagy teret kaptak a társadalomtudományi és történeti kutatásokban, mint a fogyasztás szerkezeti átalakulása vagy a fogyasztáshoz kapcsolódó attitűdök változásai. Sőt, ma már az életszínvonal történeti kutatása leginkább fogyasztástörténetként jelenik meg.¹⁵

Mindazonáltal a fogyasztás tudományos igényű tanulmányozása nem új, hiszen – még ha el is tekintünk a szűk, közgazdasági szempontú megközelítésektől – kezdetei a 19. század közepére tehetők, amikor Európa különböző országaiban a háztartások költségvetéséről gyűjtöttek adatokat azzal a céllal, hogy meghatározzák a létminimumot.¹⁶ Ezek a vizsgálatok az élelmiszerek fogyasztására koncentráltak, s még nélkülözték a komolyabb elméleti alapokat.¹⁷

¹⁴ Az ún. Hobsbawm–Hartwell-vita főbb állomásai: Eric J. Hobsbawm: The British Standard of Living, 1790–1850. *Economic History Review*, vol. 10 (1957) no. 1. 46–68; R. M. Hartwell: Interpretations of the Industrial Revolution in England. *Journal of Economic History*, vol. 19 (1959) no. 2. 229–249; R. M. Hartwell: The Rising Standard of Living in England, 1800–1850. *Economic History Review*, vol. 13 (1961) no. 3. 397–416; Eric J. Hobsbawm: The Standard of Living during the Industrial Revolution: A Discussion. *Economic History Review*, vol. 16 (1963) no. 1. 119–134.

¹⁵ A fogyasztás történeti tanulmányozására lásd A. S. Deaton: The Structure of Demand in Europe, 1920–1970. In: Carlo M. Cipolla (ed.): *The Fontana Economic History of Europe. The Twentieth Century*. Part One. Glasgow: Collins/Fontana Books, 1976, 92–94; Victoria de Grazia: History of Consumption. In: Neil J. Smelser–Paul B. Baltes (eds.): *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Vol. 4. Amsterdam etc.: Elsevier, 2001. 2683; Victoria de Grazia–Ellen Furlough (eds.): *The Sex of Things: Gender and Consumption in Historical Perspective*. Berkeley: University of California Press, 1996; Hannes Siegrist–Hartmut Kaelble–Jürgen Kocka (Hrsg.): *Europäische Konsumgeschichte. Zur Gesellschafts- und Kulturgeschichte des Konsums (18. bis 20. Jahrhundert)*. Frankfurt: Campus V., 1997; H. Baudet–M. Bogucka (eds.): *Types of Consumption, Traditional and Modern*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982; legújabban: Peter N. Stearns: *Consumerism in World History. The Global Transformation of Desire*. London–New York: Routledge, 2001.

¹⁶ K. Ilmonen: Sociology of Consumption. In: Neil J. Smelser–Paul B. Baltes (eds.): *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Vol. 4. Amsterdam etc.: Elsevier, 2001, 2687.

¹⁷ Magyarországon Keleti Károly munkásságát kell kiemelni ezen a téren: Keleti Károly: *Magyarország népességének élelmezési statistikája physiologiai alapon*. Budapest: Athenaeum, 1887.

A fogyasztással kapcsolatos elméleti megfontolások is hamarosan megjelentek – pl. Karl Marx műveiben –, de a 19. század legtöbb gondolkodója számára a fogyasztás mellékes jelentőségű maradt a termeléssel szemben a társadalmi jelenségek magyarázata szempontjából. Így a fogyasztás mint önálló szféra kutatása csak a 19–20. század fordulóján indult meg. A szociológia klasszikusai közül jó néhány szerző – így Max Weber és Werner Sombart – figyelmet szentelt a fogyasztásnak mint a modern társadalmak fontos jellemzőjének. A divat és a luxus-termékek fogyasztása hangsúlyosan megjelent témaként, ami azért is nagy jelentőségű, mert távolodást jelentett a klasszikus közgazdaságtan szemléletmódjától. A klasszikus közgazdaságtanban megszületett ugyanis a fogyasztói racionalitás fogalma, amely azt jelentette, hogy a fogyasztók a pénzüket szigorúan a haszonmaximalizálás elve alapján költik el. Ez a szemlélet később, a 20. század során is domináns maradt a közgazdaság-tudományban. Georg Simmel munkája a pénzt már úgy mutatta be, mint amely ennél jóval bonyolultabb társadalmi funkciót tölt be, s számára a divat sem csupán az egyéni költség-haszon mérlegelés nyomán alakult ki.¹⁸ A két világháború között tovább haladtak a fogyasztás összetett társadalmi szerepét elemző irányba. Ezt illusztrálja Thorstein Veblen munkássága, aki a versengést és az utánzást tartotta a fogyasztás motorjának, s megalkotta a „hivalkodó fogyasztás” (*conspicuous consumption*) fogalmát, amelynek fő célja a társadalmi státusz fenntartása vagy javítása.¹⁹ A szűkebb értelemben vett társadalomtörténeten belül fontos fejlemény volt az Annales-iskola kialakulása, amelynek az anyagi kultúra iránt tanúsított érdeklődése fontos ösztönzője lett a fogyasztástörténetnek.²⁰

A második világháborút követően a fogyasztás vizsgálata újabb témákkal gazdagodott, mint például az ajándékozás vagy a tömegfogyasztás jelenségei.²¹ Bebizonyosodott az is, hogy a fogyasztással összefüggő folyamatok ábrázolása teret ad szélesebb társadalmi összefüggések bemutatására is, mint azt David Riesman munkája demonstrálta a kívülről irányított emberről, akinek életében a fogyasztás

¹⁸ Georg Simmel: *Philosophie des Geldes*. München–Leipzig: Duncker and Humblot, 1930. (5. Aufl.) (Magyarul: *A pénz filozófiája*. Budapest: Osiris, 2004).

¹⁹ Thorstein Veblen: *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions*. London: Allen and Unwin, 1926. (Magyarul: *A dologtalan osztály elmélete. Válogatás Veblen műveiből*. Budapest: KJK, 1975, 29–347).

²⁰ Gyáni Gábor az Annales történéseinek egyenesen kezdeményező szerepet tulajdonít a fogyasztástörténet kialakulásában: Gyáni Gábor: A fogyasztás forradalmától a fogyasztói társadalomig. *Múltunk*, LIII. évf. (2008) 3. sz. 4; az Annales körének e vonatkozásban legjelentősebb munkája: Fernand Braudel: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus (XV–XVIII. század). A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Budapest: Gondolat, 1985.

²¹ John H. Goldthorpe et al.: *The Affluent Worker in the Class Structure*. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.

különleges szerepet tölt be.²² Legfontosabb fejleménynek azonban a fogyasztás bírálatának erőteljes megjelenése számított, ami ugyan már régóta létezett, de a frankfurti iskola tagjai – s aztán mások – a fogyasztói kultúra minden korábbinál átfogóbb kritikáját gyakorolták.²³

Mind a szociológián, mind pedig a társadalomtörténet-íráson belül az 1970-es évek végétől, az 1980-as évek elejétől vált a fogyasztás kutatása elkülönült, önálló területté.²⁴ A témában napvilágot látott munkák száma jelentősen megnőtt, s a fogyasztás gyakran úgy jelent meg, mint a modern társadalom változásainak fókusza. Művek sora mutatta be, hogy a fogyasztás a társadalmi rétegződés igen fontos tényezője lehet. Ezt az irányzatot olyan nevek fémjelezték, mint Pierre Bourdieu, aki különös jelentőséget tulajdonított a fogyasztás „finom különbségei”-nek a francia társadalom osztályeltéréseinek fennmaradásában.²⁵ A fogyasztástörténet mérföldköve McKendrick, Brewer és Plumb munkája, amely a fogyasztói társadalom kialakulását a 18. századig vezeti vissza.²⁶ Új hangsúlyokat alkalmazott Colin Campbell könyve, amely a fogyasztás dinamikáját nem a társadalmi csoportok versengéséből vagy az utánzásból eredeztette, hanem a vágyak egyfajta romantikus hajszolására vezette vissza.²⁷ A fogyasztás jelentésének régi tradíciókra visszanyúló ábrázolása fontos kutatási témaként szerepelt a 20. század végén is. A divatot, illetve ruházkodást, a luxuscikkek fogyasztását már nem egyszerűen a társadalom többi tagja számára szóló üzenetnek tekintették a kutatók, hanem a posztmodern irányzatok nyomában haladva inkább a társadalmi identitások kialakulása szempontjából döntő jelentőségű tényezőként interpretálták.²⁸ Megmaradtak ezenkívül az empirikus irányultságú kutatások is, amelyek továbbra is különös figyelmet szenteltek a fogyasztási szerkezetnek, ezen belül is az élelmiszer-fogyasztási szokásoknak. Emellett új témák és megközelítések

²² David Riesman: *The Lonely Crowd*. New Haven: Yale University Press, 1961. (Magyarul: *A magányos tömeg*. Budapest: KJK, 1983.)

²³ Walter Benjamin: *Gesammelte Schriften*. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1972; Max Horkheimer–Theodor W. Adorno: *Dialektik und Aufklärung*. München: Fischer Taschenbuch Verlag, 1971 [1944].

²⁴ A társadalomtörténetre: Gyáni Gábor: A fogyasztás forradalmától a fogyasztói társadalomig. *Múltunk*, LIII. évf. (2008) 3. sz. 5.

²⁵ Pierre Bourdieu: *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979. (Francia eredetije: Pierre Bourdieu: *La distinction: critique social du jugement*. Paris: Minuit, 1979).

²⁶ Neil McKendrick–John Brewer–J. H. Plumb: *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth-Century England*. London: Europa Publications, 1982.

²⁷ Colin Campbell: *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*. Oxford: Blackwell, 1987. (A könyv egyik fejezete magyarul: A modern fogyasztói étosz rejtélye. *Replika*, 21–22. köt. [1996] 117–137.)

²⁸ J. Baudrillard: *Selected Writings*. Cambridge: Polity Press, 1988.

sokasága jelent meg a fogyasztás kutatásában, mint a hulladékok keletkezése és kezelése vagy a fogyasztóvédelem, melyek hozadéka gyakran csak nehezen illeszthető be a korábbi kutatások által feltárt eredmények közé.²⁹

A fogyasztástörténet gyors térhódítása több tényező együttes eredménye. Egyrészt művelői olyan alternatívaként tekintettek rá, amely képes lehet ellen-súlyozni a szociológia és a társadalomtörténet hagyományos, a 19. század óta domináns témáit, mint pl. a társadalmi osztályok, a munkamegosztás vagy a bürokrácia. Ezek létrejötte a korai ipari társadalmak jellemzője volt, s egyaránt a termelést hangsúlyozták mint a társadalmi rendszer, a konfliktusok s általában az emberek közötti viszonyok meghatározóját, így a fogyasztás kutatása és középpontba állítása tudományos innovációként jelent meg. Ugyancsak ösztönzést adott az uralkodó neoklasszikus közgazdaságtannal szembeni kritika, amely nem tudta elfogadni, hogy a fogyasztók magatartását csupán az árakon és a kínálaton alapuló keresleti görbék határozzák meg. A fejlődéshez szintén hozzájárult, hogy a 20. század végén a posztmodern társadalomelméleti irányzat és a kultúra kutatásának térhódítása előkészítette a talajt olyan területek, mint az identitások vagy a szimbolikus jelentések kutatása számára. A kommunista társadalmi rendszer bukása további tényezőt jelentett, hiszen abban döntően közrejátszott, hogy képtelennek bizonyult kielégíteni polgárainak fogyasztói igényeit. A bukás ily módon megerősítette az egyébként is elterjedt kutatói véleményt a fogyasztás, a fogyasztói kultúra jelentős történelemformáló erejéről.³⁰

Mindazonáltal a fogyasztás történeti vizsgálata sokszínű, mondhatni diffúz terület, ennek megfelelő eklektikus témákkal és módszerekkel. A tárgy koherenciáját leginkább mégis az adja, hogy művelőinek meggyőződése szerint nem csupán a termelés, hanem a fogyasztás is döntő szerepet játszik az egyéni és kollektív identitások kialakulásában, valamint a társadalmi viszonyok formálódásában. Mivel e kutatási ág expanziója egybeesett az interdiszciplináris szemlélet terjedésével, egy sor tudomány hatott rá: ezek közé tartozik a történetírás mellett a közgazdaságtan, a marketing, a kulturális antropológia és a szociológia.

A fogyasztás történetéről írott munkákban gyakran jelen van az összehasonlítás szempontja is, de nem olyan mértékben láthatjuk ezt, mint a gazdaságtör-

²⁹ A német fogyasztástörténetre újabban: Heinz-Gerhard Haupt–Claudius Torp (Hrsg.): *Die Konsumgesellschaft in Deutschland, 1890–1990*. Frankfurt/M.: Campus, 2009; fejlődési tendenciák ismertetése a hazai irodalomban: Bódy Zsombor: A vásárlás és a történelemszempontok. A fogyasztás története a politikatörténet, a gazdaságtörténet és a társadalomtörténet/kultúrtörténet metszéspontján a német nyelvű történetírásban. *Múltunk*, LIII. évf. (2008) 3. sz. 17–39.

³⁰ Victoria de Grazia: History of Consumption. In: Neil J. Smelser–Paul B. Baltes (eds.): *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Vol. 4. Amsterdam etc.: Elsevier, 2001, 2683.

ténet terén és különösen a gazdasági növekedés számításaiban, melyek egyik fő ösztönzője – mint láttuk – a kezdetektől a különböző országok teljesítményének összevetésére való törekvés volt.

A gazdasági teljesítmény mérése és összehasonlítása, az életszínvonal átalakulásának vagy a fogyasztás különböző típusainak megállapítása már legkésőbb a 19. század végétől megfigyelhető törekvése a társadalomtudományoknak. Ezzel szemben az életminőség kutatása viszonylag új fejlemény. A gazdasági kibocsátás mérőszámainak növekvő népszerűségével egy fogalmi változás is végbement: a GDP-t nem egyszerűen a gazdaság termelőképességének jellemzésére alkalmazták, hanem a jólét mérésére is használták. Ezáltal a javak és szolgáltatások előállításában bekövetkezett növekedés egyszersmind a társadalom jólétének növekedését is jelentette. Az 1960-as évektől azonban mindinkább kétségesse vált az anyagi termelés és a jólét közötti kapcsolat. Sőt, megfogalmazódott az is, hogy a gazdasági növekedés – legalábbis a legfejlettebb országokban – összességében csak csökkenő mértékben, esetleg egyáltalán nem növeli a jólétet, illetve az életminőséget, vagyis annak hagyományos, az életkörülmények javítását a gazdasági növekedésre szűkítő felfogása nem kielégítő. A bírálatok között szerepelt, hogy a gazdasági kibocsátás mutatói nem veszik figyelembe a természeti erőforrások kimerülését, illetve az azokban – pl. a víz, a talaj, vagy a levegő szennyezése nyomán – kialakuló károkat, jöllehet ezek éppen a jövőbeli növekedést áshatják alá. Felmerült az is, hogy a gazdasági növekedés során keletkező társadalmi és környezeti károk elhárítására fordított költségek pozitívan hatnak a bruttó hazai termék színvonalára. Hasonlóképpen a modern társadalom egy sor más folyamata – pl. az urbanizáció – olyan kiadásokat generál, melyek csak a negatív hatások megszüntetését szolgálják. Ezek is megjelennek a GDP-ben, jöllehet inkább költségnek, mint végső terméknek számítanak. Bírálták a gazdasági kibocsátás számítási módszereit azért is, mert ezek nem veszik figyelembe a piacon kívüli gazdasági tevékenységeket sem a magánháztartásokban, sem a fekete vagy informális gazdaságban, jöllehet utóbbiak különösen a fejletlenebb gazdaságokban számottevőek.³¹

Nem meglepő tehát az, hogy felmerült az igény a jólét új mutatói iránt. Több kutató igyekezett javítani a gazdasági kibocsátás mérőszámait, elsősorban a piacra nem kerülő áruk és szolgáltatások, esetleg a szabadidő mennyiségének figyelembevételével. Mások számba vették azokat a GDP-alkotórészeket, melyek a

³¹ Avner Offer: *Economic Welfare Measurements and Human Well-Being*. In: Paul A. David–Mark Thomas (eds.): *The Economic Future in Historical Perspective*. Oxford: Oxford University Press, 2003, 372–383; Avner Offer: *Introduction*. In: Avner Offer (ed.): *In Pursuit of the Quality of Life*. Oxford: Oxford University Press, 1996, 1–17; legújabban: Joseph Stiglitz–Amartya Sen–Jean-Paul Fitoussi: *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. 2009. <http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr>. Letöltve: 2009. november 10.

valóságban nem növelik a jólétet (pl. az úgynevezett *regrettable necessities*, mint a katonai kiadások és rendőrség költségei vagy az ingázás költségei), s ezeket levonták az outputadatokból.³²

Vannak olyan kísérletek is, amelyek nem annyira a GDP-ben foglalt, a jólétet nem növelő tételeket kívánják kiszűrni, vagy a kibocsátásba más tételeket belefoglalni, hanem a problémát egy másik szempontból közelítik meg, s az output-számításokat egyéb, nem anyagi jellegű dimenziókkal kívánják kiegészíteni.³³ A javítási törekvések ezen másik típusa abból indul ki, hogy a jólét nem vagy nem tisztán gazdasági jellegű összetevőit is számba kell venni, mint pl. az egészségben leélt évek száma és a várható átlagos élettartam, a környezet minősége, a bűnözés és a szegénység szintje, az oktatás színvonala és hozzáférhetősége, sőt a szabadságjogok (szólás-, sajtó- és gyülekezési szabadság) érvényesülése. Közös ezekben az, hogy valamilyen módon több jóléti mutatót kívánnak lehetőleg egyetlen mérőszámba tömöríteni, hogy ezáltal a közvetlen nemzetközi összehasonlítást lehetővé tegyék. Nem sikerült viszont konszenzust elérni a figyelembe veendő tényezőket s különösen azok súlyozását illetően, s így nincs általánosan elfogadott mérőszáma sem. Bár az 1960-as években a gazdasági indikátorok dominanciája elleni reakcióként indult, s komplexebb, a társadalmi valóság sokszínűségét tükröző mutatók megteremtését célul kitűző ún. „indikátormozgalom” mára sokat veszített kezdeti lendületéből, az alapgondolat kiállta az idő próbáját, s így – mint a Stiglitz-jelentés is mutatja – tovább folyik a vita arról, hogy milyen mérőszámok alkalmasak a különböző országok jólétének jellemzésére és összevetésére.³⁴

Míg az előbbieken tárgyalt vizsgálatok az életminőséget objektív jelenségnek tekintik, addig az utóbbi évtizedekben kétségkívül előretört a szubjektív életminőség kutatása is. Ez a megközelítés fő tárgyának azt tekinti, hogy az egyének milyen módon értékelik saját életüket, mennyire elégedettek azzal, illetve mennyire érzik elégedettnek/boldognak magukat, s milyen tényezők állnak e vélemények hátterében. E kérdésfeltevés történeti jellegű vizsgálatokra nyilvánvalóan alkal-

³² William D. Nordhaus–James Tobin: *Is Growth Obsolete?* New York: NBER 50th Anniversary Colloquium, 1972; Clifford Cobb–Ted Halstead–Jonathan Row: *The Genuine Progress Indicator: Summary of Data and Methodology*. San Francisco, 1995; R. Eisner: Extended Accounts for National Income and Product. *Journal of Economic Literature*, vol. 26 (1988) 1611–1618; Xenophon Zolotas: *Economic Growth and Declining Social Welfare*. Athens: Bank of Greece, 1981.

³³ Amartya Sen: Mortality as an Indicator of Economic Success and Failure. *The Economic Journal*, vol. 108 (1998) 1–25; Amartya Sen: *The Standard of Living*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987; Heinz-Herbert Noll: Wohlstand, Lebensqualität und Wohlbefinden in den Ländern der Europäischen Union. In: Stefan Hradil–Stefan Immerfall (Hrsg.): *Die westeuropäischen Gesellschaften im Vergleich*. Opladen: Leske und Budrich, 1997, 440.

³⁴ Stiglitz–Sen–Fitoussi: *Report by the Commission on the Measurement of Performance and Social Progress*. 145–156.

matlan – hiszen régmúlt korok emberei körében nem lehet kérdőíves kutatásokat végezni –, ezért munkánkban is mellőzzük.³⁵

A vitákból már ma is leszűrhető tanulságként, hogy nem szükséges valamelyik megközelítés mellett letenni a voksunkat, hanem inkább a különböző jelenségek – növekedés, fogyasztás, életminőség –, illetve az ezeket megragadó mutatók együttes vizsgálatával lehetünk képesek az eddigieknél jobban jellemezni a társadalmak jólétének alakulását. Ezeket a későbbiekben részletesen is bemutatjuk.³⁶

Áttérve a munkánk tárgyára vonatkozó hazai kutatások fontosabb jellemzőinek bemutatására, a magyarországi történetírás mindmáig nagyobb figyelmet szentelt a dualizmus kori gazdasági növekedésnek, mint a későbbi időszakok fejleményeinek. Ezt mutatja, hogy Katus László már az 1960-as években számításokat végzett az első világháború előtti évtizedek gazdasági növekedésére vonatkozóan.³⁷ Kövér György újabban a dualizmus kori gazdasági teljesítmény interpretációjával kapcsolatos problémákat elemezte, ami a későbbi idősorozatokra vonatkozóan ilyen mélységben még nem történt meg.³⁸ A gazdasági kibocsátás, illetve növekedés 20. századi magyarországi alakulására vonatkozóan jó néhány interpretációt találhatunk a szakirodalomban, s több munka nemzetközi perspektívában is igyekezett elhelyezni a magyar fejlődést. Közülük mindenekelőtt Berend T. Iván és Ránki György 1970-es és 1980-as években megjelent írásait kell említenünk, mivel ezek hatása kiemelkedő volt.³⁹ E tanulmányok azonban a gazdasági kibocsátás esetében olyan számításokra alapozták megállapításait – főként Paul Bairoch már említett 1976-os adatsoraira –, amelyeknél azóta lényegesen megbízhatóbbakkal rendelkezünk.⁴⁰ Az összehasonlítások ezekben a munkákban kevéssé rendszeres módon történtek, s így a vonatkozó hipotézisek, illetve megállapítások bizonyítása nem volt lehetséges. Ráadásul e tanulmányok Magyarországot általában a környező régió tagjaként kezelték, s az összeha-

³⁵ Ezek áttekintésére: Ruut Veenhoven: Quality-of-Life Research. In: *Sociology in the 21st Century*. Vol. 2. 54–62.

³⁶ E mutatókra lásd még Wolfram Fischer: Nord und Süd–Ost und West. Wirtschaftssysteme und Lebensstandard in Europa. In: Wolfram Fischer (Hrsg.): *Lebensstandard und Wirtschaftssysteme*. Frankfurt/M.: Fritz Knapp Verlag, 1995, 218, 221, 222; United Nations Development Programme: *Human Development Report, 1998*. New York: Human Development Report Office, 1998.

³⁷ Katus László: Economic Growth in Hungary During the Age of Dualism (1867–1913): A Quantitative Analysis. In: *Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970, 35–127; legutóbbi munkája: Katus László: Az Osztrák–Magyar Monarchia közös piaca. In: Gerő András (szerk.): *A Monarchia kora – ma*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2007, 22–43.

³⁸ Kövér György: Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye. Lépték és tempó. In: Gerő (szerk.): *A Monarchia kora – ma*. 44–72.

³⁹ Pl. Berend T. Iván–Ránki György: *Közép–Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században*. Budapest: KJK, 1969.

⁴⁰ Paul Bairoch: Europe's Gross National Product: 1800–1975. *Journal of European Economic History*, vol. 5 (1976) 273–340.

sonlítások inkább a régió belül, illetve a régió egésze és más régiók között történtek, s nem Magyarország és más országok vagy országcsoporthoz között. Ez a helyenként igen hiányos és rossz minőségű kelet-közép-európai adatok miatt hátrányosan befolyásolta az eredmények megbízhatóságát. Hasonló mondható el Berend T. Iván legutóbbi témánkba vágó munkáiról.⁴¹ Ezek már – maradva a GDP-nél – Bairoch számításai mellett más adatokat is felhasználnak, de nem minden esetben a legújabbakat. Eközben az említett narratív megközelítés talán még a korábbiaknál is inkább dominál, illetve az egész kelet-európai „perifériát” egységként kezelik.⁴²

Ehrlich Éva sajátos módszer segítségével igyekezett mérni Magyarország gazdasági fejlettségi szintjét és ennek a nemzetközi környezetben – ahogyan fogalmaz, az „országok versenyében” – elfoglalt helyét. Ehrlich az ún. MPI (*Method of Physical Indicators*) felhasználásával lényegében a GDP-sorok kiváltására törekszik, de kalkulációjának logikája nem különbözik attól: egyetlen, természetes alapon nyugvó mutatóval kívánja jellemezni a gazdasági kibocsátás alakulását, főként a nem valódi árakkal dolgozó szocialista gazdaságok teljesítményének becslése végett.⁴³ A gazdasági kibocsátás, illetve a gazdasági növekedés mérésére szolgáló különböző eljárásokról később részletesen szó lesz, annyit azonban már most előrebojtunk, hogy e módszer – melyet korábban mások is alkalmaztak Magyarországon és azon kívül – nem bizonyult eredményesnek, s így Magyarország 20. századi gazdaságtörténetének interpretációját tekintve is félrevezető eredményeket hozott.

Ezenkívül is számos hazai történeti munka érintette a gazdasági növekedés alakulását, de rendszerint Berend T.–Ránki valamelyik tanulmányára támaszkodtak. Ez az oka annak, hogy P. Bairoch régóta elavultnak tekinthető adatai a legutóbbi időig utat találtak a hazai történeti irodalomban. Ez érvényes például Romsics Ignác – egyébként méltán elismert – szintézisére, amely szintén Bairoch és Ehrlich adataira támaszkodott.⁴⁴ Igaz, éppen Romsics több utóbbi tanulmányában – Magyarország 20. századi gazdasági fejlettségi szintjének nemzetközi

⁴¹ Iván T. Berend: *Central and Eastern Europe, 1944–1993: Detour from the Periphery to the Periphery*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. (Magyarul: *Terelőúton*. Budapest: Vince Kiadó, 1999); Iván T. Berend: *An Economic History of Twentieth-Century Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

⁴² Iván T. Berend: Past convergences within Europe: core-periphery diversity in modern economic development. In: Gertrude Tumpel-Gugerell–Peter Mooslechner (eds.): *Economic Convergence and Divergence in Europe*. Cheltenham: Edward Elgar, 2003, 9–23; Iván T. Berend: *An Economic History of Twentieth-Century Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

⁴³ Éva Ehrlich: Contest between Countries: 1937–1986. *Soviet Studies*, vol. 43 (1991) no. 5. 875–896; Ehrlich Éva: *Országok versenye, 1937–1986*. Budapest: KJK, 1991; Éva Ehrlich: Economic Growth in Eastern Central Europe after World War II. In: Adam Szirmai–Bart van Ark–D. Pilat (eds.): *Explaining Economic Growth*. Amsterdam: North-Holland, 1993, 301–325.

⁴⁴ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris, 1999, 447.

összehasonlításával foglalkozva – már Angus Maddison jóval megbízhatóbb s a későbbiekben részletesen bemutatandó adatsorainak felhasználására is törekedett. Ennek alapján jelentős mértékben korrigálta korábbi interpretációját – például felhívta a figyelmet a dualizmus időszakára vonatkozó növekedési becslések problémáira. A tekintetben viszont nem adott egyértelmű eligazítást, hogy a különböző adatsorok közül melyiket tekinthetjük érvényesnek, illetve megbízhatóbbnak.⁴⁵ A változások ellenére a hazai történetírásban összességében mindmáig uralkodik az a még az 1960-as években kialakult álláspont, amely éles kontrasztot lát a dualizmus időszaka és a két világháború közötti periódus magyarországi gazdasági teljesítménye között. A második világháborút követő évtizedeket illetően nem ilyen nagy az egyetértés az irodalomban, de jellemzőnek tekinthető az a vélemény, mely szerint Magyarország gazdasági fejlettségi színvonala az 1970-es évek elején közelítette meg leginkább Nyugat-Európáét a 20. század során.⁴⁶

A vonatkozó hazai közgazdasági irodalom áttekintésére itt nincs mód. Mindazonáltal annyit megállapíthatunk, hogy a rendszerváltozásig ebben a témában megjelent munkák általában erősen ideologikusak.⁴⁷ A rendszerváltozás után megszorodtak a szakmailag magas színvonalú tanulmányok, de ezek egy-két kivétellel a 20. század utolsó évtizedeivel vagy még inkább évtizedével foglalkoztak.⁴⁸

A nemzetközi szakirodalomban a kelet-közép-európai régió 20. századi gazdasági növekedésének összehasonlító vizsgálata számos munkában megjelenik.⁴⁹ Ezekben azonban Magyarország érthetően csak a környező régió egy tagjaként szerepel, s a koncentrált figyelem e hiánya is magyarázhatja a magyar tekintetben egymástól gyakran jelentősen eltérő következtetéseket. A változó interpretációk a történeti GDP-számítások különböző eredményeivel is magyarázhatók.

⁴⁵ Romsics Ignác: Félperifériától a félperifériáig. A magyar gazdaság 20. századi teljesítménye. In: Romsics Ignác: *Történelem, történetírás, hagyomány*. Budapest: Osiris, 2008, 150–161, különösen 153–155. (21. jegyzet), valamint 156.

⁴⁶ Ilyen megállapításokkal például a legutóbbi években megvédett doktori disszertációkban találkozhatunk.

⁴⁷ Lásd Simon György: *Gazdasági növekedés a két világrendszerben*. Budapest: Kossuth, 1986; Nyitrai Ferencné: *Népgazdaságunk fejlettsége – nemzetközi tükrökben*. Budapest: KSH, 1979; a kivételek közé tartoztak Bródy András munkái, melyek rendszerint elméleti kérdésekkel foglalkoztak. Lásd pl. Bródy András: Gazdasági növekedésünk üteme 1924-től 1965-ig. (Kísérlet néhány idősor összeállítására és elemzésére.) *Közgazdasági Szemle*, XIV. évf. (1967) 4. sz. 418–423; Bródy András: *Lassuló idő. A gazdasági bajok magyarázatához*. Budapest: KJK, 1984.

⁴⁸ Oblath Gábor–Szörfi Béla: Makrogazdasági konvergencia az EU új tagországaiban. In: Kolesi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport. 2008*. Budapest: TÁRKI, 2008, 204–225; Halmi Péter: Felzárkózás és konvergencia az Európai Unióban. *Statisztikai Szemle*, 87. évf. (2009) 1. sz. 46; a kivételek közé tartozik: Tarján Tamás: Gazdasági növekedésünk alakulása Ausztriához viszonyítva a 20. században. *Közgazdasági Szemle*, XL. évf. (1993) 9. sz. 815–822.

⁴⁹ Andrew C. Janos: *East Central Europe in the Modern World: The Politics of the Borderland from Pre- to Postcommunism*. Stanford, CA.: Stanford University Press, 2000, 348–349.

Magyarországra vonatkozó kalkulációkat az első világháború előtti időszakra Nachum Gross, Richard Rudolph, John Komlos, illetve legutóbb Max-Stephan Schulze végeztek.⁵⁰ A két világháború közötti periódus gazdasági növekedését az irodalom meglehetősen sötét színekkel ábrázolta (Doreen Warriner, Michael C. Kaser, Derek H. Aldcroft), ugyanakkor – mint David F. Good megjegyezte – ezeket a megállapításokat nem alapozták körültekintő, módszeres összehasonlításokra.⁵¹ A második világháború utáni időszak fő problémája a hivatalos statisztikák korrekciójának elvégzése volt (Thad P. Alton, Frederic L. Pryor, Paul Marer).⁵² Készültek az egész 20. századi kelet-közép-európai fejlődésre vonatkozó számítások is (David F. Good, Angus Maddison).⁵³ Ezekre a munkákra és a gazdasági kibocsátás, illetve a gazdasági növekedés számításainak módszertani nehézségeire és forrásaira a megfelelő fejezetben még visszatérünk.

Mint arra Gyáni Gábor is rámutatott, a marxista történetíráson belül a fogyasztás eleve nem válhatott jelentős kutatási területté, mivel a marxi történelem- és társadalomszemlélet mélyen termelésközpontú.⁵⁴ Így nem meglepő, hogy jelentősebb tanulmányok csak a rendszerváltozás utáni Magyarországon jelentek meg ebben a témában. A kutatás kronológiailag egy ideig a 17–18. századra, vala-

⁵⁰ Nachum Th. Gross: Die Stellung der Habsburgermonarchie in der Weltwirtschaft. In: Alois Brusatti (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918*. Bd. 1.: Die wirtschaftliche Entwicklung. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1973, 1–28; Richard Rudolph: *Banking and Industrialization in Austria-Hungary: The Role of Banks in the industrialization of the Czech Crownlands, 1873–1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976; John Komlos: *Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac*. Budapest: Maecenas, 1990; David Good: The economic lag of Central and Eastern Europe: income estimates for the Habsburg successor states, 1870–1910. *Journal of Economic History*, vol. 54 (1994) 869–891; Max-Stephan Schulze: Patterns of growth and stagnation in the late nineteenth century Habsburg economy. *European Review of Economic History*, vol. 4 (2000) 311–340.

⁵¹ David F. Good–Tongshu Ma: The economic growth of Central and Eastern Europe in comparative perspective, 1870–1989. *European Review of Economic History*, vol. 2 (1999) 103–137. Az említett szerzők munkáira lásd Doreen Warriner: *Economics of Peasant Farming*. London: Frank Cass, 1964; M. C. Kaser–E. A. Radice (eds.): *The Economic History of Eastern Europe, 1919–1975*. Vol. 1. Economic Structure and Performance Between the Two Wars. Oxford: Clarendon Press, 1985; D. H. Aldcroft–S. Morehead: *Economic Change in Eastern Europe since 1918*. Hants: Edward Elgar, 1995.

⁵² Thad P. Alton et al.: *Economic Growth in Eastern Europe: 1965, 1970, and 1975–1983*. New York: L. W. International Financial Research, 1984; Frederic L. Pryor: *A Guidebook to the Comparative Study of Economic Systems*. Englewood Cliffs, NJ.: Prentice-Hall, 1985; Paul Marer et al. (ed.): *Historically Planned Economies: A Guide to the Data*. Washington, DC.: The World Bank, 1992.

⁵³ Good–Ma: The economic growth of Central and Eastern Europe in comparative perspective, 1870–1989. 104; Angus Maddison: *The World Economy: Historical Statistics*. Paris: OECD, 2003.

⁵⁴ Gyáni: A fogyasztás forradalmától a fogyasztói társadalomig. 13.

mint a 19–20. század fordulójára koncentrálódott, tematikai súlypontjait pedig a lakáskultúra és a táplálkozástörténet jelentették. Később a 20. századra vonatkozóan is napvilágot láttak fontos írások, például Bódy Zsombor és Gyáni Gábor jóvoltából.⁵⁵ Külön ki kell emelni Valuch Tibor munkásságát, aki nem csupán a 20. század második felének divattörténetét írta meg, hanem a mindennapi élet történetét kutatva több más munkájában is kiterjedten foglalkozott a fogyasztás különböző aspektusaival ebben a periódusban.⁵⁶ A század utolsó évtizedeinek fejleményeit azért is jobban ismerjük, mert ezen időszakban már a szociológia, közgazdaságtan és a statisztika is erőteljesebben bekapcsolódott a fogyasztás kutatásába.⁵⁷ E pozitív jelek – és néhány további kedvező fejlemény, mint például tematikus folyóiratszámok kiadása és konferenciák megrendezése – ellenére a 20. századi magyarországi fogyasztástörténet több területe maradt érintetlenül, mint amennyinek a feltárásához a társadalomtörténet-írás és a társtudományok hozzákezdtek.⁵⁸ Feltűnő az is, hogy a kutatások csak elvétve kapcsolódnak a nemzetközi tudományos diskurzushoz. Ennek egyik fontos jele, hogy a fogyasztást érintő összehasonlító vizsgálatokról alig tudunk, csupán néhány statisztikai tanulmány tartozik ebbe a csoportba.⁵⁹

Bár az életminőségre vonatkozó magyarországi kutatások viszonylag korán – az 1970-es évektől – megindultak, jó ideig meglehetősen szórványosak voltak. Hazánkban alig volt nyoma a korábban említett indikátormozgalomnak,

⁵⁵ Bódy Zsombor: Polgárok és munkások 1929-ben. Adalékok a fogyasztás történetéhez. *Korall*, 3. évf. 10. kötet. (2002) 187–199; Bódy Zsombor: Szervezett fogyasztás. Fogyasztási szövetkezetek Budapesten a 20. század első évtizedeiben. In: Hudi József (szerk.): *A fogyasztás társadalomtörténete*. Budapest–Pápa: Hajnal István Kör–Pápai Református Gyűjtemények, 2007, 261–266; Bódy Zsombor: A fogyasztás igénye. Rétegspecifikus fogyasztási minták és általános fogyasztási várakozások a két világháború közötti Budapesten. In: Czoch Gábor–Klement Judit–Sonkoly Gábor (szerk.): *Atelier-iskola. Tanulmányok Granasztói György tiszteletére*. Budapest: Atelier, 2008, 371–386; Gyáni Gábor: Középosztályi fogyasztási kultúra és az áruház. *Budapesti Negyed*, V. évf. (1997) 2–3. sz. 101–127; Gyáni Gábor: *Budapest – túl jón s rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat*. Budapest: Napvilág, 2008. 134–160; Gyáni Gábor: *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában*. Budapest: Corvina, 2006.

⁵⁶ Valuch Tibor: *A lódentől a miniszoknyáig. A XX. század második felének magyarországi öltözködéstörténete*. Budapest: Corvina–1956-os Intézet, 2004; Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest: Osiris, 2001; Valuch Tibor: *Metszetek. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Argumentum–1956-os Intézet, 2006, 202–267.

⁵⁷ Vörös Miklós: Életmód, ideológia, háztartás. A fogyasztáskutatás politikuma az államszocializmus korszakában. *Replika*, 26. kötet. (1997) 17–30.

⁵⁸ A Hajnal István Kör 2004-ben „A fogyasztás társadalomtörténete” címmel rendezett konferenciát, melynek anyaga megjelent: Hudi (szerk.): *A fogyasztás társadalomtörténete*; tematikus számot adott ki két folyóirat: *Korall*, 3. évf. 10. kötet. (2002) 19–199; *Múltunk*, LIII. évf. (2008) 3. sz. 4–126.

⁵⁹ Kovács Ilona: Nemzetközi tendenciák a személyes fogyasztás alakulásában. *Statisztikai Szemle*, 62. évf. (1984) 7. sz. 702–723; Kovács Ilona: Fogyasztási szerkezetek nemzetközi összehasonlításban. *Statisztikai Szemle*, 65. évf. (1987) 10. sz. 975–992.

legfeljebb Andorka Rudolf, illetve munkatársainak néhány munkája gazdagította ezen a téren a kutatást, amelyek azonban általában nem a szűkebben vett életminőség iránt érdeklődtek.⁶⁰ Más kutatók az értékek és az életminőség kapcsolatát vizsgálták, viszonylag kevés a történeti elemzésben hasznosítható empirikus eredménnyel.⁶¹ További tanulmányok gyakran a szubjektív jólét tényezőit veszik számba, így saját kutatási stratégiánktól távol esnek.⁶² Az utóbbi két évtizedben Kopp Mária és kutatócsoportjának munkája hozta a legtöbb eredményt a magyarországi életminőségre vonatkozó kutatásokban. Ez esetben is igen szélesen értelmezett életminőség fogalomról van szó, s a kutatók különös érdeklődést tanúsítanak a lakosság egészségi és lelki állapotának jellemzői iránt. Ez a mai magyar társadalom vizsgálata során bizonyosan célravezető, ugyanakkor az általunk követett célok – a történeti elemzés – kizárják az ilyen átfogó megközelítést. Az életminőség történeti aspektusaival eddig egyedül Faragó Tamás foglalkozott, aki tanulmányában kísérletet tesz saját mutató kidolgozására is. Figyelemre méltó munkájának felhasználását ehelyütt nehezíti az, hogy az általa kialakított összetett mutató sajátos alkotórészei miatt nem alkalmazható nemzetközi összehasonlításokra.⁶³ Ez egyszersmind azt jelenti, hogy a magyarországi életminőségre vonatkozó kutatások eredményeit alig tudjuk felhasználni: egyrészt azért, mert az empirikus eredmények többnyire a mai Magyarországra érvényesek; másrészt pedig annak következtében, hogy – mint arra már utaltunk – a bevont jelenségek túlnyomó része források hiányában a múltban nem vizsgálható.⁶⁴

Összefoglalóan azt mondhatjuk tehát, hogy a nemzetközi társadalomtudományban mindinkább teret kap az a felismerés, hogy egy ország társadalmi-gazdasági fejlődésének megértése csak akkor lehetséges, ha azt a változások szélesebb összefüggéseibe ágyazzuk. E tény tükröződik az egyre nagyobb számban kiadott összehasonlító történeti munkákban is. Korábban a magyar gazdaságtörténet-írásban tekintélyes számban jelentek meg olyan összehasonlító munkák, amelyek a kelet-közép- és a kelet-európai országokkal együtt Magyarországot is

⁶⁰ Rudolf Andorka–István Harcsa: *Modernization in Hungary in the long and short run measured by social indicators*. Sociological Working Papers, no. 1. Budapest: University of Economic Sciences, 1988.

⁶¹ Hankiss Elemér–Manchin Róbert: Szempontok az élet „minőségének” szociológiai vizsgálatához. *Valóság*, 19. évf. (1976) 1. sz. 20–34; Hankiss Elemér–Manchin Róbert–Füstös László: *Életminőség modellek, szempontok a társadalmi tervezés információs bázisának kiépítéséhez*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1978; Varga Károly: *Értékek fénykörében*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004.

⁶² Lengyel György–Hegedűs Rita: A szubjektív jólét objektív tényezői nemzetközi összehasonlításban. In: Lengyel György (szerk.): *Indikátorok és elemzések*. Budapest: BKÁE, 2002, 87–103; Utasi Ágnes (szerk.): *Az életminőség feltételei*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 2007.

⁶³ Faragó Tamás: Történeti mutatószám az „emberi fejlődés” ábrázolására Magyarországon (1910–2001). Elemzési kísérlet. *Demográfia*, 50. évf. (2007) 2–3. sz. 1–24.

⁶⁴ Reprezentatív kötet: Kopp Mária–Kovács Mónika Erika (szerk.): *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Budapest: Semmelweis Kiadó, 2006.

bevonták az elemzésbe. Mindazonáltal ezek a tanulmányok az általunk vizsgált területek közül csak a gazdasági növekedéssel foglalkoztak, s legfeljebb ebből az irányból közelítettek az életszínvonal és a fogyasztás alakulásának problémájához, az életminőség pedig teljesen kívül maradt a vizsgálatok körén.

Az összehasonlításokon belül az Európán belüli gazdasági és társadalmi konvergenciák-divergenciák az utóbbi évtizedek nemzetközi történetírásának és társadalomtudományi kutatásának fontos problémáját jelentették, s a szakmai érdeklődés az ezredfordulón inkább megélénkülni, mint lankadni látszik ezen a téren. A jelenség történeti dimenziói már csak azért is hangsúlyosan megjelennek, mert a konvergenciák eleve csak hosszabb távon tanulmányozhatóak megfelelően. Ugyanakkor Magyarországot mindeddig nem vizsgálták szisztematikusan ebben az összefüggésben. Kivételt jelent a gazdasági növekedés, melynek magyar vonatkozásairól is találunk érdemi megállapításokat történeti szakmunkákban. Ezek azonban több tekintetben hiányosak, nem csupán a felhasznált forrásokat illetően, hanem az elemzés módszereire nézve is. Egy szisztematikusabb összehasonlítás – az összehasonlítás egységeinek stabilitása, a vizsgálati szempontok állandósága – véleményünk szerint számottevő új eredményekhez vezethet Magyarországra vonatkozóan ebben a tekintetben is.

1.2. A kutatás célja és menete

A nemzetközi irodalom áttekintésének számunkra legfontosabb tanulságai közé tartozik, hogy a gazdasági kibocsátás és a fogyasztás mellett az életminőség összehasonlító vizsgálata is kimondottan kíváncsú, hiszen ez nyújtja a legteljesebb képet az életviszonyok alakulásáról. Az erre vonatkozó mutatók azonban – legalábbis egyelőre – nem megfelelően kidolgozottak, s történetileg, hosszabb időtávra visszamenőleg eleve nem vagy csak alig állnak rendelkezésre. Emellett súlyos módszertani nehézségek is jelentkeznek az ilyen kutatások során. Minél inkább eltávolodunk a gazdasági kibocsátás elemzésétől, s vizsgáljuk az életminőség összetett jelenségeit, elvileg annál relevánsabb eredményhez juthatunk az életviszonyokat illetően. Ugyanakkor ezzel együtt nőnek az értékpreferenciák okozta kutatási problémák. Egyre kevésbé alakítható ki ugyanis konszenzus arról, hogy milyen tényezőket vizsgáljunk, s milyen súllyal vegyük figyelembe azokat. Az értékválasztások természetesen az életszínvonal és a fogyasztás kutatása során is elkerülhetetlenek, de közel sem olyan mértékben jelentkezik e probléma, mint az életminőség esetében. Ezek a megfontolások indokolják, hogy egyfajta „hármass perspektívát” alkalmazzunk. Ez azt jelenti, hogy az alábbiakban a gazdasági kibocsátás, majd a fogyasztás történeti alakulását egyaránt vizsgáljuk, s ezt harmadikként kiegészítjük az életminőség több jellemzőjének elemzésével. Véleményünk szerint a hármass perspektíva ad teljes képet a 20. századi európai társadalmak jólétének alakulásáról.

A nemzetközi szakirodalom általánosabb tanulságai mellett a szűkebben Magyarországra vonatkozó – a fentiekben röviden szintén áttekintett – kutatások is fontos következtetésekre nyújtanak alkalmat. Ezek közé tartozik, hogy a Magyarország hosszú távú, 20. századi gazdasági növekedését vizsgáló tanulmányok meglehetősen szórványosak, s a meglévő eredmények sem a legkorszerűbb módszerek és adatok felhasználásával születtek. Emellett a nemzetközi összehasonlítás lehetőségeit eddig közel sem használta ki a kutatás. A létező összehasonlítások néhány kivételtől eltekintve egy-egy gazdaságtörténeti korszakra vonatkoztak, s az ezek közötti kapcsolat létesítése, a hosszú távú összevetés így eleve nem volt lehetséges. A hazai életszínvonallal, illetve fogyasztással kapcsolatos kutatások ennél is kevésbé szisztematikusak, s alapkérdéseket sem tisztáztak. A 20. századi magyarországi fogyasztási színvonal és fogyasztási minták európai perspektívában való elhelyezésére kísérlet sem történt. Az életminőség fogalma pedig alig jelent meg a Magyarországra vonatkozó történeti kutatásokban.

Mint korábban jeleztük, tanulmányunkban azt kívánjuk vizsgálni, hogy a magyarországi gazdasági fejlettség, fogyasztás, illetve életminőség miként viszonyult a nyugat-európai folyamatokhoz az első világháborút követő időszakban. A munka során legáltalánosabban megfogalmazva a következő kérdésekre keressük a választ: közeledett-e Magyarország a 20. században a gazdasági fejlettség, a fogyasztás és az életminőség tekintetében Nyugat-Európaéhoz vagy távolodott tőle? A század mely periódusaiban és a fejlődés milyen területein volt jellemző a konvergencia, illetve a divergencia?

A vizsgálat szempontjai szándékaink szerint:

1. tükrözik a (nyugat-)európai társadalmak, illetve gazdaságok kutatása során eddig felmerült legfontosabb szempontokat; ugyanakkor
2. lehetővé teszik a történeti elemzést, s vele a változások dinamikájának valamilyen formájú mérését; emellett
3. önmagukban lehetőleg nem elfogultak egyik gazdasági-társadalmi rendszer irányában sem, vagyis minden rendszer vizsgálatára alkalmasak, megragadhatóak velük nemcsak a 20. századi nyugat-európai, hanem a magyarországi – így az 1945 utáni kommunista – rendszerek sajátosságai is.

A nemzetközi és hazai kutatások tanulságait figyelembe véve, célunkat mindezekelőtt úgy valószínűsíthetjük meg, ha

- a) felhasználjuk a gazdasági növekedés, a fogyasztás és az életminőség 20. századi hazai és nemzetközi változásaira vonatkozó szakirodalom legújabb eredményeit, illetve ahol ezek Magyarország esetében hiányosak, ott azonos módszertan szerint elvégezzük e számításokat;
- b) felhasználjuk az összehasonlító módszer kínálta lehetőségeket; az összehasonlítások nemcsak a gazdasági kibocsátás (output) valamilyen mutatójának

- alkalmazásával történnek, hanem más, az életszínvonalat, a fogyasztás szerkezetét, az életminőséget jellemző vonásokkal is;
- c) az összehasonlítások lehetőleg nagy időtartamra terjednek ki; az elemzés fontos – igaz nem kizárólagos – munkamódszere a kvantitatív analízis, melynek során a gazdasági fejlettséget és az életszínvonalat jellemző adatsorokat úgy szükséges összeállítani, hogy lehetővé tegyék a hosszú távú vizsgálatokat;
 - d) a magyarországi gazdasági fejlettség, életszínvonal és életminőség fejlődésének nemzetközi összehasonlítása szisztematikusan történik mind az összehasonlítás többi egységének kiválasztását illetően – vagyis ezek állandóak hosszú időszakon keresztül –, mind pedig annak egyéb módszereire vonatkozóan.

1.3. Módszerek és források. Az elemzés statisztikai problémái

Ezen a ponton szükségesnek tűnik néhány megjegyzés az összehasonlítás választott stratégiáját, a vizsgálat egyéb módszereit, illetve a kutatás korlátait és a forrásokat illetően. Az összehasonlítások több funkcióval is rendelkezhetnek. Ezek közül egyik az egyes történelmi korszakok, jelenségek jelentőségének megértése, értékelésének elősegítése. A történészek gyakran tudatosan igyekeznek elkerülni egy-egy történelmi esemény vagy folyamat minősítését, értékelését. A valóságban azonban az értékelés – még ha esetleg mellőzése kívánatos volna is – alig elkerülhető. Így van ez a 20. századi magyar történelmet illetően is, amikor például szokás sikeres vagy kevésbé sikeres intézményekről, intézkedésekről, fejlődési területekről, sőt korszakokról beszélni. Ha az értékelés elkerülhetetlen, különösen fontos az, hogy megbízható eljárások alapján történjen, amihez mindenekelőtt az szükséges, hogy a viszonyítási pont megfelelő legyen. Az értékelés ugyanis mindig az összehasonlítás valamely formáján nyugszik: a korábbi vagy későbbi saját teljesítményhez, illetve a szűkebb vagy tágabb környezethez hasonlíthatunk. Ennek során tehát az összehasonlító módszer alkalmazásának szakmai szabályai, illetve ezek következetes alkalmazása nagy fontossággal bírnak.⁶⁵

⁶⁵ Az összehasonlítások gazdag irodalmából lásd pl. Adam Przeworski–Henry Teune: *The Logic of Comparative Social Inquiry*. New York: Wiley, 1970; Charles Tilly: *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York: Russell Sage, 1984; Mattei Dogan–Ali Kazancigil (eds.): *Comparing Nations. Concepts, Strategies, Substance*. Oxford: OUP, 1994; történeti vonatkozásban: Hartmut Kaelble: *Der historische Vergleich*. Frankfurt/M.–New York: Campus, 1999; Heinz-Gerhard Haupt–Jürgen Kocka (Hrsg.): *Geschichte und Vergleich*. Frankfurt/M.–New York: Campus, 1996; Heinz-Gerhard Haupt: *Comparative History*. In: Neil J. Smelser–Paul B. Baltes (eds.): *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Amsterdam etc.: Elsevier, 2001. Vol. 4. 2397–2403. (Magyarul: Ránki György: Az összehasonlító történetírás problémái. In: Ránki György: *Mozgásterek és kényszerpályák*. Budapest: Magvető, 1983, 173–202).

A 20. századi magyarországi társadalmi fejlődés egyes szakaszairól eddig kialakított kép esetében nem mondhatjuk, hogy az értékelések mindig az összehasonlítások szakmai követelményei szerint történtek volna. Példát jelenthetnek erre az olykor lappangó, máskor nyíltabb formában megjelenő viták a Horthy-, illetve a Kádár-rendszerrel kapcsolatban, melyekkel a jövőben is számolhatunk, annál is inkább, mert a viták eddig főként publicisztikai jellegűek voltak, a történészek maguk kevésbé vettek részt bennük. A viták során jellemző eljárás, hogy valamilyen elvont ideál alapján (ideális parlamentarizmus, népképviselő stb.) fogalmaznak meg értékítéletet. Máskor egymáshoz viszonyítják a korszakokat, vagyis a mérce a magyar történelem egy másik szakasza, azonban mindkét eljárás problémákat vet fel. Egyrészt az ideális, nem létező állapotokhoz hasonlítás történeti munkában – hacsak nem ideáltípusok tudatos alkalmazásáról van szó – elfogadhatatlan. Ez egyébként annyira nyilvánvaló tény, hogy az ilyen mérce rendszerint nem is explicit, hanem implicit módon, kimondatlanul jelenik meg. A második esetben pedig egyrészt az okozhat nehézségeket, hogy az egyik korszakkal kapcsolatos elfogultság automatikusan tükröződik a másik megítélésében. A saját történelem korábbi vagy későbbi szakaszaihoz való hasonlítás azonban főként azért problematikus, mert a magyar gazdasági-társadalmi fejlődés a múltban is sok szállal kapcsolódott a külső környezet változásaihoz (válságok, háborúk, a gondolatok-eszmék, az áruk, a tőke mozgása stb.). Így a külső környezet kedvező vagy kedvezőtlen alakulása egy adott periódusban döntően befolyásolhatta a belső viszonyokat. Ezért a magyar történelem nem a legmegfelelőbb mérce, vagy legalábbis nem lehet az egyedüli. Sokkal alkalmasabb eljárásnak tűnik, ha külső mércét választunk: ez inkább eleget tesz a történetírás klasszikus elvének, s a múltban élőkkel szemben nem érvényesíti az utólagos bölcsességet, ugyanakkor nem próbálja elhíttetni azt sem, hogy a történész szakmai szempontjai értéksemlegesek volnának, hanem nyilvánvalóvá teszi a megítélés alapját.

Témánkhoz kapcsolódó példával élve: hogyan dönthetjük el, hogy Magyarországon a 20. század egy adott időszakának gazdasági növekedése gyors volt-e, vagy inkább mérsékeltnek, esetleg alacsonynak tekinthető? Magától értetődően viszonyíthatjuk a mutatókat a magyar gazdaság korábbi vagy későbbi időszakának megfelelő indikátoraihoz – s ez az eljárás valóban alkalmas lehet bizonyos célokra, mint például a kortársak teljesülő vagy nem teljesülő várakozásainak megértésére. Ugyanakkor más, átfogóbb feladatokra nem megfelelő ez a módszer: nem alkalmas például annak eldöntésére, hogy az adott időszak gazdaságpolitikájának eredményeit hogyan értékeljük. Lehetséges ugyanis, hogy nem a gazdaságpolitika hiányai okozták a gyengébb gazdasági teljesítményt, hanem a kedvezőtlen külső körülmények, s fordítva. Ennek megfelelően paradox módon egy alacsonyabb növekedési ütemű periódus is lehet kiemelkedően sikeres időszak a nemzetgazdaságnak, ha más, a magyarországihoz hasonló adottságoknak kitett országokban alacsonyabb a növekedés. A megfelelő viszonyítási alap ez esetben tehát külső: egy – vagy még inkább több – gazdaság adott időszakban,

esetleg azonos fejlődési szakaszban mutatott teljesítménye. A nemzetközi összehasonlítás következképpen rendszerint megfelelőbb támpontot kínál az értékeléshez, mint a tisztán hazai összevetések. Utóbbiakat a nemzetközi irodalomban nem is szokás összehasonlításnak tekinteni a szó szigorú értelmében.

Az összehasonlítások különböző kutatási stratégiákat választhatnak, amelyek mindegyike sajátos módszertani következményekkel jár.⁶⁶ Egyik választási lehetőség két vagy kevés számú társadalom fejlődésének rövid távú, néhány évre, esetleg egy-két évtizedre kiterjedő vizsgálata. Gyakran találkozhatunk azonban olyan kutatásokkal, amelyek sok ország összehasonlítására vállalkoznak viszonylag hosszú, több évtizedet átfogó időszakban. Mindkét választásnak megvan a maga előnye és hátránya. Az elsőként említett stratégia, melyet a történészek általában előnyben részesítenek, képes a körülmények és a nehezebben kvantifikálható tényezők alaposabb mérlegelésére. Ez a megközelítés azonban nyilvánvalóan nem alkalmas olyan, adott esetben igen fontos kérdések megválaszolására, melyekhez nagyszámú eset hosszú időszakon keresztül történő tanulmányozása szükséges. Ellenben azok a kutatók, akik a másodikként említett megközelítést alkalmazzák, általában a kvantitatív tényezőket vizsgálják, és általános fejlődési trendek után kutatnak. Ezzel a kutatási stratégiával – melyet szociológusok és más társadalomtudósok igen elterjedten használnak – hipotézisek és elméletek érvényességének tesztelése s a különböző tényezők jelentőségének pontosabb meghatározása is lehetséges. Másfelől azonban a kvantitatív kutatási stratégia kevésbé teszi lehetővé, hogy a kontextust és a számok valódi jelentését figyelembe vegyük.

Az általunk feltett – a 20. századi Európa gazdasági és társadalmi konvergenciáira-divergenciáira vonatkozó – kérdések megválaszolásához nyilvánvalóan nagyszámú ország, hosszú időtartamon keresztül történő tanulmányozása szükséges. Ezért meglehetősen kiterjedten – bár közel sem kizárólagosan – használjuk a kvantitatív módszereket munkánk során. Következésképpen kutatásunk természetéből adódóan nagyobb módszertani jellegű kompromisszumokat igényel, mint egy kevésbé átfogó jellegű vizsgálat, s az összehasonlításnak – a tematikai jellegű megszorításokon túl – korlátai vannak. Ezenkívül önmagában a kérdésfeltevésünk is jelez határokat: a Magyarország és Nyugat-Európa közötti konvergencia és divergencia vonások elkülönítése, mint fő vizsgálati szempont, más megközelítések háttérbe szorítását eredményezi. Ezenkívül a gyakorlati nehézségeket mindenekelőtt az jelentheti, hogy a kutatás során nyilvánvalóan nem pótolhatjuk a rendelkezésre álló irodalom főként magyarországi vonatkozásban meglévő – és részben már jelzett – hiányait, így annak egyenlenségei tükröződnek a munkában. A talán legszembetűnőbb ilyen aránytalanság kronológiai jellegű: a második világháború előtti időszak folyamatainak bemutatására az

⁶⁶ Az összehasonlítások módszertanára lásd Else Oyen (ed.): *Comparative Methodology*. London: Sage, 1990; Larry J. Griffin: *Comparative-historical analysis*. In: Edgar F. Borgetta–Marie L. Borgetta (eds.): *Encyclopedia of Sociology*. Vol. 1. New York: Macmillan, 1992, 263–271.

indokoltnál kisebb terünk nyílt a források hiányai miatt.

Másik fontos módszertani probléma – mely minden összehasonlító tanulmányban megjelenik – az, hogy mit hasonlítunk mihez, vagyis mit tekintünk az összehasonlítás egységének, illetve egységeinek. Magyarország, mint az egyik ilyen egység adott. Összehasonlítása más közép- és kelet-európai országokkal nyilvánvalóan fontos tanulságokkal járhatna, hiszen ezeknek az országoknak a fejlődése számos azonos vonást mutat fel a magyarországgal a 20. század során. Azonban éppen a hasonlóságok nem teszik lehetővé az ún. „szembeállító” (*contrasting*) vagy „individualizáló” (*individualising*) összehasonlítást, ami pedig szintén hasznos kutatási stratégia.⁶⁷ Ilyen módon csak akkor hasonlíthatunk, ha az összehasonlítás egységei között jelentős különbségek vannak. Ez a megfontolás egyben amellett szól, hogy a magyartól számottevően eltérő jegyekkel és fejlődési pályával rendelkező társadalmakat – mint amilyenek a nyugat-európai társadalmak – válasszunk az összehasonlítás további egységeinek.

Ezenkívül Magyarország és más kelet- és közép-európai társadalmak összehasonlítása nyilvánvalóan a miénktől eltérő vizsgálati szempontot igényelne. Mint korábban jeleztük, a gazdasági konvergencia alakulása különösen az Európai Unió és a jövőbeni tagországok viszonylatában váltott ki különös érdeklődést. Ezzel szemben a kelet- és közép-európai országok közötti konvergencia megléte és mértéke eddig nem vonzott jelentősebb figyelmet.

Magyarország mint az összehasonlítás egyik tárgya tehát ebben az esetben adott, de az már kevésbé magától értetődő, hogy kiket sorolunk a nyugat-európai társadalmak közé. Az összehasonlítás során a nyugat-európai minta kiválasztásakor célunk az, hogy a 20. században hasonló szocioökonómiai és politikai fejlődésű országok kerüljenek e csoportba. Így a tanulmányozott országok közé a jelenlegi EU-tagállamok kerültek – Spanyolország, Görögország, Portugália kivételével, de Norvégia és Svájc felvételével. Mindazonáltal nem állíthatjuk, hogy a 13 ország mellé továbbiak felvétele indokolatlan lenne: ezt néhány esetben egyszerű praktikus okok – a források hozzáférhetőségének hiánya – akadályozták meg.

Az utóbbi évtizedekben született komparatív tanulmányok sokszínűen dokumentálták, hogy Nyugat-Európa gazdasági fejlődése sem volt egységes a 20. század során, vagyis ezt a régiót egységként – az összehasonlítás egységeként

⁶⁷ A történeti összehasonlítások típusaira: Hartmut Kaelble: *Der historische Vergleich*. Frankfurt/M., 1999, 25–36; A. A. Van den Braembussche: Historical Explanation and Comparative Method: Towards a Theory of the History of Society. *History and Theory*, vol. 28 (1989) 1–24; Theda Skocpol–Margaret Somers: The uses of comparative history. *Comparative Studies in Society and History*, vol. 22 (1980) 174–197; Tilly: *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. 82–83; magyarul: Tomka Béla: Az összehasonlító módszer a történetírásban – eredmények és kihasználatlan lehetőségek. *Aetas*, 20. évf. (2005) 1–2. sz. 243–258; Keller Márkus: A megértés lehetősége – az összehasonlító történetírás hasznáról. *Aetas*, 20. évf. (2005) 4. sz. 102–111.

– kezelni korántsem problémamentes. Ezt a módszertani nehézséget a Nyugat-Európán belüli fejlődési folyamatok lehetőleg differenciált ábrázolásával részben ellensúlyozhatjuk. Ezenkívül az egyes társadalmak közötti kétségtelen különbségek nem homályosíthatják el azt a tényt, hogy a 20. századi modern ipari államok, s különösen azok nyugat-európai változatai mutatnak bizonyos azonosságokat a gazdasági problémák kezelése terén. A régió belüli eltérések korrekt ábrázolása mellett ezek a hasonlóságok képezhetik annak alapját, hogy – a fenti értelemben vett – Nyugat-Európához hasonlítsuk Magyarországot. Ezenkívül az alkalmazott statisztikai módszerek nemcsak mérik a konvergens és divergens folyamatokat a kontinens nyugati felén belül is, hanem – mint később látni fogjuk – akkor is lehetővé teszik Magyarország és Nyugat-Európa összehasonlítását, ha utóbbi régióban jelentősek az eltérések, sőt az egyes társadalmak között divergencia figyelhető meg. Nyilvánvaló mindazonáltal, hogy összehasonlításunk „aszimmetrikus” lesz, ennek minden módszertani következményével együtt: az egyes nyugat-európai társadalmak gazdasági fejlődését nem tudjuk olyan mélységben ábrázolni, mint Magyarországot.⁶⁸

Tanulmányunk az első világháborútól napjainkig terjedő időszakot fogja át. E periódust közel sem tekintjük egységes történeti korszaknak: több fontos választóvonal is húzható az elmúlt közel száz évben. Ugyanakkor éppen ez a nagy időtáv ad lehetőséget arra, hogy elhatároljunk és szembeállítsunk különböző periódusokat. Mindazonáltal a hangsúly kétségtelenül az 1914 és 1990 közötti szakaszra esik, vagyis lényegében arra az időszakra, amelyet a történészek gyakran „rövid 20. század”-nak neveznek. Az első világháború vége és a kommunista rendszerek bukása Európa és a világ számára nyilvánvalóan fontos történelmi fordulópontokat jelentettek. Bár szólnak érvek amellett, hogy az Európán belüli háborúk és éles belső szembenállások belső egységet is adnak ennek a periódusnak, a magunk részéről sokkal inkább a század közepének választóvonal szerepét hangsúlyozzuk majd mind az európai, mind pedig a magyar történelemben – utóbbi esetében kiegészülve a rendszerváltozás évével mint újabb markáns történeti korszakhatárral. A nagy politikai változások mindazonáltal nem szükségszerűen jelentenek egyben gazdasági változásokat is. Így ha az szükségesnek bizonyul, az első világháború előtti időszak fejleményeivel is foglalkozunk, vagyis a jelzett kezdőpont inkább jelzésszerű határnak tekinthető.

Ami a kutatás módszereit illeti, statisztikai eszközökkel is vizsgáljuk a magyarországi folyamatok nyugat-európaiakhoz viszonyított alakulását – a konvergencia vagy divergencia meglétét –, bár a rendelkezésre álló adatok összehasonlíthatósága terén gyakran nyilvánvaló nehézségek jelentkeznek, s a formai (mérhető) hasonlóságok/eltérések gyakran eleve félrevezetőek lehetnek a

⁶⁸ Az aszimmetrikus összehasonlításokról lásd Jürgen Kocka: *Asymmetrical Historical Comparison: The Case of the German Sonderweg*. *History and Theory*, vol. 38 (1999) 40–50.

funkcionalitást illetően. A statisztikai módszerek részleteit a *Függelék* tartalmazza, mivel azok feltételezhetően csak az olvasók kisebb részének érdeklődésére tarthatnak számot.

Több olyan tanulmány és adatgyűjtemény is a kutatás rendelkezésére áll, amely a különböző országok 20. századi gazdasági fejlődésére, valamint a fogyasztásra és az életminőség alakulására vonatkozó adatokat tartalmaz.⁶⁹ Ezek közül azonban egyik sem fedi le egészen az általunk vizsgált területeket, a vizsgált időszakot s a tanulmányunkban szereplő összes országot. Ezért különböző forrásokat felhasználva magunk készítettünk egy adatbázist, amely a gazdaság és a fogyasztás számos indikátorát tartalmazza. Ugyanakkor ennek a gyűjteménynek szintén megvannak a maga korlátai. Bizonyos időszakokra (két világháború közötti évek) és gazdasági-társadalmi területekre (fogyasztás, életminőség) vonatkozóan nem jutottunk adatokhoz, s néhány esetben a rendelkezésre álló információk minősége sem kifogástalan.

Azt gondoljuk, hogy a jelzett problémák nem jelentenek igazi korlátot a tervezett összehasonlítás számára. Az ugyan kétségkívül több szempontból is nehéz feladat, hiszen az átfogott időszak igen hosszú, közel egy évszázad, s – bár figyelmünk elsősorban a magyarországi fejlődésre irányul – az analízisbe bevont országok száma magas. Ezek a körülmények már önmagukban is bizonyos leegyszerűsítéseket tesznek szükségessé a gazdaság, a fogyasztás és az életminőség vizsgált területeinek számát és a vizsgálat mélységét illetően. A nehézségek azonban nem indokolhatják, hogy lemondjunk az összehasonlításról mint a történetírás fontos eszközéről, mely fontos új szempontokat kínálhat a további kutatásokhoz.

1.4. A kötet felépítése

Az előzőekben megadott vizsgálati szempontok lényegében meghatározzák munkánk további szerkezetét is. A következőkben elsőként (2. fejezet) a gazdasági kibocsátás alakulását mutatjuk be a 20. század során, különböző definíciók alkalmazásával. Ezután (3. fejezet) a fogyasztás fejlődését követjük nyomon,

⁶⁹ Bairoch: *Europe's Gross National Product: 1800–1975*; Paul Bairoch: *The Main Trends in National Economic Disparities since the Industrial Revolution*. In: Paul Bairoch–Maurice Lévy-Leboyer (eds.): *Disparities in Economic Development since the Industrial Revolution*. London: Macmillan Press, 1981, 3–17; Brian R. Mitchell: *European Historical Statistics, 1750–1975*. London: Macmillan, 1981; Angus Maddison: *The World Economy in the 20th Century*. Paris: OECD, 1989; Angus Maddison: *Dynamic Forces in Capitalist Development. A Long-Run Comparative View*. Oxford: Oxford University Press, 1991; Angus Maddison: *Monitoring the World Economy, 1820–1992*. Paris: OECD, 1995; Angus Maddison: *The World Economy: Historical Statistics*. Paris: OECD, 2003.

egyebek között kitérve olyan területekre, mint a munkaidő hossza és a fogyasztás arányainak alakulása. A következő részben (4. fejezet) az életminőség változásait vesszük szemügyre. E három fejezet felépítése hasonló: először a 20. századi nyugat-európai folyamatokat igyekszünk bemutatni különböző szempontok érvényesítésével, külön kiemelve a konvergens, illetve divergens tendenciákat. Ezután a magyarországi fejlődés ábrázolása következik lehetőség szerint ugyanazon elemzési elvek alkalmazásával. Ennek a résznek a végén kiemeljük a magyarországi és a nyugat-európai fejlődés konvergens és divergens trendjeit. Az 5. fejezetben a hosszú távú gazdasági növekedés meghatározóit s a közeledések és távolodások mögött rejlő fő okokat vizsgáljuk. Bár munkánk fókusza a Magyarország és Nyugat-Európa közötti konvergenciák és divergenciák vizsgálata az 1914-től 1990-ig terjedő időszakban, a legfontosabb változók összehasonlító történeti elemzése után nem kerülhetjük meg, hogy egy következő részben (6. fejezet) Nyugat-Európa és Magyarország ezredfordulós fejlődésével foglalkozunk. Végül összefoglaljuk eredményeinket, s bemutatjuk, hogy a „hármass perspektíva” alkalmazása milyen fontosabb tanulságokkal járt (7. fejezet). A *Függelék* adatsorok közlése mellett néhány olyan módszertani kérdéssel is foglalkozik, amelyek „technikai” jellegüknél fogva túlságosan megterhelték volna a szöveget, ugyanakkor kifejtésük az adatok és módszerek ellenőrizhetősége és megértése végett mégis szükségesnek tűnik.

2. A GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS FOLYAMATA

A gazdasági kibocsátás növekedésének vizsgálata kiemelt szerephez jutott – mondhatjuk, uralkodó paradigmává vált – az utóbbi évtizedek közgazdasági és gazdaságtörténeti irodalmában.⁷⁰ A kutatás abból indul ki, hogy a gazdasági tevékenység színvonalát legátfogóbban a gazdasági kibocsátás – és ennek mutatói, mint például a bruttó hazai termék – jellemzi. Természetesen léteznek a gazdasági fejlődésnek más fontos aspektusai is, amelyek magukban foglalják a szerkezeti változásokat vagy a technológiai átalakulást, de a növekedés és ezzel összefüggésben a konjunktúra az összgazdasági fejlődés legfontosabb megjelenési formája.⁷¹ A gazdasági növekedés tehát a makroökonómiai és a gazdaságtörténeti analízis központi eleme lett, ami indokolja azt, hogy mi is kiemelten kezeljük Európa 20. századi gazdasági átalakulásának s a gazdasági konvergenciák és divergenciák vizsgálata során.

Ily módon az sem meglepő, hogy a gazdasági kibocsátás mérésének és nemzetközi összehasonlításának nagy tudományos és közvetlen gyakorlati jelentősége van. A közgazdaságtan klasszikus kutatási területe a – gazdasági növekedés feltételeivel és folyamatának elméleti problémáival foglalkozó – növekedéselmélet, melynek eredményeit lehetetlen volna ellenőrizni, sőt akárcsak megfogalmazni is a gazdasági kibocsátás fogalma és mérése nélkül. A politika számára szintén fontos visszajelzést jelentenek a növekedés ütemét jelző adatok: országok és kormányok sikerességét szokás megítélni ezek dinamikája szerint. Sőt, a második világháború után egész társadalmi rendszerek – kapitalizmus *versus* szocializmus, illetve kommunizmus – versenyének állásáról alkottak ítéletet a gazdasági kibocsátás és a növekedés szintjének alakulását összehasonlítva. Ezenkívül gyakran a gazdasági kibocsátás színvonalán alapul az egyes országoknak a nemzetközi szervezetek működési költségeihez való hozzájárulása, s a különféle pénzügyi és más intézmények által nyújtott támogatásokból, segélyekből, ked-

⁷⁰ Adam Szirmai: *The Dynamics of Socio-Economic Development*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 7–16., 68–116; J. L. Anderson: *Explaining Long-Term Economic Change*. London: Macmillan, 1991, 8–17.

⁷¹ Reinhard Spree: Wachstum. In: Gerold Ambrosius–Dietmar Petzina–Werner Plumpe (Hrsg.): *Moderne Wirtschaftsgeschichte*. München: Oldenbourg, 1996, 137.

vezményes hitelekkel való részesedés lehetősége. Mint arról a bevezetésben szó volt, azért is figyelmet érdemel a gazdasági kibocsátás mérése és elemzése, mert a szakirodalomban s különösen a politikai gyakorlatban és közbeszédben sokszor nem egyszerűen a gazdasági tevékenységet, hanem – leegyszerűsítően – az életszínvonal alakulását is jellemzik vele. E két jelenség között ugyan általában szoros kapcsolat látható, de nem minden esetben van így, következésképpen azonosításuk félrevezető lehet. Ugyanígy el lehet határolni a gazdasági növekedés és a gazdasági fejlődés fogalmát, ami azonban a gyakorlatban szintén sokszor elmarad. Míg a növekedés a kibocsátás mennyiségére vonatkozik, a gazdasági fejlődés a termelés emelkedése mellett a gazdasági viszonyok minőségi átalakulását is magában foglalja, különösen az említett szerkezeti módosulásokat és az elosztás megváltozását. Ilyen módon a fejlődés kapcsolatban áll az életszínvonal, illetve az életminőség jelenségével is, melyekkel – mint jeleztük – később önálló fejezetekben foglalkozunk.⁷²

2.1. A gazdasági kibocsátás és növekedés kalkulációja

2.1.1. A számítási módszerek és a források általános jellemzői

A gazdasági kibocsátás hosszú távú összehasonlítására vállalkozó munkáknak jelentős módszertani és gyakorlati nehézségekkel kell szembenézniük. Egyrészt a gazdasági növekedésre vonatkozó adatok minősége gyakran különböző, illetve nem megfelelő, ezenkívül az összehasonlításokat lehetővé tevő nemzetközi adatbázisok által lefedett időszak esetenként szintén rövid. A kutatási problémák egyik része arra vezethető vissza, hogy a kibocsátásnak nincs és a múltban sem volt teljes körűen elfogadott mérési eljárása.

Az ENSZ kezdeményezésére 1949-ben vezették be a gazdasági kibocsátás azóta is széleskörűen használt rendszerét (*System of National Accounts, SNA*). Az SNA keresztülment változásokon, de ezek a lényegét nem érintették. Hagyományosan két alternatív és egymástól csak némileg eltérő mutatót alkalmaz – a GDP-t (*Gross Domestic Product*, bruttó hazai termék) és a GNP-t (*Gross National Product*, bruttó nemzeti termék) –, valamint újabban ehhez társul a GNP-vel lényegében megegyező GNI (*Gross National Income*). Mindegyik egy adott országban – esetleg régióban, vagy más gazdasági egységben – bizonyos időszak (általában egy év) során előállított végső javak és szolgáltatások értékét tartal-

⁷² E. Wayne Nafzinger: *Economic Development*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 15.

mazza.⁷³ A különbség a mutatók között az, hogy a GNP – és ugyanígy a GNI – figyelembe veszi a külföldről származó és a külföldre transzferált faktorjövedelmek nettó összegét is. Az indikátorok közötti eltérés mértéke a gyakorlatban általában nem számottevő. Kivételt a nagy tőkeexportot vagy tőkeimportot lebonyolító országok jelentenek, melyek esetében jelentősen más lehet a GDP és a GNP (GNI) összege.⁷⁴

Bár az SNA megteremtésének egyik legfontosabb szándéka éppen a nemzetközi összehasonlítások elősegítése volt, az SNA-n alapuló mutatók ilyen célú alkalmazása módszertani nehézségekkel jár. A valószínűleg legsúlyosabb probléma azzal függ össze, hogy ha megfelelő módszertan alapján kiszámítjuk a GDP-t, azt nemzeti valutában kapjuk meg.⁷⁵ A különböző országok adatait aztán az összehasonlíthatóság érdekében át kell számítanunk közös mértékegységre, vagyis valamilyen valutára. Közel sem problémamentes eljárásról van szó, mivel az egyes nemzeti valutáknak más és más a vásárlóerejük, ami nem feltétlenül tükröződik a valutaárfolyamokban. A nehézség áthidalására több eltérő eljárás alakult ki. A bruttó hazai termék nemzetközi összehasonlításokat lehetővé tenni kívánó számítási módszerei közül a legfontosabbnak az alábbiak tekinthetők (2.1. táblázat).⁷⁶

2.1. táblázat. A gazdasági kibocsátás főbb számítási módszereinek jellemzői

A módszer megnevezése	Az eljárás lényege	Előnyök (+) és hátrányok (–)	Felhasználhatóság, összehasonlíthatóság	Példák
Nemzeti jövedelemszámítás	• az anyagi termelés és az ehhez közvetlenül kapcsolódó szolgáltatások által előállított új érték alapján végzik a számításokat, a termelőeszközök értékcsökkenésének figyelembevételével	• a szolgáltatások jelentős részének figyelmen kívül hagyása miatt nem reprezentatív (–) • előbbi vonása a szolgáltatások fejlődésével a 20. század során egyre hangsúlyosabbá vált (–)	• nemzetközi összehasonlításokra kevésbé alkalmas • a központilag irányított gazdaságokban hiányzó valós árak miatt SNA-alapú korrekciója nehéz	• központilag irányított gazdaságok statisztikája

⁷³ Megállapításaink a következőkben – vizsgálatunk céljának megfelelően – a nemzetgazdaságok gazdasági kibocsátásának számításaira vonatkoznak, de jórészt érvényesek más egységek, mint például régiók, ágazatok stb. esetében is.

⁷⁴ Így például a nagy tőkeimportőr Írország esetében az 1990-es években a GDP lényegesen meghaladta a GNP-t.

⁷⁵ A következőkben érvelésünkben általában a bruttó hazai termék szerepel, de – ha külön nem jelezzük az ellenkezőjét – megállapításaink a bruttó nemzeti termékre egyaránt vonatkoznak.

⁷⁶ A különböző módszerek áttekintésére lásd Economic Commission for Europe: *Economic Survey of Europe, 2000*. Geneva–New York: UN Economic Commission for Europe, 2000, 172.

2.1. táblázat folytatása

A módszer megnevezése	Az eljárás lényege	Előnyök (+) és hátrányok (-)	Felhasználhatóság, összehasonlíthatóság	Példák
Folyó áron folytatott GDP-számítások	a nemzeti GDP-adatokat átváltják közös valutára a hivatalos (esetleg kereskedelmi vagy feketepiaci) árfolyamon	- egyszerűség (+) - a valutaárfolyamok nem feltétlenül tükrözik a tényleges vásárlóerőt (-) - a valutaárfolyamok ingadozhatnak, s ezzel a GDP értéke is ezt teszi (-)	összehasonlításokra lényegében nem alkalmas	
Vásárlóerő-paritáson (PPP) számított GDP	az előállított termékek és szolgáltatások értékét újraárazzák a vizsgálatban részt vevő országokban megállapított árárányok felhasználásával	- figyelembe veszi a valutaárfolyamok torzításait (+) és ingadozását (+) - rendkívül munkaigényes (-) - gyakran hiányoznak a szükséges adatok (-) - csak néhány évre és az országok nem teljes körére áll rendelkezésre (-)	nemzetközi összehasonlításokra alkalmas	- International Comparison Programme (ICP) - European Comparison Programme (ECP)
Naturális mutatók módszere (PIM)	a megbízható GDP-adatokkal rendelkező országokban megállapítják a természetben mért termelési adatok és a gazdasági kibocsátás viszonyát, majd az így kapott arányok alkalmazásával más országok esetében a materiális termelési szintekből következtetnek a GDP értékére	- viszonylag kis erőforrásokat igényel (+) - feltételezi, hogy az árárányok stb. azonosak a különböző országokban (-) - alábecsüli a javak minőségi eltérseinek jelentőségét (-)	összehasonlításokra kevésbé alkalmas, különösen a központi irányított gazdaságok esetében ad félrevezető értékeket	- Peter Havlik (1991) - Ehrlich Éva (1991)

2.1. táblázat folytatása

A módszer megnevezése	Az eljárás lényege	Előnyök (+) és hátrányok (–)	Felhasználhatóság, összehasonlíthatóság	Példák
„Kétlépcsős” számítás (létező számítások újraértékelése; GDP)	• az első lépcsőben újraértékelik a létező output-számításokat az SNA szerint (pl. a kommunista országok hivatalos adatait), majd az így kapott adatokat átváltják közös valutára (általában dollár)	• képes korrigálni a kommunista országok hivatalos adatainak leg súlyosabb hiányosságait (+) • az első lépcső során alkalmazott újraértékelés elvei gyakran hibásnak bizonyultak, újraszámításra van szükség (–) • a második szakasz során megmaradnak a közös valutára számítás módszertani nehézségei (–) • munkaigényes eljárás (–)	• különösen a központilag irányított gazdaságok esetében alkalmazzák	• Paul Marer (1986) • CIA (1990) • Thad P. Alton (1981) • Világbank
Vegyes vagy hibrid módszerek	• változó eljárások • általában az ICP vásárlóerő-paritáson alapuló számításai jelentik a kiindulópontot • az ICP-ben hiányzó évekre gyakran extrapolációval nyerik az adatokat • egyik megoldásként a nemzeti árak (deflátorok) alapján végzik az extrapolációt	• a vásárlóerő-paritáson alapuló számítások előnyei itt is jelentkeznek (+) • lehetőséget ad hosszú távú idősorok összeállítására (+) • esetenként nem átláthatóak a korrekciós eljárások (–) • a nemzeti adatok hiányosságai torzításokhoz vezethetnek (–)	• általában jó összehasonlíthatóság • hosszú távú vizsgálatokra alkalmas	• Penn World Table • Angus Maddison (2003)

Forrás: Saját összeállítás.

1. „Folyó áron”, illetve valutaárfolyamon történő számítás. Ez a típus a leg-egyszerűbb módszertant alkalmazza, hiszen a mindenkori hivatalos devizaárfolyamon – esetleg kereskedelmi vagy feketepiaci árfolyamok felhasználásával – mindössze átváltja a nemzeti GDP-adatokat közös valutára – rendszerint amerikai dollárra. Az eljárás azonban kétséges értékű végeredménnyel jár. Az átváltási árfolyam megállapítása gyakran nem egyszerű, mivel a valuták árfolyamai erő-

sen ingadozhatnak, például a tőkemozgások következtében. Ezenkívül a valuták lehetnek alul- vagy felülértékeltek piaci folyamatok nyomán, illetve kormányzati törekvések következtében. A szegényebb országokban a bérek alacsonyabbak, így a nemzetközi kereskedelembe nem kerülő szolgáltatások és termékek (például szállítás, kormányzati tevékenységek, oktatás) általában olcsóbbak, mint a magasabb jövedelmű országokban, vagyis a jövedelmek egyszerű folyó árfolyamon való átszámítása alulértékeli a vásárlóerőt.⁷⁷ A valutaárfolyamok kormányzati befolyásolására példa lehet a második világháború után a kommunista országokban általános kettős árfolyamrendszer. Ezek a tényezők egyaránt hathatnak a GDP-adatokra, eltérítve azokat a reálgazdaságban bekövetkezett változásoktól. Elképzelhető tehát az a helyzet, hogy egy ország gazdasági teljesítménye nő, mivel azonban valutája valamilyen ok miatt leértékelődik az amerikai dollárhoz képest, a folyó árfolyamon folytatott átszámításon alapuló GDP-statisztikák gazdasági visszaesést jeleznek. Az ilyen módszertannal készült outputstatisztikák ebből adódóan nemzetközi összehasonlításokra alig alkalmasak. Talán legfontosabb gyakorlati alkalmazásuk az, hogy megmutatják a különböző országok piacának, illetve exporttermékek iránti keresletének lehetséges nagyságát.

2. *Vásárlóerő-paritáson alapuló számítás.* Ezen kalkuláció alapelve az, hogy megállapítja az adott országban előállított áruk és szolgáltatások értékét egy közös valutában, vagyis tulajdonképpen újraárazza azokat. Jól érzékelteti az eljárás logikáját az *International Comparison Project (ICP)* munkamódszere, mely az ENSZ programja keretében folyt az 1970-es évektől több hullámban. Az ICP keretében a vásárlóerő-paritás (*Purchasing Power Parity, PPP*) kiszámítása érdekében először minden részt vevő országban számos homogén árucsoportra osztják fel a termelést, illetve az előállított szolgáltatásokat – az 1980-as évek végén mintegy 300 ilyen létezett. Ezután az árucsoportok mindegyikében feljegyzik a kiválasztott javak árait, és megállapítják az árak átlagos eltéréseit az egyes országok között. A következő lépés során a megállapított árárányok felhasználásával nemzetközileg is összehasonlítható értékekké alakítják át az egyes országok termelésének értékét az egyes áru-, illetve szolgáltatáscsoportokban. A teljes GDP-hez az egyes árucsoportok termelési értékének összegzésével jutnak, s ezt ún. „nemzetközi” valutában, rendszerint „nemzetközi dollár”-ban fejezik ki.⁷⁸

Módszertani problémák mindazonáltal itt is jelentkeznek, például a javak minőségi eltérései miatt vagy a kereskedelmi forgalomba nem hozható termékek és szolgáltatások esetében, ahol feltételezésekre kell hagyatkozni a kormányzati szektor vagy az oktatás hatékonyságát – vagyis ezen szolgáltatások értékét – illetően. Szintén nehézséget eredményez – az esetenként nagyon eltérő fogyasztási

⁷⁷ Angus Maddison: *Monitoring the World Economy, 1820–1992*. Paris: OECD, 1995, 162.

⁷⁸ Havlik: *East-West GDP Comparisons: Problems, Methods and Results*. 11.

szerkezetek következtében – a fogyasztói kosarak összeállítása. Összességében mégis ezek a kalkulációk tekinthetők a legmegbízhatóbbaknak, s nemzetközi összehasonlításokra leginkább alkalmasnak. E vizsgálatokat úgy tervezik meg, hogy lehetőség szerint figyelembe vegyék a jelzett minőségi eltéréseket és ár-különbségeket. Emellett ez a módszer megoldást jelent a valuták átváltásából, pontosabban a valutaárfolyamok ingadozásából és a valuták felül- vagy alulértékeltségéből adódó nehézségekre is.

Ugyanakkor az ilyen típusú számítások igen nagy erőforrások mozgósítását igénylik, hiszen rengeteg adat beszerzésére és feldolgozására van szükség. Így a nemzeti statisztikai hivatalok bevonása is elengedhetetlen a munkálatokhoz. A szervezési feladatok összetettsége nagyban hozzájárult ahhoz, hogy bár az ENSZ már 1968-ban kezdeményezte az említett ICP-t, a vásárlóerő-paritáson nyugvó nemzetközi gazdasági kibocsátásszámítási programot, de az csak az 1970-es évek végén indult be. Az első *European Comparison Programme (ECP)* az ICP keretében 17 európai országot foglalt magában – köztük Magyarországot is –, s 1980-ra szolgáltatott először adatokat. Később négy további évre – ebből az általunk vizsgált periódusban kettőre – számították: 1985-re, 1990-re, 1993-ra és 1996-ra. Az ilyen adatok által lefedett időszak tehát viszonylag rövid. Sőt, a tulajdonképpeni számítások néhány kiválasztott évre vonatkoznak (*benchmark years*), s a közbülső évekre intrapolációval képezték az értékeket.⁷⁹

3. *A naturális gazdasági mutatók módszere.* Mivel a PPP-alapú kalkuláció esetében az árak megállapítása, illetve a valuták átszámítása nagy gyakorlati nehézségeket okoz és jelentős erőforrásokat igényel, ezért számos kutató használta a naturális gazdasági mutatók (*Physical Indicators, PI*) módszerét a nemzetközi összehasonlításokra alkalmas GDP-adatok számítására.⁸⁰ Különösen a központi irányított gazdaságok esetében kezdeményezték alkalmazását a mester-séges, nem piaci árak okozta problémák kiküszöbölésére.

Ez a módszer azon a feltételezésen nyugszik, hogy a gazdasági kibocsátás és bizonyos nagy fontosságú termékek előállításának szintje között szoros összefüggés van. Így a javak természetben (tonnában, hektoliterben, köbméterben, méterben, darabban stb.) mért termelési adatainak segítségével becsülik meg a GDP szintjét, olyan módon, hogy a megbízható adatokkal rendelkező piacgazdaságokban a megfelelő termelési szinthez tartozó GDP-adatokat veszik alapul. Először megállapítják az egyes termékek előállított mennyisége esetében a GDP-szinthez való viszonyt egy-egy ilyen piacgazdaságban, majd ugyanezt összesítik a vizsgált országok esetében. A kapott összefüggések segítségével aztán extrapolálják a mintában nem szereplő országok GDP-jét.

⁷⁹ Angus Maddison: *The World Economy: Historical Statistics*. Paris: OECD, 2003. 228.

⁸⁰ Lásd pl. Jánossy Ferenc: *A gazdasági fejlettség mérhetősége és új mérési módszere*. Budapest: KJK, 1963, 119–211; Ehrlich Éva: *Országok versenye, 1937–1986*. Budapest: KJK, 1991.

Az alapfeltétel tehát az, hogy a vizsgált termékek előállítási adataiban ne jelentkezzenek olyan torzítások, amelyek a pénzügyi adatokban az árak sajátosságai révén kialakulnak. Azonban még ha ez megvalósulna is, a kommunista országok esetében a PI-módszer – mint egy elemzés megállapította – „szisztematikusan túlbecsüli az értékeket. Ennek okai többértékesek: nem veszi figyelembe a minőségi különbségeket; kimondatlanul feltételezi, hogy a (korábbi) központilag irányított gazdaságok és a piacgazdaságok hatékonysága azonos (a korábban központilag irányított gazdaságok GDP-szintjének megállapításához használt statisztikai hányadosokat a piacgazdaságok adataiból számították); feltételezi, hogy azonosak az árszerkezetek; stb.”⁸¹ Vagyis a Physical Indicator-megközelítés hívei éppen az összehasonlítások legfontosabb problémáját nem tudják kiküszöbölni: a fizikai mennyiségekben kifejezett javak jellegét képtelenek figyelembe venni számításaikban, ami különösen érvényes az áruk és szolgáltatások minőségére és választékára. Másrészt nem tudják bizonyítani azt, hogy a fejlett piacgazdaságok viszonyainak figyelembevételével kialakított modell (vagyis a termelési szintek és a GDP közötti összefüggés) érvényes ezen országok körén kívül is.

A módszer kidolgozásában hazai kutatók kezdeményező szerepet játszottak, s még a legutóbbi időkben is használták azt Magyarországon.⁸² Egy ideig szintén alkalmazta ezt a metódust az *UN Economic Commission for Europe* és a *Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche* is.⁸³ Belátva azonban a természetes gazdasági mutatók súlyos hátrányait, utóbb már a módszer egy ismert korábbi követője is csak a vásárlóerőparitás-számítások nagy költségei miatt tartotta ezt az eljárást versenyképesnek.⁸⁴

4. A „kétlépcsős” számításnak nevezett eljárás. A GDP-kalkulációk e szintén fontos módszere során az első lépcső vagy szakasz a létező outputszámítások újraértékelése különböző stratégiák alkalmazásával.⁸⁵ Ez a metódus elsősorban a tervutasításos gazdaságok hivatalos adatait próbálja hasznosítani olyan módon, hogy igyekszik kiküszöbölni azok belső ellentmondásait: például a csak az anya-

⁸¹ Economic Commission for Europe: *Economic Survey of Europe*. Geneva–New York: UN Economic Commission for Europe, 2000, 137.

⁸² Éva Ehrlich: An Examination of the Inter-Relation Between Consumption Indicators Expressed in Physical Units and Per Capita National Income. *Czechoslovak Economic Papers* (Prague), vol. 7 (1966) 109–136; F. Janossy–E. Ehrlich: *Structural Trends and Prospects in the European Economy. Economic Survey of Europe in 1969*. New York: United Nations, 1970; Ehrlich: *Országok versenye, 1937–1986*. 88–151; Éva Ehrlich: Economic Growth in Eastern Central Europe after World War II. In: A. Szirmai–B. van Ark–D. Pilat (eds.): *Explaining Economic Growth*. Amsterdam: North-Holland, 1993, 301–325.

⁸³ Israel Borenstein: *Comparative GDP Levels: Physical Indicators*. Phase III. New York: UN Economic Commission for Europe, 1993.

⁸⁴ Havlik: *East-West GDP Comparisons: Problems, Methods and Results*. 36.

⁸⁵ Elio Lancieri: Dollar GNP Estimates for Central and Eastern Europe 1970–90: a Survey and a Comparison with Western Countries. *World Development*, vol. 21 (1993) no. 1. 162.

gi ágak kibocsátását figyelembe vevő nemzetijövedelem-számításokat átalakítja a piaccgazdaságokban alkalmazott SNA szerint, vagy megfelelő deflációt, illetve más árstruktúrát használ. Ennek révén azonban olyan GDP-adatokhoz jut, melyek nemzeti valutában vannak kifejezve. Az így kapott adatokat aztán – a második lépcsőben – az összehasonlíthatóság érdekében ez esetben is át kell számítani valamilyen közös valutára (dollárra), vagyis az ezzel összefüggő problémák továbbra is fennmaradnak. Mindenesetre a valutaátváltási árfolyamokat úgy alakítják ki, hogy azok lehetőleg tükrözzék az adott ország és az Egyesült Államok árai közötti valódi arányokat, s nem a külkereskedelemben alkalmazott valutaárfolyamokat használják. A legismertebb ilyen módszert alkalmazó munka Paul Marer nevéhez fűződik, aki azonban csak 1980-ra közölt adatokat.⁸⁶ Szintén ezt az eljárást alkalmazta a CIA is saját adatsorainak kiszámításánál,⁸⁷ felhasználva Thad P. Alton és csoportja kutatásait is.⁸⁸

Ennek a módszernek a következetes alkalmazása legalább olyan munkaigényes lehet, mint a vásárlóerő-paritás igénybevétele. A nem megfelelő koordináció, a munka során alkalmazott túlzott leegyszerűsítések és hasonló tényezők következményeként több ebbe a csoportba tartozó számítás nem eredményezett időtálló adatokat. A Világbank az 1977–1980 közötti periódusra például a kelet-európai gazdaságok hivatalos NMP-adatait (*Net Material Product*, nemzeti jövedelem) felhasználva úgy számította ki azok GDP-jét, hogy a fejlett piaccgazdaságokban kalkulált NMP–GDP-arányt vette alapul. Ennek az eljárásnak az eltérő ágazati statisztikák miatti tarthatatlanságát hamarosan maga a Világbank is belátta. Később, az 1980-as évek végén ellenben a Világbank a hivatalos valutaárfolyamokat alkalmazta a nemzeti GDP-adatok közös nevezőre hozására, ami – az előzőekben elmondottak alapján szükségtelen hangsúlyozni – a legtöbb kelet-európai ország esetében a korábbiakhoz képest rendkívül alacsony GDP-szinthez vezetett. Később az újraértékelést folytató kutatók már törekedtek arra, hogy valamilyen módon a vásárlóerő-paritást is figyelembe vegyék. Ezek a kísérletek a széles statisztikai háttér igénye miatt csak nagyon korlátozottak lehettek,

⁸⁶ Paul Marer: *Alternative Estimates of the Dollar GNP and Growth Rates of the CMEA Countries*. In: *East European Economies: Slow Growth in the 1980s*. Washington, DC.: U.S. Government Printing Office, 1985, 133–193; Paul Marer: *Dollar GNPs of the USSR and Eastern Europe*. Baltimore: John Hopkins University Press, 1986.

⁸⁷ *Handbook of Economic Statistics, 1990. CIA*. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1990.

⁸⁸ Thad P. Alton et al.: *Economic Growth in Eastern Europe, 1965, 1970, and 1975–1980*. Occasional Paper, no. 65. New York: L. W. International Financial Research, Inc., 1981; Thad P. Alton et al.: *Economic Growth in Eastern Europe, 1975–1989*. Research Project on National income in East Central Europe. Occasional Paper, no. 110. New York: L. W. International Financial Research, Inc., 1990; Thad P. Alton et al.: *Selected Charts of Economic Performance in Eastern Europe*. Occasional Paper, no. 114. New York: L. W. International Financial Research, Inc., 1990.

s például Paul Marer a vásárlóerő-paritás eltéréseit ismét a valutaárfolyamok eltéréseinek becslésével igyekezett megállapítani.⁸⁹

Jellemző e módszer hibáira, hogy a CIA 1991-ben minden érdemi magyarázat nélkül visszamenőleg – például 1989-re – jelentősen leszállította saját adatait a kelet-közép-európai országokra vonatkozóan: Magyarország esetében ez 27%-os csökkenést jelentett. A Plan Econ kutatóintézet ugyanezt tette 1990-ben – itt a csökkentés mértéke a magyarországi GNP-nél még nagyobb, 32,3% volt (2.2. táblázat).⁹⁰

2.2. táblázat. Magyarország bruttó hazai termékére vonatkozó néhány számítás eltérései, 1950–1990 (egy főre jutó bruttó hazai termék; Maddison=100)

	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990
Valutaárfolyam									51,9
European Comparison Programme							111,7	103,1	98,2
ECP '96									131,9
Physical Indicators	108,8	102,5	102,4	116,8	116,3	120,9	133,3	135,6	
Havlik									183,9
Penn World Table	135,1	132,9	134,0	133,3	137,2	140,0	141,2	142,4	
Maddison	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
World Bank					95,6	96,4	107,6		
Marer							112,9		
Plan Econ							95,9	96,6	95,4
CIA					127,2	130,6	133,0	139,6	
Alton							99,7		98,2

Megjegyzések: Saját számítás az alábbi források közvetett, Magyarországra és az Egyesült Államokra vonatkozó adatainak felhasználásával.

Forrás: Economic Commission for Europe: *Economic Survey of Europe. 2000*. New York–Geneva: European Commission for Europe, 2000, 186 (a forrásokat lásd 187).

Valutaárfolyam: A Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche (WIIW) becslései, mint idézi: Peter Havlik: *East-West GDP Comparisons: Problems, Methods and Results*. Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche. Forschungsberichte, no. 174. Wien: WIIW, 1991, 37.

European Comparison Programme: Economic Commission for Europe: *Economic Bulletin for Europe*. Vol. 31. no. 2. New York: United Nations, 1980; *International Comparison of Gross Domestic Product in Europe, 1985, 1990*. New York: United Nations, 1990.

ECP '96: *International Comparison of Gross Domestic Product in Europe, 1996*. New York: United Nations, 1999.

⁸⁹ Havlik: *East-West GDP Comparisons: Problems, Methods and Results*. 16.

⁹⁰ Lancieri: Dollar GNP Estimates for Central and Eastern Europe 1970–90. 167–168.

Physical Indicators: Economic Commission for Europe: *Economic Bulletin for Europe*. Vol. 31. no. 2. New York: United Nations, 1980; Israel Borenstein: *Comparative GDP Levels. Physical Indicators, Phase III*. New York: United Nations, 1993.

Havlik: Peter Havlik: *East-West GDP Comparisons: Problems, Methods and Results*. Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche (WIIW). Forschungsberichte, no. 174. Wien, 1991, 35–37.

Penn World Tables: Robert Summers–Alan Heston: Improved International Comparisons of Real Product and Its Composition: 1950–80. *Review of Income and Wealth*, Series 30 (1984) no. 2. 207–262; Robert Summers–Alan Heston: A New Set of International Comparisons of Real Product and Price Levels: Estimates for 130 Countries, 1950–1985. *Review of Income and Wealth*, Series 34 (1988) no. 1. 1–25; Robert Summers–Alan Heston: The Penn World Table (Mark 5): An Expanded Set of International Comparisons, 1950–1988. *Quarterly Journal of Economics*, vol. 106 (1991) no. 2. 327–368.

Maddison: Angus Maddison: *Monitoring the World Economy, 1820–1992*. Paris: OECD, 1995.

World Bank: Elio Lancieri: Dollar GNP Estimates for Central and Eastern Europe, 1970–90: A Survey and a Comparison with Western Countries. *World Development*, vol. 21 (1993) no. 1. 161–175; M. de Melo et al.: *Circumstances and Choice: The Role of Initial Conditions and Policies in Transition Economies*. World Bank Policy Research. Working Paper, no. 1866. Washington D.C.: World Bank, 1997., mint idézi Economic Commission for Europe: *Economic Survey of Europe. 2000*. New York–Geneva: Economic Commission for Europe, 2000, 187.

Marer: P. Marer: *Dollar GNPs of the USSR and Eastern Europe*. Baltimore: John Hopkins University Press, 1986., mint idézi Economic Commission for Europe: *Economic Survey of Europe. 2000*. New York–Geneva: Economic Commission for Europe, 2000, 187.

Plan Econ: J. Vanous (ed.): *How big are the Soviet and East European economies?* Plan Econ Report, vol. 6. no. 52. New York: Plan Econ, 1990., mint idézi Economic Commission for Europe: *Economic Survey of Europe. 2000*. New York–Geneva: European Commission for Europe, 2000, 187.

CIA: *Handbook of Economic Statistics*, mint idézi: *Economic Commission for Europe: Economic Survey of Europe. 2000*. New York–Geneva: European Commission for Europe, 2000, 187.

Alton: mint idézi Economic Commission for Europe: *Economic Survey of Europe. 2000*. New York–Geneva: European Commission for Europe, 2000, 187.

5. *Különböző módszerek kombinálásán alapuló számítás.* A módszerek számunkra legfontosabb csoportját az a megközelítés képezi, amely a különböző módszerek együttes alkalmazásán nyugszik, s ezáltal képes olyan időszakokra és országokra vonatkozóan is adatokat nyújtani, amelyek kívül esnek a vásárlóerő-paritást alkalmazó munkák körén. Ebbe a csoportba tartozik a *Penn World Table (PWT)* és Angus Maddison adatsora is.⁹¹

A nemzetközi összehasonlító kutatások céljára egyik leggyakrabban használt adatbázis a Robert Summers és Alan Heston szerkesztette *Penn World Table*, mely 130 ország GDP- és más gazdasági vonatkozású adatait tartalmazza részben 1950-től kezdődően, részben későbbi időpontoktól.⁹² A PWT 5. változatának kiindulópontját a korábban ismertetett ICP vásárlóerő-paritáson alapuló számításai adják a követke-

⁹¹ Robert Summers–Alan Heston: A New Set of International Comparisons of Real Product and Price Levels: Estimates for 130 countries, 1950–1985. *Review of Income and Wealth*, Series 34 (1988) no. 1. 1–25; Angus Maddison: *Monitoring the World Economy, 1820–1992*. Paris: OECD, 1995.

⁹² Summers–Heston: *A New Set of International Comparisons of Real Product and Price Levels: Estimates for 130 countries, 1950–1985*. 1–25; Robert Summers–Alan Heston: The Penn World Table (Mark 5): An Expanded Set of International Comparisons, 1950–1988. *Quarterly Journal of Economics*, vol. 106 (1991) no. 2. 327–368.

ző évekből: 1970, 1975, 1980, 1985. Emellett felhasználják az ENSZ és a Világbank idősorait a közbeeső és a korábbi évek adatainak extra-, illetve interpolációjához. A különböző források következetlenségeit statisztikai eljárásokkal igyekeznek kiküszöbölni. Ezt követően kiterjesztik a vizsgálatot az ICP-ben részt nem vevő országokra, s az ICP által le nem fedett, korábbi évtizedekre is. A kutatók úgy járnak el, hogy egy országcsoporthoz meghatározzák a PPP és a valutaárfolyam közötti összefüggést, amit aztán felhasználnak olyan országok esetében, ahol az adatok csak hiányosan állnak rendelkezésre. Az 1985 előtti időszakra a GDP különböző komponenseinek értékét a nemzeti termék összehasonlító áron számított növekedési ütemeinek extrapolálásával kapják.

A korábbiak alapján szükségtelen hangsúlyozni, hogy a GDP-becslés e módszerének utóbbi elemei kritikus pontokat jelentenek, de a követett eljárás más tekintetben sem tűnik megbízhatónak. Például a vásárlóerő-paritás számításának alapját az ENSZ, egy amerikai kormányhivatal és egy magáncég alkalmazottainak különböző fővárosokban megállapított megélhetési költségei képezik, amelyek sok esetlegességet tartalmazhatnak.⁹³

Ez az oka annak, hogy – bár kiterjedt és folyamatosan bővített adatbázisról van szó – összességében azt sokan kevésbé megbízhatónak tekintik a nemzetközi irodalomban. Különösen a kommunista országok gazdaságainak vonatkozásában van ez így. Ezek közül bizonyos időszakokban Kína, Magyarország, Lengyelország és Jugoszlávia szolgáltatott adatokat az SNA elveinek megfelelően, így esetükben a többiekénél jobb minőségűnek tartják saját adataikat a szerzők.⁹⁴ Mégis azt mondhatjuk, hogy a kommunista országok gazdaságainak teljesítményét – a PI-módszerhez hasonlóan – a PWT is túlbecsüli.⁹⁵

Több tekintetben Summers és Heston eljárásához hasonló módon dolgozik Angus Maddison is. Ő szintén felhasználja az ICP vásárlóerő-paritáson alapuló számítását, s a hiányzó évekre elsősorban extrapolációval kapja adatait. Több fontos statisztikai-módszertani eltérést is megállapíthatunk azonban Maddison számításai és a PWT között. Így például Maddison ellenzi a Summers és Heston által alkalmazott harmonizációs eljárást (*consistentising*) – vagyis az ICP vizsgálati éveit közötti ellentmondások statisztikai kiszűrését –, mivel az csökkenti a transzparenciát és fokozza a mérési célok ellentmondásait. Summers és Heston ezen módszere magában foglalta a nemzeti árakon számított növekedési ráták módosítását, amit Maddison elutasít, mégpedig abból a megfontolásból, hogy utóbbiak kevesebb hibát tartalmazhatnak, mint az egymást követő ICP-k adatai. Maddison azért is bírálja Summers és Heston eljárását, mert az aszimmetrikus: csak azon országok esetében módosítja a növekedési rátákat, amelyekre több ICP benchmarkszámítás

⁹³ Summers–Heston: *The Penn World Table* (Mark 5). 341.

⁹⁴ Summers–Heston: *The Penn World Table* (Mark 5). 342.

⁹⁵ Economic Commission for Europe: *Economic Survey of Europe*, 2000. 174.

készült.⁹⁶ Maddison inkább változatlanul elfogadja az ICP „benchmark”-számait, és a nemzeti deflátorok felhasználásával végez extrapolációt.

Maddison az R. S. Geary által 1958-ban kezdeményezett és S. H. Khamis által 1970-től kifejlesztett eljárást használja (Geary–Khamis-módszer). Ennek alapja a valuták vásárlóerő-paritásának és a termékek nemzetközi árának együttes használata. A módszer szintén fontos jellemzője, hogy multilaterális, vagyis nem bináris módon végzi az összehasonlításokat. Ez annyit tesz, hogy míg mások a számítások során egy ún. csillagországot – általában az Egyesült Államokat – választanak ki, s ezen keresztül kapcsolják össze a többi ország adatait, addig e módszer alkalmazói többszörös összehasonlítással végzik számításaikat.⁹⁷

Maddison azért is figyelmet érdemel, mert a PWT-nél is nagyobb időtávval dolgozik – s egyben az említett kutatók közül maga is valószínűleg a leghosszabb ideje foglalkozik történeti GDP-számításokkal.⁹⁸ A korszakokon átnyúló vizsgálat lehetővé teszi számára, hogy más számításoknál jobban kiküszöbölje az inkonzisztenciákat. Ugyancsak Maddison javára írhatjuk, hogy több kevésbé átfogó, kisebb időtávra szóló és kevesebb – esetenként csak két – országot vizsgáló tanulmány – ha úgy tetszik esettanulmány – korrigálta, illetve megerősítette adatait az egyes országok közötti helyes GDP-arányok megállapításával.⁹⁹ Maddison emellett egy sor elemző munkában is bizonyította adatbázisának gyakorlati alkalmazhatóságát.¹⁰⁰

Végül léteznek olyan kutatások is, amelyek módszertanáról keveset tudunk. A már említett Paul Bairoch a 16. századtól az 1970-es évek közepéig terjedően közölt GNP-idősorokat. Ezek különösen a 19. század előtti periódus Európán kívüli világának gazdasági színvonalát illetően különböznek Maddison adataitól, mivel az ázsiai, afrikai és latin-amerikai országokat lényegében Nyugat-Euró-

⁹⁶ Maddison: *Monitoring the World Economy, 1820–1992*. 164.

⁹⁷ Angus Maddison: *The World Economy: Historical Statistics*. Paris: OECD, 2003, 227–229; a módszer kritikájára lásd Leonardo Prados de la Escosura: *International Comparison of Real Product, 1820–1990: An alternative Data Set. Explorations in Economic History*, vol. 37 (2000) no. 3. 1–41.

⁹⁸ Egy a korai munkái közül: Angus Maddison: *A Comparison of Levels of GDP per Capita in Developed and Developing Countries, 1700–1980. Journal of Economic History*, vol. XLIII (1983) 27–41.

⁹⁹ A maga Maddison által legfontosabbnak tartott példák: Stephen N. Broadberry: *Forging Ahead, Falling Behind and Catching-up: A Sectoral Analysis of Anglo-American Productivity Differences, 1870–1990. Research in Economic History*, vol. 17 (1997) 1–37; Stephen N. Broadberry: *Anglo-German Productivity Differences 1870–1990: A Sectoral Analysis. European Review of Economic History*, vol. 1 (1997) 247–267; Stephen N. Broadberry: *How Did the United States and Germany Overtake Britain? A Sectoral Analysis of Comparative Productivity Levels, 1870–1990. Journal of Economic History*, vol. 58 (1998) no. 2. 345–407.

¹⁰⁰ Angus Maddison: *The World Economy in the 20th Century*. Paris: OECD, 1989; Angus Maddison: *Dynamic Forces in Capitalist Development. A Long-Run Comparative View*. Oxford: Oxford University Press, 1991; Angus Maddison: *Monitoring the World Economy, 1820–1992*. Paris: OECD, 1995.

pával azonos vagy azt meghaladó fejlettségűnek tekinti ebben az időszakban. Ami az általunk vizsgált 20. századot és Európát illeti, Bairoch számításainak következtetlenségeire többen rámutattak.¹⁰¹ Példa ezekre a kelet-európai kommunista országok adatainak kétes minősége: ezek szerint 1973-ban Magyarország nagyobb egy főre jutó GNP-vel rendelkezett, mint Olaszország, Románia lényegesen megelőzte Spanyolországot, az NDK pedig Hollandiát.¹⁰² Bairoch azzal is kitént, hogy vonatkozó munkáit szokatlanul hiányosan dokumentálta, gyakran hivatkozott „személyes becslések”-re, s így számításainak módszerei és forrásai jórészt homályban maradnak. Ezért is mondhatjuk, hogy Bairoch kalkulációi a többi rendelkezésre álló adatsorhoz képest kevésbé megbízhatónak számítanak vagy másként meghaladottnak tekinthetők.

2.1.2. A Magyarországra vonatkozó források sajátosságai

A számítások bemutatott általános jellegű problémái mellett a Magyarországra irányuló kutatásoknak sajátos nehézségei is vannak. A szakirodalom egyöntetű megállapítása szerint a kelet-közép-európai országok múltbeli gazdasági teljesítményét jellemző információk mennyisége és minősége elmarad a nyugat-európai nemzetgazdaságok esetében rendelkezésre álló adatokétól. Bár ebből a szempontból Magyarország jobb helyzetben van a térség több országánál, de az adatok összehasonlíthatósága itt is kívánnivalót hagy maga után.

A 20. század első felében mindenekelőtt a termelés színvonalára vonatkozó átfogó információk hiányai szembeötlőek. A korban Magyarországon – hasonlóan a világ más részeihez – lényegében nem ismerték a modern GDP-nek vagy GNP-nek megfelelő fogalmakat, s így nem is számítottak ilyen adatokat. Mindazonáltal a két világháború közötti időszakra több, a gazdasági kibocsátásra vonatkozó kortárs és későbbi kalkuláció áll rendelkezésre. Fellner Frigyes nemcsak az első világháború előtti időszakra végzett úttörő jelentőségű nemzetijövedelem-számításokat, hanem később a trianoni területekre is konvertálta 1911–1913-as adatait. Ezenkívül az első világháborút követő évekre – 1926–1928-ra – is számsorokat publikált. Fellner a nemzeti jövedelemben az anyagi termelés mellett csak az anyagi jellegű szolgáltatásokat foglalta bele, mint például a kereskedelem és a közlekedés. Ugyan elismerte, hogy több más szolgáltatás – pl. a közgazdaság vagy a kormányzat – hasznos, sőt nélkülözhetetlen funkciót tölt be az

¹⁰¹ Lásd pl. Michael Kaser: *Economic Continuities in Albania's Turbulent History*. *Europe-Asia Studies*, vol. 53 (2001) no. 4. 629.

¹⁰² Paul Bairoch: *Europe's Gross National Product: 1800–1975*. *Journal of European Economic History*, vol. 5 (1976) 307; Paul Bairoch: *The Main Trends in National Economic Disparities since the Industrial Revolution*. In: Paul Bairoch–Maurice Lévy-Leboyer (eds.): *Disparities in Economic Development since the Industrial Revolution*. London: Macmillan Press, 1981, 3–17.

anyagi termelés szempontjából is, de mivel ezek nem vesznek részt közvetlenül a termelésben, s ezáltal felfogása szerint nem eredményeznek új értéket, kihagyta őket a nemzeti jövedelem fogalmából. Így tehát kalkulációiba a mezőgazdaság, erdőgazdaság, halászat, bányászat, ipar, kisipar, közlekedés és kereskedelem által előállított áruk és szolgáltatások értéke került.¹⁰³ Fellner módszere egészen az 1930-as évek végéig dominált a magyar számításokban.¹⁰⁴

A GDP-kalkulációk modern módszertanát a korban Magyarországon leginkább Matolcsy Mátyás – részben Varga Istvánnal közös – munkái közelítették meg. Bár Matolcsy és Varga is a nemzeti jövedelem fogalmát használta, ez az ő esetükben jobban megfelelt a GDP modern jelentésének, hiszen számos szolgáltatást is tartalmaztak számításaik.¹⁰⁵ Munkájukat bevallottan nagyban befolyásolta Colin Clark úttörő tanulmánya.¹⁰⁶ Mindazonáltal Matolcsyék is tudatosan mellőzték definíciójukban a Clark által a gazdasági kibocsátás részének tekintett szolgáltatások egy részét. A kormányzati és közigazgatási tevékenységet például a következő indokkal hagyták el: ezek „nem teremtenek hozzáadott értéket a fogyasztási javak forgalmához képest, hanem csupán biztosítják a jelenlegi gazdasági és társadalmi rend fenntartását és a jelenlegi termelés fenntartását.”¹⁰⁷ Matolcsy és Varga hasonlóképpen számos más fontos szolgáltatás – például egészségügy, oktatás – értékét sem vették tekintetbe, ugyanakkor bevonták számításaikba a kereskedelem és a színházak-mozik szolgáltatásait. Ezenkívül számszerűsítették a háztartási munka értékét is, függetlenül attól, hogy fizetett vagy nem fizetett tevékenység volt. Ez meglehetősen szokatlan és előremutató eljárás volt a kor nemzetközi irodalmában, hiszen csak a legutóbbi évtizedekben terjedt el a gondolat, hogy a háztartási munka értékének figyelembevétele is szükséges lenne a gazdasági kibocsátás számítása során.

Nyilvánvalóan nehezen indokolható az, hogy Matolcsyék a színházak és mozik működését, valamint a háztartásban végzett munkát elismerik a nemzeti jö-

¹⁰³ Fellner Frigyes: *A nemzeti jövedelem becslése*. Budapest: Pesti Nyomda, 1903; Fellner Frigyes: *Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1916; Fellner Frigyes: *Csonka-Magyarország nemzeti jövedelme*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1930.

¹⁰⁴ Egy kéziratos formában fennmaradt 1921-es nemzetijövedelem-számításról, mely szintén a Fellner-módszert használja: Ferber Katalin: Egy nemzeti jövedelem- és vagyonszámítás 1921-ből. *Történelmi Szemle*, 25. évf. (1989) 380–414; egy a Fellner-módszert használó munka az 1930-as évekből: Szigeti Gyula: Nemzeti jövedelem, nemzeti vagyon és fizetési mérleg. *Magyar Statisztikai Szemle*, XVI. évf. (1938) 4. sz. 492–499.

¹⁰⁵ Matolcsy Mátyás–Varga István: *Magyarország nemzeti jövedelme. 1924/25–1934/35*. Budapest: Magyar Gazdaságkutató Intézet, 1936; előbbi munka átdolgozott változata: Matthias Matolcsy–Stephen Varga: *The National Income of Hungary, 1924/25–1936/37*. London: P.S. King and Son, 1938.

¹⁰⁶ Colin Clark: *The National Income, 1924–1931*. London: Macmillan, 1932.

¹⁰⁷ Matolcsy–Varga: *The National Income of Hungary, 1924/25–1936/37*. 7.

vedelmet növelő tényezőknek, de egyéb szolgáltatásokat – egészségügy, oktatás – nem. Emellett más jellegű módszertani következtetlenségeket is láthatunk náluk. Így például a különböző tevékenységeket piaci áron, vagyis a közvetett adókkal együtt kalkulálják. Ezt azért teszik, mert ezek az adók a kormányzat működésének finanszírozására szolgálnak. Ugyanakkor korábban ők maguk vonták kétségbe azt, hogy a kormányzati és közigazgatási munkát érdemes a nemzeti jövedelem számításakor tekintetbe venni. Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy az előzményekhez képest Matolcsy és Varga munkáinak szemlélete a mai olvasó számára is több tekintetben korszerű, de elveiket nem megfelelő következetességgel alkalmazták. Problémát jelent az is, hogy adataik az 1924/1925 és az 1936/1937 közötti periódusra vonatkoznak, s nehezen teremthető kapcsolat e számok, valamint a megelőző és a későbbi időszak adatai között. A Magyar Gazdaságkutató Intézet ugyan a második világháborút követően egy ideig folytatta a számításokat, de olyan módon változtatott a Matolcsy–Varga-féle módszeren, ami rontotta a kalkulációk konzisztenciáját.¹⁰⁸

Mind Fellner, mind pedig Matolcsy és Varga adatainak esetében a nemzetközi összehasonlításokra való felhasználás lehetőségét az is csökkenti, hogy ehhez azokat át kell váltani valamilyen közös valutára. Ez pedig – mint láttuk – rendkívül problémás eljárás. Így a két világháború közötti Magyarország esetében is rá vagyunk utalva a retrospektív számításokra, amelyek azonban felhasználják a kortárs munkálatokat is. A 20. század első felének magyarországi gazdasági kibocsátására vonatkozóan végzett vizsgálatokat Alexander Eckstein az 1950-es években, melyek az eddig ismertettekénél hosszabb távot fogtak át, s igyekeztek kapcsolatot teremteni az első világháború előtti, a két világháború közötti és a második világháború utáni évek idősorai között. Eckstein támaszkodik Fellner és Matolcsy–Varga munkáira, de szándéka az inkonzisztenciák kiküszöbölése mindenekelőtt a modernebb GDP-definíció alkalmazása révén. Ami Matolcsy, Varga és a Magyar Gazdaságkutató Intézet két világháború közötti és második világháború utáni évekre vonatkozó adatait illeti, Eckstein a következő főbb korrekciókat hajtja végre: bevonja a számításokba a kormányzati, közigazgatási és más – nem csupán Fellner, de Matolcsy és Varga által is kihagyott – szolgáltatásokat; kiküszöböli bizonyos szolgáltatások (szállítás) kétszeres számbavételét; következetesebbé teszi az árak megállapításának módszerét; figyelembe veszi a külkereskedelmi forgalmat; s átalakítja a becsléseket a termelési tényezők költsége (*factor costs*) alapján.¹⁰⁹ Eckstein Magyarországra vonatkozó adatait felhasználják a legmodernebb nemzetközi történeti GDP-számítások is.

¹⁰⁸ Erre és más idézett számítások módszertani problémáira: Eckstein: *National Income and Capital Formation in Hungary, 1900–1950*. In: Kuznets (ed.): *Income and Wealth. Series V*. 158.

¹⁰⁹ Eckstein: *National Income and Capital Formation in Hungary, 1900–1950*. In: Kuznets (ed.): *Income and Wealth. Series V*. 162.

Ettől eltérő jellegűek a második világháború utáni időszak magyarországi adataira vonatkozó problémák. Az ekkor már létező hivatalos kibocsátási statisztikák felhasználását akadályozza, hogy ezek a kommunista országokban rendszerint felfelé torzítottak, azaz eltúlozták a gazdasági teljesítményt, illetve annak növekedését.¹¹⁰ Nem zárható ki ennek legkézenfekvőbbnek tűnő oka, vagyis a termelési adatok tudatos meghamisítása. A vállalatvezetők nyilvánvalóan érdekelttek voltak abban, hogy megszépítsék vállalatuk teljesítményét, s a központi gazdasági, illetve pártbürokrácia is igyekezett minél kedvezőbb színben feltüntetni a gazdasági helyzetet. Magyarország esetében azonban ez a fajta hibaforrás viszonylag kis jelentőségű lehetett, s az is inkább a tervgazdálkodás korai periódusában fordulhatott elő.¹¹¹ Ennél fontosabbak azok az akadályok, amelyek a statisztikai adatszolgáltatás módszerének és magának a gazdasági rendszernek a sajátosságaiból adódnak, s így különösen nehezítik a hivatalos statisztikák korrekcióját, és ily módon az összehasonlítást.

Utóbbi nehézségek bemutatása során kiindulópontunk az lehet, hogy a második világháború utáni évtizedekben a gazdasági kibocsátás mérésére a kommunista országokban alkalmazott rendszer – mely a nemzetközi irodalomban a *Material Product System (MPS)* nevet viseli – alapvetően eltért a piacgazdaságokban elterjedt SNA-tól (*System of National Accounts*). Az SNA-n alapuló módszer – mint láttuk – minden a piacon értékesített árut és szolgáltatást, valamint különböző nem piaci szolgáltatásokat (rendőrség tevékenysége, közigazgatás stb.) is az output részének tekintett és tekint. Így van ez a két leggyakrabban alkalmazott mutató, a GDP és a GNP esetében egyaránt. Ezzel szemben az MPS-en alapuló indikátor, az NMP, illetve nemzeti jövedelem csak az anyagi termelést és az ehhez közvetlenül kapcsolódó szolgáltatásokat (pl. szállítás, kereskedelem) foglalta magában, de a szolgáltatások további széles körét (pl. egészségügy, oktatás, közigazgatás) kirekesztette a számításokból. További sajátosságként a nemzeti jövedelem figyelembe vette a termelőeszközök értékcsökkenését is.¹¹²

A kommunista módszertan szelektivitása a marxista gazdasági filozófiából következett, mely egyes tevékenységeket, illetve szektorokat (ipar, mezőgazdaság, anyagi jellegű szolgáltatások) produktívnak, míg más tevékenységeket és ágaza-

¹¹⁰ Paul Marer et al.: *Historically Planned Economies: A Guide to the Data*. Washington, DC: World Bank, 1992; Havlik: *East-West GDP Comparisons: Problems, Methods and Results*. 2.

¹¹¹ A tervutasításos gazdaságok növekedési adataival kapcsolatos problémák klasszikus leírása a SZU példáján: Alec Nove: *An Economic History of the U.S.S.R.* London: Penguin Books, 1969, 392–399.

¹¹² Havlik: *East-West GDP Comparisons: Problems, Methods and Results*. 2–4; lásd még Marer et al.: *Historically Planned Economies*. 3–4; Thad P. Alton et al.: *Economic Growth in Eastern Europe: 1965, 1970, and 1975–1983*. New York: L. W. International Financial Research, 1984; Frederic L. Pryor: *A Guidebook to the Comparative Study of Economic Systems*. Englewood Cliffs, NJ.: Prentice-Hall, 1985.

tokat (pl. az említett egészségügy, oktatás) improduktívnak és végeredményben kevésbé hasznosnak tekintett. Mivel a GDP – valamint az ebben a tekintetben tőle nem különböző GNP és GNI –, valamint az NMP bizonyos alkotórészei átfedik egymást (például az „improduktív szektorok” anyagi fogyasztása révén), ezért az NMP átszámítása GDP-vé, vagy fordítva, nem történhet egyszerűen a nem anyagi jellegű, „improduktív” szolgáltatások értékének hozzáadásával, illetve levonásával.¹¹³ Ráadásul a GDP és az NMP közötti különbség változó mértékű: a nagyobb szolgáltató szektorral rendelkező országokban nyilvánvalóan nagyobb az eltérés a két érték között. Mivel a szolgáltató szektor a gazdasági fejlődéssel rendszerint bővül, ezért a fejlettség szintjével és egyazon gazdaságban időben előrehaladva is nő a két mutató közötti különbség.¹¹⁴ Az NMP számítása és így értéke ugyancsak változott valamelyest az értékcsökkenési leírások szabályainak módosulásai következtében.¹¹⁵

Ezen a ponton csupán jelezzük, hogy az NMP alapját képező, a szolgáltatások széles körét improduktívnak tekintő gazdaságszemlélet alapjaiban tévesnek bizonyult, s ezáltal maga is hozzájárult a szovjet típusú gazdasági rendszerek alacsony hatékonyságához s végül csődjéhez.

A Központi Statisztikai Hivatal egy idő után közzétett hivatalos GDP-statisztikákat, amelyek tartalmaztak retrospektív, 1960-tól elvégzett számításokat is. Ezeknek az adatoknak az érvényessége s különösen nemzetközi összehasonlíthatósága azonban több okból kérdéses maradt. Ha nem is ugyanilyen mértékben, de hasonló mondható el azokról a kísérletekről, amelyek a második világháború utáni évtizedek magyarországi gazdasági kibocsátásának szintén utólagos, SNA-rendszerű rekonstrukciójára irányultak – már csak azért is, mert ezek ugyancsak rá voltak utalva a hivatalos adatokra.¹¹⁶ A bruttó hazai termék kalkulációjának már tárgyalt általános módszertani nehézségei mellett e számításokban különösen a következő tényezők eredményezik a nehézségeket:

1. A központilag irányított gazdaságokban nincsenek olyan árak, melyek lehetővé tennék az előállított áruk és szolgáltatások mennyiségének közvetlen összehasonlítását a piacgazdaságokkal. Az árakat bürokratikus folyamat eredmé-

¹¹³ Havlik: *East-West GDP Comparisons: Problems, Methods and Results*. 3.

¹¹⁴ A század második felében az ipari országokban a GDP általában 10–50%-kal magasabb volt, mint az NMP (nemzeti jövedelem).

¹¹⁵ Így például 1989-ben a GDP szintje az NMP szintjét az NDK-ban 35,7%-kal, míg Magyarországon 21%-kal, Csehszlovákiában pedig 22%-kal haladta meg. Havlik: *East-West GDP Comparisons: Problems, Methods and Results*. 3.

¹¹⁶ Ezekre lásd Paul Marer: *Dollar GNPs of the USSR and Eastern Europe*. Baltimore: John Hopkins University Press, 1986; Thad P. Alton et al.: *Economic Growth in Eastern Europe, 1965, 1970, and 1975–1980*. Occasional Paper, no. 65. New York: L. W. International Financial Research, Inc., 1981.

nyeként alakítják ki, eltérően a piacgazdaságoktól, ahol azok döntően gazdasági automatizmusok eredményeként jönnek létre.

Megfelelő árak hiányában a központilag irányított gazdaságok teljesítményének megállapításához általában természetes mutatókkal mérik a termelést. Ezt követően egy kiinduló vagy bázisév áraival beárazzák a javakat, s a növekedési rátákat azután úgy nyerik, hogy a hivatalos árindex felhasználásával deflálják a nemzeti jövedelmet. Az árak azonban torzítanak, különösen az új és a változásokon átesett termékek esetében, mivel a termelők abban érdekeltek, hogy az árak a valós minőségjavulásnál vagy az új termék valós értéknövekedésénél nagyobb mértékben emelkedjenek. Hasonló mechanizmus érvényesül a termékek minőségromlása során is, amikor szintén nincs megfelelő mérce arra, hogy mennyivel mérsékeljék az árakat, így az árcsökkenésnek a termelők könnyen ellenállhatnak. Mindennek következményeként az árak felfelé torzítják a termelési adatokat.¹¹⁷

Ezt kiküszöbölendő a központilag irányított gazdaságok és a piacgazdaságok közötti összehasonlításokat gyakran úgy hajtják végre, hogy az előbbiek termékeit az utóbbiakban kialakult árakon veszik figyelembe, rendszerint amerikai dollárban kifejezve. Az ilyen számítások azonban megint csak törvényszerűen a tervutasításos gazdaságok előnyére torzítanak. Ennek oka az úgynevezett indexprobléma vagy Gerschenkron-hatás (*Gerschenkron-effect*), amely a helyettesített árak túlbecslését eredményezi.¹¹⁸ A tervutasításos gazdaságok által a világpiacon értékesített termékek árainak alkalmazása sem kielégítő megoldás, mivel az exportált termékek minősége gyakran jelentősen eltért a hazai piacokra szánt árukétól – az utóbbiak hátrányára.¹¹⁹

2. Mindez átvezet a következő – korábban már érintett – problémához: a termékek és szolgáltatások *minősége* között alapvető eltérések voltak a központilag irányított és a piacgazdaságok között. E tényező figyelembevétele eddig nem megfelelően történt, mivel nem világos, hogy ezek a minőségkülönbségek milyen mértékűek voltak az egyes termékcsoportok esetében. A kevés vonatkozó kísérlet közül megemlítjük Bart van Ark munkáját, aki a csehszlovák, keletnémet és a nyugatnémet gépkocsik minőségi eltéréseit próbálta számszerűsíteni. Véleménye szerint ezek a tényezők érdemben befolyásolhatják a kibocsátásra vonatkozó számításokat.¹²⁰

¹¹⁷ Erre lásd újabban Jaap Sleifer: *Planning Ahead and Falling Behind: The East German Economy in Comparison with West Germany, 1936–2002*. Berlin: Akademie Verlag, 2006, 31–37.

¹¹⁸ Erre lásd Bart van Ark: Convergence and divergence in the European periphery: productivity in Eastern and Southern Europe in retrospect. In: Bart van Ark–Nicholas Crafts (eds.): *Quantitative aspects of post-war European economic growth*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 317; az index- és más számítási problémákra: Nafziger: *Economic Development*. 25–52.

¹¹⁹ van Ark: Convergence and divergence in the European periphery: productivity in Eastern and Southern Europe in retrospect. 275.

¹²⁰ Uo. 276.

3. Ezenkívül a kibocsátás fogalmában a piac által és a központilag irányított gazdaságok közötti különbségek változásokon mentek keresztül. Mint láttuk, a központilag irányított gazdaságok rendszerint az MPS alapján számították kibocsátásukat, vagyis csak az anyagi ágak termelését és az anyagi jellegű szolgáltatásokat vették figyelembe, s az így kapott értéket nemzeti jövedelemnek nevezték. Idővel azonban fokozatosan bővült az átfogott termékek és szolgáltatások köre, ami önmagában is felfelé nyomta a növekedési adatokat. E változások figyelemmel kísérése és értelmezése komoly akadályt jelent a kutatás számára.¹²¹

4. Az összehasonlítások alapulhatnak a bruttó kibocsátáson (*gross output*), vagy a hozzáadott értéket vehetik figyelembe. A kettő közötti különbséget az ún. közbülső termékek (*intermediate inputs*) adják. Ezek mérése során a tervgazdaságokban csak az anyagi ráfordításokat veszik figyelembe a nemzetijövedelem-számítás hagyományos koncepciója alapján. Itt azonban az anyagi ráfordítások (*material input*) aránya lényegesen nagyobb, mint a piaczgazdaságokban. Ennek oka az erőforrások pazarlása, a nyersanyagigényesebb termelés, valamint olyan készletek felhalmozása, melyek egy részét később nem tudják értékesíteni. Ebből az is következik, hogy ha a bruttó kibocsátás mérése helyett hozzáadott értéken alapuló számításokat végeznek, azok megfelelőbben tükrözik a tervutasításos gazdaságok teljesítményét.¹²² Ilyen vizsgálatok azonban utólagosan csak nagy nehézségekkel hajthatók végre.

5. Emellett más tényezők, mint az úgynevezett túlfejlett kooperáció (*overgrown cooperation*), vagyis a gazdasági racionalitást nélkülöző, pusztán bizonyos tervmutatók teljesítését célzó termelési kapcsolatok és más hasonló jelenségek is felfelé torzították a statisztikákat. Ezek jelentőségének megítélése azonban ugyan csak problémát jelent.¹²³

Az elmondottakból az következik, hogy a központi gazdaságirányítás időszakára rendelkezésre álló hivatalos statisztikák közvetlen felhasználása nem lehetséges, s a korrekcióra irányuló erőfeszítések ellenére a szakirodalom eredményei esetében is indokolt az óvatosság. Ugyanakkor a gazdasági kibocsátásra vonatkozó módszertani problémák sokasága és az adatok összeállításához igényelt munka nagysága miatt a saját számításokon, illetve becsléseken alapuló új adatsorok szerkesztése meghaladná erőnket: ezekhez hatalmas erőforrások és egy kutatócsoport többéves munkája volna szükséges. Így rá vagyunk utalva a már létező adatok alapos kritika melletti felhasználására.

A rendelkezésre álló idősorok jellemzőinek, módszertani sajátosságainak kritikai elemzése nyomán összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a gazdasági ki-

¹²¹ Sleifer: *Planning Ahead and Falling Behind*. 43–47.

¹²² van Ark: *Convergence and divergence in the European periphery: productivity in Eastern and Southern Europe in retrospect*. 277–279.

¹²³ Uo. 281.

bocsátásra vonatkozó számítások között módszertanilag jelentős eltérések találhatók, melyek erőteljesen kihatnak az eredményekre is. A számítások többsége csak egy-egy évre vagy rövid időszakra vonatkozik, ami egyik oka a gyakori inkonzisztenciának. A leginkább használhatónak A. Maddison adatait tekinthetjük több szempontból is. Egyrészt ezek jóval hosszabb időszakot ölelnek át, mint a hasonló vállalkozások: a fejlett országok esetében – így az általunk vizsgált nyugat-európai régió vonatkozásában – a 19. század első felétől az ezredfordulóig tartalmazzák a GDP alakulását, de újabban helyenként ennél is korábbra visszanyúlnak. Ezenkívül Maddison számításai más szerzők munkáinál megbízhatóbbnak tekinthetők, különösen a kelet-, illetve kelet-közép-európai országok – köztük Magyarország – esetében. Maddison ugyanis nem egyszerűen figyelembe vette a fent bemutatott módszertani problémák hatását, hanem adatait sokoldalúan ellenőrizte és korrigálta két- és többoldalú összehasonlítások, esettanulmányok és elemző munkák révén, melyhez segítséget nyújtott számára igen aktív és hosszú ideje fennálló kutatócsoportja is. Ennek megfelelően az utóbbi évek közgazdasági és gazdaságtörténeti szakirodalma egyértelműen előnyben részesíti Maddison munkáit más hasonló célú, a gazdasági kibocsátásra vonatkozó történeti adatgyűjtésekkel szemben.¹²⁴ Ezen okok miatt összehasonlításunk során a továbbiakban mi is elsősorban Maddison legújabb adatait használjuk a gazdasági növekedés folyamatának bemutatásakor. Emellett ahol szükséges és lehetséges, igyekszünk azokat más jellegű forrásokkal kiegészíteni a gazdasági növekedés menetének meggyőzőbb ábrázolása érdekében.

2.2. Növekedési trendek és szakaszok Nyugat-Európában

A következőkben áttekintjük a gazdasági növekedés alakulását Nyugat-Európában az 1914 utáni időszak során. Ezalatt elkülönítjük a folyamat fő szakaszait, s szó lesz azok leglényegesebb jellemzőiről. Az első nagyobb szakaszt az 1914–1950 közötti periódus jelenti, míg a másodikat 1950-től 1973-ig jelölhetjük ki. Végül az 1973 utáni mintegy két évtizedről lesz szó. Az ezredforduló időszakát később külön fejezetben tárgyaljuk. A növekedés menetét meghatározó tényezőket – mint például a gazdaságpolitikát és a nemzetközi környezetet – a dinamika megértéséhez feltétlenül szükséges mértékben ábrázoljuk. Mindez egyben az

¹²⁴ Lásd pl. a tanulmányokat a következő kötetekben: Nicholas Crafts–Gianni Toniolo (eds.): *Economic Growth in Europe since 1945*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996; van Ark–Crafts (eds.): *Quantitative aspects of post-war European economic growth*. 1–431.

összehasonlítás alapjául is szolgál majd Magyarország gazdasági fejlődésének későbbi tárgyalása alkalmával.¹²⁵

2.2.1. A háborúk kora

Háború, rekonstrukció, depresszió és ismét háború

Célkitűzésünknek megfelelően elsőként az első világháború kezdete és a század közepe közötti időszak nyugat-európai növekedési folyamatát ábrázoljuk. E közel négy évtized növekedési dinamikájának fő jellemzői a következők voltak: *a)* a gazdaság növekedését nagy politikai és gazdasági megrázkódtatások szakították meg Nyugat-Európában. Erre az időszakra rányomta bélyegét a két világháború pusztítása és a nagy depresszió negatív hatása, de emellett a nyugat-európai gazdaságok más okok – főként a gazdaságpolitikai koordináció hiánya – miatt sem tudták maradéktalanul kihasználni növekedési lehetőségeiket; *b)* a növekedési dinamika Nyugat-Európa-szerte jelentősen lassult, s így ez az időszak éles kontrasztban állt a megelőző s különösen az utána következő évtizedekkel; *c)* ennek eredményeként Nyugat-Európa nemzetgazdaságainak teljesítménye jelentősen lemaradt az Egyesült Államok mögött, ugyanakkor vannak jelei a régió belüli mérsékelt konvergenciának.

A korszak gazdaságtörténetét több alszakaszra oszthatjuk: ezek a háború, a háborús rekonstrukció és az ezt követő néhány éves zavartalan fejlődés, majd a gazdasági világválság időszaka, amely úgyszólván közvetlenül a második világháborúba torkolt, végül a háborús rekonstrukció évei.

Bár az első világháború okozta anyagi károk Nyugat-Európában viszonylag kis területre korlátozódtak – főként Észak-Franciaországban és Belgiumban –, az emberi életben és egészségben ennél jóval szélesebb körben keletkeztek tetemes veszteségek. Szintén hosszabb távú hatásai voltak a háborúnak kereskedelmi-pénzügyi téren. A konfliktus alatt a világkereskedelemben, a befektetések nemzetközi hálózatában nagy zavarok támadtak, s a pénzügyi rendszert is megterhelték a hadi kiadások és a károk elhárítására tett erőfeszítések. A nemzetközi árucse-re volumene csökkent, a tőkemozgás lelassult, vagy helyenként teljesen leállt, s

¹²⁵ A korszak gazdaságtörténetére hatalmas irodalom áll rendelkezésre. Előljáróban csupán néhány fontos, magyarul megjelent munkára utalunk: David S. Landes: *Az elszabadult Prométheusz*. Budapest: Gondolat, 1986; Berend T. Iván–Knut Borchardt (szerk.): *Válság, recesszió, társadalom*. Budapest: KJK, 1987; Herman van der Wee: *A lefékezett jólét. Újjáépítés, növekedés és struktúraváltás a világ gazdaságában (1945–1980)*. Budapest: KJK, 1986; Berend T. Iván: *Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában, 1944–1990*. Budapest: Vince Kiadó, 1999; Kaposi Zoltán: *A 20. század gazdaságtörténete*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus, 2004.

az aranystandard rendszert feladták. Szintén jelentős változások következtek be az egyes kormányok gazdasági filozófiájában és gazdaságpolitikájában, különösen ami a hadviselő országokat illeti. Általános tendenciaként a gazdasági liberalizmus doktrínáját felváltotta az állam fokozott gazdasági beavatkozása.¹²⁶ Ez megmutatkozott a pénzügyi és költségvetési politika fellazulásában is: a fegyverkezés finanszírozása céljából a hadviselő kormányok hatalmas kölcsönöket vettek fel külföldön és otthon egyaránt. Ezenkívül nyomást gyakoroltak a jegybankokra, a fokozott papírpénz-kibocsátás érdekében. A háborús finanszírozás nyomán kialakult hatalmas pénzbőség eredményeként már a háború alatt, de különösen azt követően több országban korábban soha nem látott méretű infláció következett be.¹²⁷

A háború emellett jelentős változást okozott az országok egymáshoz viszonyított politikai és gazdasági súlyában is. A konfliktus idején az európai konkurenciától belső piacán jórészt megszabaduló s a külföldi piacokon is előretörő Egyesült Államok és Japán helyzete javult. Ráadásul az Egyesült Államok Európa nagy hitelezőjévé vált. Ezzel szemben Nyugat-Európa országainak világpiaci részesedése – különböző mértékben – romlott. Különösen a háborús vesztes Németország pozíciói gyengültek gazdasági téren is.

A háborút követő forradalmak és békeszerződések nyomán korábbi birodalmak szűntek meg, s új országok jöttek létre Európában. A békekötések rendelkezései – jóvátételek, gazdasági korlátozások – súlyosbították a vesztes országok gazdasági helyzetét. Nemcsak a határok hossza nőtt meg, hanem ezzel együtt a vámhatároké is, s a nacionalizmus új hulláma kimondottan károsan érintette a külkereskedelmet. A területi változások megzavartak hagyományos kereskedelmi kapcsolatokat, s az új helyzethez való alkalmazkodás nagy költségekkel járt.¹²⁸

A nemzetközi pénzügyi és gazdasági kapcsolatok korábbi, viszonylag szilárdnak bizonyult rendszerét az aranystandard 1920-as évekbeli helyreállításával – több országban eleve le sem tértek róla – önmagában nem sikerült visszahozni. Míg az első világháború előtt Nagy-Britannia betöltötte a „világ bankára”

¹²⁶ Herman van der Wee: The twentieth century: an economic perspective. *European Review*, vol. 8 (2000) no. 1. 21.

¹²⁷ Stephen Broadberry–Mark Harrison: The economics of World War I: an overview. In: Stephen Broadberry–Mark Harrison (eds.): *The Economics of World War I*. New York: Cambridge University Press, 2005, 22–34; F. H. Capie: Inflation in the twentieth century. In: Michael J. Oliver–Derek H. Aldcroft (eds.): *Economic Disasters of the Twentieth Century*. Cheltenham: Edward Elgar, 2007, 164–166; újabban: Jari Eloranta–Mark Harrison: War and disintegration, 1914–1950. In: Stephen Broadberry–Kevin O’Rourke (eds.): *The Cambridge Economic History of Europe. Vol. 2: 1870 to Present*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, 133–155.

¹²⁸ Derek H. Aldcroft: *From Versailles to Wall Street, 1919–1929*. Berkeley: University of California Press, 1981, 11–77; Charles Kindleberger: Commercial policy between the wars. In: Peter Mathias–Sidney Pollard (eds.): *The Cambridge Economic History of Europe. Vol. VIII. The Industrial Economies*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989, 170–172.

szerepkört, s forrásaira stabilan lehetett számítani pénzügyi problémák esetén, addig a két világháború között hiányzott az egyértelmű központi banki vezetés. A kialakult helyzetet Charles Kindleberger a „London már nem, Washington még nem” formulával írta le.¹²⁹ A Nagy-Britannia mellé lépő Egyesült Államok és Franciaország ugyanis nem töltötték be megfelelően a vezető szerepet: nagy kereskedelmi többletük ellenére nem hajlottak pénzügyi politikájuk lazítására, hogy ezzel növeljék belső keresletüket és versenyképességük mérséklésével piacot kínáljanak másoknak, s egyben kiegyensúlyozottabbá tegyék az arany áramlását a világ gazdaságban. Egyes valuták – mint a frank – alulértékeltsége és más valuták – különösen a font sterling – felülértékeltsége kiegyensúlyozatlanná tette a kereskedelmet, s protekcionista intézkedésekre ösztönzött. Ugyancsak megzavarták a kapcsolatokat a nagy volumenű bizonytalan nemzetközi pénzügyi követelések – mindenekelőtt a német jóvátétel, de bizonyos mértékig ide tartoztak a háborús adósságok is.¹³⁰ Emellett jó néhány kutató a legnagyobb hatalmak – az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság, Franciaország, Németország – közötti megfelelő kooperáció hiányát is felelőssé teszi a két világháború közötti gazdasági problémákért. Ez például megmutatkozott a korlátozottan rendelkezésre álló aranykészletek aránytalanul nagy részének megszerzésére irányuló törekvésekben, jóllehet a körülmények bizonytalanságai, s több központ párhuzamos létezése eleve lényegesen nagyobb aranytartalekokat igényelt, mint a régi, első világháború előtti rendszer, s így fokozta az e fém iránti keresletet.¹³¹

A rekonstrukciós erőfeszítések így éveket vettek igénybe, de végül a pénzügyi rendszereket sikerült stabilizálni, és hozzávetőlegesen 1924-re a nyugat-európai országok ismét elérték a gazdasági kibocsátás háború előtti szintjét. A gazdasági növekedés ezt követően 1929-ig átlagosan évi 3,5%-os volt e régióban.¹³² Ami az egyes országok fejlődési pályáját illeti, Franciaországot, Belgiumot és – a pénzügyi stabilizáció alatti és utáni restriktív szakaszt követően – Németországot expanzív monetáris és fiskális politika jellemezte, s meglehetősen gyors GDP-növekedést produkáltak az 1920-as években.¹³³ Németországban magas volt a beruházások aránya is. A skandináv országok gazdasági kibocsátása szintén je-

¹²⁹ Charles Kindleberger: *The World in Depression, 1919–1939*. London: Allen Lane, 1973.

¹³⁰ Maddison: *The World Economy in the 20th Century*. 52; François Crouzet: *A History of the European Economy, 1000–2000*. Charlottesville–London: University Press of Virginia, 2001, 174.

¹³¹ Barry Eichengreen: *Golden Fetters: The Gold Standard and the Great Depression, 1919–1939*. Oxford: Oxford University Press, 1992; D. E. Moggridge: The gold standard and the national financial policies, 1913–1939. In: Postan–Pollard (eds.): *The Cambridge Economic History of Europe*. Vol. VIII. 257–295.

¹³² Maddison: *Monitoring the World Economy, 1820–1992*. 68; a két világháború közötti időszakra lásd még Derek H. Aldcroft: *The European Economy, 1914–2000*. London: Routledge, 2001, 30–93.

¹³³ Angus Maddison: *The World Economy in the 20th Century*. Paris: OECD, 1989, 52.

lentősen emelkedett. Nagy-Britannia ellenben deflációs gazdaságpolitikára kényszerült, s növekedése igen csekély ütemet ért el (2.3. táblázat).¹³⁴

Az 1920-as évek második felében ezen az alapon alakult ki erős beruházási és tőzsdei spekulációs láz, mindenekelőtt az Egyesült Államokban, de ez számottevően kihatott Nyugat-Európára is. A nemzetközi pénzügyi rendszer ingatagsága hamar megmutatkozott. A Federal Reserve System 1928 januárjától restriktív monetáris politikát folytatott, ami a tőzsdei árfolyamok esését s az Európába irányuló amerikai tőke kivitel csökkenését eredményezte. Az 1929. októberi New York-i tőzsdekrach felgyorsította e folyamatokat, s azok egyben áterjedtek Európára is, különösen Közép-Európát veszélyeztetve, ahol a nyomás alá került amerikai bankok sorra mondták fel kihelyezett hiteleiket, ami ellenben az osztrák és német pénzügyi intézetek számára jelentett elviselhetetlen terhet.¹³⁵ A válság – és általában a két világháború közötti gazdasági nehézségek – mögött meghúzódó alapvető tényezőnek hagyományosan a nemzetgazdaságokon belül és azok között kialakult szerkezeti egyensúlytalanságokat tartják. Ezek jelentős részben a háború alatt keletkeztek, s az 1920-as években sem oldódtak meg. Mindenesetre a pénzügyi rendszer összeomlása felerősítette és akuttá tette ezeket a problémákat.

A válság nagyobb mértékben hatott a GDP-szintekre, mint a világháború: 1929–1932 között a bruttó hazai termék a legfejlettebb – a későbbi OECD- – országokban összességében 18%-kal esett vissza. Ezen belül azonban számottevőek voltak az eltérések. A legjelentősebb visszaesést – az Egyesült Államok mellett (–28,5%) – Németországban (–24,5%) és Ausztriában (–22,5%) láthatjuk, de a válság Franciaországot is számottevően érintette (–14,7%). A legkevesbé Dániában (–3,6%) és Finnországban (–4,0%), valamint Olaszországban (–5,5%) csökkent a GDP a korábbi csúcshoz képest (2.3. táblázat).¹³⁶

¹³⁴ Charles H. Feinstein–Peter Temin–Gianni Toniolo (eds.): *The World Economy between the World Wars*. New York–Oxford: Oxford University Press, 2008, 39–92.

¹³⁵ Joost Jonker–Jan Luiten van Zanden: *Method in the Madness? Banking Crises between the Wars: An International Comparison*. In: Charles H. Feinstein (ed.): *Banking, Currency, and Finance in Europe between the Wars*. Oxford: Clarendon Press, 1995, 77–93.

¹³⁶ Maddison: *Monitoring the World Economy, 1820–1992*. 69.

2.3. táblázat. Az egy főre jutó bruttó hazai termék alakulása Magyarországon és Nyugat-Európában, 1890–2005 (1990-es Geary–Khamis nemzetközi dollár)

	1890	1900	1910	1913	1920	1929	1930	1938	1939	1950	1960	1970	1973	1980	1989	1990	2000	2005
Magyarország	1 473	1 682	2 000	2 098	1 709	2 476	2 404	2 655	2 838	2 480	3 649	5 028	5 596	6 306	6 903	6 459	7 136	8 909
Németország/NSZK	2 539	3 134	3 527	3 833	2 986	4 335	4 049	5 126	5 549	4 281	8 463	11 933	13 152	15 370	18 015	18 685	19 765	19 435
Egyesült Királyság	4 009	4 492	4 611	4 921	4 548	5 503	5 441	6 266	6 262	6 939	8 645	10 767	12 025	12 931	16 414	16 430	20 381	22 640
Franciaország	2 376	2 876	2 965	3 485	3 227	4 710	4 532	4 466	4 793	5 271	7 546	11 664	13 114	15 106	17 730	18 093	20 937	22 098
Hollandia	3 323	3 424	3 789	4 049	4 220	5 689	5 603	5 250	5 544	5 996	8 287	11 967	13 081	14 705	16 695	17 262	22 158	22 939
Belgium	3 428	3 731	4 064	4 220	3 962	5 054	4 979	4 832	5 150	5 462	6 952	10 611	12 170	14 467	16 744	17 197	20 658	22 167
Ausztria	2 443	2 882	3 290	3 465	2 412	3 699	3 586	3 559	4 096	3 706	6 519	9 747	11 235	13 759	16 369	16 905	20 636	22 226
Svájc	3 182	3 833	4 331	4 266	4 314	6 332	6 246	6 390	6 360	9 064	12 457	16 904	18 204	18 779	20 931	21 482	22 476	23 242
Írország	2 225	2 495	2 736	2 736	2 533	2 824	2 897	3 052	3 052	3 453	4 282	6 199	6 867	8 541	10 880	11 818	21 686	26 838
Svédország	2 086	2 561	2 980	3 096	2 802	3 869	3 937	4 725	5 029	6 739	8 688	12 716	13 494	14 937	17 593	17 695	20 682	23 260
Dánia	2 523	3 017	3 705	3 912	3 992	5 075	5 341	5 762	5 993	6 943	8 812	12 686	13 945	15 227	18 261	18 452	22 966	24 017
Finnország	1 381	1 668	1 906	2 111	1 846	2 717	2 666	3 589	3 408	4 253	6 230	9 577	11 085	12 949	16 946	16 866	19 815	22 192
Norvégia	1 777	1 937	2 256	2 501	2 780	3 472	3 712	4 337	4 516	5 463	7 208	10 033	11 247	15 129	18 177	18 466	25 087	27 381
Olaszország	1 667	1 785	2 332	2 564	2 587	3 093	2 918	3 316	3 521	3 502	5 916	9 719	10 634	13 149	15 969	16 313	18 770	19 487

Megjegyzések: Németország 1997-ig az NSZK területe, 2005-ben az egységes Németország; eltérő időpontok: Írország 1910 helyett 1913, 1921; Németország 1997.

Forrás: Angus Maddison: *Monitoring the World Economy, 1820–1992*. Paris: OECD, 1995, 194–195 (Németország 1890–1900); Angus Maddison: *The World Economy: Historical Statistics*. Paris: OECD, 2003, 60–61 (Ausztria, Belgium, Dánia, Finnország, Franciaország, Olaszország, Hollandia, Norvégia, Svájc, Egyesült Királyság 1890–1913), 62–63 (Ausztria, Belgium, Dánia, Finnország, Franciaország, Olaszország, Hollandia, Norvégia, Svájc, Egyesült Királyság 1920–1960), 64–65 (Ausztria, Belgium, Dánia, Finnország, Franciaország, Olaszország, Hollandia, Norvégia, Svájc, Egyesült Királyság 1970–1990), 67–69 (Írország 1913–1990), 100–101 (Magyarország 1890–1990); The Conference Board, Total Economy Database, June 2009 (Retrieved 16.10.2009) <http://www.conference-board.org/economics> (2000–2005).

2.4. táblázat. Az egy főre jutó bruttó hazai termék alakulása és viszonyszámai Magyarországon és Európában, 1890–2005 (1990-es Geary–Khamis nemzetközi dollár)

	1890	1900	1910	1913	1920	1929	1930	1938	1939	1950	1960	1970	1973	1980	1989	1990	2000	2005
Magyarország	1 473	1 682	2 000	2 098	1 709	2 476	2 404	2 655	2 838	2 480	3 649	5 028	5 596	6 306	6 903	6 459	7 136	8 909
Nyugat-Európa átlaga	2 535	2 910	3 269	3 474	3 247	4 336	4 301	4 667	4 867	5 467	7 693	11 117	12 327	14 235	16 979	17 359	21 232	22 917
Magyarország/ Nyugat-Európa átlag x 100	58,1	57,8	61,2	60,4	52,6	57,1	55,9	56,9	58,3	45,4	47,4	45,2	45,4	44,3	40,7	37,2	33,6	38,9
Magyarország/ Ausztria x 100	60,3	58,4	60,8	60,5	70,9	66,9	67,0	74,6	69,3	66,9	56,0	51,6	49,8	45,8	42,2	38,2	34,6	40,1

Megjegyzések: Nyugat-Európa: Egyesült Királyság, Franciaország, Hollandia, Belgium, Írország, Németország, Ausztria, Svájc, Svédország, Dánia, Norvégia, Finnország, Olaszország, eltérő időpontok: Írország 1910 helyett 1913, 1921.

Forrás: Saját számítások a következő források alapján: Angus Maddison: *Monitoring the World Economy, 1820–1992*. Paris: OECD, 1995, 194–195 (Németország 1890–1990), 198 (Írország 1890–1990); Angus Maddison: *The World Economy: Historical Statistics*. Paris: OECD, 2003, 60–61 (Ausztria, Belgium, Dánia, Finnország, Franciaország, Olaszország, Hollandia, Norvégia, Svédország, Svájc, Egyesült Királyság 1890–1913), 62–63 (Ausztria, Belgium, Dánia, Finnország, Franciaország, Olaszország, Hollandia, Norvégia, Svájc, Egyesült Királyság 1920–1960), 64–65 (Ausztria, Belgium, Dánia, Finnország, Franciaország, Olaszország, Svájc, Egyesült Királyság 1970–1990), 67–69 (Írország 1913–1990), 100–101 (Magyarország 1890–1990); The Conference Board, Total Economy Database, June 2009. (Retrieved 16.10.2009) <http://www.conference-board.org/economics> (Magyarország és Nyugat-Európa 2000–2005).

A válság ismét megrázta az éppen csak regenerálódott nemzetközi gazdasági rendszert.¹³⁷ A nemzetközi tőkepiac gyakorlatilag megszűnt működni, s az árucseré is súlyosan károsodott: a világkereskedelem volumene több mint egynegyedével esett vissza – 1929–1932 között az import mennyisége a legfejlettebb országokban szintén mintegy egynegyedével csökkent –, s az 1929-es csúcsot nem is érte el ismét 1950-ig.¹³⁸ A legtöbb nemzet újra letért az aranystandardról. Elsőként 1931-ben Nagy-Britannia tette ezt, amivel megszűnt a font szabad átválthatósága aranyra, s a font árfolyamát immár nem a mögötte álló aranykészlet mennyisége, hanem az irányított lebegtetés határozta meg, vagyis lehetővé tették a kereslet-kínálat érvényesülését, de a brit pénzügyi hatóságok beavatkoztak, amikor az árfolyam messze került a megfelelőnek tartott szinttől. Franciaország és Belgium néhány évig még kitartott az aranystandard mellett („aranyblokk”), ami a külkereskedelem további diszlokációjához és zavaraihoz vezetett, hiszen ezek az országok csak importvámokkal és korlátozásokkal védhették ki az aránytalanul erős valutájuk okozta külkereskedelmi deficitet. Vámok és kereskedelmi kvóták, illetve korlátozások egész hálózata jött létre. A liberális kereskedelmi rendszer helyetti új protekcionista környezet kialakulásához döntően hozzájárult, hogy az Egyesült Államok 1929–1930-ban magas vámokat vezetett be (Hawley–Smoot-féle vámtörvények), melyre válaszul más országok is hasonlóan cselekedtek. A vámok mellett mennyiségi korlátozások is megjelentek (2.5. és 2.11. táblázat).¹³⁹

A válság nyomán ugyancsak mélyreható változások mentek végbe a nemzeti gazdaságpolitikákban. A kormányok a legtöbb országban a korábbinál sokkal inkább beavatkoztak a gazdasági folyamatokba, amit az akut pénzügyi nehézségek mellett a súlyos társadalmi problémák – elsősorban a tömeges munkanélküliség – jelentkezése is kikényszerített (2.6. táblázat). Az intervenciók egy része *ad hoc* jellegű volt – például fizetési moratóriumok elrendelése –, de több országban a szisztematikus és a tapasztalatok mellett egyre inkább elméleti megfontolásokon nyugvó állami beavatkozás is teret nyert. A válság mérséklése érdekében a keresleti oldal befolyásolására törekedtek nagyszabású közmunkákkal, állami megrendelésekkel és hasonló módon. Bár a keresletösztönző gazdaságpolitika elméleti megalapozását egy brit közgazdász – John Maynard Keynes – hajtotta végre, Európában a legszisztematikusabb és legnagyobb mértékű ilyen intervenció Né-

¹³⁷ A. G. Kenwood–A. L. Lougheed: *The Growth of the International Economy, 1820–2000*. London–New York: Routledge, 1999. 193–225; Albrecht Ritschl–Tobias Straumann: Business cycles and economic policy, 1914–1945. In: Broadberry–O’Rourke (eds.): *The Cambridge Economic History of Modern Europe. Vol. 2.* 156–180; a nagy világválságra magyarul: Knut Borchardt: Az 1930-as évek válságának következményei és mai tanulságai. In: Berend–Borchardt (szerk.): *Válság, recesszió, társadalom.* 11–28.

¹³⁸ Maddison: *Monitoring the World Economy, 1820–1992.* 68.

¹³⁹ Kindleberger: Commercial policy between the wars. In: Mathias–Pollard (eds.): *The Cambridge Economic History of Europe. Vol. VIII.* 170–172.

metországban következett be. Nem azonnal a válság kialakulása után történt ez, hiszen a Brüning-kormány szigorú költségvetési politikájával, bércsökkenéssel és adóemeléssel, azaz ortodox liberális gazdaságpolitikájával még inkább fokozta, élezte a válságot. 1932-től azonban már lazítás tapasztalható a német pénzügypolitikában, ami még egyértelműbben folytatódott a nemzetiszocializmus idején. Ez a kezdetben inkább intuíción és tapasztalaton, semmint stabil elméleti alapon nyugvó gazdaságpolitika más elemeket is tartalmazott: a hiteltörlesztések és a jóvátételi fizetések felfüggesztését, importkorlátozást és bilaterális kereskedelmi megállapodásokat (klíringegyezmények).¹⁴⁰

2.5. táblázat. Az export volumenének alakulása Magyarországon és Nyugat-Európában, 1930–1993 (évi növekedés százalékban)

	1930–1938	1960–1973	1980–1993
Magyarország	...	9,8	2,8
Németország/NSZK	–3,6	9,6	4,3
Egyesült Királyság	–2,9	5,5	2,9
Franciaország	–4,0	9,1	3,7
Hollandia	–1,9	10,6	3,9
Belgium	–0,5	10,8	4,0
Ausztria	–2,4	9,3	4,5
Svédország	0,3	7,9	3,4
Dánia	0,2	6,8	4,4
Finnország	2,5	6,5	3,5
Olaszország	–4,1	11,9	3,6

Megjegyzések: Eltérő időpontok: Magyarország 1961–1975, 1981–1990.

Forrás: Angus Maddison: *Phases of Capitalist Development*. Oxford: Oxford University Press, 1982, 248–251 (Nyugat-Európa); *Külkereskedelmi Évkönyv*, 1991. Budapest: KSH, 1991.

A gazdasági depresszió mélységét és az abból való kilábalás ütemét számos tényező határozta meg. Ezek közé tartoztak a gazdaság szerkezeti sajátosságai, a külső eladósodottság nagysága és jellege, a megelőző időszak fellendülésének mértéke, az aranyalapról való letérés időpontja, de a válság leküzdésében az állami beavatkozás is fontos szerepet játszott. A krízis lefutása a különböző tényezők egymásra hatásának eredményeként egyes országokban késleltetett volt, míg máshol előbb elérték a mélypontot, s gyorsabb volt a gyógyulás. Franciaor-

¹⁴⁰ Charles H. Feinstein–Peter Temin–Gianni Toniolo: *The European Economy between the Wars*. Oxford: Oxford University Press, 1997, 16–17, 103–124.

szágban még 1938-ban is csak az 1929-es szint 96,5%-át érte el a bruttó hazai termék, Hollandiában 103%-át, ellenben az Egyesült Királyságban már 118,4%-át, Németországban pedig egyenesen 139,6%-át. Hatalmas eltérések voltak az exportaktivitásban, a beruházási tevékenység és a munkanélküliség terén is. Nyugat-Európa egészében 1938-ban már 17%-kal az 1929-es szint felett volt a GDP szintje, az egy főre számított bruttó hazai termék pedig 7,6%-kal volt magasabb (2.3. táblázat).¹⁴¹

2.6. táblázat. A munkanélküliségi ráta alakulása nyugat-európai országokban és Magyarországon, 1920–2004 (százalék)

	1920– 1928	1929– 1938	1950– 1959	1960– 1972	1973– 1979	1980– 1987	1988– 1999	2000– 2004
Magyarország	...	...	...	–	–	–	7,0	5,8
Egyesült Királyság	11,1	11,1	1,6	2,9	4,8	10,5	7,9	5,0
Franciaország	...	...	...	1,9	4,3	8,9	11,2	9,1
Hollandia	8,3	8,0	2,0	1,3	4,7	10,0	6,0	3,2
Belgium	3,4	8,0	6,9	2,3	5,8	11,2	8,8	7,3
Írország	...	...	8,2	5,2	7,3	13,8	11,8	4,3
Németország/ NSZK	8,1	8,5	6,1	0,8	2,9	6,1	6,4	8,3
Ausztria	...	12,0	6,1	1,5	1,4	3,1	4,0	4,1
Svájc	2,7	2,8	1,3	0,1	0,8	1,8	3,3	3,4
Svédország	11,5	5,3	2,2	1,4	1,6	2,3	6,9	5,5
Dánia	16,1	10,6	9,5	2,0	4,1	7,0	6,7	4,9
Norvégia	15,3	7,8	8,4	2,0	1,8	2,4	4,6	4,0
Finnország	...	3,9	...	1,9	4,1	5,1	11,1	9,2
Olaszország	...	...	...	3,9	4,5	6,7	9,0	8,8

Megjegyzések: A megadott évek átlaga; Egyesült Királyság 1920–1928: Nagy-Britannia; A második világháború előtti adatoknál a definíciós eltérések miatt az adatok összehasonlíthatósága korlátozott; eltérő időpontok: Belgium 1921–1928, Svédország 1925–1928, Svájc 1950–1951, Magyarország 1989–1999, 2000–2003.

Forrás: Nicholas Crafts: *The Great Boom: 1950–73*. In: Max-Stephen Schulze (ed.): *Western Europe. Economic and Social Change since 1945*. London: Longman, 1999, 49 (Németország, Egyesült Királyság, Hollandia, Belgium, Ausztria, Svájc, Svédország, Dánia, Finnország, Norvégia 1929–1938); Barry Eichengreen: *The European Economy since 1945*. Princeton: Princeton University Press, 2004, 264 (Nyugat-Európa 1960–2004); Brian R. Mitchell: *European Historical Statistics, 1750–1975*. London: Macmillan, 1980, 174 (Belgium 1921–1928, Dánia 1920–1928), 175 (Németország 1920–1928, Hollandia 1920–1928), 196 (Norvégia 1920–1928, Svédország 1925–1928, Svájc 1926–1928, Nagy-Britannia 1920–1928), 177 (Ausztria 1950–1959, Belgium 1950–1959, Dánia 1950–1959), 178 (Németország 1950–1959, Írország 1950–1959, Olaszország 1950–1959, Hollandia 1950–1959, Norvégia 1950–1959), 179 (Svédország 1950–1959, Svájc 1950–1951, Nagy-Britannia 1950–1959); Csaba László: *A fölemelkedő Európa*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2006, 92 (Magyarország 1989–2003).

¹⁴¹ Maddison: *The World Economy in the 20th Century*. 55; W. R. Garside: *The Great Depression, 1929–33*. In: Oliver–Aldcroft (eds.): *Economic Disasters of the Twentieth Century*. 51–82.

A második világháború lényegesen nagyobb károkat okozott Nyugat-Európában, mint az első. Nemcsak a német megszállás és a szárazföldi csapatok Franciaországban, Németországban, Hollandiában, Olaszországban folytatott harcai, hanem a közel sem csupán katonai célpontokat támadó légierők és haditengerészetek okozta gazdasági veszteségek is számottevőek voltak. A szövetségesek 2 millió tonna bombát dobtak le a kontinensen – jórészt Németországra –, a termelő berendezések és az infrastruktúra mellett a humán tőkét is rombolva.¹⁴² A háború alatti beruházási szint többnyire eleve alacsony volt, így ennek pótlása későbbre maradt. Szintén a háború hatása volt, hogy a korábban vezető nemzetközi hitelezőnek számító Nagy-Britannia kintlévőségeinél több kölcsönt volt kénytelen felvenni, s Franciaország szaldója is nulla lett ilyen téren. A pénz forrása természetesen elsősorban az Egyesült Államok volt. Amerika rendkívül dinamikus háború alatti gazdasági növekedése eleve teljesen megváltoztatta a nemzetközi pénzügyi-gazdasági erőviszonyokat Nyugat-Európa hátrányára.

A második világháború különböző módon érintette a nyugat-európai országok gazdaságát. A bruttó hazai termék legsúlyosabb visszaesése 1938–1944 között Franciaországban (–49,7%), Hollandiában (–46,7%), Belgiumban (–15,7%) és Norvégiában (–12,7%) látható. Ugyanakkor Németországban (24,2%), az Egyesült Királyságban (22,0%), Svédországban (20,9%) és Ausztriában (18,0%) jelentősen nőtt a gazdaság teljesítménye ezen időszakban.¹⁴³

A háború utolsó szakasza mindazonáltal a legtöbb hadviselő és megszállt országban évtizedekkel korábbi szintre vetette vissza a bruttó hazai termék színvonalát. Az 1945-ös nemzeti termék Ausztriában az 1886-os, Franciaországban az 1891-es, Németországban az 1908-as, Olaszországban az 1909-es, Hollandiában pedig az 1912-es állapotnak felelt meg. Egyedül az Egyesült Királyság került el a súlyos visszaesést, de a háború utáni válságot teljesen ez az ország sem tudta kivédeni. Annál meglepőbb volt már a kortársak számára is a rekonstrukció gyors üteme szerte e régióban. A világháborút közvetlenül követő években szerte Nyugat-Európában igen intenzív és eredményes helyreállítási szakaszt láthatunk, melynek eredményeként még a háború által leginkább sújtott országok is gyorsan elérték a világháború előtti fejlettségi szintet. Ez a periódus 1950 körül zárult le. Az említett országok közül Hollandiában már 1947-ben, Franciaországban 1949-ben, Olaszországban 1950-ben, míg Ausztriában és Nyugat-Németországban 1951-ben elérték, illetve meghaladták a háború előtti legmagasabb termelési szintet.¹⁴⁴

¹⁴² Niall Ferguson: *The Second World War as an economic disaster*. In: Oliver–Aldcroft (eds.): *Economic Disasters of the Twentieth Century*. 112–119.

¹⁴³ Maddison: *Monitoring the World Economy, 1820–1992*. 70.

¹⁴⁴ Maddison: *The World Economy in the 20th Century*. 60–69.

A két világháború nagy pusztítást hozott a legtöbb nyugat-európai országban a növekedési tényezőkben – mind a tőkében, mind pedig a munkaerő mennyiségében és minőségében –, s a gazdasági világválság is korábban nem ismert zavarokat eredményezett. A háborúk hatását egyebek mellett abból is láthatjuk, hogy az egész 1913–1950 közötti időszakot vizsgálva a semleges országok – mint például Svédország és Svájc – lényegesen nagyobb növekedési ütemmel rendelkeztek, mint a hadviselők.¹⁴⁵ A gazdasági növekedés üteme tehát Nyugat-Európában – és Európa egészében is – csökkent az első világháború előtti évtizedekéhez képest. Ha azonban figyelembe vesszük azt, hogy közben a népesség számának emelkedése kisebb ütemben haladt, akkor a gyakori vélekedés ellenére nem állíthatjuk, hogy a világháborúk évtizedeinek teljesítménye összességében jelentősen gyengébb volna a korábbi időszakhoz viszonyítva: míg az egy főre jutó GDP átlagos évi növekedési üteme Nyugat-Európában 1870–1913 között 1,3% volt, 1913–1950 között ettől csak minimálisan maradt el, s 1,2%-ot tett ki. Szűkebben a két világháború közötti időszakban – 1920 és 1939 között – az évi átlagos növekedés pedig 2,2% volt (2.3. táblázat). Ha a termelékenységet – vagyis az egy munkaórára jutó kibocsátás értékét – vizsgáljuk, még kedvezőbb a kép. Bár a munkanélküliség emelkedett, azok, akik állással rendelkeztek, egységnyi idő alatt mind több terméket, illetve szolgáltatást állítottak elő: míg az 1890–1913 közötti időszakban a termelékenység javulásának évi átlaga 1,7% volt, addig 1913–1929 között 2,2%-ot tett ki, sőt még az 1929–1950 közötti periódus is alig marad el 1,5%-os értékével (2.7. táblázat).

2.7. táblázat. A termelékenység növekedésének alakulása Nyugat-Európában, 1890–1992 (százalék; évi átlag)

1890–1913	1,7
1913–1929	2,2
1929–1950	1,5
1950–1973	4,6
1973–1992	2,1
1890–1992	2,5

Megjegyzések: A termelékenység az egy munkaórára jutó előállított GDP-t jelenti. A növekedési ütemek 12 ország évi átlagát jelzik a megadott időszakban. Ezek az országok a következők: Ausztria, Belgium, Dánia, Egyesült Királyság, Finnország, Franciaország, Hollandia, Németország, Norvégia, Olaszország, Svédország, Svájc.

Forrás: Angus Maddison: *Dynamic Forces in Capitalist Development*. Oxford: Oxford University Press, 1994. 274–275; Angus Maddison: *Monitoring the World Economy, 1820–1992*. Paris: OECD, 1995, 249.

¹⁴⁵ Charles H. Feinstein–Peter Temin–Gianni Toniolo: *The European Economy between the Wars*. Oxford: Oxford University Press, 1997, 9.

A termelékenység javulásának háttérében az húzódott meg, hogy a század első időszaka gazdag volt műszaki és munkaszervezési innovációkban, s a lakosság növekvő iskolázottsága kedvező feltételeket teremtett ezek befogadásához, illetve alkalmazásához. Ugyanakkor a két világháború között Nyugat-Európa ezzel együtt is jelentős növekedési tartalékokat halmozott fel a ki nem használt technológiai lehetőségek formájában. Ezek főként annak következtében keletkeztek, hogy az Egyesült Államokban a korábbinál jóval erőteljesebben haladt a műszaki fejlődés, ugyanakkor több tényező együttes hatásának eredményeként – mint az Egyesült Államok nemzetközi kereskedelmének és külföldi beruházásainak visszaesése a depresszió idején, a világgazdaság zavarai miatti mérsékelt fogadókészség, háborúk stb. – az új technológiák terjedése Nyugat-Európa irányában közel sem volt optimális. Az 1950-es években Nyugat-Európában lejátszódott gazdasági *boom* nem utolsósorban az így létrejött növekedési tartalékok kihasználásán alapult.¹⁴⁶

2.2.2. A nagy boom

Nem csupán a politikatörténetre koncentráló munkákban, hanem a gazdaságtörténeti periodizációban is gyakori, hogy a második világháború végét tekintik korszakhatárnak. Ugyanakkor fontos érvek szólnak amellett, hogy az újjáépítés 1945-től 1950-ig terjedő időszaka még az előző, 1914-ben kezdődött szakaszhoz tartozik Nyugat-Európában, hiszen ennek a periódusnak a nagy politikai és gazdasági megrázkódtatások első egységet adnak.¹⁴⁷ A háborús újjáépítés utáni, hozzávetőlegesen 1950-től az 1973-as olajválságig terjedő időszak a nyugat-európai gazdaságtörténet következő nagy korszaka, melyet mindenekelőtt a következők jellemeznek: *a)* Nyugat-Európában tartósan korábban nem látott s azóta sem tapasztalt ütemű gazdasági növekedés játszódott le, melynek megjelölésére gyakran egyenesen a *boom* elnevezést tartják megfelelőnek a szakirodalomban; *b)* a látványos dinamikát a fejlettségi szintek gyors ütemű régióon belüli kiegyenlítődése kísérte; *c)* ez a folyamat egyben Nyugat-Európa gazdasági felzárkózását eredményezte az élenjáró Egyesült Államokhoz.

Gazdasági fellendülés

A rekonstrukciós fázis utáni évtizedeket az ipari országok gazdaságtörténetében szokás egyfajta aranykornak tekinteni, máskor pedig a *boom* kifejezést alkalmaz-

¹⁴⁶ Feinstein–Temin–Toniolo: *The European Economy between the Wars*. 12.

¹⁴⁷ Maddison: *Monitoring the World Economy, 1820–1992*. 59–87.

zák megjelölésére.¹⁴⁸ Ezt az 1950 és 1973 közötti periódust ugyanis korábban és később sem tapasztalható gyors és tartós növekedés jellemezte, viszonylag kismértékű ciklikus ingadozásokkal, s más fontos makrogazdasági mutatók – mindenekelőtt a munkanélküliségi ráta – is kedvezően alakultak. Mint egy kötet címe utal erre, ha rövid időre is, de a kortársak számára lehetségesnek tűnt, hogy a prosperitás örökké tartani fog.¹⁴⁹ Nyugat-Európa egészében az egy főre jutó GDP 1950–1960 között átlagosan évi 4,0%-kal, 1960–1973 között 3,8%-kal nőtt.¹⁵⁰ A korszak kiemelkedő gazdasági teljesítményét mutatja a termelékenység más történeti periódusokhoz viszonyítva gyors javulása. Az egy munkaóra jutó GDP 1950 és 1973 között átlagosan kétszer olyan ütemben emelkedett, mint a megelőző vagy rá következő évtizedekben. Nyolc nyugat-európai ország nem súlyozott átlagában ez 4,4% volt évente, míg 1922–1937 között 2,4%, 1979–1988 között pedig 2,3%. A kontraszt ennél is nagyobb lenne, ha például az 1973–1998 közötti időszak volna a viszonyítási alap.¹⁵¹ Ennek nyomán a nyugat-európai országokban az egy főre jutó GDP 1950–1973 között 2–3-szorosára gyarapodott. Még gyorsabb volt a dél-európai országok gazdasági növekedése: itt egyenesen 3–4-szeresére ugrott az egy főre jutó GDP ebben az időszakban. Bár minden nyugat-európai országra kiterjedt a fellendülés, a gazdasági teljesítményük nem volt egyforma. E periódusban Németország produkálta a legmagasabb növekedést (átlagosan évi 5%), de alig maradt el tőle Ausztria (4,9%). Egy közepes (3,4–4,3% közötti) ütemű csoportba tartozott Franciaország, Finnország, Hollandia és Belgium. Egyformán 3,1–3,2%-ot ért el Norvégia, Svájc, Svédország, Dánia és Írország. A sor végén lényegesen lemaradva tőlük az Egyesült Királyság található 2,5%-os átlagos ütemmel (2.3. táblázat).¹⁵²

A *boom* időszakában szintén történelmi mélypontra süllyedt a munkanélküliségi ráta. Ez tizenkét nyugat-európai ország átlagában a mélypontot az 1960-as évek elején érte el 2% körüli értékkel, majd 1973-ban 2,9%-ot tett ki. Összehasonlításképpen a munkanélküliség 1929-ben még 4%, 1938-ban 5% volt – mindkét esetben szűkebb definíció alapján, azaz inkább alábecsülve a tényleges szintet –, 1950-ben 4,5%-ot ért el, 1989-ben pedig már ismét 7,4%-ot tett ki (2.6. táblázat).¹⁵³

¹⁴⁸ Gerold Ambrosius–Hartmut Kaelble: Einleitung: Gesellschaftliche und wirtschaftliche Folgen des Booms der 1950er und 1960er Jahre. In: Hartmut Kaelble (Hrsg.): *Der Boom, 1948–1973. Gesellschaftliche und wirtschaftliche Folgen in der Bundesrepublik Deutschland und in Europa*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1992, 7–32.

¹⁴⁹ Burkart Lutz: *Der kurze Traum immerwährender Prosperität*. Frankfurt/M.–New York: Campus, 1984.

¹⁵⁰ Economic Commission for Europe: *Economic Survey of Europe*. 2000. No.1. New York–Genève: UN Economic Commission for Europe, 2000. 160.

¹⁵¹ Barry Eichengreen: Institutions and economic growth. Europe after World War II. In: Crafts–Toniolo (eds.): *Economic growth in Europe since 1945*. 66.

¹⁵² Maddison: *Monitoring the World Economy, 1820–1992*. 83.

¹⁵³ Nicholas Crafts–Gianni Toniolo: Postwar growth: an overview. In: Crafts–Toniolo (eds.): *Economic growth in Europe since 1945*. 7.

Az infláció tekintetében a változás kevésbé volt látványos. A 19. század végén az árnövekedés lényegesen alacsonyabb volt – az 1930-as években pedig egyenesen defláció látható a legtöbb nyugat-európai országban –, s majd a 20. század végén is visszaesik a pénzromlás üteme Nyugat-Európában. Mindazonáltal érdemes megkülönböztetni az időszak első felét az 1960-as évek végétől, amikor már megnőtt az inflációs nyomás (2.8. táblázat).

2.8. táblázat. Az inflációs ráta alakulása Magyarországon és Nyugat-Európában, 1900–1993 (évi átlag)

	1900–1913	1929–1938	1955–1973	1973–1983	1983–1993
Magyarország	...	...	0,9	...	...
Németország/NSZK	1,3	–1,9	4,0	4,9	2,4
Egyesült Királyság	0,9	–0,7	7,5	13,5	5,2
Franciaország	0,9	1,4	6,7	11,2	3,7
Hollandia	1,1	–1,8	5,8	6,5	1,8
Belgium	0,9	–0,7	4,5	8,1	3,1
Ausztria	1,8	–0,7	4,6	6,0	3,1
Svájc	1,8	–1,6	4,2	4,3	3,2
Svédország	1,1	–0,2	6,0	10,2	6,4
Dánia	0,6	0,6	6,9	10,7	3,7
Finnország	1,1	–1,3	7,8	10,5	4,6
Norvégia	1,4	0,4	5,5	9,7	5,1
Olaszország	1,4	–0,2	7,5	16,7	6,4

Megjegyzések: Eltérő időpont: Magyarország 1980–1993.

Forrás: Angus Maddison: *Dynamic Forces in Capitalist Development*. Oxford: Oxford University Press, 1994, 300–303 (Nyugat-Európa 1929–1938), 304–307 (Nyugat-Európa 1955–1973); *Statistikai Évkönyv 1982*. Budapest: KSH, 1983, 17 (Magyarország 1955–1973); Albert Carreras: *The twentieth century – from break with the past to prosperity: the great stages*. In: Antonio Di Vittorio (ed.): *An Economic History of Europe: From Expansion to Development*. Oxford: Oxford University Press, 2006, 349 (Nyugat-Európa 1900–1913, 1973–1983, 1983–1993).

A második világháború utáni korszakban Nyugat-Európában megfigyelhető kedvező növekedési ráták több tényező egymást erősítő együttes hatásának tulajdoníthatók, melyek áttekintése – s különösen kölcsönhatásaik bemutatása – itt csak vázlatosan történhet (2.9. táblázat). A kétségkívül legszembetűnőbb elem a felhalmozás – mégpedig a gépekbe és berendezésekbe történő befektetések – erőteljes gyarapodása volt. Mint később részletesen bemutatjuk, a beruházások GDP-hez viszonyított aránya (a lakásépítést nem számítva) mindenütt jelentősen emelkedett, több országban pedig megduplázódott az 1930-as évekhez képest, s meghaladta a 20%-ot.¹⁵⁴ Ez azért volt a növekedés fontos forrása, mert lehetővé tette a technológiai fejlődés kínálta lehetőségek kihasználását (2.10. táblázat).

¹⁵⁴ Angus Maddison: *Dynamic Forces in Capitalist Development*. Oxford: Oxford University Press, 1991. 41.

2.9. táblázat. A gazdasági növekedés forrásai nyugat-európai országokban, 1913–1992
(a növekedéshez való évi átlagos hozzájárulás százalékpontban)

	Francia- ország	Németo./ NSZK	Hollandia	Egyesült Királyság
1913–1950				
(1) GDP	1,15	1,28	2,43	1,29
(2) Termelési tényezők = (3)+(4)+(5)	0,48	1,00	2,09	0,94
(3) Munkaerő	...	...	...	...
(4) Humán tőke	...	...	...	...
(5) Nem lakáscélú beruházások	...	...	...	...
(6) Teljes tényező termelékenység = (1)–(2)	0,67	0,28	0,34	0,35
(7) Egyéb tényezők = (8)+(9)+(10)+(11)				
(8) Felzárkózási hatás	0,00	0,00	0,00	0,00
(9) Külkereskedelem hatása	0,03	–0,13	0,15	0,01
(10) Szerkezeti hatások	0,04	0,20	n.a.	–0,04
(11) Sorozatnagyság hatása	0,03	0,04	0,07	0,04
(12) Magyarázott növekedés = (2)+(7)	0,58	1,11	2,31	0,95
(13) Nem magyarázott növekedés = (1)–(12)	0,57	0,17	0,12	0,35
1950–1973				
(1) GDP	5,02	5,99	4,74	2,96
(2) Termelési tényezők = (3)+(4)+(5)	1,96	2,71	1,88	1,66
(3) Munkaerő	0,01	0,32	–0,05	–0,11
(4) Humán tőke	0,36	0,19	0,43	0,13
(5) Nem lakáscélú beruházások	1,59	2,20	1,50	1,64
(6) Teljes tényező termelékenység = (1)–(2)	3,06	3,28	2,86	1,30
(7) Egyéb tényezők = (8)+(9)+(10)+(11)	1,34	1,64	1,80	0,59
(8) Felzárkózási hatás	0,37	0,62	0,41	0,08
(9) Külkereskedelem hatása	0,37	0,48	1,32	0,32
(10) Szerkezeti hatások	0,36	0,36	–0,07	0,10
(11) Sorozatnagyság hatása	0,15	0,18	0,14	0,09
(12) Magyarázott növekedés = (2)+(7)	3,30	4,35	3,68	2,25
(13) Nem magyarázott növekedés = (1)–(12)	1,72	1,64	1,06	0,71
1973–1992				
(1) GDP	2,26	2,30	2,14	1,59
(2) Termelési tényezők = (3)+(4)+(5)	1,63	0,78	1,34	0,95
(3) Munkaerő	–0,32	–0,27	0,05	–0,40
(4) Humán tőke	0,69	0,12	0,57	0,42
(5) Nem lakáscélú beruházások	1,26	0,93	0,82	0,93

2.9. táblázat folytatása

	Franciaország	Németo./NSZK	Hollandia	Egyesült Királyság
1973–1992				
(6) Teljes tényező termelékenység = (1)–(2)	0,63	1,52	0,80	0,64
(7) Egyéb tényezők = (8)+(9)+(10)+(11)	0,65	0,70	0,50	0,31
(8) Felzárkózási hatás	0,31	0,31	0,24	0,20
(9) Külkereskedelem hatása	0,12	0,15	0,32	0,15
(10) Szerkezeti hatások	0,15	0,17	–0,12	–0,09
(11) Sorozatnagyság hatása	0,07	0,07	0,06	0,05
(12) Magyarázott növekedés = (2) + (7)	2,28	1,48	1,84	1,26
(13) Nem magyarázott növekedés = (1)–(12)	–0,02	0,82	0,30	0,33

Megjegyzések: Saját számítás az alább megjelölt források alapján; munkaerő: ledolgozott órák; humán tőke: oktatásban töltött idő; felzárkózási hatás: technológiai diffúzió.

Forrás: Angus Maddison: *Dynamic Forces in Capitalist Development: A Long-Run Comparative View*. Oxford: Oxford University Press, 1991, 158–159 (1913–1950); Bart van Ark–Nicholas Crafts: Catch-up, convergence and the sources of post-war European growth: introduction and overview. In: Bart van Ark–Nicholas Crafts (eds.): *Quantitative aspects of post-war European economic growth*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 5 (1950–1973, 1973–1992); Angus Maddison: Macroeconomic accounts for European countries. In: Bart van Ark–Nicholas Crafts (eds.): *Quantitative aspects of post-war European economic growth*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 59 (egyéb tényezők 1950–1973, 1973–1992).

2.10. táblázat. A beruházások arányának alakulása Nyugat-Európában, 1930–1993
(nem lakáscélú beruházások a GDP százalékában, évi átlag)

	1930–1938	1960–1973	1980–1993
Németország/NSZK	9,8	19,6	16,2
Egyesült Királyság	6,0	14,6	13,7
Franciaország	12,1	16,3	14,8
Hollandia	14,0	19,8	14,8
Belgium	...	16,5	14,2
Ausztria	...	21,1	18,8
Svédország	...	16,8	14,0
Dánia	...	16,5	13,4
Finnország	...	20,0	17,4
Olaszország	...	16,6	14,8

Forrás: OECD: *Historical Statistics, 1960–1993*. Paris: OECD, 1994; Nicholas Crafts: The Great Boom: 1950–73. In: Max-Stephan Schulze (ed.): *Western Europe. Economic and Social Change since 1945*. London: Longman, 1999, 52.

A beruházások élénkülése a műszaki téren vezető Egyesült Államokból történő technológiatranszferrel párosult. Mint említettük, az Egyesült Államok és Nyugat-Európa között a század első felében igen kitágult a technológiai szaka-

dék. 1950-ben az amerikai feldolgozóiparban az egy foglalkoztatott által előállított érték minden korábbinál inkább meghaladta a nyugat-európai versenytársakét: 2,5-ször annyit tett ki, mint a brit, s 3,1-szer annyit, mint a francia feldolgozóiparban.¹⁵⁵ Mindez egyszersmind esélyt teremtett Nyugat-Európa számára a technológiaátvételen alapuló, gyors ütemű fejlődésre. Az innovációk átvételének folyamata sok elemet tartalmazott: műszakilag élenjáró amerikai vállalatok tökebefektetéseit, nyugat-európai szakemberek szervezett látogatásait az Egyesült Államokba, új fogyasztási szokások és minták átvételét stb. A jelentős tengerentúli hatás miatt egyes kutatók Nyugat-Európa amerikanizálódásáról beszélnek.¹⁵⁶ A lehetőségeket azonban csak azért tudták kihasználni a nyugat-európai országok, mert adva voltak azok a körülmények, amelyek révén hatékonyan voltak képesek fogadni a technológiai és tőke-transzfert. Ezek közé tartoztak a társadalmi képességek (*social capabilities*), de a humán tőke szintje ugyancsak magas volt, valamint a jogi és a szélesebb értelemben vett intézményi háttér is rendelkezésre állt.¹⁵⁷

A növekedés további tényezői közé sorolhatjuk a gazdaság strukturális változásait. Az erőforrások – mindenekelőtt a munkaerő – a kisebb hatékonyságú szektorok felől azon ágazatok felé irányultak, amelyek magasabb hozzáadott értéket voltak képesek előállítani. Ez a gyakorlatban a mezőgazdaságból az iparba és a szolgáltatásokba, illetve az iparból a szolgáltató szektorba való munkaerő-átcsoportosítást jelentette.¹⁵⁸

A további fontos intézményi faktorok közé tartozott a legtöbb nyugat-európai országban jellemző kedvező belpolitikai helyzet. Az „aranykor” kapcsán kiemeli az irodalom a gazdaság szereplőinek intézményesült kooperációját, a munkaadói és a munkavállalói érdekek széles körű kompromisszumát, mely egyfelől a bérkövetelések visszafogásában nyilvánult meg, másfelől azonban a szociális juttatások expanzióját is magában foglalta. A belpolitikai stabilitás kedvező várokozásokat teremtett a beruházások számára, mely aztán egyfajta önmagát erősítő folyamatként jótékonyan visszahatott a gazdasági növekedésre és a reálbérekre, s a szociális viszonyokra is.¹⁵⁹

¹⁵⁵ Nicholas F. R. Crafts: *The Great Boom, 1950–1973*. In: Max-Stephan Schulze (ed.): *Western Europe: Economic and Social Change since 1945*. London–New York: Longman, 1999, 43.

¹⁵⁶ Harm G. Schröter: *Americanization of the European Economy: A Compact Survey of American Economic Influence in Europe since the 1880s*. Berlin: Springer, 2005.

¹⁵⁷ Crafts–Toniolo: *Postwar growth: An overview*. In: Nicholas Crafts–Gianni Toniolo (eds.): *Economic growth in Europe since 1945*, 21; Abramovitz: *Catching Up, Forging Ahead and Falling Behind*. *Journal of Economic History*, vol. 46 (1986) 385–406.

¹⁵⁸ Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest: Osiris, 2009, 153–161.

¹⁵⁹ Barry Eichengreen: *Institutions and economic growth: Europe after World War II*. In: Crafts–Toniolo (eds.): *Economic growth in Europe since 1945*. 45–53; Gianni Toniolo: *Europe’s golden age, 1950–1973: speculations from a long-run perspective*. *Economic History Review*, vol. LI (1998) no. 2. 252–267.

Ez a munkaadók és munkavállalók közötti „szociális paktum” nem lett volna lehetséges az állam jóléti elkötelezettsége és koordináló szerepe nélkül. Az állam maga is nagy szerepet játszott a piac keresleti, de hosszú távon a kínálati oldalának javításában is: egyfelől az egyenlőbb jövedelemelosztás fokozta a tömegtermékek iránti igényt, másfelől a nagyobb szociális biztonság és az oktatáshoz való hozzáférés szélesedése a humán tőke fejlődését, azaz a munkaerő minőségének a javulását is magával hozta.¹⁶⁰

A gazdaságpolitikának gyakran ezen túlmenően is alapvető szerepet tulajdonítanak a kedvező várakozások megteremtésében – különösen a keynesiánus tradíciót követő elemzők –, még akkor is, ha a keynesizmus kétségkívül kevésbé jellemezte például Németországot és Olaszországot a korszak elején, mint más országokat.¹⁶¹

Ezenkívül a nemzetközi gazdasági kooperációt és integrációt elősegítő intézmények és szervezetek sokasága jött létre. Ezek esetenként közvetlen támogatást nyújtottak (Marshall-terv), de még inkább kiszámítható nemzetközi gazdasági környezet kialakulását segítették elő (Európai Fizetési Unió, Európai Szén- és Acélközösség, EFTA, OEEC, GATT, Európai Gazdasági Közösség). Ezzel a két világháború közötti protekcionista hullámmal szemben növelték a piacok nyitottságát és nagyságát, fokozták a nemzetgazdaságok közötti interakciót, s így lehetővé tették mind a technológiák gyors diffúzióját, mind a komparatív előnyök, a méretgazdaságosság, azaz a nagyobb sorozatok (*economies of scale*) előnyeinek kihasználását.¹⁶² A legfejlettebb országok nyitottságának fokozódását jól mutatja a vámok szintjének csökkenése (2.11. táblázat). A nemzeti gazdaságpolitikák szilárd alapja volt továbbá a rögzített valutaátváltási árfolyamokhoz való visszatérés, amit a Bretton Woods-rendszer tett lehetővé. Ez kiküszöbölte azokat a sokszerű hatásokat, amelyek a két világháború között olyan károsnak bizonyultak a nemzetközi kereskedelemben. Az eredmény a kivitel volumenének gyors fokozódása volt, ami jótékonyan hatott a keresleti oldalra. Az export évi átlagos bővülése 1950 és 1973 között a GDP gyarapodását is felülmúlta, s megközelítette a két számjegyű értéket, sőt előfordult – Ausztria, Németország, Olaszország és Hollandia esetében –, hogy meg is haladta a 10%-ot.¹⁶³

¹⁶⁰ Tomka Béla: *A jóléti állam Európában és Magyarországon*. Budapest: Corvina, 2008, 66–74.

¹⁶¹ Andrea Boltho: Growth. In: Andrea Boltho (ed.): *The European Economy: Growth and Crisis*. Oxford: Oxford University Press, 1982, 18–20.

¹⁶² Alan Milward: *The Reconstruction of Western Europe, 1945–1951*. Berkeley: University of California Press, 1984; a nemzetközi intézmények nagy hatása mellett érvel Barry Eichengreen: Mainsprings of economic recovery in post-war Europe. In: Barry Eichengreen (ed.): *Europe's post-war recovery*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995, 3–35; a Marshall-tervre: Helge Berger–Albrecht Ritschl: Germany and the political economy of the Marshall Plan, 1945–52: a revisionist view. In: Eichengreen (ed.): *Europe's post-war recovery*. 199–245.

¹⁶³ Maddison: *Dynamic Forces in Capitalist Development*. 75.

2.11. táblázat. Feldolgozott ipari áruk vámtarifái Magyarországon és Nyugat-Európában, 1902–2000 (az érték százalékában)

	1902	1913	1925	1931	1950	1960-as évek eleje	1976	1980-as évek közepe	1990	2000
Magyarország	(35)	18	27	42,6					11,7	7,1
Németország/ NSZK	(25)	13	20	18,3	26,4	13,1	9,1	7	8,4	4,3
Egyesült Királyság	0	0	5		23,3	18,2	9,1	7	8,4	4,3
Franciaország	(34)	20	21	29	17,9	13,1	9,1	7	8,4	4,3
Hollandia	(3)	4	6		11,2	13,1	9,1	7	8,4	4,3
Belgium	(13)	9	15	13	11,2	13,1	9,1	7	8,4	4,3
Ausztria	(35)	18	16	27,7	18		11,7	9		4,3
Svájc	(7)	9	14	22			3,8	3		
Svédország	(23)	20	16	23,5	8,5		6,0	5		4,3
Dánia	(18)	14	10		3,4		9,1	7	8,4	4,3
Finnország				22,7			13,3			4,3
Norvégia	(12)				10,8		8,6		6,8	2,5
Olaszország	(27)	18	22	41,8	25,3	13,1	9,1	7	8,4	4,3

Megjegyzések: Az adatok egyszerű súlyozatlan átlagok, kivéve a zárójelben lévő 1902-es számokat, melyek az Egyesült Királyság exportösszetételének megfelelően súlyozottak; az 1950-es és 1976-os adatok ipari termékekre vonatkoznak.

Forrás: Ronald Findlay–Kevin H. O'Rourke: *Power and Plenty: Trade, War, and the World Economy in the Second Millenium*. Princeton: Princeton University Press, 2007, 494.

2.2.3. Stagfláció és struktúraváltás

A növekedés lassulása 1973 után

A nyugat-európai gazdaság második világháború utáni történetének legfontosabb korszakhatára 1973, az első olajválság kezdete lehet, jóllehet már az 1960-as évek végétől számos jele volt a gazdasági klímaváltozásnak, melyek közé tartozott például az infláció fokozódása.¹⁶⁴ Az 1973 utáni évtizedek növekedési trendjeinek három kiemelkedő jellemzője említhető: *a)* a növekedés érezhetően lelassult Nyugat-Európában, sőt helyenként és időszakonként egyenesen gazdasági visszaesés következett be, annak komoly társadalmi hatásaival, mint a munkanélküliség és a jövedelmi egyenlőtlenségek fokozódása; *b)* a régió világ gazdasági

¹⁶⁴ Nicholas Crafts–Gianni Toniolo: Aggregate growth, 1950–2005. In: Broadberry–O'Rourke (eds.): *The Cambridge Economic History of Modern Europe*. Vol. 2. 298–303.

szerepe mérséklődött, mégpedig nem csupán a többi élenjáróhoz viszonyított, gyakran szerényebb teljesítmény okán, hanem elsősorban az újonnan iparosodó ázsiai országok dinamizmusa következtében; c) a szélesebb értelemben vett Nyugat-Európán belüli gazdasági integráció ugyan tovább haladt előre, de a fejlettségi szintek konvergenciája a korábbinál mérsékeltebb ütemben folyt.

E Nyugat-Európában lényegében máig tartó szakaszon belül az ezredforduló fejleményeivel külön fejezetben foglalkozunk, így itt csak az 1990-ig terjedő periódust vizsgáljuk. Megállapíthatjuk, hogy ebben az egy főre jutó GDP bővülési üteme nagyjából a korábbi évtizedekben láthatónak a fele volt: 1973–1990 között a régió egészében évi átlagban 1,9%-kal gyarapodott a GDP.¹⁶⁵ Az általunk vizsgált nyugat-európai országok bruttó hazai terméke ezen szűk két évtized alatt már csak átlagosan 40,8%-kal emelkedett (2.3. táblázat).

A leggyorsabb haladást Írország mutatta (72,1%) ezen időszak során, de alig maradt le tőle Norvégia (64,2%). Szintén jóval az átlag felett teljesített Olaszország és Ausztria, s az átlagnál kissé jobban NSZK és Belgium. A többi ország a 30–40%-os növekedési sávba esett, egyetlen kivétellel: a korszak elején messze a legnagyobb egy főre jutó kibocsátással rendelkező Svájcban csak 18%-kal emelkedett az egy lakosra eső GDP, s így korábbi előnye jórészt szertefoszlott az ezredfordulóra (2.3. táblázat).

Bár a növekedési ütemek Írország kivételével minden esetben csökkentek, az 1973 utáni időszak csak a megelőző évtizedekkel összevetve hozott mérsékeltebb fejlődést. Hosszú távú összehasonlításban a korszak teljesítménye egyáltalán nem lebecsülendő: például az egy főre jutó GDP átlagos nyugat-európai bővülése megegyezett az 1890–1913 között mért adattal, s számottevően nagyobb volt az 1890-et megelőzőnél. Sőt, a termelékenység javulása lényegesen nagyobb mértékű volt az első világháború előtti évtizedekénél.

Ebben a periódusban a növekedés lefékeződése mellett – és azzal összefüggésben – más makrogazdasági problémák is jelentkeztek Nyugat-Európában.¹⁶⁶ A gazdasági bajok közvetlen kiváltója az olaj árának emelkedése volt az első (1973) és második (1979) olajárrobbanás során. Az 1950-es és az 1970-es évek eleje közötti időszakban az energiahordozók és a nyersanyagok kínálata rugalmas volt, s áraik viszonylag alacsonyan maradtak. A nyersolaj világpiaci ára azonban a két olajválság során tizenötszörösére ugrott, ami valóságos sokkot jelentett a nyugat-európai gazdaságok számára. A már az 1960-as évek végétől növekvő infláció felgyorsult. Szintén fontos fejlemény volt a Bretton Woods-i rögzített árfolyamrendszer összeomlása 1973 márciusában – tehát már az olajválság kezdete előtt –, amit a valutaárfolyamok lebegtetése váltott fel. Ennek nyomán a kormányok pénzügyi fegyelme lazult, s némelyik túlságosan expanzív pénzügypolitikát folytatott, aminek követ-

¹⁶⁵ Economic Commission for Europe: *Economic Survey for Europe*. 2000, 160.

¹⁶⁶ Kaposi: *A 20. század gazdaságtörténete*. 260–262.

keztében az 1970-es években jelentős eltérések alakultak ki Nyugat-Európában a pénzromlás ütemét illetően. Ráadásul az európai valutaárfolyamok igen nagy kilengéseket mutattak. Mivel az árfolyamokat nem mindig kapcsolták a relatív árváltozásokhoz, nagy ingadozások alakultak ki a versenyképesség alakulása terén is, ami erősen megnehezítette a gazdaságpolitika dolgát.¹⁶⁷ Ezek a tényezők mérsékeltek a vállalkozók és a fogyasztók várakozásait, szintén csökkentve a beruházási kedvet és keresletet, valamint a szakszervezetek kompromisszumkésztségét is.¹⁶⁸

A nyersanyagimport megdrágulása jelentős kereskedelmi deficit kialakulásával is járt, amit csak az export növelésével lehetett ellensúlyozni, ez viszont hosszú távon kedvezőtlenül hatott a fogyasztásra. Az olaj árának növekedése önmagában is jelentős szerkezeti változásokat tett szükségessé a gazdaságban, ami egyrészt számottevő beruházásokat igényelt, másrészt az ezzel járó leépítések a munkanélküliséget is megnövelték. A korábbi évtizedek kedvező munkaerő-piaci helyzetével – néhol szinte teljes foglalkoztatásával – szemben a munkanélküliség tömegessé vált a legtöbb nyugat-európai országban. Bár a gazdasági helyzet leírására akkoriban széles körben használt „stagfláció” kifejezés annyiban túlzó, hogy stagnálásról nem, hanem csak a növekedés mérséklődéséről volt szó, azt azonban jelzi, hogy a kortársak a növekedés lelassulását összekapcsolták az infláció meglódulásával, s a két jelenség együtt jelentett számukra sokkot (2.6. és 2.8. táblázat).¹⁶⁹ Mindez a gazdaságpolitika feladatait jóval bonyolultabbá tette. A munkanélküliség csökkentése, az infláció mérséklése és a fizetési mérleg javítása egyidejűleg aligha volt lehetséges, így az egyes országok különböző prioritásokat követtek. A második olajárrobbanás kevésbé súlyosan érintette a nyugat-európai gazdaságokat, s az 1980–1981-es recessziós időszakot követően már egy folyamatos növekedési szakasz látható az évtized végéig. Részben a problémák jellege is megváltozott: a termelékenység javulása Nyugat-Európa egészét tekintve az előző évtizedben tapasztaltnál kisebb volt, a munkanélküliség magas szinten maradt, sőt súlyosbodott, de a konzervatív pénzügypolitika térhódításával az infláció nagyban csökkent. 1990-től tovább lassult a gazdasági növekedés. Nagyjából az évtized közepétől az „új gazdaság” kialakulása ismét lendületet hozott, s ez egyben ezt az időpontot belső korszakhatárrá avatja Nyugat-Európa 1973 utáni gazdaságtörténetében. Ennek ellenére fejtegetéseink általában az 1973–1990 közötti időszakra vonatkoznak, aminek az az oka, hogy ezáltal válik lehetővé a fő célkitűzésünknek számító összehasonlítás Magyarország gazdasági fejlődésével.

¹⁶⁷ Nicholas Woodward: The Search for Economic Stability: Western Europe since 1973. In: Schulze (ed.): *Western Europe: Economic and Social Change since 1945*. 63–64.

¹⁶⁸ Michael Beenstock: The rise, fall and rise again of the OPEC. In: Oliver–Aldcroft (eds.): *Economic Disasters of the Twentieth Century*. 133–161.

¹⁶⁹ Christopher Allsopp: Inflation. In: Boltho (ed.): *The European Economy: Growth and Crisis*. 89–94.

A nyugat-európai növekedés ütemének 1973 utáni mérséklődése nemcsak a magasabb olajárak hatására, hanem több hosszabb távon ható tényezőre is visszavezethető. Ezek közé tartozik, hogy az Egyesült Államokhoz viszonyított műszaki felzárkózás előrehaladt Nyugat-Európában, így a technológiai kölcsönzés már nem járhatott olyan jelentős termelékenységgjavulással, mint korábban. Ugyanez érvényes a tőkeintenzitásra is, mely szintén olyan fokot ért el, hogy már a csökkenő hozadék elve érvényesült. Hasonlóképpen a gyors és nagy hatású strukturális változások lehetősége megfogyatkozott, mert az alacsony hatékonyságú szektorok – elsősorban a mezőgazdaság – relatív súlya már eleve csekély volt. Mivel a nemzetközi kereskedelem előtt álló akadályokat – legalábbis az ipari országok – jórészt korábban leépítették, a komparatív előnyök kiaknázása sem járhatott a megelőző időszakhoz hasonló eredménnyel.¹⁷⁰ Ráadásul a feltörekvő régiók – a gyorsan növekvő ázsiai gazdaságok – versenye is egyre érezhetőbbé vált, különösen az 1980-as évektől, amit már a globalizáció – vagy reglobalizáció – időszakának is tekinthetünk.¹⁷¹

Emellett a beruházások színvonalára negatív hatással volt, hogy a munkavállalók és szervezeteik korábbi visszafogottsága megszűnt, s az 1960-as évek végén egyfajta bérrobbanás játszódott le, amit különösen e rétegek megnövekedett politikai-gazdasági érdekérvényesítő képessége eredményezett. Utóbbi kialakuláshoz nagyban hozzájárult az akkor Nyugat-Európában jellemző szinte teljes foglalkoztatottság.¹⁷²

Bár a felsorolt tényezők hatása kétségtelen, a növekedés lelassulása más vélemények szerint nem elsősorban ezek eredménye lehetett, hanem nagyobb perspektívában inkább a hosszú távú növekedési trendekhez való visszatérésként értelmezhető. A legismertebb erre vonatkozó hipotézist Jánossy Ferenc dolgozta ki az 1960-as években.¹⁷³ Jánossy úgy vélte, hogy a második világháború utáni gyors nyugat-európai növekedés magyarázata az első világháború előtti trendek jelezte növekedési potenciáltól való elmaradás a világháborúk időszakában. Amikor a trendvonalhoz való felzárkózás megtörténik, a növekedési ütemek is alábbhagynak. Később számítások bizonyították, hogy a boom következtében minden nyugat-európai országban magasabb szintet ért el a GDP szintje, mint ami az

¹⁷⁰ Maddison: *Dynamic Forces in Capitalist Development*. 131–132.

¹⁷¹ Ronald Findlay–Kevin H. O'Rourke: *Power and Plenty*. Princeton: Princeton University Press, 2007, 496–501.

¹⁷² Eichengreen: *Institutions and economic growth: Europe after World War II*. 63–65.

¹⁷³ Jánossy Ferenc: *A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok*. Budapest: KJK, 1966. [2. kiadása: *A gazdasági fejlődés trendvonaláról*. Budapest: Magvető, 1975.]; Ferenc Jánossy: *The End of the Economic Miracle*. White Plains, NY: IASP, 1969; hasonló felfogásra Németország esetében lásd Rolf H. Dumke: *Reassessing the Wirtschaftswunder: Reconstruction and Postwar Growth in West Germany in an International Context*. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, vol. 52 (1990) no. 2. 451–493.

1914 előtti trendekből következett.¹⁷⁴ Így – tehetjük hozzá – a Jánossy-hipotézis abban a korlátozott formában lehet érvényes, hogy a trendvonalhoz való felzárkózás mérsékli a növekedési ütemet.¹⁷⁵

2.2.4. Konvergenciák és divergenciák Nyugat-Európában

Mint láttuk, a különböző nyugat-európai nemzetgazdaságok változatos növekedési pályákat futottak be a 20. század során, s ez gyakran átrendezte fejlettségi sorrendjüket. A kevésbé gazdag országok sikeres felzárkózása az élenjárókhoz hagyományosan a gazdaságtörténet-írás és a közgazdaságtan fontos témája, hiszen – mint erre már utaltunk – számottevő tanulságokkal járhat a növekedésmélet vagy akár a gazdaságpolitika számára is. Szintén érdeklődésre tarthat számot, hogy nőttek vagy csökkentek a fejlettségi különbségek Nyugat-Európában, vagy egyes országcsoportokon belül, azaz gazdasági divergenciát vagy konvergenciát tapasztalunk. Ez ugyanis – mint korábban szintén jeleztük – az európai integrációs folyamat szempontjából alapvető jelentőségű kérdés. A következőkben a Nyugat-Európán belüli fejlettségi különbségek alakulását vesszük szemügyre.

A szakirodalom megkülönbözteti az ún. béta-konvergenciát és a szigma-konvergenciát. A béta-konvergencia esetében arról van szó, hogy a kevésbé fejlett országok a többinél gyorsabban fejlődnek. Szigma-konvergenciáról pedig akkor beszélünk, ha egy országcsoporton belül csökken a fejlettségi szintek (GDP/fő) relatív szórása. Így a béta-konvergencia lényegében a felzárkózást, míg a szigma-konvergencia a homogenizációt jelenti. E tanulmány elsősorban az utóbbit vizsgálja, mivel Magyarország elhelyezése – a standardizált arányszám számítása – szempontjából ennek van különös jelentősége (lásd *Függelék*). Mindazonáltal a béta-konvergencia és a szigma-konvergencia általában együtt jelentkezik.¹⁷⁶

Mint az egy főre jutó bruttó hazai termékre vonatkozó adatok mutatják, a 19. század utolsó évtizedeiben jelentős különbségek voltak a nyugat-európai országok gazdasági fejlettsége között, amelyek a századfordulóig keveset változtak.

¹⁷⁴ Crafts–Toniolo: Aggregate growth, 1950–2005. In: Broadberry–O’Rourke (eds.): *The Cambridge Economic History of Modern Europe*. Vol. 2. 301.

¹⁷⁵ Optimistább felfogásra: Tarján Tamás: Jánossy elmélete az új növekedési elmélet tükrében. *Közgazdasági Szemle*, XLVII. évf. (2000) 457–472.

¹⁷⁶ A konvergenciákra vonatkozó klasszikus munka: Robert Barro–Sala-i-Martin: Convergence. *Journal of Political Economy*, vol. 100 (1992) 223–251; lásd még William J. Baumol–Richard R. Nelson–Edward N. Wolff: Introduction: The Convergence of Productivity, Its Significance, and Its Varied Connotations. In: William J. Baumol–Richard R. Nelson–Edward N. Wolff (eds.): *Convergence of Productivity: Cross-National Studies and Historical Evidence*. Oxford: Oxford University Press, 1994. 3; ugyanerre átfogóan lásd Glenn Firebaugh: *The New Geography of Global Income Inequality*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003.

A távolságok aztán valamelyest csökkentek a 20. század első évtizedében, amit jelez, hogy a relatív szórás értéke 0,28-ról 0,24-re esett. Ez a tendencia megfordult az első világháború után, és az eltérések szintje azonos maradt az 1920-as években. A nagy válság dominálta következő évtizedben érdekes módon ismét konvergáltak a nyugat-európai gazdaságok, így a második világháború előtt lényegesen kisebb eltéréseket láthatunk Nyugat-Európában, mint ötven évvel korábban. Ezt legpontosabban megint csak a vizsgált 13 országra vonatkozó adatok szórási együtthatójának alakulásából láthatjuk, ami 1938-ban 0,22 volt. Erre vonatkozó számításainkat a Függelék tartalmazza részletesen (*Függelék II. táblázat*).¹⁷⁷

A második világháború változó mértékben érintette a nyugat-európai országokat, hiszen voltak súlyos gazdasági károkat szenvedett államok, és olyanok is, amelyek teljesen kimaradtak a konfliktusból. Így a különbségek erőteljesen növekedtek a régió belül. Bár az újjáépítés előrehaladásával ezek mérséklődtek, az egy főre jutó GDP szintje az 1950-es évek elején még mindig jelentősen eltért Nyugat-Európa országaiban. Kalkulációink alapján aztán a gazdasági *boom* éveiben a közeledés felgyorsult. 1973-ban már csak 0,20 volt az egy főre jutó bruttó hazai termék régió belüli szórási együtthatójának értéke. Eközben a szigma-konvergencia mellett a béta-konvergencia is érvényesült: erős fordított kapcsolat látható a kezdeti fejlettségi szint és a gazdasági növekedés sebessége között, vagyis minél fejletlenebb volt egy ország, annál nagyobb ütemet produkált, s fordítva. Kivételek azért mindkét tekintetben léteztek: az Egyesült Királyság és Írország alacsonyabb, Franciaország és Németország nagyobb növekedéssel rendelkezett, mint az előbbi összefüggés alapján helyzetéből következett volna.¹⁷⁸ Ez a növekedési tempó és a fejlettségi szint közötti negatív korreláció egyébként nem látható a két világháború között, s gyengébb 1973 után.

Számításaink szerint 1973 után a konvergencia üteme mérséklődött, de közel sem állt meg, így a 20. század végén a nyugat-európai országok egy főre vetített gazdasági kibocsátása közötti különbségek már csak töredékét tették ki annak, amit a két világháború közötti időszakban vagy az első világháború előtti periódusban láthatunk.¹⁷⁹ 1990-re a szórás 0,12-re esett vissza. Ami az egyes nemzetgazdaságokat illeti, Franciaország, Németország, valamint Norvégia a máso-

¹⁷⁷ Economic Commission for Europe: *Economic Survey of Europe*. 2000. Geneva–New York: UN Economic Commission for Europe, 2000, 169.

¹⁷⁸ Nicholas Crafts: The Great Boom: 1950–73. In: Max-Stephan Schulze (ed.): *Western Europe: Economic and Social Change since 1945*. London: Longman, 1999. 48; Bart van Ark–Nicholas Crafts: Catch-up, convergence and the sources of post-war European growth: introduction and overview. In: van Ark–Crafts (eds.): *Quantitative aspects of post-war European economic growth*. 18.

¹⁷⁹ Economic Commission for Europe: *Economic Survey of Europe*. 2000. 166.

dik világháború után javított helyzetén. A másik oldalon Svájc, Svédország és az Egyesült Királyság áll, amelyek relatív pozíciója jelentősen romlott a háborút követő évtizedekben (*Függelék II. táblázat*).

A nyugat-európai gazdasági konvergenciákra és divergenciákra vonatkozóan számos saját kutatásunkhoz hasonló vállalkozás létezik, még ha ezek rendszerint más adatokkal és módszerekkel dolgoznak is.¹⁸⁰ Mindenesetre számításainkat megerősítik más országcsoportokra vonatkozó tanulmányok is. Az *Economic Commission for Europe* nemzetgazdaságok egy jóval kisebb körét – az EGK alapító tagjait – vizsgálva már az első világháború előtti mintegy másfél évtizedben konvergenciát állapít meg.¹⁸¹ Ez azonban a háború utáni ugyancsak hozzávetőlegesen másfél évtizedben divergenciává alakult, tükrözve azt, hogy a nagy gazdasági világválság eltérően érintette az országokat. Összességében azonban az 1930-as évek fejlődésével együtt 1913 és 1938 között a különbségek enyhe mérséklődése következett be a nyugat-európai országok ezen szűkebb körében. A második világháború folyamán ez esetben is jelentős divergencia zajlott, ami nem meglepő, hiszen a mintában szereplő nemzetek háborús szerepe is különbözött.

A konfliktus végével a helyreállítás különösen ott volt gyors, ahol a háborús károk nagyobbak voltak, így az 1945-ben megfigyelhető nagy különbségek mintegy fél évtized múltán ismét a háború előtti szintre álltak vissza. A *boom* időszakában az egy főre jutó GDP konvergenciája egyértelmű, sőt lényegesen nagyobb ütemű volt ebben a csoportban, mint a korábbi időszakban. Az öt ország esetében a konvergencia egyformán gyorsan haladt az 1950-es években és 1960–1973 között. Az olajválság után itt is a közeledés tempójának jelentős mérséklődését tapasztalhatjuk.¹⁸²

Ugyanez a tanulmány nemcsak az általunk vizsgálnál kisebb, hanem annál nagyobb – 16 nyugat- és dél-európai tagból álló – országcsoport esetében is az előbbihez hasonló konvergenciát lát.¹⁸³ Ez egyben azt mutatja, hogy az EGK alapító tagjai – melyek közé a négy legnagyobb európai nemzetgazdaságból három tartozott – nem alkottak konvergenciaklubot Nyugat-Európán belül, vagyis nem állt elő az a helyzet, hogy az európai gazdaságok szélesebb körében divergencia

¹⁸⁰ Klasszikus munkák a témáról: William Baumol: Productivity Growth, Convergence, and Welfare: What the Long-Run Data Show. *American Economic Review*, vol. 76 (1986) 1072–1085; Edward N. Wolff: Capital Formation and Productivity Convergence Over the Long Term. *American Economic Review*, vol. 81 (1991) no. 3. 565–579; Stephen N. Broadberry: Manufacturing and the Convergence Hypothesis: What the Long-Run Data Show. *Journal of Economic History*, vol. 53 (1993) no. 4. 772–795; Jeffrey G. Williamson: The Evolution of Global Labor Markets since 1830: Background Evidence and Hypotheses. *Explorations in Economic History*, vol. 32 (1995) no. 2. 141–196.

¹⁸¹ Luxemburg kivételével, melyre vonatkozóan az adatok hiányosak a korai időszakban.

¹⁸² Economic Commission for Europe: *Economic Survey of Europe. 2000.* 166–167.

¹⁸³ Economic Commission for Europe: *Economic Survey of Europe. 2000.* 167.

zajlik, de ezzel párhuzamosan egy szűkebb csoporton belül mérséklődnek a különbségek. Sokkal inkább amellett érvelhetünk, hogy a nyugat-európai országok – kiegészülve a dél-európai országokkal – maguk alkottak egy konvergenciaklubot a második világháború után a világ fejlett ipari országai között.¹⁸⁴ Így volt ez annak ellenére, hogy voltak lényegesen eltérő növekedési pályák. Míg az NSZK esetében egyenesen a *Wirtschaftswunder* kifejezést alkalmazzák a látványos növekedés jellemzésére, addig Nagy-Britannia esetében a második világháború utáni két-három évtizedben *British disease*-ről beszélnek a csalódást keltő fejlődési pálya kapcsán. Természetesen lehetséges egy olyan csoport elhatárolása, amelyen belül a közeledés még nagyobb mértékű volt: ebbe 9 ország tartozott nagyon hasonló gazdasági fejlettséggel – a mediántól +/-8%-os eltérést mutatva az egy főre jutó GDP terén.¹⁸⁵

Bart van Ark és Nicholas Crafts regressziós számításai a nyugat-európai országok összességére vonatkozóan szintén egyértelműen mutatják a konvergenciát gazdasági téren, különösen az 1950–1973 közötti periódusban. Ez ebben az időszakban mindkét tekintetben, vagyis a béta- és a szigma-konvergenciát illetően is látható: a kisebb egy főre jutó jövedelemmel rendelkezők a többiekénél gyorsabban fejlődtek, s így kezdtek felzárkózni, másfelől az országok egy főre jutó GDP-szintjének relatív szórása csökkent.¹⁸⁶ Csupán egyetlen további jellemző munkát kiemelve, Philip Epstein és társainak 17 OECD-országot vizsgáló tanulmánya sem mond ellent a nyugat-európai gazdasági konvergenciákat illetően formálódó szakirodalmi konszenzusnak. Ugyanakkor valamelyest dedramatizálja a folyamatokat, különösen az első világháború előtti évtizedeket illetően, amikor alig lát konvergenciát, s a világháborúk korának évtizedeire vonatkozóan, amikor nem állapít meg határozott tendenciát.¹⁸⁷

¹⁸⁴ Konvergenciaklub alatt azt értjük, ha egy nagyobb csoportban összességében nem tapasztalunk közeledést az egyes tagok között, ugyanakkor ezen belül egy kisebb csoport tagjai között kialakul konvergencia. Értelemszerűen utóbbiak alkotják a konvergenciaklubot. Erre a gazdaságtörténeti irodalomban lásd S. N. Broadberry: *Convergence: what the historical record shows*. In: van Ark–Crafts (eds.): *Quantitative aspects of post-war European economic growth*. 327–346; G. Williamson: *Globalization, convergence, and history*. *Journal of Economic History*, vol. 56 (1996) no. 2. 277–306.

¹⁸⁵ Crafts–Toniolo: *Postwar growth: An overview*. 5.

¹⁸⁶ Bart van Ark–Nicholas Crafts: *Catch-up, convergence and the sources of post-war European growth: introduction and overview*. In: van Ark–Crafts (eds.): *Quantitative aspects of post-war European economic growth*. 18.

¹⁸⁷ Philip Epstein–Peter Howlett–Max-Stephan Schulze: *Distribution dynamics: stratification, polarization, and convergence among OECD economies, 1870–1992*. *Explorations in Economic History*, vol. 40 (2003) 78–97; a témára vonatkozó további fontos kötetek: Wim Meusen–José Villaverde (eds.): *Convergence Issues in the European Union*. Cheltenham: Edward Elgar, 2002; Gertrude Tumpell-Gugerell–Peter Mooslechner (eds.): *Economic Convergence and Divergence in Europe*. Cheltenham: Edward Elgar, 2003; Robert Leonardi: *Convergence, Cohesion and Integration in the European Union*. Houndmills–London: Macmillan, 1995.

Mindebből láthatóan a 20. század során a konvergencia akkor haladt leggyorsabban előre Nyugat-Európában, amikor a gazdasági fejlődés folyamatát nem szakították meg külső sokkhatások. Ennek megfelelően a század első felének folyamataira jó magyarázatot kínálnak a gazdaságot ért megrázkódtatások, mint a háborúk és válságok. Hasonlóképpen az 1950 utáni konvergencia okai között kell említenünk az egész Nyugat-Európára kiterjedő, mintegy két és fél évtizedes töretlen konjunktúrát, amelynek során Moses Abramovitz szerint a konvergenciát elősegítő tényezők közötti sajátos, egymást erősítő interakció is kialakult. Ez a már korábban megismert növekedési tényezőkkel együtt lehetőséget nyújtott a kevésbé fejlett nemzetgazdaságok számára, hogy kihasználják a külkereskedelem és a tőkemozgások zavartalanságát, amelyek egyaránt elősegítették a technológiai kölcsönzést az élenjáróktól – mindenekelőtt az Egyesült Államoktól.¹⁸⁸

Hasonlóan szerepet tulajdonít a sokkhatásoknak Angus Maddison is, aki a legfejlettebb országok tapasztalataiból arra a következtetésre jut, hogy az USA és Nyugat-Európa közötti közeledés fő okai a tőkeállomány gyorsabb európai növekedése, a külkereskedelem és a technológiai diffúzió hatása voltak. A konvergencia 1973 után mérséklődött, amikor ezek a közeledést elősegítő tényezők kevésbé érvényesültek, mint korábban. Nem utolsósorban a többszöri gazdasági sokkhatással – olajár-emelkedések – magyarázható jelenségről van szó, amely lefékezte a növekedést magát, s a hosszú távú növekedési várakozásokat is negatívan befolyásolta. Ez pedig csökkentette a beruházásokat, amelyek a technológiai változások fő hordozóinak számítottak.¹⁸⁹ A konvergenciák és divergenciák okaira később visszatérünk.

2.3. A növekedés menete Magyarországon

A gazdasági kibocsátás magyarországi alakulásának 20. századi trendjei és az egyes gazdaságtörténeti periódusok választóvonalai nem teljesen esnek egybe a Nyugat-Európában kialakult fejlődési ívekkel és korszakhatárokkal. Ez elsősorban a század második felére vonatkozik, mivel ezt megelőzően még a konjunktúrális hasonlóságok domináltak.

Az első világháború előtti évtizedeket a hazai historiográfiában általánosan a magyar gazdaságtörténet kiemelkedően sikeres szakaszának tekintik.¹⁹⁰ Újabb

¹⁸⁸ Moses Abramovitz: Catch-up and Convergence in the Postwar Growth Boom and After. In: William Baumol–Richard R. Nelson–Edward N. Wolff (eds.): *Convergence of Productivity: Cross-National Studies and Historical Evidence*. Oxford: Oxford University Press, 1994, 108.

¹⁸⁹ Maddison: *Dynamic Forces in Capitalist Development*. 164.

¹⁹⁰ Lásd pl. Berend T. Iván–Ránki György: Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon, 1867–1914. In: Berend T. Iván–Ránki György: *Gazdaság és társadalom*. Budapest: Magvető, 1974, 36–58; Berend T. Iván–Szuhay Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon, 1848–1944*. Budapest: Kossuth–KJK, 1978, 117–118, 320–321.

kutatások szerint a dualizmus korának magyarországi gazdasági növekedése nem volt olyan gyors, mint azt korábban több kutató vélte.¹⁹¹ Ennek már önmagában is komoly következményei lehetnek a dualizmus és a két világháború közötti időszak gazdasági fejlődésének hagyományos, éles szembeállítására nézve. Mindazonáltal ezen eredményekkel itt nem foglalkozhatunk részletesen, csak annyit állapítunk meg, hogy az első világháború előtt a magyarországi gazdasági növekedés kétségkívül jelentős, bár nemzetközi összehasonlításban nem kiemelkedő ütemű volt: az egy főre jutó GDP az 1870-es 1092 dollárról 1913-ra 2098 dollárra nőtt, vagyis negyven év alatt mintegy megkétszereződött (*Függelék I. táblázat*).¹⁹²

A gazdaságtörténetben egy sor lényeges folyamat – mint a tágon értelmezett intézmények változása, melyekről később még szó lesz – csak nehezen, vagy egyáltalán nem köthető évszámokhoz, sőt gyakran még évtizedekhez sem. Ha azonban a periódusok kijelölését – kiemelten kezelve a növekedés dinamikáját és az azt meghatározó legfontosabb keretfeltételeket – mégis megkíséreljük, Magyarország 20. századi gazdaságtörténete négy fő korszakra tagolható. 1. Az első világháború kitöréséig terjedő szűk másfél évtized egy korábban kezdődött szakaszhoz sorolható. 2. A következő periódus az első világháború kitörésétől a század közepéig ívelt – közelebbi hatáiról alább lesz szó. 3. A század második fele – illetve abból négy évtized – alkotja a következő gazdaságtörténeti korszakot. 4. Végül az utolsó szakasz 1990-ben kezdődött, s csak utólag tudjuk majd megállapítani, hogy a 2008-ban kezdődött válság lezárta-e ezt a periódust, vagy csupán annak részét jelentette.

A pontos szakaszhatárok – az imént jelezett megszorítások mellett keresve azokat – mindazonáltal vita tárgyát képezhetik. Bár a hazai történetírói munkákban gyakran az első világháború vége jelenti a korszakhatárt, gazdaságtörténeti szempontból indokoltabb a háború kezdetét tekinteni választóvonalnak. A háború ugyanis alapvető változásokat eredményezett a gazdaság működésében: különösen az állam szerepének előretörése figyelemre méltó, ami erős kontrasztot jelent a korábbi évtizedekkel.

Sokkal inkább kérdéses lehet, hogy a következő választóvonalat 1945, 1948 vagy esetleg 1954 jelenti. 1945 mellett szól, hogy a háború rendkívüli sokkot

¹⁹¹ Max-Stephan Schulze: Patterns of growth and stagnation in the late nineteenth century Habsburg economy. *European Review of Economic History*, vol. 4 (2000) 314; a kutatási problémák áttekintésére: Kövér: *Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye*. 44–72; Katus László tudomásunk szerint még nem publikálta az általunk tárgyalt időszakot megelőző periódusra vonatkozó újabb kutatásának eredményeit.

¹⁹² A magyarországi egy főre jutó bruttó hazai termékre vonatkozó adataink – mint a következőkben mindig – mai országterületre vonatkoznak, s 1990-es Geary–Khamis nemzetközi dollárban vannak kifejezve. Az összehasonlíthatóság megteremtése érdekében ugyanez érvényes a többi ország esetében is. Kivételt Németország képez, ahol 1997-ig az NSZK 1949-es területére érvényesek az adatok.

okozott nemcsak társadalmi, hanem gazdasági értelemben is: a háború vége törést eredményezett a növekedési folyamatban, s kezdetét jelentette a gazdasági rendszer gyökeres átalakulásának is. Az 1954-es év mint egy új korszak kezdete mellett pedig azzal érveltünk, hogy ekkor érte el Magyarországon az egy főre jutó GDP szintje a korábbi legmagasabb értéket, vagyis lényegében ekkor zárult le a háborús újjáépítés. A magunk részéről mégis 1948-at tekintjük választóvonalnak. Elsősorban azért, mivel ekkor a tervutasításos gazdaság leváltotta a korábbi, még piacgazdasági elemeket is tartalmazó rendszert, vagyis a gazdasági koordináció mechanizmusai ekkor változtak meg alapvetően, ami erőteljesen hatott a növekedési folyamatra is.

Kevésbé lehet vitatni azt, hogy meddig tartott a következő nagy gazdaságtörténeti időszak Magyarországon. Igaz, hogy a rendszerváltozást a gyakran transzformációs válságnak nevezett visszaesés kísérte, amelynek nyomán a bruttó hazai termék több éven keresztül csökkent. 1994-től látunk ismét növekedést, ami – alacsony szintről indulva – egy ideig olyan gyors volt, hogy évtizedek után ismét megindult a felzárkózás Európa legfejlettebb régióihoz. A magyar gazdaságot nemzetközi perspektívában szemlélve tehát ez az év fordulóponthoz volt. A bruttó hazai termék korábbi legmagasabb szintjét azonban csak 2000-ben érte el ismét a magyar gazdaság. Így ez is egyfajta korszakhatár, mivel okkal érvelhetünk úgy, hogy 1990 és az ezredforduló között a központilag irányított gazdasági rendszer által okozott károk felszámolása folyt, vagyis ez az évtized a korábbi korszakkal alkot egységet. Összességében azonban mégis 1990 mellett szól a legsúlyosabb érv, mivel ez a rendszerváltozás éve, ami egyben gyökeres átalakulást hozott a gazdaság koordinációs rendszerében, mivel ekkortól a piaci mechanizmusok átvették a bürokratikus irányítás szerepét. Így ez a tanulmány is ezt tekinti a fő választóvonalnak.

Mint látható, a szakaszhatárok kijelölése szorosan kapcsolódik ahhoz, hogy milyen nézőpontot, illetve nézőpontokat tartunk fontosnak a gazdaságtörténeti elemzésben. A korszakolás nem csupán alkotóeleme minden átfogó ábrázolásnak, de egyben az ilyen jellegű történészi munka nehéz feladata: bármennyire is indokolt egy-egy elemzési szempont – esetünkben a gazdasági növekedés – érvényesítése, nem lehet figyelmen kívül hagyni más tényezőket sem, ami ellenben csökkentheti az interpretáció koherenciáját. A veszélyt leginkább e probléma tudatosítása és a gazdasági növekedés tágabb kontextusban való ábrázolása segíthet elkerülni.

2.3.1. Megrázkódtatások és stabilizációk

Az alábbiakban célkitűzésünknek megfelelően elsőként az 1914–1948 közötti időszakot tekintjük át, miközben a gazdasági növekedésre s azt ezt meghatározó fontosabb keretfeltételekre koncentrálnunk. Ha ezeket a szempontokat érvényesít-

jük, akkor e periódus fő jellemzői a következők voltak: *a)* a gazdasági növekedés folyamatát háborúk és a nagy világgazdasági válság szakították meg, ugyanakkor ezek közé igen erőteljes növekedésű helyreállítási periódusok ékelődtek; *b)* a magyarországi konjunktúra alakulása jórészt követte az Európa más részein megfigyelhető folyamatokat; *c)* a növekedés üteme az első világháború előtti évekhez képest valamelyest lassult, de lényegében megfelelt az Európa fejlettebb térségeiben látható dinamikának.

Ebben az időszakban a következő fontosabb szakaszok különíthetők el:

1. *A háború és a rekonstrukció időszaka (1914–1925)*. Ennek során megtörtént a háború közvetlen és közvetett negatív következményeinek elhárítása, s a bruttó hazai termék egy főre számított értéke ismét elérte a háborút megelőző szintet.
2. *A konjunktúra szakasza (1925–1929)*. Ezt a rövid periódust igen gyors növekedés jellemezte.
3. *A nagy válság évei (1929–1934)*. A világgazdasági nehézségekkel párhuzamosan kezdetben inkább csak stagnált a gazdaság, de 1931-ben már jelentős volt a visszaesés, míg a mélypontot a következő év hozta. Az 1929-es szintet 1934-ben érte el ismét a kibocsátás.
4. *Konszolidáció és fellendülés (1935–1939)*. A válságot követő néhány év szintén a gyors növekedés időszaka.
5. *A háború kora (1940–1945)*. A világháború során a gazdasági kibocsátás szintje – kisebb ingadozásokkal – csökkent.
6. *A helyreállítás kezdetei (1945–1948)*. Az első békeévekben alacsony szintről indulva és viszonylag nehéz kezdet után összességében gyors növekedést sikerült elérni. A szakasz első részében még jelen voltak a piacgazdaság elemei, de a végére már szinte teljes egészében kiépült a szovjet típusú tervgazdálkodás.

A háború és következményei

Az első világháború alatt és különösen azután lényegesen megváltoztak a magyar gazdaság működési körülményei.¹⁹³ A háborús események közvetlen pusztítást ugyan nem okoztak, mivel a hadműveletek csak az ország kis részén folytak, melyek a mai – általunk vizsgált – országterületen kívül estek, de számottevő volt a humán tőkében – emberéletben és egészségben – bekövetkezett kár. Az

¹⁹³ A korszakra lásd Berend–Ránki: *Magyarország gazdasága az első világháború után*. 7–129; Max-Stephan Schulze: *Austria–Hungary’s economy in World War I*. In: Broadberry–Harrison (eds.): *The Economics of World War I*. 78–111; a tágabb régióra: Derek H. Aldcroft–Steven Morewood: *Economic Change in Eastern Europe since 1918*. Aldershot: Edward Elgar, 1995, 1–127.

ország gazdaságát a háborús erőfeszítések más tekintetben is kimerítették. 1917-re és különösen 1918-ra súlyos fűtő-, nyersanyag- és élelmiszerhiány alakult ki, zavarokat okozva a közlekedésben, az ipari termelésben és a közellátásban.¹⁹⁴ Jellemző a gazdasági dezorganizációra, hogy a világháború utolsó időszakában már nemcsak némelyik fogyasztási cikket előállító termelési ág kibocsátása zuhant 60–70%-kal, hanem a kimondottan hadiszükségleteket kielégítő szektorok termelése is csökkent. Az utolsó békeévhez képest 1917-ben a széntermelés 15%-kal, a vas- és acélermelés pedig 1918-ra a felére esett vissza.¹⁹⁵

A háború fiskális vonatkozásban és a valuta tekintetében is súlyos következményekkel járt. A hadi kiadások a háború utolsó éveiben a nemzeti termék nagy hányadát – mintegy felét – tették ki. Nem lehetett kétséges: a költségvetés képtelen lesz ezeket a hagyományos bevételi forrásokból fedezni. A kormányok nem is törekedtek a fokozott adóztatásra, inkább hitelek felvételéhez folyamodtak, s a kiadások egyre nagyobb részét papírpénz kibocsátása révén fedezték. Az infláció már a háború kitörése után kezdetét vette, majd a korona belső és külső értékvesztési folyamata ettől kezdve – lendületében néha megtorpanva, de összességében inkább gyorsulva – egy évtizeden át folytatódott, új kereteket adva a magyar gazdaság fejlődésének. 1918 végén a magyar állam háborús adósságai 33–34 milliárd koronát tettek ki. A háború újszerű finanszírozási módszereiért azonban később súlyos árat kellett fizetni.¹⁹⁶

A gazdasági dezorganizációt súlyosbították a háborút követő 1918–1919-es forradalmak és több szomszédos országgal kialakult konfliktus. Ezek – különösen 1919-ben az ország román megszállása – már a termelőeszközökben is jelentős veszteségeket okoztak.¹⁹⁷ A gazdasági nehézségeket tovább fokozta az ország területének mintegy egyharmadára, népességének felére csökkenése, amelyet a trianoni békeszerződés 1920-ban már csupán szentesített, és egyebek között hátrányos pénzügyi-gazdasági intézkedésekkel – jóvátételek, gazdasági korlátozások – egészített ki. Az antant a háború után még jó ideig fenntartotta a gazdasági blokádöt. Magyarország kivált a Monarchia gazdasági integrációjából, amivel a hagyomá-

¹⁹⁴ Szerényi József–Ladányi Jenő: *A magyar ipar a világháborúban*. Budapest: Franklin Társulat, 1934; Berend T. Iván–Ránki György: *Ungarns wirtschaftliche Entwicklung, 1849–1919*. In: Alois Brusatti (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie. Bd. I. Die wirtschaftliche Entwicklung*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1973, 520–527.

¹⁹⁵ Berend–Ránki: *Ungarns wirtschaftliche Entwicklung, 1849–1919*. 524–525.

¹⁹⁶ Teleszky János: *A magyar állam pénzügyei a háború alatt*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1927; Rácz Tibor: *Valutaügyünk története a Magyar Nemzeti Bank alapításáig*. Budapest: Magyar Nemzeti Bank, 1934.

¹⁹⁷ Varga István: Csonka-Magyarország gazdasági fejlődése. In: Laky Dezső (szerk.): *Emlékkönyv Kenéz Béla negyedszázados professzori munkásságának évfordulójára*. Budapest: Statisztikai Hivatal, 1932, 179–214; Péteri György: *A Magyar Tanácsköztársaság iparirányítási rendszere*. Budapest: KJK, 1979, 177–182.

nyos beszállítói és kereskedelmi kapcsolatok megszakadtak. A nyersanyagforrások és feldolgozóüzemeket elvágták egymástól az új, nehezen átjárható határok, vagyis a korábban belkereskedelemnek minősülő tranzakciók körülményesebben és drágábban lebonyolítható külkereskedelmi ügylettekké alakultak. A határváltozások mellett bizonyos iparágakban, illetve ágazatokban nagy kihasználatlan kapacitásokat eredményeztek, a mezőgazdaság számára piacproblémákkal jártak, s a kormányzati bürokrácia túlméretezettségét eredményezték.¹⁹⁸

Az első világháború a nemzetközi gazdasági környezetben is – korábban bemutatott – változásokat hozott. Ezek Magyarország gazdasági kapcsolatait például azáltal érintették, hogy a nemzetközi aranystandard rendszerének végét jelentették. A korábbi fő hitelpiacok (Ausztria, Németország, Franciaország) – eltérő okokból – már nem álltak rendelkezésre, s a tőkeimport egykor jól működő más formái sem funkcionáltak.¹⁹⁹ Csak az angolszász országok pótolhatták a kiesett tőkeforrásokat, de ebben az irányban a kapcsolatok kiépítése lassan haladt.

Az új adottságok természetesen a gazdaság teljesítményében és szerkezetében is jelentős módosulásokat okoztak. 1920-ban az egy főre jutó GDP az 1913-as szintnek csak 81,5%-át tette ki (*Függelék I. táblázat*). Ugyanakkor figyelembe kell vennünk, hogy az ennek megfelelő arány Ausztriában 69,9% volt. Ausztria azért jó alap az összehasonlításra, mert számos tényező hasonlóan érintette, mint Magyarországot: a háború gazdasági következményei, a területi változások, a békeszerződés rendelkezései. Emellett földrajzi helyzete és mérete is hasonló volt (*2.4. táblázat*).

A háborús adósságok, a megszállás okozta károk, a rekonstrukciós és jóvátételi kiadások fedezésére, valamint a haditermelésről a béketermelésre való átállás támogatására és a közellátás javítására gyakorlatilag egyetlen eszköz maradt: a pénzkibocsátás, hiszen az állam kiadásai messze meghaladták bevételeit. Így az Osztrák–Magyar Bank folytatta a háború során kialakult hitelezési gyakorlatát, amelynek következménye a korona további folyamatos árfolyamcsökkenése lett.²⁰⁰

Az infláció ellen elsőként 1920 végén és 1921 folyamán próbáltak következetes koncepcióval fellépni.²⁰¹ Az ezt szolgáló intézkedések – vagyonváltság, új

¹⁹⁸ Buday László: *Magyarország küzdelmes évei*. Budapest: A szerző kiadása, 1923.

¹⁹⁹ Ausztria, Németország és Franciaország szerepére a magyarországi tőkeimportban lásd John Komlos: *Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac*. Budapest: Maecenas, 1990, 166–210; Tomka Béla: A német tőke Magyarországon az első világháború előtt. *Századok*, 135. évf. (2001) 5. sz. 1053–1073; Ránki György: *A francia tőke Magyarországon 1914-ig*. (Magyar Történeti Tanulmányok IX.) Debrecen: KLTE, 1976, 58–72.

²⁰⁰ Tomka Béla: *A magyarországi pénzintézetek rövid története, 1836–1947*. Budapest: Aula, 2000, 88–89.

²⁰¹ Pogány Ágnes: Az Osztrák–Magyar Bank felszámolása. A Magyar Állami Jegyintézet tevékenysége, 1920–1924. In: Bácskai Tamás (szerk.): *A Magyar Nemzeti Bank története*. I. Budapest: KJK, 1993. 438–444; Domány Gyula: *A magyar szanálás*. Budapest: Grill, 1927.

adók bevezetése és a meglévők emelése – csak átmenetileg szilárdították meg a koronát, s végül a stabilizációs kísérlet összeomlott.²⁰² Mivel a termelés meg sem közelítette a háború előtti színvonalat, a gazdaságpolitika játéktere eleve igen szűk volt ekkoriban. A háborús károk és veszteségek pótlása éppen csak megkezdődött, s a hazai tőkeképződés is alig haladt még előre, jelentősebb külföldi kölcsönök felvételére pedig szintén nem volt lehetőség.²⁰³

Az 1920 második felétől kialakuló mérsékelt gazdasági élénkülés szoros kapcsolatban állt az inflációval, hiszen a valorizálatlanul, s így szinte ajándékként adott hitelek – amelyek fő forrása természetesen a jegykibocsátás volt –, a csökkenő reálbérek következtében a külső versenyképesség fokozódása, illetve a rossz korona biztosította spontán piacvédelem, mind-mind a mérsékelt konjunktúrát, az új tőke képződését támogatták.²⁰⁴ Figyelembe kell vennünk továbbá, hogy bár a pénz romlásának voltak negatív hatásai az államháztartásra is, az infláció a jövedelmek központi elvonásának és újraelosztásának eszközévé vált. A világháború idején felhalmozódott óriási valorizálatlan adósságoktól, a hatalmas hadikölcsönök visszafizetésének kötelezettségétől az infláció automatikusan megszabadította az államot, s így az annak – bizonyos mértékig – maga is haszonélvezőjévé vált.²⁰⁵

Az inflációs finanszírozás ugyan egy ideig ilyen előnyökkel is járt, de 1923-tól már egyre nyilvánvalóbbak lettek hátrányai, s ez mind erősebben vetette fel a pénzügyi szanálás igényét. Egy jelentős, ún. népszövetségi kölcsön mellett a költségvetési egyensúly elérésére szolgált még az adók emelése, valamint az állami alkalmazottak számának jelentős csökkentése.²⁰⁶ A költségvetési hiány fokozatosan megszűnt, megszülettek a stabilizációs törvények, és a kormánynak alárendelt Magyar Királyi Állami Jegyintézet helyett megalakult az autonómiával rendelkező Magyar Nemzeti Bank is.²⁰⁷ Utóbbi létrejöttével megállt a korona értékcsökkenése. Az immár stabil korona mellett – főként gyakorlati szempontok miatt – hamarosan, 1925 novemberében bevezették a pengőértéket, majd 1927.

²⁰² Hegedüs Loránt: Beszámoló az 1921. évi magyar valutakísérletről. *Közgazdasági Szemle*, 61. évf. (1937) 11. sz. 729–740; *Hegedüs Loránt emlékezete*. Budapest: Gazdasági Jog, 1944, 15–18.

²⁰³ Elizabeth Boross: *Inflation and Industry in Hungary, 1918–1929*. Berlin: Haude und Spener, 1994, 224.

²⁰⁴ Varga István: Tőke és infláció. *Közgazdasági Szemle*, 50. évf. (1926) 586.

²⁰⁵ Az ellentétes érdekekre: Imreh Béla: *Az inflációs évek hitelpolitikája*. Budapest: Magyar Mérnök és Építész-Egylet, 1926, 8–11.

²⁰⁶ A népszövetségi kölcsönre: Ormos Mária: *Az 1924. évi magyar államkölcsön megszerzése*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963.

²⁰⁷ A szanálás részleteire: *Magyarország pénzügyi újjáépítése*. A Nemzetek Szövetsége magyarországi főbiztosának első–huszonharmadik jelentése. 1924. május–1926. március. Budapest, 1924–1926; Pogány Ágnes: A Magyar Nemzeti Bank alapításának nemzetközi és belföldi előzményei. In: Bácskai (szerk.): *A Magyar Nemzeti Bank története*. I. 501–585; Péteri György: Montagu Norman és a magyar „szanálási mű”. Az 1924-es magyar pénzügyi stabilizációról. *Századok*, 119. évf. (1985) 1. sz. 121–152.

január 1-jén a teljes áttérés is megtörtént az új pénznemre. Az infláció megszűnt, az államháztartás egyensúlya már 1924 októberére helyreállt, sőt az 1924–1925-ös költségvetési évben 90 millió aranykorona aktívum keletkezett.²⁰⁸ Az újjáépítési időszakot eredetileg 1926. június 30-ig terjedően határozták meg a pénzügyi szakértők, s a Népszövetség is 1926 júniusában nyilvánította végérvényesen stabilnak az ország pénzügyi helyzetét, azonban a stabilizáció a gyakorlatban ennél előbb következett be: az államháztartás egyensúlya már 1924 októberére helyreállt, majd az 1924/1925-ös költségvetés jelentős többlettel zárt, a Magyar Nemzeti Bank ércfedezete pedig már 1924 végén az első öt évre előírt 20% helyett 54%-ot ért el. A stabilizáció sikeréhez nagyban hozzájárult az is, hogy a gazdasági kibocsátás 1924-ben már megközelítette, 1925-ben pedig lényegesen meghaladta az utolsó békeév szintjét.

A fellendülés évei

A világháború kitörése, valamint a nagy válság közötti időszak magyarországi gazdaságtörténetét tehát kettéosztja az inflációt lezáró 1924–1925-ös stabilizáció. Ezzel az 1920-as évek első felének fő célja, a háború közvetlen következményeinek elhárítása teljesült. A gazdaság inflációs finanszírozásának szinte egyik napról a másikra való felszámolása, a korona stabilizálása, az államháztartás egyensúlyának helyreállítása, a kötött devizagazdálkodás megszüntetése és az 1925 elején bevezetett új vámrendszer lehetővé tette a világgazdasági konjunktúra kihasználását. Az új magyar vámrendszer az ipari termékek széles körét igen magas vámokkal védte, melyek így lényegesen meghaladták a Monarchia idején alkalmazott tételeket. Számos, a mezőgazdaság által használt ipari termékre is kiterjedt az emelés, amivel gyakorlatilag az agrárágazattal fizettették meg a nem versenyképes ipari termelés költségeit. Az új vámpolitika kiemelt célja volt a korábban alulfejlett textilipar támogatása.²⁰⁹

A fellendülést kissé hátráltatta, hogy a stabilizációt követően – 1926 közepéig – sajátos válság bontakozott ki. Az ún. szanálási krízis fő oka az volt, hogy a Magyar Nemzeti Bank működésének megkezdése után szigorú deflációs pénzpoltikát folytatott. Hamarosan azonban a szanálás és a meginduló nagyarányú külföldi tőkebeáramlás nyomában a gazdaság regenerálódott.²¹⁰ Így 1926-ban az egy főre jutó GDP visszaesett (–5,1%), de a következő évben lényegében helyreállt, 1928-ban pedig már dinamikusán, 8%-kal nőtt (*Függelék I. táblázat*).

²⁰⁸ Tomka: *A magyarországi pénzintézetek rövid története*. 88–105.

²⁰⁹ Buzás József–Nagy András: *Magyarország külkereskedelme, 1919–1945*. Budapest: KJK, 1961.

²¹⁰ Berend–Ránki: *Magyarország gazdasága az első világháború után*. 172–184.

Az 1920-as évek második felének fellendülése nem lebecsülendő eredmény-nyel járt Magyarországon, mivel 1929-re az egy főre jutó bruttó hazai termék mintegy 18%-kal haladta meg az utolsó békeév színvonalát. Ez igen kedvező arány például Ausztria teljesítményével összevetve, ahol a növekedés mindössze 6,8%-os volt.²¹¹

A nagy válság

Mint korábban láttuk, az évtized második felében a világgazdasági helyzet kedvezően alakult. Az 1928–1929-ig tartó világgazdasági fellendülés azonban elsősorban az Egyesült Államok és Nagy-Britannia hiteleinek felhasználásával ment végbe. Amikor a tőke bőséges áramlása megszűnt, s nőttek a pénzpiaci feszültségek, a felszínes stabilizáció is összeomlott. A háború gazdasági következményei súlyosabbak voltak annál, mintsem hogy néhány év alatt teljesen fel lehetett volna számolni őket.²¹²

A magyar gazdasági életben az 1924 utáni gyors fejlődést követően 1928-ban jelentkeztek az első komolyabb nehézségek. A New York-i tőzsde 1928–1929-es *hausse*-periódusa nem csupán az amerikai tőkét tartotta otthon, hanem még az európaiakat is a tengerentúlra vonzotta. A tőkebehozatal lehetőségei ezáltal Magyarországon is romlottak, jelentős feszültségeket idézve elő a hazai pénzpiacon. A nemzetközi összetevők mellett azonban kimondottan hazai okok is közrejátszottak a pénzügyi problémák kialakulásában, nevezetesen a külkereskedelmi mérleg igen rossz alakulása. A jegybank érckészlete folyamatosan – az 1927 végi 317,5 millió pengőről 1928. szeptember végére 252,1 millió pengőre – csökkent.²¹³

Bár a világgazdasági válság kitörését az 1929. őszi New York-i tőzsdekrach-hoz szokás kapcsolni, maga a válság Magyarországon is fokozatosan mélyült el a következő években. 1929-ben még 2,5%-kal nőtt az egy főre jutó GDP, majd 1930-ban körülbelül ugyanennyivel csökkent (*Függelék I. táblázat*). A magyar gazdaságot igen súlyosan érintette már ebben a – még inkább csak depressziós – időszakban a mezőgazdasági termékek folyamatos áresése, amely az export-bevételeket jelentősen csökkentette.²¹⁴ Az igazi pénzügyi problémákat azonban 1931 hozta, amikor az év első felében – különösen a nagy múltú bécsi óriásbank, a Creditanstalt csődje után – a régió többi országához hasonlóan Magyarország

²¹¹ Angus Maddison: *The World Economy: Historical Statistics*. Paris: OECD, 2003, 60–101.

²¹² Derek H. Aldcroft: *From Versailles to Wall Street, 1919–1929*. Berkeley–Los Angeles: University of California Press, 1981, 11–54.

²¹³ Tomka: *A magyarországi pénzügyintézetek rövid története, 1836–1947*. 115.

²¹⁴ Gunst Péter: *A mezőgazdasági termelés története Magyarországon, 1920–1938*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970.

is nagyarányúvá váltak a külföldi hitelfelmondások.²¹⁵ A külföldi és hazai devizavásárlások jelentősen csökkentették a jegybank valuta- és érckészletét, mely a kormány beavatkozását váltotta ki.

A néhány hét után teljesen feloldott betétkivételi korlátozásoknál lényegesen tartósabb intézkedéseknek bizonyultak azok, amelyek a kötött devizagazdálkodás kiépítésének kezdetét jelezték.²¹⁶ Emellett a kormány transzfermoratóriumot is elrendelt, ami – a népszövetségi kölcsön kivételével – megtiltotta minden adósság és kamatának külföldre való utalását.²¹⁷ Magyarországon is súlyos volt a pénzügyi válság, de a magyar pénzügyi rendszer nemzetközi összehasonlításban mégis viszonylag kis áldozatokkal jutott túl a válságon. Németországban gyakorlatilag államosítani kényszerültek a három legnagyobb bankot a megmentésük érdekében, az öt legnagyobb bankból pedig egy további csődbe ment. Belgiumban két nagybank feldarabolására s az univerzális bankrendszer felszámolására került sor. Ausztriában a Creditanstalt válságba kerülése tulajdonképpen az egész 1931-es nemzetközi pénzügyi válság kiindulópontja volt, s ezen túl is bankok szűntek meg, valamint több nagybank a gyors és hatalmas méretű állami támogatásnak köszönhette fennmaradását. Magyarországon ellenben minden nehézség ellenére nagybank nem szűnt meg, s nem került sor kényszerű bankállamosításokra sem, hanem elegendő volt szabályozási eszközök alkalmazása, valamint a Pénzügyi Központ és a Magyar Nemzeti Bank segítségnyújtása. Így az állam – például Ausztriától vagy Németországtól eltérően – nem kényszerült mélyen a zsebébe nyúlni, a törvényhozói intézkedések elegendőnek bizonyultak a hitelválság kezelésére.²¹⁸

Lényegesen nagyobb veszteségeket kellett elszenvednie a magyar gazdaság többi ágazatának. Az ipari kibocsátás 1932/1933-ban az 1929-es csúcsponthoz képest 19,8%-kal esett vissza. Különösen súlyos volt a mezőgazdasági termelés értékének hanyatlása, mely – a mezőgazdaság a legnagyobb ágazat lévén – alapvetően meghatározta a válság mértékét is. A mezőgazdasági termelés maga nem csökkent, sőt emelkedett, ellenben a kedvezőtlen belső és külső értékesítési viszonyok miatt a termelés értéke zuhant, mégpedig nominális értékben az 1928/1929-es 2,23 milliárd pengőről az 1933/1934-es mélypontra 0,98 milliárd

²¹⁵ A Creditanstalt összeomlására lásd Dieter Stiefel: *Finanzdiplomatie und Weltwirtschaftskrise*. Frankfurt/M.: Fritz Knapp Verlag, 1989; Karl Erich Born: *Die deutsche Bankenkrise 1931. Finanzen und Politik*. München, 1967; *A Magyar Gazdaságkutató Intézet helyzetjelentései*. 12. szám. Budapest: Magyar Gazdaságkutató Intézet, 1931, 11.

²¹⁶ Övári Papp Zoltán: *A devizaforgalom szabályozása Magyarországon*. Budapest: Gazdasági Jog, 1941, 77–82.

²¹⁷ A kormány válságintézkedéseire: *A magyar hitelpolitika az 1920–1944. években*. 33–36.

²¹⁸ Tomka Béla: Az 1931-es német bankválság. *Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Oeconomica-Politica*, tom. XXIV. (1987) 51–67; Pogány Ágnes: Válságok és választások. Pénzügyi politika Magyarországon és Ausztriában, 1931–1936. *Aetas*, 15. évf. (2000) 4. sz. 32–49.

pengőre.²¹⁹ Az egy főre jutó bruttó hazai terméket nem érintette ilyen mértékben a válság: 1932-es mélypontján a négy évvel korábbihoz képest a zsugorodás 11,5%-os volt.²²⁰

Konszolidáció és konjunktúra

Az 1932-es mélypont után azonban gyors volt a gazdaság helyreállítása. 1935-re az egy főre jutó GDP elérte az 1929-es korábbi csúcstérteket, s egy kisebb 1937-es visszaesés után 1939-re már lényegesen, 14,6%-kal meg is haladta azt (*Függelék I. táblázat*). A depresszióból való kilábalás az egész régióban Magyarországon volt a legsikeresebb, olyannyira, hogy az 1930-as évek végére Magyarország gazdasági teljesítménye közel került Csehszlovákiáéhoz, s messze maga mögött hagyta Lengyelországot.²²¹

Az 1930-as évek közepétől Magyarország erőteljesen megváltozott nemzetközi politikai és gazdasági erőterbe került, amelyben Németország súlya jelentősen felértékelődött. Magyarország külgazdasági kapcsolataiban Németország részesedése szintén számottevően emelkedett.²²² Emellett a kor gazdasági növekedéséhez hozzájárult a győri programként ismeretes 1000 millió pengős 1938-as nagy állami beruházási terv. Ez a fegyverkezési célokat is szem előtt tartotta, s nyomában az állami befolyás tovább növekedett a gazdaságban, hiszen az elképzelések megvalósítása egyrészt különadók révén, másrészt hitelekől történt, melyek végső forrása túlnyomórészt a jegybank volt.²²³ Az 1939. évi II. tc. felhatalmazta a kormányt, hogy honvédelmi célokból szabályozza a pénzforgalmat, a jegybank és a Pénzügyi Központ működését, s immár tág lehetőségeket nyújtott állami hitelek felvételéhez. Még a magánbankoktól felvett hitelek is többnyire a jegybanktól származtak, mert ezeket olyan kincstári váltókra folyósították, amelyeket aztán a központi banknál visszleszámláltattak.²²⁴

²¹⁹ Mathias Matolcsy–Stephen Varga: *The National Income of Hungary 1924/25–1936/37*. London: P. S. King and Son, 1938, 45.

²²⁰ Maddison: *The World Economy. Historical Statistics*. 100.

²²¹ Uo.

²²² Ránki György: Hitel vagy piac. In: Ránki György: *Mozgásterek, kényszerpályák*. Budapest: Magvető, 1983. 341–382; Ránki György: *Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemoniáért, 1919–1939*. Budapest: Magvető, 1981.

²²³ Lengyel György: Az irányított gazdaság kialakulásának néhány tényezője Magyarországon. In: *Budapest Főváros Levéltára Közleményei*. 1978. Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 1979, 290–301; Berend T. Iván–Ránki György: *Magyarország gyáripára a második világháború előtt és a háború időszakában, 1933–1944*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958, 374–375; Csikós-Nagy Béla: *A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulságok az ezredfordulón*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1996, 98–105.

²²⁴ Tomka: *A magyarországi pénzügyintézetek rövid története, 1836–1947*. 128–129.

A világháború

A háborús gazdálkodás pénzszükségletét már 1941-től növekvően, 1944 márciusától pedig szinte kizárólag fedezetlen jegykibocsátással igyekeztek biztosítani. A bankjegyforgalom 1938 és 1944 vége között egy főre számítva mintegy 12-szeresére nőtt.²²⁵ A Magyar Nemzeti Bank a magánhitelek irányítására is törekedett: üzletpolitikájában igyekezett érvényesíteni a központi, elsősorban háborús célokat. Megkövetelte a bankoktól, hogy ne csak a megtérülést és kockázatot, hanem azt is vizsgálják, hogy hitelek felhasználása megfelel-e ezeknek a céloknak. Igaz, ellenőrzése csak közvetett volt – eltérően majd a második világháborút követő évektől.²²⁶ 1939 jó ideig a konjunktúra csúcsát is jelentette, mert a második világháború alatt – hasonlóan más hadviselő országokhoz – a termelés először lényegében stagnált, majd pedig a háború utolsó időszakában – az 1943/1944-es újabb tetőzés után – dezorganizálódott és visszaesett.²²⁷

Helyreállítás

Magyarország gazdaságának növekedési pályáját a második világháborút közvetlenül követő években alapvetően meghatározták egyrészt a háború által okozott súlyos károk, másrészt az, hogy már ebben a korai periódusban megfigyelhetők a gazdaság szovjet típusú átalakításának, de legalábbis a központosított irányítás kezdődő kiépítésének jelei.²²⁸

A második világháború okozta veszteségek Magyarország esetében meghaladták az első világháború által eredményezett károkat. Eltekintve a több száz-ezer háborúban elpusztult, illetve megsérült polgártól, az ipari kapacitás mintegy fele, a járművek és közlekedési berendezések mintegy kétharmada megsemmisült vagy megsérült, az állatállománynak szintén mintegy fele és a lakásállománynak egyötöde veszett el. A háborús károk – 1938-as árakon – 22 milliárd pengőre rúgtak. Ez a nemzeti vagyon 40%-át, vagy más összehasonlításban az 1938-as bruttó hazai termék 194%-át s az 1937/1938. évi állami költségvetési kiadások tizenhatszorosát tette ki.²²⁹

Az újjáépítést számos tényező hátráltatta. Ezek közé tartozott a krónikus forgótőke-, nyersanyag- és élelmiszerhiány, a közlekedési és távközlési rendszer

²²⁵ *A magyar hitelpolitika az 1920–1944. években.* Budapest: k. n., 1946, 55.

²²⁶ Honvári János: *XX. századi magyar gazdaságtörténet.* Budapest: Aula, 2006, 71–72.

²²⁷ Surányi-Unger Tivadar: *Magyar nemzetgazdaság és pénzügy.* Budapest: Kir. Egyetemi Nyomda, 1944, 153.

²²⁸ Pető Iván–Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története.* I. kötet. Budapest: KJK, 1985, 17–25; Honvári: *XX. századi magyar gazdaságtörténet.* 104–105.

²²⁹ Barát Mária et al.: *A magyar gazdaság vargabetűje.* Budapest: Aula, 1994, 86.

szűk keresztmetszetei. Magyarországnak már ebben a korai időszakban teljesítenie kellett a háborús jóvátételi kötelezettségeit. Ez csak súlyosbította a devizahiányt, amely akadályozta a termelés újraindításához szükséges nyersanyagok, alkatrészek és berendezések importját.

A gazdasági központosítás rövid távú növekedési hatásait nehéz megállapítani ebben a periódusban. Mindenesetre tény, hogy a centralizált gazdaságirányítás első intézményei korán megjelentek.²³⁰ 1945 végén bevezették az összes nyersanyag és késztermék központosított elosztását, majd államosították a bányákat is. Ezeket az intézkedéseket ekkor még a háborús károkkal, az újjáépítés igényeivel indokolták, de nyilvánvaló, hogy politikai célok is meghúzódtak emögött. A kommunista párt és szövetségesei ugyanis korán megszerezték a gazdaságirányítás kulcspozícióit, s ezeket saját gazdasági elképzeléseik megvalósítására használták fel.²³¹

Az objektív körülmények mellett a gazdaságirányítás hibái is hozzájárultak ahhoz, hogy az államháztartás hiánya egyre gyorsuló ütemű inflációhoz vezetett, mely azóta is a világtörténelem legnagyobb méretű pénzromlásának számít, s amelyet 1946 nyarán tudott megállítani az új valuta, a forint bevezetése.²³² Az infláció is hozzájárult ahhoz, hogy 1946-ban az 1939-es szintnek csupán 60,6%-át tette ki az egy főre jutó bruttó hazai termék, s erről a szintről lényegében a következő évben sem sikerült elmozdulni. 1948-ban azonban már számottevő volt a növekedés, hiszen a GDP az 1938-as érték háromnegyedére rúgott, amihez hozzájárult a jóvátételi szállítások részleges és ideiglenes felfüggesztése. Tény azonban, hogy az 1939-es év termelési szintjét csak évek múlva, 1954-ben érte el Magyarország, ami nemzetközi viszonylatban nem számított jó eredménynek.

Korábban azt állapítottuk meg, hogy a gazdasági növekedés üteme a két világháború időszakában – 1913 és 1950 között – csak mérsékelten lassult le Nyugat-Európában az első világháború előtti évtizedekhez képest, szűkebben a két világháború közötti periódust vizsgálva pedig egyenesen nagyobb volt a növekedés mértéke. Hasonlót mondhatunk a magyar nemzetgazdaság növekedési pályájáról, bár a konkrét adatokat ez esetben is nagyban befolyásolja, hogy melyik évet választjuk kiindulási alapként. Ha az utolsó békeévhez viszonyítunk, akkor azt kapjuk, hogy hazánkban 1913 és 1939 között átlagosan évi 1,2% volt az egy főre jutó GDP növekedése. Így azonban a háborús évek okozta gazdasági károk súlyos következményeit is tartalmazza a ráta, vagyis az nem csupán a két világháború közötti periódus gazdasági teljesítményét jellemzi. Egy másik kezdőpont 1920 lehet: 1920 és 1939 között az egy főre jutó GDP évi átlagos

²³⁰ Pető-Szakács: A hazai gazdaság négy évtizedének története. I. 62–63; Lengyel György: Irányított gazdaság és tervgazdaság. In: *Medvetánc. Magyar gazdaság és szociológia a nyolcvanas években*. Budapest: KJK, 1988, 9–23.

²³¹ Pető-Szakács: *A hazai gazdaság négy évtizedének története*. I. 62–67.

²³² Varga István: *A magyar valutacsoda*. Budapest: Magyar Gazdaságkutató Intézet, 1946, 1–12.

növekedése 2,7% volt Magyarországon. Ugyanakkor ebben az esetben olyan év a kiindulópontunk, amikor a termelés nem érte el a háború előtti szintet, ami jelentős növekedési tartalékokat jelentett, vagyis eredményünk nem szigorúan a két világháború közötti gazdasági teljesítményre vonatkozik. Elemzési céljainktól függ tehát, hogy melyik mutatót tekinthetjük megfelelőnek.

2.3.2. A központilag irányított gazdaság időszaka

A Nyugat-Európában megszokottól több tekintetben eltérően tagolható Magyarország és általában Kelet-Közép-Európa második világháború – pontosabban a központilag irányított gazdaság néhány évvel későbbi kiépülése – utáni gazdasági fejlődése a növekedés és annak legfontosabb feltételei szempontjából. Mindenekelőtt a háborút követő újjáépítési szakasz után nem látható egységes, több évtizedes gyors fejlődés jellemezte periódus. Ehelyett a gazdaságpolitika jelentős irányváltásaival kísérve a növekedés gyorsabb és lassúbb időszakainak váltakozását láthatjuk. Bár az olajválság a kommunista országok gazdaságaira is hatott, korszakhatárnak itt inkább az 1970-es évek vége, 1980-as évek eleje tekinthető, amikortól állandósultak a gazdasági válságjelenségek. Végül a rendszerváltozás egy olyan újabb, erőteljes választóvonalat húzott a régió gazdaságtörténetében, amely Nyugat-Európa esetében hiányzik.²³³

A század második felének (1948–1990) magyarországi növekedését a következő fő vonásokkal jellemezhetjük: *a)* viszonylag hosszú, békés időszakról volt szó, amikor nem külső sokkok jelentették a növekedés korlátait, hanem a politikai és társadalmi rendszer; *b)* a gazdasági konjunktúra lefolyása tekintetében szembetűnők az eltérések Európa élenjáró gazdaságaihoz képest; *c)* a korszakban úgyszólván folyamatosan nőtt a Nyugat-Európához viszonyított távolság a gazdasági kibocsátás terén.

A gazdasági szakaszok és azok fő jellemzői a következőképpen alakultak:

1. *Az erőltetett növekedés időszaka (1948–1956).* Ennek során a központosított tervgazdálkodás keretei között erőltetett iparosítás zajlott, a GDP változó növekedési ütemeit eredményezve.
2. *A rugalmasabb tervezés szakasza (1957–1964).* Ezalatt rugalmasabb központosított irányítás mellett egy ideig viszonylag jelentős növekedési ütem látható, azonban az 1960-as évek közepén a növekedés gyakorlatilag megállt.

²³³ A korszak gazdaságtörténetére átfogóan: Pető-Szakács: *A hazai gazdaság négy évtizedének története*. I. 151–718; János Kornai: *Paying the Bill for Goulash-Communism*. Boulder, Co.: Atlantic Research and Publications, 2000; Honvári János: *XX. századi magyar gazdaságtörténet*. Budapest: Aula, 2006; Ungvárszki Ágnes: *Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon, 1948–1988*. Budapest: KJK, 1989.

3. *Reformok és a lassuló növekedés periódusa (1965–1979).* Ennek során a gazdaságirányítás reformja ellenére a világgazdasági tendenciáknak megfelelően, illetve azon túl is lelassult a növekedés, sőt, egyes években már komolyabb válságjeleket is láthatunk.
4. *A válságjelenségek állandósulásának időszaka (1979–1990).* Ebben a bő egy évtizedben már folyamatosan jelentkeztek és súlyosbodtak a válságjelenségek: a növekedési ütemek egy-két év kivételével alacsonyok voltak, sőt több évben egyenesen csökkent az egy főre jutó gazdasági kibocsátás.

Központosítás és erőltetett növekedés

A már a háború alatt is tekintélyes központi befolyás az újjáépítés éveitől tovább erősödött a gazdaságban: 1947-ben az ipari üzemeket a központi hitelezéssel és az állami megrendelésekkel, a mezőgazdaságot a beszolgáltatási előírásokkal, a fogyasztást a jegyrendszerrel volt képes vezérelni a kommunista irányítású Gazdasági Főtanács. A politikai pluralizmus mind erőteljesebb és nyíltabb korlátozásával párhuzamosan a szovjet gazdasági és társadalmi modell egyre több eleme valósult meg Magyarországon. Hamarosan napirendre került a tervgazdálkodás bevezetése is: 1947. augusztus 1-jén elindult az első hároméves terv.²³⁴ Bár a központilag irányított gazdaság intézményeinek létrehozása, a fordulat 1948-ban gyakorlatilag bekövetkezett, a rendszer teljes kiépítésének egyes mozzanatait áthúzódtak 1949-re.²³⁵

A legnagyobb jelentőségű átalakulás a tulajdonviszonyokban következett be. Először a földreformmal a mezőgazdaság tulajdonosi szerkezete alakult át gyökeresen, majd államosították a pénzügyi szektort, s 1948-ban a 100 főnél többet foglalkoztató ipari üzemeket, 1949-ben pedig a 10 főnél többet foglalkoztató üzemeket. Közben megindult a mezőgazdaság kollektivizálása is, bár ez a folyamat lassan haladt, s a magántulajdon még jó ideig dominált ebben a szektorban. Az állami tulajdon fokozatosan szintén meghatározóvá vált a kereskedelemben. A külgazdasági kapcsolatokban a szovjet típusú átalakítást a külkereskedelem állami monopóliuma mellett a nyugati országoktól való fokozódó elzárkózás jelentette mind az árucserében, mind pedig a tőkekapcsolatokban. A KGST 1949-es megalakulása és Magyarország csatlakozása is jelezte az újraorientálódás szándékát.

²³⁴ Berend T. Iván: *Gazdaságpolitika az első ötéves terv megindításakor*. Budapest: KJK, 1964, 53–96.

²³⁵ Pető Iván: *A gazdaság „átpolitizálása”*. In: Ständeisky Éva et. al (szerk.): *A fordulat évei, 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet*. Budapest: 1956-os Intézet, 1998, 95–112.

Az 1950-es évek első felét a szélsőségesen centralizált tervgazdálkodás kezei között végbement erőltetett iparosítás jellemezte.²³⁶ Egyes években a GDP növekedése magas volt (1950: 5,4%, 1951: 8,7%), míg máskor alacsony (1953: 0,1%). A növekedés nemcsak évről évre ingadozott, hanem igen nagy szektorális és egyéb aránytalanságok kialakulásának közepette zajlott. Mindenekelőtt a fogyasztás és a felhalmozás megoszlása tolódott el az utóbbi javára. Sőt, ezen belül a nehézipar kiemelten részesült az erőforrásokból – a beruházások mellett mindenekelőtt a munkaerőből –, így itt a növekedés üteme lényegesen meghaladta az átlagot. A könnyűipar fejlesztése ellenben háttérbe szorult, s a nem termelő infrastruktúra, valamint a mezőgazdaság még inkább (*Függelék I. táblázat*).²³⁷

A gazdaságirányítás több éles fordulatot is végrehajtott ezekben az években. Az I. ötéves terv eleve irreális előirányzatait 1951-ben felemelték – például az ipari termelés évi 25,4%-os növelését célul tűzve –, ami az egyensúlytalanságokat elviselhetetlen mértékűvé fokozta. Ezt érzékelve 1953-ban új kormányprogrammal mérsékeltek a tervet.²³⁸

Az új kormányprogram előirányozta a beruházások jelentős csökkentését és a fogyasztás növelését, s ezzel mérsékelte az ipari termelés fejlesztési ütemét. Módosult a beruházások ágazati aránya – a mezőgazdaság javára –, engedték a kollektív gazdaságokból való kilépést, eltörölték a kuláklistát, mérsékeltek a beszolgáltatási kötelezettséget. Több iparcikk ára csökkent, s nagyobb számban engedélyezték a kisipari műhelyek létrejöttét. A lakosság mindezt úgy élte meg, mint a legsúlyosabb gazdasági aránytalanságok és igazságtalanságok megszüntetését. Ezért is volt váratlan az újabb gazdaságpolitikai irányváltás 1955-ben, mely jórészt a korábbi gazdasági célokhoz – mint a nehézipar fejlesztése – való visszatérést jelentette.²³⁹ A szélsőségesen központosított gazdaságirányítás és annak cikkcakkjai az erőforrások nagyfokú pazarlását eredményezték, s ily módon negatívan hatottak a hosszú távú növekedési lehetőségekre is. A növekedés eleve extenzív jellegű volt, vagyis mindenekelőtt a fogyasztás visszafogása révén a felhalmozási hányad – a beruházások – nagyarányú emelésén és a foglalkoztatottak számának bővítésén alapult. Utóbbi fő forrását a mezőgazdaságból az iparba áramlott munkaerő és a korábban háztartásban dolgozó nők jelentették. A fogyasztás visszaszorítását szolgálta az 1951-ben bevezetett ún. kétszintű árrendszer, amelyben az árak alapja a központilag meghatározott önköltség volt, ugyan-

²³⁶ A gazdasági rendszer működésének részletes bemutatására ehelyütt nyilvánvalóan nincs lehetőség. Erre vonatkozó kiváló munkák: Kornai János: *A hiány*. Budapest: KJK, 1980; Kornai János: *A szocialista rendszer*. Budapest: HVG, 1993; Bauer Tamás: *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok*. Budapest: KJK, 1981.

²³⁷ Kornai János: *A gazdasági vezetés túlzott központosítása*. Budapest: KJK, 1957. 104–121; Kornai János: *Erőltetett vagy harmonikus növekedés*. Budapest: Akadémiai, 1972, 50–57; Bogár László: *A fejlődés ára*. Budapest: KJK, 1983, 108–125.

²³⁸ Ungvárszki: *Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon, 1948–1988*. 28–40.

²³⁹ Kaposi: *A 20. század gazdaságtörténete*. 290–291.

akkor forgalmi adó csak a fogyasztási cikkeket terhelte, míg a termelési eszközöket nem. Ez lehetővé tette a fogyasztás fokozott megadóztatását. Ezek mellett a lakosságot 1949-ben ún. tervkölcson, majd 1950-től ismételten ún. békekölcsönök jegyzésére kényszerítették az állam javára, melyeknek – kamatmentes – viszfizetése gyakran csak több évtized múltán volt esedékes. A mezőgazdasági lakosság különösen ki volt téve a gazdaság- és társadalompolitika önkényének. Mindenekelőtt a kollektivizálás és a mezőgazdasági termékek kötelező beszállgatása váltott ki nagy ellenállást. A gazdasági problémák nagyban hozzájárultak az 1956-os forradalom kitöréséhez, melynek nyomán ebben az évben a hazai termék 5,3%-os visszaesése következett be (*Függelék I. táblázat*).²⁴⁰

Növekedés a puhuló tervgazdaságban

Az 1957-től kezdődő szűk egy évtized gazdasági növekedése folyamatos és viszonylag magas ütemű volt. Az egy főre jutó GDP 1957-ben kiemelkedő ütemben, 9,1%-kal nőtt, de ennek magyarázata részben az előző év zsugorodásában rejlik. Ezt követően az évi növekedési ütemek 3,5% és 6,2% között ingadoztak. A gazdasági rendszer működésére előnyös hatással volt, hogy a forradalom leverése után a kormány – megtartva a tervutasításos gazdasági kereteket – számos ponton módosította a gazdaságpolitika és a gazdaságirányítás eszközeit. Csökkentették a központilag előírt és a szektorok, illetve vállalatok számára lebontott tervmutatók számát, nagyobb teret engedve a vállalatok önállóságának. Az ösztönzés új eszközeként a vállalatok a terven felüli nyereség egy részét megtarthatták, s egyrészt fejlesztési célokra, másrészt dolgozóik ösztönzésére fordíthatták. Az óvatos irányváltás tükröződött a megváltozott tervcélokban is, melyek alacsonyabb növekedési ütemet és mérsékeltebb felhalmozási hányadot irányoztak elő. Utóbbi csak részben teljesült, mert a GDP beruházásokra fordított aránya 1960-ban már 24,7% volt.²⁴¹ A következő időszak szerény növekedési teljesítményét olyan felhalmozási hányad segítségével sikerült elérni, amely nemcsak a két világháború közötti magyar viszonyokhoz képest emelkedett meg óriási mértékben, hanem nyugat-európai összehasonlításban is igen magasnak számított (*2.12. táblázat*). Mindenesetre ezen a téren jelentős szerkezeti változás volt, hogy a mezőgazdaság egyre nagyobb mértékben részesedett a beruházásokból. Ennek fő magyarázata az lehet, hogy az 1950-es évek végétől újrainduló és 1961-re lényegében befejeződött kollektivizálás megfelelő beruházások híján eleve kudarcra lett vol-

²⁴⁰ Pető-Szakács: *A hazai gazdaság négy évtizedének története*. 273–292.

²⁴¹ Barát et al.: *A magyar gazdaság vargabetűje*. 93; Włodzimierz Brus: 1957 to 1965: In Search for Balanced Development. In: M. C. Kaser (ed.): *The Economic History of Eastern Europe, 1919–1975. Vol. III. Institutional Change Within A Planned Economy*. Oxford: Clarendon, 1986, 70–138.

na ítélve. Az 1956 utáni időszakban nagyban hozzájárult a növekedéshez és az életszínvonal-emelkedéshez, hogy az ország külső erőforrásokat is igénybe vett, más kommunista országok – így a Szovjetunió és Kína – által nyújtott hitelek és segélyek formájában. A külkereskedelmi mérleg 1956–1965 között mindvégig jelentős passzívumot mutatott.²⁴²

2.12. táblázat. A bruttó hazai termék felhasználása Magyarországon és Nyugat-Európában, 1921–1980 (arányok a GDP/NNP/nemzeti jövedelem százalékában)

	1921–1930	1931–1940	1951–1960	1961–1970	1971–1980
Magyarország					
magánfogyasztás	88,8	92,2	80,2	71,9	68,4
közösségi fogyasztás					
felhalmozás	11,2	7,8	20,3	29,0	35,2
külkereskedelem egyenlege			–0,5	–0,8	–3,6
Németország/NSZK					
magánfogyasztás	72,6	67,5	58,6	56,1	56,3
közösségi fogyasztás	11,2	17,3	13,7	15,4	19,7
felhalmozás	17,0	14,8	24,7	26,4	20,8
külkereskedelem egyenlege	–0,8	0,5	3,0	2,1	3,2
Egyesült Királyság					
magánfogyasztás	80,8	78,4	67,2	64,1	60,4
közösségi fogyasztás	8,8	14,1	16,7	17,2	20,6
felhalmozás	8,6	9,6	15,8	19,1	19,4
külkereskedelem egyenlege	1,7	–2,1	0,3	–0,3	–0,4
Franciaország					
magánfogyasztás			63,4	61,4	61,9
közösségi fogyasztás			13,7	13,2	14,5
felhalmozás			22,7	24,9	22,7
külkereskedelem egyenlege			0,2	0,4	0,9
Hollandia					
magánfogyasztás	91,1	92,8	60,6	58,2	59,2
közösségi fogyasztás	12,2	14,1	14,1	15,5	17,3
felhalmozás	5,6		24,2	27,1	21,0
külkereskedelem egyenlege	–8,9	–5,3	1,1	–0,8	2,5

²⁴² Barát et al.: *A magyar gazdaság vargabetűje*. F54. sz. táblázat. 404.

2.12. táblázat folytatása

	1921–1930	1931–1940	1951–1960	1961–1970	1971–1980
Belgium					
magánfogyasztás			69,9	64,4	61,4
közösségi fogyasztás			12,2	13,3	16,6
felhalmozás			18,1	22,4	21,9
külkerkereskedelem egyenlege			–0,2	–0,1	0,1
Ausztria					
magánfogyasztás	81,8	83,9	62,6	58,9	55,8
közösségi fogyasztás	10,2	13,2	13,2	13,8	17,4
felhalmozás	15,4	5,3	24,6	27,7	26,4
külkerkereskedelem egyenlege	–7,4	–2,3	–0,3	–0,4	0,4
Svájc					
magánfogyasztás			66,4	60,2	62,3
közösségi fogyasztás			9,8	10,3	12,7
felhalmozás			23,5	30,7	22,7
külkerkereskedelem egyenlege			0,3	–1,2	2,3
Írország					
magánfogyasztás			78,3	72,0	65,0
közösségi fogyasztás			12,4	13,3	17,7
felhalmozás			16,3	21,5	25,9
külkerkereskedelem egyenlege			–0,7	–6,7	–8,6
Svédország					
magánfogyasztás	77,6	75,0	62,6	56,8	53,2
közösségi fogyasztás	8,2	9,4	15,2	18,6	25,9
felhalmozás	13,2	16,1	22,1	24,7	20,6
külkerkereskedelem egyenlege	0,9	–0,5	0,1	–0,1	0,3
Dánia					
magánfogyasztás	79,6	77,1	68,8	63,4	56,0
közösségi fogyasztás	9,4	9,2	12,3	15,9	24,2
felhalmozás	10,5	11,9	18,6	22,3	22,1
külkerkereskedelem egyenlege	0,4	1,8	0,3	–1,6	–2,3
Finnország					
magánfogyasztás			60,8	56,6	55,0
közösségi fogyasztás			12,0	14,9	17,5
felhalmozás			26,1	29,3	27,2
külkerkereskedelem egyenlege			1,2	–0,8	0,3

2.12. táblázat folytatása

	1921–1930	1931–1940	1951–1960	1961–1970	1971–1980
Norvégia					
magánfogyasztás	74,6	72,9	60,6	57,4	52,0
közösségi fogyasztás	8,9	10,2	11,6	14,4	19,6
felhalmozás	18,8	14,9	30,1	29,4	32,9
külkerkereskedelem egyenlege	-2,3	2,0	-2,3	-1,2	-4,5
Olaszország					
magánfogyasztás	74,4	68,8	67,9	63,6	62,5
közösségi fogyasztás	11,0	15,6	11,8	13,3	15,4
felhalmozás	16,8	16,4	21,4	22,2	20,0
külkerkereskedelem egyenlege	-2,2	-0,7	-1,1	0,9	2,1
Nyugat-Európa átlaga					
magánfogyasztás	79,1	77,1	65,2	61,0	58,5
közösségi fogyasztás	11,0	12,9	13,0	14,5	18,4
felhalmozás	13,2	10,4	22,2	25,2	23,4
külkerkereskedelem egyenlege	-2,3	-0,8	-0,3	-0,7	-0,3

Megjegyzések: Nyugat-Európa: saját számítások; bruttó hazai termék: GDP folyó áron (Nyugat-Európa 1970-ig, Magyarország 1961–1970); Magyarország 1925–1940: a Net National Product százalékában; Magyarország 1951–1960: a nemzeti jövedelem százalékában; eltérő időpontok: Magyarország 1925–1931; Nyugat-Európa 1974–1979; Németország 1925–1930, 1931–1938; Egyesült Királyság 1921–1929, 1930–1939, 1950–1958; Franciaország 1952–1960; Hollandia 1931–1938; Belgium 1953–1960; Ausztria 1924–1930, 1931–1937; Írország 1952–1960; Svédország 1950–1959; Dánia 1921–1930, 1931–1939; Norvégia 1931–1939, 1950–1959; Olaszország 1950–1959; Dánia 1921–1930: felhalmozás a készletek változása nélkül; Svédország 1921–1940: felhalmozás a készletek változása nélkül; Nyugat-Európa külkereskedelmi egyenlege 1974–1979: saját számítás a többi adat felhasználásával.

Forrás: Alexander Eckstein: National Income and Capital Formation in Hungary, 1900–1950. In: Simon Kuznets (ed.): *Income and Wealth*. Series V. London: Bowes and Bowes, 1955, 219 (Magyarország 1925–1940); *Magyarország nemzeti számlái 1991*. Budapest: KSH, 1992; *Magyar Statisztikai Évkönyv 1992*. Budapest: KSH, 1993; A. S. Deaton: The Structure of Demand, 1920–1970. In: Carlo M. Cipolla (ed.): *The Fontana Economic History of Europe*. Vol. 5. Glasgow: Fontana, 1976, 93–94 (Egyesült Királyság, Ausztria, Svédország, Dánia, Norvégia, Olaszország 1920–1970, Németország 1950–1970); Peter Flora (ed.): *State, Economy, and Society in Western Europe, 1815–1975*. Vol. II. Frankfurt/M.: Campus, 1987, 415–416 (Németország 1925–1938); *OECD: Historical Statistics, 1960–1984*. Paris: OECD, 1986, 62 (Németország, Hollandia 1973–1980, Hollandia 1960–1980), 65 (Hollandia felhalmozás 1973–1980); Gerold Ambrosius–William G. Hubbard: *A Social and Economic History of Twentieth-Century Europe*. Cambridge, Ma.: Harvard University Press, 1989 (Egyesült Királyság, Ausztria, Svédország, Dánia, Norvégia, Olaszország 1971–1980).

Bár a gazdasági szabályozás többször átalakult – így például megváltozott az árrendszer –, s a vállalatok átszervezésére-összeolvasztására is sor került, a kitűzött gazdasági célok csak részben valósultak meg.²⁴³ A hatékonyság növekedése az iparban a második öt éves tervben (1958–1960) csak felerészben járult hozzá

²⁴³ Berend T. Iván: *Gazdasági útkeresés, 1956–1965*. Budapest: Magvető, 1983. 123–158.

a termelés növekedéséhez az eltervezett kétharmad helyett, az 1960-as évek közepére pedig a növekedési tartalékok minden tekintetben kimerülni látszottak. 1965-ben már lényegében stagnált az egy főre jutó bruttó hazai termék értéke.

Reformok és a növekedés lassulása

Az 1960-as évek közepének stagnálása után az évtized második felében ismét gyorsult a gazdasági növekedés, de ez csak átmeneti, két egymást követő évben látható jelenség volt. 1968-ban már újra megtorpanást látunk, s ettől kezdve az 1970-es években váltakoztak a gazdasági stagnálás és az alacsony növekedés időszakai, s csak néhány évben volt magas, 4% feletti a növekedés (*Függelék I. táblázat*).

Az 1960-as évek első felének rossz hatékonysági mutatói és az évtized közepének gazdasági nehézségei a korábbinál átfogóbb reformok kidolgozására ösztönözték a politikai döntéshozókat.²⁴⁴ Az elképzelések a tervgazdálkodás és a piaci viszonyok valamiféle összebékítését célozták: a vállalatok önállóságának növelését, ezzel párhuzamosan pedig a központi irányítás, az érdekeltségi rendszer javítását irányozták elő.²⁴⁵ Az 1968-as új gazdasági mechanizmus nyomán megszűnt a vállalatokra és szövetkezetekre vonatkozó tervelőírások rendszere. A termelőegységek számos, a működésüket alapvetően érintő döntést önállóan hozhattak meg: például meghatározhatták, hogy mit termeljenek és azt kinek értékesítsék. Bizonyos önállóságot élvezhettek alkalmazottaik bérezésében s a beruházások terén is. Ugyanakkor a központi irányítás megőrzött alapvető döntési jogokat az ár-, bér- és jövedelemszabályozás terén, melyekkel különösen a teljes foglalkoztatottságot és a fogyasztói árak stabilitását kívánták elérni. Szintén központi hatáskörben maradt a legfontosabb beruházások meghatározása, és nem változott a külgazdasági kapcsolatok állami monopóliuma sem. Az ár- és bérrendszerrel szemben egyszerre több és egymásnak gyakran ellentmondó elvárást támasztottak. A bérek szabályozásának egyrészt teljesítményre kellett ösztönöznie, ugyanakkor meg kellett gátolnia a túlzottnak tartott jövedelemkülönbségek kialakulását. Az átalakított ármechanizmusnak lehetőleg tükröznie kellett a ráfordításokat, de mindezt a fogyasztói árak stabilitásának garantálásával. Ezeket a célokat bonyolult és a következő két évtizedben gyakran változó gazdasági szabályozók kívánták közvetíteni a vállalatok felé.²⁴⁶

²⁴⁴ Gábor Révész: *Perestroika in Eastern Europe: Hungary's Economic Transformation, 1945–1988*. Boulder, Co.: Westview Press, 1990, 55–83.

²⁴⁵ Pető Iván: A gazdaságirányítási mechanizmus és a reform megítélésének változásai a hatvanas évek közepén. *Medvetánc*, 6. évf. (1986) 4. sz.–7. évf. (1987) 1. sz. 63–100.

²⁴⁶ János Kornai: *Paying the Bill for Goulash-Communism*. Boulder, Co.: Atlantic Research and Publications, 2000, 58–75.

A reformok nem jártak a várt eredménnyel. A szabályozók kialakítása és későbbi, úgyszólván folyamatos átalakítása során nagy szerep jutott a politikailag befolyásos érdekcsoportoknak. Míg ezek korábban a terveket voltak képesek saját maguk számára kedvezően befolyásolni, most a tervalkut felváltotta a szabályozóalku. Sőt, az egyedi elbírálások mellett az 1970-es évek elején az új adottságokhoz nehezen alkalmazkodó néhány tucat legnagyobb iparvállalatot teljesen kivonták a gazdaságirányítás normatív rendszeréből, ami tovább rontotta a rendszer következetességét.²⁴⁷

Emellett az 1970-es évek elején a külgazdasági környezetben fontos – és a magyar gazdaság számára előnytelen – változások következtek be. Az energiahordozók és más nyersanyagok világpiaci árának gyors növekedése jelentős cserearányromlást eredményezett (2.13. táblázat). Az így előállt veszteség mértékét jól mutatja, hogy az 1974–1975-ben elérte az éves beruházások felének megfelelő értékét.²⁴⁸

2.13. táblázat. A külkereskedelmi cserearányok változása Magyarországon és Nyugat-Európában, 1971–1990 (évi átlagos növekedési ütem százalékban)

	1971–1980	1981–1990
Magyarország	–2,2	–0,6
Németország/NSZK	–1,5	1,4
Egyesült Királyság	0,0	–0,2
Franciaország	–0,9	1,5
Hollandia	–0,9	0,4
Belgium	–0,8	0,3
Ausztria	–0,9	0,7
Svédország	–0,8	1,1
Dánia	–1,7	0,9
Finnország	–1,1	1,9
Olaszország	–3,0	1,9

Forrás: Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv. 1973. Budapest: KSH, 1974;
Barát Mária et al.: *A magyar gazdaság vargabetűje*. Budapest: Aula, 1994, 343.

²⁴⁷ Szalai Erzsébet: A reformfolyamat új szakasza és a nagyvállalatok. *Valóság*, 25. évf. (1982) 5. sz. 23–35; a reformfolyamatról sok tekintetben ellentétes álláspontok: Kovács János Mátyás: A reformalku sűrűjében. *Valóság*, 27. évf. (1984) 3. sz. 30–55; Berend T. Iván: A magyar reform sorsfordulója az 1970-es években. *Valóság*, 31. évf. (1988) 1. sz. 1–26.

²⁴⁸ Barát et al.: *A magyar gazdaság vargabetűje*. 99; Marton Ádám: *Világpiaci árváltozások – magyar cserearányok*. Budapest: Kossuth, 1981, 57–106.

A cserearányok folyamatos és nemzetközi összehasonlításban is nagymértékű romlása is mutatta, hogy a gazdaság innovációs és alkalmazkodóképessége gyenge, ráadásul a gazdaságpolitikai döntéshozók úgy vélték, hogy csak átmeneti nehézségekről van szó. Ennek megfelelően a korábbi célok és irányítási mechanizmusok alig módosultak: az 1976-ban induló V. ötéves terv például a beruházások és a fogyasztás dinamikus növelését tűzte ki célul. Így a belföldi felhasználás jelentősen meghaladta a GDP szintjét. A külkereskedelmi hiány jelentősen megnőtt, ami felgyorsította az ország eladósodását: míg 1973-ban Magyarország dollárelszámolású viszonylatú bruttó adósságállománya 2,118 milliárd dollár volt, addig 1978-ra ez már 9,468 milliárd dollárra nőtt.²⁴⁹ Az ország közel került a fizetési képességhez. Az 1970-es évek végén kísérlet történt a gazdaságpolitikai irányváltásra a növekedési célok mérséklésével, az import drasztikus korlátozásával, az életszínvonal visszafogásával.²⁵⁰ A gazdaság alkalmazkodóképességének hiánya azonban ennél lényegesen mélyebben, a tulajdonviszonyok és a központi irányítás ellentmondásaiban gyökerezett, ezért számottevő eredményt nem sikerült elérni.

Az 1970-es évek végével lezárult egy szakasz, amelyben a magyar gazdaság ugyan mindinkább lemaradt a nyugat-európai – és dél-európai – gazdaságok mögött, de legalább abszolút mértékben képes volt jelentősebb növekedésre. A következő időszakban már ez is veszélybe került, hiszen a gazdaság növekedése rendkívül lelassult, ami tovább fokozta a hátrányt ezekkel a régiókkal szemben.

Válságjelenségek

Az 1979-től a rendszerváltozásig terjedő időszakban állandósultak és súlyosbodtak a gazdasági válságjelenségek Magyarországon. Az egy főre jutó GDP növekedési üteme két-három év kivételével alacsony volt, vagy egyenesen csökkenés látható. Az 1979-es újabb olajárrobbanás tovább élezte a külgazdaság egyensúlyi problémáit. Ehhez járult az a körülmény, hogy az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején drámai mértékben megemelkedtek a kamatlábak a nemzetközi hitelpiacon. Az adósságválság nyomán szintén nehezedtek a hitelfelvétel lehetőségei, s 1981-ben Magyarországon is súlyos fizetési válság alakult ki. Így az 1980-as években a magyar gazdaságpolitika első számú feladata a külső fizetési egyensúly megőrzése lett. Ezt szolgálta az is, hogy Magyarország 1982-ben belépett az IMF-be.²⁵¹ A gazdaságpolitikai erőfeszítések nyomán – mint a növekedés

²⁴⁹ *Külső eladósodás és adósságkezelés Magyarországon*. Magyar Nemzeti Bank Műhelytanulmányok, 2. Budapest: Magyar Nemzeti Bank, 1993.

²⁵⁰ Ungvárszki: *Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon*. 60–69.

²⁵¹ László Csaba: Hungary and the IMF: The experience of a cordial discord. *Journal of Comparative Economics*, vol. 20 (1995) no. 2. 230–231; Szamuely László (szerk.): *A világgazdasági nyitás: gazdaságpolitikai fordulat és intézményi reform*. Budapest: KJK, 1989.

s különösen a beruházások visszafogása, a kivitel ösztönzése – a gazdaság exportteljesítménye nőtt, s az 1980-as évek közepére javult a fizetési mérleg is. Ezzel párhuzamosan sor került további piaci irányú változásokra: a bérszabályozás kötöttségeit lazította, hogy az állami cégek dolgozói úgynevezett vállalati gazdasági munkaközösségeket (vgmk) alakíthattak. A magánszféra egyre nagyobb teret nyert, különösen a kereskedelemben és a vendéglátásban. Új típusú magánvállalkozások jöhettek létre, mint a kisszövetkezet, a gazdasági munkaközösség, a polgári jogi társulás. 1981-től lehetővé tették leányvállalatok alapítását, és 1985-től elindult a kétszintű bankrendszer megteremtése is. Korlátozott módon megjelentek a lakossági és vállalati kötvények, különféle befektetési alapokat hoztak létre. Erősebben érvényesítették a hazai áralakulásban a világpiaci tendenciákat.²⁵² Mindazonáltal jól mutatja az így átalakuló rendszer inkoherenciáját, hogy a magánkezdeményezések ugyan egyre nagyobb lehetőségekhez jutottak, de mindez döntően az úgynevezett második gazdaság keretein belül történt. Ezt a szektort a működés hosszú távú biztosítékainak hiánya, az adózás részleges vagy teljes elkerülése, a köztulajdon magáncélokra való használata, a rossz munkakörülmények és az alacsony hatékonyság jellemezte.²⁵³

Bár a külső egyensúly az 1980-as évek közepére javult, az alacsony szintű növekedés azonban nehezen volt vállalható a politikai vezetés számára, így az MSZMP XIII. kongresszusa 1985-ben ismét a gazdasági gyorsítás és az életszínvonal emelése mellett döntött. A beruházások és a fogyasztás élénkülése jelentősen visszavetette az exportot, s fokozta a behozatalt. A folyó fizetési mérleg hiánya újra nőtt. A bruttó adósságállomány három év alatt közel megduplázódott, s 1987-ben 19,584 milliárd USD-t tett ki. A gazdaságpolitikai ciklus ismét a fékezés szakaszához ért, s 1988-ban már jelentősen csökkentek a beruházások, s visszaesett a fogyasztás is. Az infláció 1946 óta nem látott szintre ugrott: 1988-ban 15,5%-os, 1989-ben 17,0%-os volt. Ugyanakkor az 1980-as évek végén további fontos piacgazdasági reformokra is sor került, mint például a részleges importliberalizálás (1989), az általános forgalmi adó és a személyi jövedelemadó rendszerének bevezetése.²⁵⁴

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az egész 1950 és 1990 közötti időszakban az évi átlagos növekedés 2,4% volt Magyarországon. Áttekintésünkben is látható, hogy ezen perióduson belül a gazdasági fejlődés szakaszai jelentős mértékben eltértek a Nyugat-Európában megfigyeltektől. Mindazonáltal amennyiben

²⁵² Antal László: *Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján*. Budapest: KJK, 1985, 299–357.

²⁵³ Gábor R. István: A második (másodlagos) gazdaság. *Valóság*, 22. évf. (1979). 1. sz. 22–36; Gábor R. István–Galasi Péter: *A „második” gazdaság. Tények és hipotézisek*. Budapest: KJK, 1981, 46–106.

²⁵⁴ Barát et al.: *A magyar gazdaság vargabetűje*. 104–108.

az összehasonlítás kedvéért a kontinens nyugati felének fontos gazdaságtörténeti szakaszhatárát, az olajválság kezdetét választjuk belső választóvonalként, jól kirajzolódik a kezdeti és későbbi időszak növekedési dinamikájának markánsan eltérő jellege: míg 1950 és 1973 között átlagosan évi 3,6%-os növekedést állapíthatunk meg Magyarországon, addig 1973 és 1990 között ez 0,8%-ra csökken (*Függelék I. táblázat*).

2.3.3. A növekedési ütemek eltérései Magyarország és a nyugat-európai országok között

A kontinens nyugati fele és Magyarország 20. századi növekedési pályáinak áttekintése lehetőséget ad arra, hogy jellemezzük hazánk és a nyugat-európai országok közötti gazdasági konvergenciák és divergenciák alakulását. Az előzményekről itt annyit állapíthatunk meg, hogy a 19. század végi Magyarországra vonatkozóan csak viszonylag töredékesen állnak rendelkezésünkre a gazdasági kibocsátás adatai. Az elérhető adatok azonban azt bizonyítják, hogy az egy főre jutó GDP Magyarországon – a mai területet alapul véve – a nyugat-európai átlagnak csak alig több mint a felét tette ki, s minden nyugat-európai ország mögött elmaradt. A 20. század elején Magyarország enyhén konvergált Nyugat-Európához, s ez a folyamat az első világháború előtti években érte el csúcspontját.²⁵⁵ Ha figyelembe vesszük Nyugat-Európa belső eltéréseinek alakulását is, s ebből a célból a standardizált magyar adattal dolgozunk – melynek jellemzőit a *Függelék* ismerteti –, a dinamika kissé másként alakul, mint azt az előbbieken ábrázoltuk: Magyarország leginkább 1890 körül közelítette meg Nyugat-Európát, de ezt követően a folyamat megfordult, és 1913-ban Magyarország már jobban elmaradt Nyugat-Európa mögött, mint 1890-ben (*Függelék II. táblázat*).

Az első világháború és annak gazdasági következményei súlyosabb visszaesést eredményeztek Magyarországon, mint a legtöbb nyugat-európai országban, s ez megjelent a gazdasági kibocsátás arányainak alakulásában is. A fellendülés azonban viszonylag gyorsan bekövetkezett Magyarországon, s így az egy főre jutó GDP 1929-re elérte a nyugat-európai átlag 57,1%-át. Ezt a szintet a második világháború előestéjén kissé még meg is haladta Magyarország: az 1939-es 58,3%-os értékkel majdnem visszaállította az első világháború előtti relatív gazdasági fejlettség szintjét (*2.4. táblázat*). A standardizált magyar adat alakulása ezúttal is kissé más fejlődési pályát mutat, mivel 1920 és 1938 között kezdetben inkább közeledés következett be, majd a Nyugat-Európán belüli fokozódó egysé-

²⁵⁵ Iván T. Berend: Past Convergence within Europe: core-periphery diversity in modern economic development. In: Gertrude Tumpel-Gugerell–Peter Mooslechner (eds.): *Economic Convergence and Diversity in Europe*. Cheltenham: Edward Elgar, 2003, 13.

gesülés eredményeként ez távolodásba fordult. Így a periódus eleje és vége között ebben a tekintetben lényeges elmozdulás nem történt (*Függelék II. táblázat*).

Jelentősen eltérő konvergencia- és divergenciapályákat látunk, ha Magyarországot Ausztriához viszonyítjuk. Egy ilyen összehasonlítást indokolhat az, hogy Magyarország és Ausztria történelmileg hosszú időszakon keresztül – változó formában és mértékben – gazdasági egységet képezett. Másrészt, amikor ez a szoros összefonódás megszűnt, a két világháború között nagyon hasonló politikai és gazdasági örökséggel és adottságokkal rendelkezett a két ország. Ráadásul ezt a két államot földrajzi helyzetük és nagyságuk is rokonítja. 1870 után a magyarországi gazdasági kibocsátás enyhén közeledett az osztrákhoz, és 1890-re egy főre vetítve elérte annak 60,3%-át. Ezt követően nagyjából ezen a relatív szinten maradt az első világháborúig. A két szomszédos ország közötti különbség azonban jelentősen tovább csökkent a két világháború között, aminek eredményeként a második világháború előtt Magyarország egy főre jutó gazdasági kibocsátása az osztrák szint 74,6%-ára emelkedett. Az egész 20. század során ekkor volt Magyarország legközelebb Ausztriához ezen a téren (*2.4. táblázat*).

Visszatérve vizsgálatunk fő szempontjához, a század közepe fordulópontnak tekinthető a magyar és a nyugat-európai GDP-szintek viszonyát tekintve. A háború előtti évtizedekben a Nyugat-Európához való konvergencia és divergencia periódusai egymást váltották, s eredményünket jelentősen befolyásolja nemcsak a kiindulópontként választott év, hanem az is, hogy milyen vizsgálati módszert alkalmazunk. A konvergencia mérési módszerének az eredményre gyakorolt hatását láttuk a nyugat-európai átlag és a magyar adat hányadosa, illetve a standardizált magyar adat két világháború közötti alakulása esetében. A 20. század második felében azonban – bármilyen mutatót is elemzünk, s bármilyen módszert alkalmazunk – a nyugat-európai nemzetgazdaságok teljesítményéhez képest romlott Magyarország helyzete, s a lemaradás mértéke egyre nőtt a század utolsó évtizedeiben. Ebben az esetben a trendek tanulmányozását az is elősegíti, hogy egy viszonylag hosszú olyan időszakról van szó, amikor háborúk nem szakították meg a gazdasági fejlődést sem Nyugat-Európában, sem Magyarországon. Az egy főre jutó GDP magyarországi szintje 1950 és 1965 között a nyugat-európai átlag 45–48%-os szintjén mozgott, vagyis lényegesen alacsonyabb volt nyugat-európai összehasonlításban, mint bármikor a megelőző közel egy évszázadban. Ugyanakkor újabb jelentős távolodás ekkoriban nem volt tapasztalható. Ebben következett be változás az 1960-as évek közepén, amikortól megindult a magyar szint eróziója. Ez kezdetben csak lassan zajlott. Az 1970-es évek végétől azonban Magyarország relatív helyzetének jelentős hanyatlása kezdődött meg, majd az 1980-as évek végétől és az 1990-es évek elejétől a kommunista gazdasági rendszer összeomlása a Magyarország és Nyugat-Európa között valaha is mért legnagyobb szakadékot eredményezte a gazdasági fejlettség terén. Ezt követően – mint arról egy későbbi fejezetben szó lesz – az 1990-es évek közepétől ismét lassú felzárkózást láthatunk Magyarországról a következő évtized végéig (*2.4. táblázat*).

A standardizált magyar adat – amely tehát figyelembe veszi mind az egy főre jutó bruttó hazai termék relatív, Nyugat-Európához viszonyított szintjét, mind pedig a Nyugat-Európán belüli eltérések mértékét – ugyanígy Magyarország folyamatos lemaradását tükrözi a második világháború utáni évtizedekben. Ebben az esetben azonban a Nyugat-Európán belüli szórás jelentős mérséklődése miatt a Nyugat-Európától való divergencia még jelentősebb mértékű az 1970-es évek közepétől kezdődően (*Függelék II. táblázat*).

Ha az osztrák színvonalhoz hasonlítunk, a lemaradás ugyancsak folyamatos a század közepétől. Az egy főre jutó magyarországi GDP 1950-ben az osztrák szint 66,9%-át tette ki, míg 1970-ben 51,6%-ra, az 1980-as évek végén 42,2%-ra rúgott. A Magyarország és Ausztria közötti divergencia az 1950-es évek során volt a legnagyobb mértékű. Ekkor tíz év alatt több mint 10 százalékponttal tárgult a szakadék a két ország relatív gazdasági fejlettsége között (*2.4. táblázat*).

Eredményeink több szempontból különböznek a 20. századi magyarországi gazdasági növekedést tárgyaló irodalom eddigi megállapításaitól. Az eltérések két tekintetben különösen jelentősnek tűnnek. A vizsgálat egyik tanulsága minden bizonnyal az lehet, hogy nem tartható a dualizmus időszakának és a két világháború közötti periódus gazdasági teljesítményének éles szembeállítás. A dualizmus éveinek gazdasági növekedése csak akkor tűnik magasnak, ha az első világháborús éveket is magában foglaló periódushoz viszonyítunk, de az eltérés még ekkor sem nevezhető drámai mértékűnek: 1890 és 1913 között átlagosan évi 1,6%, míg 1913 és 1939 között évi 1,2%-ot tett ki a növekedés üteme. Ha az 1920 és 1939 közötti periódust vizsgáljuk, ebben az esetben lényegesen magasabb – évi átlagban 2,7%-os – növekedés az eredmény. Igaz ugyanakkor az, hogy – mint jeleztük – 1920-ban a termelés szintje még nem érte el a háború előtti, s ez magában hordozza a torzítás lehetőségét. Éppen az ilyen, egy országra korlátozódó elemzéssel nehezen megoldható módszertani problémák esetében kínál kiutat a nemzetközi összehasonlítás. Az összehasonlítások több válfaját, illetve módszerét alkalmazva azt láttuk, hogy a dualizmus évtizedeinek magyarországi gazdasági teljesítménye nemzetközi mércével mérve legfeljebb egy árnyalattal tekinthető jobbnak, mint a két világháború közötti évek növekedési dinamikája. Ennél is egyértelműbbek eredményeink a második világháború utáni évtizedekre vonatkozóan. Nem igazolhatóak azok a vélemények, amelyek szerint ebben a periódusban vagy annak bármely részében megindult volna Magyarország felzárkózása a fejlett európai ipari országokhoz. Ellenkezőleg: egy kezdeti, inkább relatív stagnálás jellemezte időszak után folyamatos és fokozódó ütemű lemaradás állapítható meg.

3. A FOGYASZTÁS ALAKULÁSA

A fogyasztás tanulmányozása a történetírásban sokáig az életszínvonal vizsgálatát jelentette. Az életszínvonalnak számos meghatározása ismert, de a fogalom általában az anyagi jólétet jelöli, s ennek megfelelően az elfogyasztott javak és szolgáltatások mérésével határozzák meg nagyságát.²⁵⁶ Mindemellett egyes szerzők ma már az életszínvonal alkotórészének tekintik például a várható átlagos élettartamot, a környezet állapotát, az iskoláztatást és a politikai demokráciát, vagyis jó néhányat azon jelenségek közül, melyeket mások az életminőséghez sorolnak.²⁵⁷ A következőkben az életszínvonal anyagi összetevőivel foglalkozunk – ezt esetenként anyagi életszínvonalnak nevezik –, miközben a fogyasztás legfontosabb 20. századi változásait mutatjuk be, míg az életminőség külön fejezet tárgya lesz. Ugyanakkor mára a fogyasztás történeti tanulmányozása már jóval szélesebb körűvé vált, mint az anyagi fogyasztás múltbeli szintjének meghatározása. Bár a fogyasztás növekedése kétségkívül látványos volt a 20. század ipari társadalmában, a fogyasztás nem csupán mennyiségi átalakuláson ment keresztül. Jelentősen módosult belső összetétele, s a 20. századi transzformációnak vannak további fontos vetületei, melyeket – jobb híján – minőségi aspektusoknak nevezhetünk. Ezek magukban foglalják mindenekelőtt az egyének fogyasztói autonómiájának alakulását, s a fogyasztásnak az egyének és a társadalom életében betöltött szerepének és funkciójának megváltozását, amit gyakran a fogyasztói társadalom kialakulásaként írnak le.²⁵⁸ Ezek az aspektusok – a fogyasztás szintje, a fogyasztás szerkezete és a fogyasztás minőségi jellemzői – jelentik kiemelt vizsgálati szempontjainkat ebben a fejezetben.

²⁵⁶ Erre lásd pl. Norman J. G. Pounds: *Standards of Living*. In: Stearns (ed.): *Encyclopedia of European Social History*. Vol. 5. 451; Angus Maddison: *Economic Growth and Standards of Living in the Twentieth Century*. Groningen Growth and Development Centre. Research Memorandum 576 (GD-15). Groningen: Groningen Growth and Development Centre, 1994, 18.

²⁵⁷ Richard A. Easterlin: *The Worldwide Standard of Living Since 1800*. *Journal of Economic Perspectives*, vol. 14 (2000) no. 1. 7–26; Wolfram Fischer: *Nord und Süd–Ost und West. Wirtschaftssysteme und Lebensstandard in Europa*. In: Wolfram Fischer (Hrsg.): *Lebensstandard und Wirtschaftssysteme*. Frankfurt/M.: Fritz Knapp Verlag, 1995, 213–257; Peter von der Lippe: *Die Messung des Lebensstandards*. In: Fischer (Hrsg.): *Lebensstandard und Wirtschaftssysteme*. 57–102.

²⁵⁸ Heinz-Herbert Noll: *Wohlstand, Lebensqualität und Wohlbefinden in den Ländern der Europäischen Union*. In: Stefan Hradil–Stefan Immerfall (Hrsg.): *Die westeuropäischen Gesellschaften im Vergleich*. Opladen: Leske und Budrich, 1997, 440.

3.1. A fogyasztás mennyiségi, szerkezeti és minőségi változásai a nyugat-európai társadalmakban

3.1.1. A fogyasztás szintje

A fogyasztás szintjének legfontosabb mérőszáma a régebbi múltban a reálbér volt. A nemzeti statisztikai hatóságok már a 19. században adatokat gyűjtöttek a bérek alakulásáról, majd hamarosan a megélhetési költségek változásáról is. A béreket a megélhetés költségeivel deflálva az életszínvonal alakulását is mérni tudták. 1908 és 1912 között a brit *Board of Trade* végzett a bérekre, árakra s a munkásháztartások kiadásaira vonatkozó adatgyűjtést több európai országban a reálbérek összehasonlításának szándékával. A két világháború között a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal (ILO) még széleskörűben szerzett be információkat ezen a téren.²⁵⁹

Később további kutatók elemezték a jövedelmek alakulását az anyagi életszínvonal, a fogyasztás szintjének bemutatása céljából.²⁶⁰ Az egyik legismertebb ilyen szempontú tanulmány a keletnémet Jürgen Kuczynski nevéhez fűződik, utóbb pedig az amerikai Jeffrey Williamson vizsgálta hosszú távon a bérek fejlődését számos országban.²⁶¹ Ezeknek a munkáknak az a legnagyobb hiányosságuk, hogy az országok korlátozott körét, s még ezekben is a népességnek, sőt a bérből élőknek csak egy részét fogják át. Az adatbázis töredezettsége, a reprezentativitás hiánya ezt a forráscsoportot összehasonlításokra kevésbé teszi alkalmassá.

²⁵⁹ A fogyasztás szintje – az anyagi életszínvonal – alakulásának történeti vonatkozásaira: Po-unds: *Standards of Living*, 451–460; R. Floud: *Standards of Living and Industrialization*. In: Anne Digby–Charles Feinstein (eds.): *New Directions in Economic and Social History*. Chicago: Lyceum Books, 1989, 117–129; H. Baudet–M. Bogucka (eds.): *Types of Consumption, Traditional and Modern*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982; Hannes Siegrist–Hartmut Kaelble–Jürgen Kocka (Hrsg): *Europäische Konsumgeschichte. Zur Gesellschafts- und Kulturgeschichte des Konsums (18. bis 20. Jahrhundert)*. Frankfurt/M.: Campus Verlag, 1997; újabban: Peter N. Stearns: *Consumerism in World History: The Global Transformation of Desire*. London–New York: Routledge, 2001; az életszínvonal antropometrikus jellemzőkkel való mérésére: John Komlos: *Nutrition and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy: An Anthropometric History*. Princeton: Princeton University Press, 1989; John Komlos–Peter Kriwy: *The Biological Standard of Living in the Two Germanies*. *German Economic Review*, vol. 4 (2003) no. 4. 459–473.

²⁶⁰ Angus Maddison: *Economic Growth and Standards of Living in the Twentieth Century*. Groningen Growth and Development Centre. Research Memorandum 576 (GD-15). Groningen: Groningen Growth and Development Centre, 1994, 18.

²⁶¹ Jürgen Kuczynski: *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus* (40 Bände). Berlin: Akademie Verlag, 1960–1972; Jeffrey G. Williamson: *Evolution of Global Labor Markets Since 1830: Background Evidence and Hypotheses*. National Bureau of Economic Research. Working Paper 36. Cambridge, Mass. February 1992.

Így nem csodálkozhatunk azon, hogy az irodalomban a fogyasztás szintjének leggyakrabban alkalmazott indikátora a gazdasági kibocsátás valamilyen mérőszámának – általában a bruttó hazai terméknek/bruttó nemzeti terméknek vagy a nemzeti jövedelemnek – egy főre jutó egysége.²⁶² A bruttó hazai termék e célra való használata mellett fontos érvek szólnak, hiszen az tartalmazza a magánfogyasztást, mely a fogyasztás legkézenfekvőbb indikátora; a közösségi fogyasztást, mely szintén az egyének jólétének növelését szolgálhatja; a beruházásokat, illetve a felhalmozást, melyek – különösen hosszabb távon – ugyancsak hozzájárulhatnak a fogyasztás szintjének növekedéséhez. A GDP alkalmazása mellett további fontos érvek is szólnak, melyek mindenekelőtt gyakorlati jellegűek. Egyrészt a kutatásban számítására vonatkozóan szélesebb konszenzus alakult ki, mint a fogyasztás és különösen az életszínvonal mérésére szolgáló egyéb mutatók esetében. Másrészt – az előbbi tényről nem függetlenül – a történetileg is leginkább hozzáférhető átfogó gazdasági mutatónak tekinthető.

Célszerűnek tűnik tehát a GDP-adatokat felhasználni az anyagi életszínvonal tanulmányozása során, de egyszersmind tanácsos számolni néhány torzító tényezővel. A bruttó hazai termék és különösen a nemzeti jövedelem ugyanis eltorzítják az általuk elérhető anyagi jólét mértékét, egyrészt azért, mert nem kerülnek teljes egészében fogyasztásra (beruházások, készletfelhalmozás), másrészt pedig azért, mert a külső gazdasági kapcsolatok is eltérítő hatást gyakorolhatnak. Ismerünk eseteket a 20. század során, amelyekben a gazdasági kibocsátás nőtt, de az életszínvonal ennek megfelelő emelését feláldozták más, fontosnak tartott célok oltárán, mint például az iparosítás vagy a kedvező külkereskedelmi mérleg.

I. Eltérítő hatást válthat ki tehát a felhalmozás (beruházás és készletfelhalmozás), mely nyilvánvalóan csökkenti a fogyasztás szintjét. A jólét jövőbeli növelését ugyan elősegítheti, de ez sem törvényszerű, pontosabban nem a ráfordításoknak megfelelő arányban szükségszerű, például a beruházások változó szerkezete és hatékonysága következtében.

Bár minden nyugat-európai országra vonatkozó, átfogó adatsorral nem rendelkezünk, a felhalmozás és a fogyasztás arányának 1920 és 1980 közötti változását jól érzékelteti a 2.12. táblázat. Látható, hogy a felhalmozási ráták a két világháború között alig haladták meg az első világháború előtti szintet. Mindazonáltal léteztek erőteljes felhalmozást véghezvivő országok, mint például az 1930-as években élénk háborús előkészületeket folytató Norvégia. A második világháború után – különösen az 1950-es és 1960-as években – jelentősen emelkedtek a felhalmozási kvóták: a masszív beruházások a modern ipari és általában gazdasági növekedés alapvető tényezőivé váltak. Később, az 1970-es évek közepétől a növekedés lelassult, sőt több esetben csökkenés következett be, de a felhalmozási

²⁶² A továbbiakban – amennyiben külön nem jelzünk eltérést, továbbá természetesen a számadatok kivételével – a GDP fogalmát stilisztikai okokból a gazdasági kibocsátás értelmében használjuk, vagyis az alatt a bruttó nemzeti terméket és a nemzeti jövedelmet is értjük.

arányok általában még így is a két világháború közötti szint kétszeresét tették ki.²⁶³ Néhány ország pályáját követve: Ausztriában az 1920-as években átlagosan 14,4%-os volt a beruházások aránya, ami az 1960-as évtizedre kétszeresére, 27,6%-ra emelkedett, a következő tíz év átlaga pedig 29% volt; Svédországban és Olaszországban az 1960-as évekig növekedést regisztrálhattunk, majd – eleve néhány százalékponttal alacsonyabb szinten – az 1970-es években kisebb visszaesés következett be. A felhalmozási arányok megugrása egyben a fogyasztási arányok csökkenésével járt együtt, s így hosszú távon a fogyasztás – magán- és közösségi fogyasztás együtt – kevésbé gyorsan nőtt, mint a bruttó hazai termék.²⁶⁴

2. Nem lenne célszerű ehelyütt a nemzeti számlák összefüggéseibe bonyolódni, ez ugyanis pusztán elméleti jellegű fejtegetés maradna, mivel hiányoznak a részletes történeti forrásaink ezek összetevőinek bemutatására. Így csak azt állapítjuk meg, hogy a belső felhasználást, s így a fogyasztás szintjét, ugyancsak befolyásolhatják egy adott ország külső pénzügyi kapcsolatai, különösen a hitelfelvételek, illetve a hitelnyújtások. A belső felhasználás így lehet nagyobb vagy kisebb a gazdasági kibocsátásnál, s ez megjelenik a külkereskedelem mérlegében. Amennyiben egy nemzetgazdaságban a külkereskedelmi egyenleg – illetve a fizetési mérleg – negatív, a hiányt kénytelenek külföldi forrásokból finanszírozni. Ez a kölcsönök és más transzferek révén a belső felhasználás szintjét megemelheti. Természetesen ennek fordítottja is elképzelhető, vagyis az, hogy az exporttöbblet révén – legalábbis átmenetileg – lemondanak az előállított javak egy részének felhasználásáról. A vizsgált nyugat-európai országok átlagában egyedül az első világháborút követő évtizedben volt jelentős a külkereskedelmi deficit (a GDP 2,3%-a), majd a következő évtizedekben a külkereskedelmi egyenleg viszonylag mérsékelt, átlagosan évi 0,5% közötti hiányát láthatjuk, vagyis összességében lényeges hatást nem gyakorolt a belső felhasználásra. A kivételek két szélső pólusán Németország, illetve Írország állt: az előbbi a második világháború után viszonylag jelentős külkereskedelmi pozitívumával tűnt ki, míg az utóbbit az 1960-as évektől folyamatosan nagymértékű külkereskedelmi hiány jellemezte. Míg az előbbi csökkentette a belső felhasználást, addig a második esetében a fogyasztás és a felhalmozás jelentősen és tartósan meghaladta a bruttó hazai termék szintjét (2.12. táblázat).

A fenti tényezők következtében a bruttó hazai termék és a fogyasztás növekedési dinamikája között a 20. század során Nyugat-Európában kialakuló különbség ugyan nem volt drámai, de nem is nevezhető jelentéktelennek. Az 1920-as évek közepe és az 1970-es évek közepe között például az egy főre vetített GDP

²⁶³ Ambrosius–Hubbard: *A Social and Economic History of Twentieth-Century Europe*. 252–253.

²⁶⁴ A. S. Deaton: *The Structure of Demand in Europe, 1920–1970*. In: Carlo M. Cipolla (ed.): *The Fontana Economic History of Europe. The Twentieth Century*. Part One. Glasgow: Collins/Fontana Books, 1976, 92–94.

értéke Németországban 245%-kal nőtt, míg a fogyasztás 213%-kal emelkedett. Az Egyesült Királyságban a megfelelő adatok 130% és 108% voltak. Nyugat-Európa vizsgált országai esetében az egy főre jutó bruttó hazai termék ugyanezen időszak során átlagosan 225%-kal lett magasabb, ellenben a fogyasztás 177%-kal emelkedett.²⁶⁵

Ha az egész 1914–1990 közötti időszakot vesszük alapul, azt mondhatjuk, hogy – mint az előző fejezetben láttuk – az egy főre jutó GDP Nyugat-Európában átlagosan mintegy ötszörösére emelkedett. Ez az adat jó kiindulópont lehet a fogyasztás nyugat-európai változásainak elemzése során is, jóllehet figyelembe kell venni, hogy az átlag több tekintetben egyenetlen fejlődést tükröz: egyrészt a növekedés jelentős része az 1950 utáni mintegy két és fél évtizedben játszódott le, másrészt az országok között számottevő eltérés volt a növekedés ütemét illetően. A vizsgált tényezők együttes hatásaként a fogyasztás szintjének alakulása valamelyest eltért a gazdasági növekedés dinamikájától. A beruházások arányának emelkedése azt eredményezte, hogy a fogyasztás valamivel alacsonyabb ütemben nőtt a 20. század során, mint a gazdasági kibocsátás. A külkereskedelmi mérleg, illetve a hitel- és más pénzügyi kapcsolatok ennél mérsékeltebben hatottak az életszínvonalra. A különbség nemzetgazdaságtól függően változott, de nem járunk távol a valóságtól, ha azt mondjuk, hogy a fogyasztás növekedési dinamikája 1914 és 1990 között mintegy ötödével volt alacsonyabb a bruttó hazai termék emelkedésének – az előző fejezetben bemutatott – üteménél Nyugat-Európában.

Ugyanakkor a század során egy sor más tekintetben is megváltozott a fogyasztás jellege: átalakult és egyben nőtt az elérhető áruk és szolgáltatások köre, s emellett lényegesen csökkent a ledolgozott munkaórák száma. Számszerűsíteni értelemszerűen nehéz, hogy ezek az alábbiakban tárgyalt tényezők mennyire el- lentsúlyozták a beruházási arány növekedését, de az anyagi életszínvonalra gyakorolt pozitív hatásuk akár annak kedvezőtlen hatásánál nagyobb is lehetett.

3.1.2. Szerkezeti vonások

A vizsgált időszakban nemcsak a fogyasztás szintje nőtt dinamikusán, hanem annak szerkezete is átalakult. Az egyik legjelentősebb változás a magán- és a közösségi fogyasztás arányában következett be, melyek közül utóbbi az állami és a helyi önkormányzati intézmények fogyasztását jelenti. Az 1920-as években Nyugat-Európában a magánfogyasztás még általában 75–80%-kal részesedett a hazai termék felhasználásában. Fél évszázaddal később aránya már jelentősen

²⁶⁵ Az 1921–1930, illetve az 1971–1980 közötti időszak átlagos fogyasztási arányaival számolva. Saját számítás a 2.10. táblázat és a Függelék II. táblázat adatai és Maddison: *Monitoring the World Economy, 1820–1992*. 194–195. adatsorai alapján.

visszaesett, a GDP mintegy 55–65%-át tette ki a nyugat-európai országokban. Ezzel párhuzamosan a közösségi fogyasztás aránya jelentősen megemelkedett, átlagos szintje a GDP-ben az 1930-as évek 12,9%-ával és az 1950-es évek 13%-ával szemben az 1970-es években 14,5%, az 1980-as években pedig már 18,4% volt (2.4. táblázat).²⁶⁶ Ez az előretörés nyilvánvalóan összefüggött a kormányzati funkciók, s különösen az állam jóléti tevékenységének kibővülésével.

A közösségi fogyasztás emelkedését jelentős részben az eredményezte, hogy a kormányzati tevékenységek árindexe gyorsabban nőtt, mint az átlagos árszínvonal. 1950–1970 között a kormányzati kiadások költségcsökkentése évente átlagosan 5,1%-kal nőtt az európai OECD-országokban, míg a fogyasztási javaké 3%-kal.²⁶⁷ Ennek fő oka az volt, hogy a kormányzati tevékenységek esetében az élőlétszám, így a bérek átlagos aránya magas, s ebben a szektorban a munkaerő kiváltásának, a termelékenység javulásának viszonylag kicsi a tere. Ezzel szemben a fogyasztási javak előállításánál a termelékenység gyorsabb javulása kedvezően hat a relatív árszínvonalra. Így tehát a közösségi fogyasztás aránya nőtt a nemzeti termékben, de a legtöbb országban a reálnövekedés kisebb mérvű volt, mint amit a kiadásokban elfoglalt arány változása jelez.²⁶⁸ Szintén fontos megjegyeznünk, hogy a növekvő közösségi kiadások által fedezett tevékenységek jelentős része korábban is létezett, csak akkor még magángazdasági keretek között. A 20. század folyamán egy sor tevékenység átkerült a privátgazdaságból az állami szférába. A közösségi fogyasztás növekedése egyrészt az ilyen szolgáltatások iránti kereslet fokozódásának eredménye, másrészt az állam növekvő adóztatási képességének következménye. Az oktatás, az egészségügy működtetése, a közlekedési infrastruktúra megteremtése és fenntartása mind olyan tevékenységek, amelyek az idők során egyre jelentősebbé váltak, s amelyek az állam közreműködésével hatékonyabban lebonyolíthatók. Ezért ezeken a területeken az állam aktivitása nőtt. Az állam mind nagyobb bevételekhez is jutott az adóztatás kiterjesztésével. A jövedelemadó a 20. század elején jelent meg mint állandó állami bevételi forrás, s ettől kezdve az adók szintje növekedni kezdett.

A közösségi fogyasztás jelentőségének növekedése a magánfogyasztás arányának mérséklődését eredményezte, de a magánfogyasztás a 20. század során mindvégig dominált. Mennyiségi és szerkezeti átalakulása jól tükrözi az élet-színvonal javulását is. Hosszú távon nézve a (magán)fogyasztás szerkezetének alakulását, a legfeltűnőbb tendencia az élelmiszerekre, a ruházatra és a háztartási felszerelésekre fordított kiadások arányának csökkenése.²⁶⁹ Ez egyszerűen azt

²⁶⁶ Maddison: *The World Economy the 20th Century*. 55.

²⁶⁷ Deaton: *The Structure of Demand in Europe, 1920–1970*. 95.

²⁶⁸ Uo.

²⁶⁹ A magánfogyasztás összetevőit a következő fő kategóriákba sorolhatjuk: 1. élelmiszerek és élvezeti cikkek; 2. ruházat és lábbeli; 3. lakás és energia; 4. bútorok, háztartási berendezések és felszerelések; 5. egészség; 6. közlekedés és kommunikáció; 7. szórakozás és művelődés; 8. egyéb.

is jelentette, hogy a napi szükségletek fedezésének terhei csökkentek a lakosság számára, s tere nyílt a differenciáltabb igények kielégítésének. Ennek jele a közlekedésre-kommunikációra, valamint a szórakozásra-oktatásra-kultúrára szánt összegek részarányának növekedése, mely a tartós fogyasztási cikkek egyre nagyobb arányú birtoklásában is megmutatkozott. Igaz, a lakással összefüggő költségek is mind tekintélyesebb részét kötötték le a háztartások büdzséjének, s ez a közlekedésre fordított tételekkel együtt jórészt felemésztette az élelmiszerek és a ruházkodás terén elért megtakarításokat (3.1. és 3.2. táblázat).²⁷⁰ Az alábbiakban a fogyasztás néhány kulcsfontosságú területének átalakulását vizsgáljuk, melyek mind a fogyasztás belső szerkezeti, mind pedig mennyiségi változásait érzékel-tetik.

Élelmiszerek

A 20. század első évtizedeiben a háztartások élelmiszerre és élvezeti cikkekre (szeszes italok, dohány) fordított kiadásai Norvégia kivételével mindenütt meghaladták a 40%-ot, de Olaszországban ezek a tételek az 1920-as évek első felében egyenesen a családi költségvetésnek kétharmadát tették ki. Már az első világháború után csökkenésnek indult az élelmiszerek relatív aránya, de az újabb háború megtörte ezt a folyamatot. Az első békeévekben az élelmiszerekre, italokra és dohányárura költött jövedelemrész magas volt, sőt még az 1960-as évek elején is közel 40%-os arányt képviselt Nyugat-Európa átlagában. Ezt követően azonban a csökkenés már gyorsan zajlott a régió minden országában, s az 1980-as évek végére általában 20% körüli szintre mérséklődött, azaz megfelelődött az élelmiszerekre fordított kiadási arány, az ezredfordulón pedig az EU 15 tagországának átlaga 16,5%-ot tett ki (3.1. és 3.2. táblázat).²⁷¹

²⁷⁰ Secretariat of the United Nations Economic Commission for Europe (UNECE): Consumption Trends and Prospects in the ECE Region. *Economic Bulletin for Europe*, vol. 39 (1987) no. 2. 249; az egyes országok kiadási arányainak összehasonlítása kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy a kiadási arányok számítása a különböző országokban kialakult eltérő árárányok felhasználásával, s nem közös árak alapján történik. Ezért egyes termékcsoportok alacsonyabb árszínvonalra ezen árucsoportok alacsonyabb kiadási arányához vezethet.

²⁷¹ Eurostat: *Consumers in Europe. Facts and Figures. 1999–2004*. Luxembourg: Eurostat, 2005, 24.

3.1. táblázat. A magánfogyasztás szerkezete a két világháború között egyes nyugat-európai országokban (az összes kiadás százalékában)

Egyesült Királyság	Élelmiszer		Ruházat	Lakás	Nem tartós fogyasztási cikkek	Tartós fogyasztási cikkek	Szolgáltatások	
1921–1925	32,1		11,2	8,3	22,8	6,1	19,5	
1926–1930	30,6		10,9	9,1	22,4	6,6	20,4	
1931–1935	27,6		10,0	10,5	23,0	7,0	21,9	
1936–1938	26,5		9,9	10,4	23,7	7,6	21,9	
Hollandia	Élelmiszer	Ital és dohány	Ruházat			Tartós fogyasztási cikkek		Egyéb
1922–1925	32,5	9,3	14,6			9,0		34,6
1926–1930	30,8	9,4	14,4			9,1		36,3
1931–1935	28,0	8,9	13,0			8,5		41,6
1936–1939	28,9	8,7	12,9			8,1		41,4
Svédország	Élelmiszer		Ruházat	Lakás				Egyéb
1926	32,1		10,6	13,1				43,2
1938	26,5		11,1	12,3				50,1
Norvégia	Élelmiszer	Ital és dohány	Ruházat	Lakbér és fűtés		Háztartási javak		Egyéb
1930	32,0	6,8	13,7	13,7		5,4		25,3
1935	32,5	6,4	13,2	17,5		6,0		24,4
1939	32,1	6,6	13,6	15,6		7,7		24,4
Olaszország	Élelmiszer, ital és dohány				Nem tartós fogyasztási cikkek	Tartós fogyasztási cikkek	Szolgáltatások	
1921–1925	65,9				16,9	1,4	15,8	
1926–1930	63,2				16,4	1,7	18,7	
1931–1935	58,9				14,0	1,8	25,3	
1936–1940	55,6				16,9	2,3	25,2	

Forrás: A. S. Deaton: The Structure of Demand, 1920–1970. In: Carlo M. Cipolla (ed.): *The Fontana Economic History of Europe*. Vol. 5. Glasgow: Fontana, 1976, 104.

3.2. táblázat. A magánháztartások fogyasztási szerkezetének alakulása Magyarországon és Nyugat-Európában, 1960–1990 (a kiadások százalékában)

	1960	1970	1980	1990
Magyarország				
élelmiszer	50,7	48,7	44,9	37,1
lakás, fűtés, energia	6,7	6,7	7,5	8,8
ruházat	14,8	12,0	9,2	6,5
lakásfelszerelés	7,3	8,0	8,0	7,0
közlekedés és kommunikáció	4,3	5,6	7,6	10,5
egészség	5,2	5,2	5,9	7,8
szabadidő	8,3	10,5	12,3	15,5
Németország				
élelmiszer	36	30	25	16
lakás	15	18	22	19
lakásfelszerelés	10	8	7	6
közlekedés és kommunikáció	8	14	15	17
egészség	4	3	3	14
szabadidő	7	9	10	10
Egyesült Királyság				
élelmiszer	40	26	22	22
lakás	14	16	17	18
lakásfelszerelés	...	12	10	8
közlekedés és kommunikáció	11	14	15	17
egészség	2	1	1	2
szabadidő	...	8	8	9
Franciaország				
élelmiszer	41	27	22	19
lakás	11	9	17	20
lakásfelszerelés	11	10	9	8
közlekedés és kommunikáció	8	12	14	16
egészség	9	10	13	10
szabadidő	7	6	6	8
Hollandia				
élelmiszer	37	...	...	...
lakás	14	...	18	18
lakásfelszerelés	14	...	9	7
közlekedés és kommunikáció	4	...	11	13
egészség	6	...	...	13
szabadidő	5	...	10	11

3.2. táblázat folytatása

	1960	1970	1980	1990
Belgium				
élelmiszer	34	31	24	19
lakás	17	15	19	17
lakásfelszerelés	13	15	11	11
közlekedés és kommunikáció	8	10	12	13
egészség	6	6	9	11
szabadidő	8	4	6	7
Ausztria				
élelmiszer	42	32	24	20
lakás	9	11	16	18
lakásfelszerelés	11	9	7	8
közlekedés és kommunikáció	10	13	17	17
egészség	4	3	4	5
szabadidő	8	6	6	7
Svájc				
élelmiszer	...	32	29	27
lakás	...	18	20	20
lakásfelszerelés	...	8	6	5
közlekedés és kommunikáció	...	11	12	12
egészség	...	7	8	11
szabadidő	...	9	10	10
Írország				
élelmiszer	...	45	42	36
lakás	...	12	11	10
lakásfelszerelés	...	8	7	8
közlekedés és kommunikáció	...	10	13	13
egészség	...	3	3	4
szabadidő	...	8	9	11
Svédország				
élelmiszer	37	30	25	21
lakás	14	22	26	29
lakásfelszerelés	10	7	7	6
közlekedés és kommunikáció	14	14	14	17
egészség	4	2	2	3
szabadidő	7	9	10	9

3.2. táblázat folytatása

	1960	1970	1980	1990
Dánia				
élelmiszer	33	30	25	21
lakás	11	19	28	28
lakásfelszerelés	10	9	7	6
közlekedés és kommunikáció	12	15	15	16
egészség	...	2	2	2
szabadidő	...	8	9	10
Finnország				
élelmiszer	47	33	28	23
lakás	11	18	18	20
lakásfelszerelés	9	7	7	6
közlekedés és kommunikáció	7	15	17	17
egészség	4	3	2	5
szabadidő	6	6	8	11
Norvégia				
élelmiszer	36	33	27	26
lakás	12	14	16	20
lakásfelszerelés	12	9	...	7
közlekedés és kommunikáció	10	13	15	13
egészség	4	4	4	5
szabadidő	7	8	9	9
Olaszország				
élelmiszer	50	38	31	20
lakás	10	13	13	15
lakásfelszerelés	7	6	8	10
közlekedés és kommunikáció	10	11	13	12
egészség	5	4	4	7
szabadidő	7	...	7	9

Megjegyzések: Magyarország: a lakossági fogyasztás, mely magában foglalja a személyes fogyasztást és a természetben kapott társadalmi juttatásokat is; Nyugat-Európa: magánháztartások fogyasztása; eltérő időpontok: 1963, 1971, 1981, 1991; Egyesült Királyság: Nagy-Britannia; élelmiszer: élelmiszerek, italok, dohány; szabadidő Magyarország: oktatás, kultúra, sport, üdülés.

Forrás: Sabine Haustein: Westeuropäische Annäherungen durch Konsum seit 1945. In: Hartmut Kaelble-Jürgen Schriewer: *Gesellschaften im Vergleich*. Frankfurt/M.: Peter Lang, 1999, 375–380 (Nyugat-Európa). *A lakosság jövedelme és fogyasztása, 1960–1979*. Budapest: KSH, 1981, 64–65 (Magyarország 1960–1970); *A lakosság jövedelme és fogyasztása, 1970–1986*. Budapest: KSH, 1987, 72–73 (Magyarország 1980); *A lakosság fogyasztása, 1970–1990*. Budapest: KSH, 1993, 24–25 (Magyarország 1990).

A 20. század második felében tehát markánsan érvényesült Nyugat-Európában az úgynevezett Engel-törvény, mely szerint a jövedelmek emelkedésével csökken az élelmiszerre fordított kiadások aránya. E periódusban az élelmiszerek jövedelmi rugalmassága 0,5–0,7 között mozgott Nyugat-Európában, ami annyit jelentett, hogy egységnyi jövedelemnövekedés csupán az élelmiszerekre kiadott összegek 0,5–0,7 egységnyi emelkedését hozta magával. Mindazonáltal az élelmiszerek jelentőségét a költségek között árszínvonaluk és a fogyasztói szokások is befolyásolták. Írorszáiban például hagyományosan a családi büdzsének nagy hányadát fordították a szeszes italokra: 1970-ben 12%-os részesedésük kétszeresen meghaladta az utána következő Finnország és Egyesült Királyság arányát.²⁷² A lefelé irányuló trendhez nagyban hozzájárult az élelmiszerek árának viszonylagos csökkenése – a mezőgazdaság hatékonyságának növekedése és az olcsóbb import nyomán. Meg kell említeni, hogy az idők előrehaladtával az élelmiszerek ára egyre nagyobb mértékben tartalmazta a nem mezőgazdasági jellegű tevékenységek (szállítás, csomagolás) költségeit. E tendenciák nélkül az élelmiszerek még kisebb súlyt képviselnének a kiadások között.

Az átalakulások nem csupán az élelmiszerekre fordított kiadások arányait érintették. A 20. század során az élelmiszerfogyasztással összefüggő legfontosabb változás az alultápláltság megszűnése volt.²⁷³ A nem megfelelő kalóriabevitel még a századfordulón sem volt ritkaság. Antropometriai kutatásokból tudjuk, hogy az első világháború idején Nagy-Britanniában besorozott katonáknak csak 36%-a érte el a 167 cm-es magasságot és az 59 kg-os testsúlyt, ami elsősorban táplálkozási hiányosságokra volt visszavezethető. A két világháború közötti időszakban a súlyos munkanélküliség és más gazdasági nehézségek ellenére jelentősen javult a táplálkozás. A szigetországban az 1930-as években érte el a lakosság átlagos napi energiabevitele a 2500 kcal-t (10,5 MJ), mely szintnél a vitamin- és ásványianyag-hiányok többsége már megszűnt.²⁷⁴ A második világháború rontotta az élelmiszer-ellátást, de az első világháborútól eltérően ekkor Nagy-Britanniában – csakúgy mint Németországban és a legtöbb nyugat-európai hadviselő országban – az ellátás megőrzése jórészt sikeres volt, legalábbis ami a kalóriabevitelt illeti. Az elérhető élelmiszerek változatossága ugyan csökkent, s a hús és tej is ritkábbá vált az asztalokon, de a városi munkáscsaládok tagjainak energiafogyasztása a háborúval csak 2300 kcal-ra esett vissza, s 1944-ben ehhez képest még javult is az ellátás. Mindez a jegyrendszer bevezetésével vált lehetővé, ami a

²⁷² Deaton: *The Structure of Demand in Europe, 1920–1970*. 107.

²⁷³ Ben Fine–Michael Heasman–Judith Wright: *Consumption in the Age of Affluence: The World of Food*. London: Routledge, 1996.

²⁷⁴ D. J. Oddy: Food, drink and nutrition. In: F. M. L. Thompson (ed.): *The Cambridge Social History of Britain, 1750–1950*. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 276.

háborút követő években is fennmaradt, sőt azt a cukor és néhány más élelmiszer esetében csak 1953–1954-ben szüntették meg.²⁷⁵

Nyugat-Európában a század második felében folytatódott az élelmiszer-fogyasztás belső szerkezeti átalakulása: csökkent a kenyérfélék és a burgonya jelentősége a táplálkozásban, s nőtt a hús-, tej- és cukorfogyasztás. Mindez azonban semmit sem mond arról, hogy az élelmiszerek választéka, a feldolgozott, a márkás élelmiszerek aránya is rendkívül megemelkedett. A fogyasztás forrása már nem a saját termelés vagy az a piactér lett, ahol a termelők árulták saját portékájukat, hanem mindinkább nőtt a nagy üzletekben, előre csomagolva beszerzett áruk aránya, ahol az áruk származási helye gyakran már nem is volt megállapítható. Az étkezésben egyre nagyobb szerephez jutottak a munkahelyi éttermek, iskolai menzák és más vendéglátóhelyek. Ugyanakkor a háztartásokban is mind többször készítették az ebédet vagy a vacsorát üzletben vásárolt félkész- vagy készételekből.

A javuló életszínvonal nyomán a második világháború után nem az alacsony, hanem mindinkább a túlzott kalóriabevitel és cukor-, illetve zsírfogyasztás vált népegészségügyi problémává. Nyugat-Európában már az 1950-es években megjelentek az első híradások a jelenség káros hatásairól, mint az elhízás és a fogszúvasodás a gyermekek körében, vagy a szívkoszorúér-betegségek a felnőttek esetében. Ehhez társult az élvezeti cikkek, különösen a dohány és az alkohol fogyasztásának növekedése. Míg a dohányzás mindenhol, az alkohol különösen az észak- és a kelet-közép-európai társadalmakban okozott népegészségügyi problémákat.

Az agrárszektor javuló hatékonyságának fő forrását a gépesítés mellett a vegyszerek (műtrágyák, gyomirtó és növényvédő szerek, állatgyógyászati készítmények) alkalmazása jelentette. Utóbbiak széles körű elterjedése nemcsak környezeti veszélyeket hordozott (a talaj elszennyeződése, talajvíz nitrátosodása, élővizek károsodása), hanem a vegyszermaradványok a lakosság által fogyasztott élelmiszerekbe is bekerültek. Az élelmiszeripar tartósítási és marketingmódszerei – melyek célja a hosszú ideig raktározható és tetszetős termékek előállítása volt – gyakran szintén az élelmiszerek minőségének romlásához vezettek. A század végén ezekhez mint potenciális veszélyforrás a haszonnövények génmanipulációja is társult. E problémák eredményeként a táplálkozás a század végére ismét a társadalmi figyelem előterébe került. Tudományos kutatások sora foglalkozott az élelmiszerekben fellelhető káros vagy éppen hasznos anyagok kimutatásával. A média állandó témájává váltak az élelmiszerbotrányok, valamint a sokszor egymásnak is ellentmondó információk a megfelelő étkezésről.

²⁷⁵ Oddy: *Food, drink and nutrition*. 278.

Ruházat

A ruházkodásra költött jövedelemhányad már a két világháború között csökkent, s ez a trend tovább folytatódott a második világháború után is, különösképpen a leggazdagabb nyugat-európai országokban. Mindemellett a ruházatra fordított kiadások arányának szórása lényegesen nagyobb volt, mint az élelmiszereké. A második világháború után a legkisebb (8%) és a legnagyobb (18%) aránnyal rendelkező nyugat-európai ország közötti eltérés több mint kétszeres volt. Ez részben éghajlati okokra vezethető vissza: például az északi Norvégia és Svédország a sokat költők közé tartoztak. Emellett az is feltűnő, hogy bár a ruházkodásra idővel viszonylag kevesebbet fordítottak Nyugat-Európában, de a csökkenés nem volt olyan mértékű, mint az élelmiszerek esetében, s ez is jórészt az árak mérséklődésének következménye volt, amihez nagyban hozzájárult a szintetikus anyagok alkalmazása.²⁷⁶ Az 1990-es évek elején az EU-tagországok lakosai ruházkodásra jövedelmük átlagosan 7%-át fordították.²⁷⁷

A ruházkodás nem csupán fizikai szükségleteket elégít ki, hanem hagyományosan nagy – talán a fogyasztás minden más vetületénél fontosabb – jelentőséghez jut a társadalmi helyzet és társadalmi különbségek kifejezésében. Ez átvezet a divat területéhez, mely a ruházkodásban különösen nagy szerepet kap. A divatot, illetve annak változását – Simmel nyomán – gyakran annak tulajdonítják, hogy az alsóbb rétegek igyekeznek utánozni a felsőbb osztályok viseletét. Amikor azonban – így az érvelés – a vagyonosak stílusa már széles körben elterjedt, azok elfordulnak attól, s másiknak kezdenek hódolni, hogy megőrizték különállásukat. A divat így egyfajta imitáció, amely azonban betölti az inklúzió és a szegregáció funkcióját: összekapcsolja azokat a csoportortokat, akik követik a divatot, s kizárja azokat, akik nem. Ezáltal a divat hasonlóságot és laza szolidaritást is teremt a csoport tagjai között, anélkül hogy azoknak ez közvetlenül szándékuk lenne.

Az azonban, hogy a ruházkodás mit és milyen módon fejez ki, jelentős átalakuláson ment keresztül az utóbbi századokban, s ez a változás a 20. században is tartott. A 18. században Párizsban vagy Londonban az utcai ruházat alapján meg lehetett állapítani a lakosok társadalmi státuszát – elsősorban foglalkozását –, mivel a ruhák viselését szigorú szabályok határozták meg. Az öltözködésben a társadalmi csoportok szerinti rétegződés – legalábbis a közösségi tereken – nem engedett helyet az individuális szempontoknak. A polgári kultúra, az individualizmus terjedése azonban új szabályokat hozott az öltözködésben is: a ruha nem annyira viselőjének csoport-hovatartozását, hanem annak egyéniségét, egyedi jellegét kezdte hangsúlyozni. Sajátos módon a 19. században ez még inkább azt je-

²⁷⁶ Deaton: *The Structure of Demand in Europe, 1920–1970*. 113–114.

²⁷⁷ Eurostat: *Consumers in Europe. Facts and Figures. 1999–2004*. Luxembourg: Eurostat, 2005, 98.

lentette, hogy az emberek – legalábbis a középosztály tagjai – meglehetősen uniform módon kezdtek öltözködni. Egyrészt féltek attól, hogy a szokásos viselettől való eltérés rossz fényt vet jellemükre. Másrészt ez az öltözködési mód valóban a polgári individualizmust szolgálta: igényelte, hogy az egymással kapcsolatba került emberek kutassák a másik egyéniségét, hiszen a ruha nem sokat árult el viselőjéről.

A század során az individualizmus már sokkal közvetlenebbül kezdett érvényesülni az öltözködésben: bár a konvenciók nem tűntek el, azok kétségkívül gyengültek, s az egyéni stílus egyre nagyobb teret kapott a ruhák és kiegészítőik kiválasztása során.²⁷⁸ Ez az átalakulási folyamat már a század első évtizedeiben is érződött. A társadalmi hierarchia továbbra is szerepet kapott az öltözködésben. Az utcán viselt ruházat stílusa, s különösen minősége továbbra is demonstrálta tulajdonosa hovatartozását – ha szűk foglalkozási csoportját nem is, de osztály- vagy réteghelyzetét többnyire igen. A század végére azonban az lett e folyamat eredménye, hogy már az osztályhelyzetet sem lehetett a korábbi egyértelműséggel azonosítani a ruházat alapján. Nem csupán a ruhák, hanem más áruk és szimbolikus javak gyors változása miatt nehezebben lehetett ezeket társadalmi státuszhoz kötni, különösen a fiatalok esetében.

A társadalmi hovatartozás demonstrálása nem egyszerűen a kedvező jövedelmi helyzet világ elé tárását jelenti. A ruházkodás emellett egy sor mást is kifejez. Mint egy brit szociológus megfogalmazta, a ruházat elárulja, hogy viselője a férfias–nőies, elitista–demokrata, vagyonos–szegény, érzéki–szemérmes, fiatal–idős és hasonló ellentétpárok mentén hol helyezkedik el. Sőt, a ruházat arról is szolgáltat információkat, hogy viselője milyennek kívánja láttatni magát. Utóbbi momentum arra is utal, hogy a társadalmi helyzet, illetve hovatartozás demonstrálása nem az egyetlen társadalmi funkciója a ruházkodásnak a 20. századi ipari társadalmakban. A ruha – mint általában a fogyasztás – emellett adott esetben arra is szolgál, hogy viselője identitást merítsen belőle. Jól mutatja ezt a farmer (*blue jeans*) elterjedése. Az eredetileg Amerikából származó ruhadarab az 1960-as években Nyugat-Európában viselője viszonylagos szegénységét volt hivatott mutatni, hiszen ekkoriban a jobbmódúak nem hordták azt. Ennek egyben politikai üzenete volt, hiszen egalitárius értékeket képviselt az elitistával szemben. Az ilyen típusú jelentések viszonylag gyors változásának jeleként csak 1987-ig kellett várni arra, hogy Karl Lagerfeld a Chanel cég számára megtervezze farmeranyagból készült méregdrága ruháit, amivel megindult a farmer mint ruhaviselet tartalmának átértelmezése.²⁷⁹

²⁷⁸ Peter Corrigan: *The Sociology of Consumption*. London: Sage, 1997, 161.

²⁷⁹ Corrigan: *The Sociology of Consumption*. 168.

Lakás

A lakásra fordított kiadások aránya nőtt a 20. század során Nyugat-Európában, aminek fő oka az volt, hogy a lakások árszínvonal-növekedése meghaladta az átlagot. Ebben közrejátszott a 20. században Nyugat-Európa-szerte – de legalábbis a gazdaságilag dinamikus régiókban – szinte folyamatosan tapasztalható lakáshiány. Ennek gyökerei egészen az ipari forradalomig nyúlnak vissza, amikor az urbanizáció felgyorsulásával olyan igény keletkezett a városi lakások iránt, amelyet nem tudtak kielégíteni. A 20. században a legtöbb országban állami segítséggel próbálták javítani a lakásviszonyokat. A kormányok különböző pénzügyi kedvezményeket nyújtottak a lakások építéséhez: például az Egyesült Királyságban az 1920-as években az 1,5 millió új lakás kétharmada állami segítséggel épült, de az állam egyenesen közvetlen megrendelőként is fellépett, mint szintén az Egyesült Királyságban a második világháború után tette azt. Emellett az ezen a területen nem kielégítően működő piaci viszonyokba való központi beavatkozásnak más módszerei is láthatóak: maximálták a lakbéreket, megteremtették a törvényi kereteket lakásépítő szövetkezetek alakításához, stb.²⁸⁰ Az állami közreműködés is hozzájárult ahhoz, hogy a lakásépítés már az 1920-as években is több országban tekintélyes méreteket öltött: Hollandiában az évtized második felében 1000 lakosonként évente 6,3 lakás, míg Finnországban 6,6 lakás épült. Igaz, Olaszországban csak évi 0,7 új lakás jutott ugyanennyi lakosra. A legtöbb országban a világgazdasági válság sem hozott visszaesést ezen a téren. A második világháború után tovább nőtt a lakásépítési kedv. Az e célra fordított összegek gyakran elérték a GDP 6–7%-át, s az 1000 lakosonként évente felépített lakások száma a 10-et. A lakásépítés különösen az 1970-es és 1980-as években vett nagy lendületet.

A közösségi erőfeszítések azonban csak fékeztek, de nem ellensúlyozták a háztartások lakásokra költött kiadási hányadának növekedését. Különösen szembetűnő a lakásra/lakbérre fordított kiadások arányának megemelkedése az 1960 utáni három évtizedben, amikor Ausztriában, Franciaországban, Finnországban, Svédországban kétszeresére, Dániában közel háromszorosára nőttek az ilyen tételek. A lakások egyre tágasabbak lettek, s a családszerkezet változásai következtében mind többen éltek egyedül. Az egy lakosra jutó lakás- és energiaköltségek önmagában emiatt is nőttek, ráadásul az 1970-es évektől az energiaárak egyébként is az átlagot meghaladóan emelkedtek.

A 20. század folyamán nemcsak a lakásállomány bővült, hanem a lakások minősége és felszereltsége is javult, ami szintén növelte a költségeket. A minőség egyes – például esztétikai – aspektusai nehezen megragadhatók, más vonatkozásai azonban jobban nyomon követhetők: az alapterület változása, a villanyárammal, vezetékes ivóvízzel és fürdőszobával való ellátottság ilyen jellemzők lehetnek

²⁸⁰ Deaton: *The Structure of Demand in Europe, 1920–1970*. 115–117.

(3.3. táblázat). A lakások zsúfoltsága folyamatosan csökkent. Az egy helyiségre jutó lakók száma például Ausztriában 1939 és 1970 között 1,9-ről 0,9-re esett, s hasonló javulás következett be Görögországban, ami mutatja, hogy a gazdaságilag kevésbé fejlett országokban is jelentősen előrehaladt ez a folyamat. Ezt nemcsak az életszínvonal javulása tette lehetővé, hanem a családoknak az intimitás, az elkülönülés iránti növekvő igénye is fontos ösztönzője volt. Mindazonáltal a század végén Németországban, Franciaországban, Svédországban, az Egyesült Királyságban továbbra is lényegesen nagyobb lakótér jutott egy személyre, mint az ezen a téren lemaradt Romániában, Lengyelországban vagy Jugoszláviában. A két világháború között Európa-szerte a villanyáram bevezetése volt az egyik lakáspolitikai prioritás, s néhány országban az elektromosság a század közepére lényegében mindenkihez elért: a második világháború után Svédországban a lakások 94%-a, Belgiumban 95%-a, Németországban 98%-a volt villamosítva. Ugyanekkor azonban Görögországban még csupán a lakások mintegy 15%-ában lehetett elektromos készüléket működtetni. Görögország mellett Portugália és a balkáni országok voltak azok, ahol még 1960 körül is csak a háztartások mintegy fele rendelkezett villanyárammal. A vezetékes ivóvízzel és fürdőszobával való ellátottság növekedése ugyancsak a lakások kényelmi szintjének javulását jelzi. A vízvezetékek kiépítése már a század első felében is nagy ütemben folyt, és Svédországban, Hollandiában és az Egyesült Királyságban a század közepére elérte a 80–90%-os szintet. A fürdőszobák azonban csak a második világháború után váltak a lakások magától értetődő tartozékává még ezekben a társadalmakban is (3.3. táblázat).

A század elején a munkaadó által biztosított bérlakás nagy jelentőségű lakhatási forma volt, különösen azokban az országokban, ahol az ipari és mezőgazdasági bér munka számított a domináns típusnak. Ez a lakásforma fennmaradt a század során mindvégig, de fontossága meredeken csökkent már a két világháború között is. Szintén visszaszorultak az egyéb üzleti alapú magánbérlakások, ellenben mind jelentősebbé váltak az állami vagy kommunális bérlakások, s a második világháború után a legtöbb országban nagyban nőtt a saját tulajdonú lakásban élők aránya is.²⁸¹ Az ezredfordulón Nyugat-Európában átlagosan a háztartások kétharmada saját lakástulajdonnal rendelkezett. Így ekkor már csak Németországban voltak a bérlakások többségben a lakásállományon belül.²⁸² A bérlakások visszaszorulása többnyire lassú folyamat volt, de Nagy-Britanniában az 1980-as években átfogó program indult a kommunális bérlakások privatizációjára. A megmaradt bérlők számára is javult a lakhatás biztonsága, mivel a háború utáni időszakban széles körű bérlővédelmi szabályokat hoztak: különösen a felmondás számukra előnyös szabályozása volt kiemelkedő ebből a szempontból.

²⁸¹ M. J. Daunton: Housing. In: Thompson (ed.): *The Cambridge Social History of Britain, 1950–1950*. 219.

²⁸² Eurostat: *Consumers in Europe. Facts and Figures. 1999–2004*. Luxembourg: Eurostat, 2004, 112–113.

3.3. táblázat. Lakások felszereltsége Magyarországon és nyugat-európai országokban, 1950–1990 (ellátottság az összes lakás százalékában)

	1950		1990	
	vízvezeték	fürdőszoba	vízvezeték	fürdőszoba
Magyarország	23,5	16,0	83,6	74,7
Egyesült Királyság	81,4	62,4	...	99,5
Franciaország	58,4	10,4	99,7	92,4
Hollandia	89,6	26,8	100,0	94,4
Belgium	48,5	8,4	99,6	87,7
Ausztria	34,2	10,6	98,7	90,4
Svédország	90,0	61,0	100,0	...
Dánia	63,7	39,6	97,5	90,0
Finnország	25,2	24,8	95,3	87,7
Norvégia	65,3	16,2	...	95,8
Olaszország	35,9	10,7	...	...

Megjegyzések: Eltérő időpontok: Egyesült Királyság 1951 (vízvezeték), Franciaország 1954, Hollandia 1956, 1989, Belgium 1947, 1991, Ausztria 1951, Svédország 1960, 1993, Dánia 1955, 1991, Olaszország 1951, Magyarország 1960; Egyesült Királyság 1951: Nagy-Britannia; Hollandia 1956 és Norvégia 1950: vízvezeték a lakásban vagy azon kívül; Dánia 1955: a vízvezetékek esetében falusi adat; Finnország 1950: vízvezeték a lakásban vagy azon kívül; külön épületben lévő szaunákkal együtt, városi adat; Norvégia 1950: falusi lakások.

Forrás: United Nations: *Annual Bulletin of Housing and Building Statistics for Europe*. 1961. Genéve: Economic Commission for Europe, 1962, 8–11 (Nyugat-Európa 1950, Magyarország 1960); United Nations: *Annual Bulletin of Housing and Building Statistics for Europe and North America*. 1996. New York–Genéve: Economic Commission for Europe, 1997, 28–29 (Nyugat-Európa 1990); *Lakásstatistikai Évkönyv*. Budapest: KSH, 1991, 158 (Magyarország 1990).

Tartós fogyasztási cikkek

A tartós fogyasztási cikkek csoportja igen sokszínű, hiszen ide tartozik például a rádiókészülék és az annak akár ezerszeresébe kerülő személygépkocsi is. A nyugat-európai országok fogyasztási szerkezetében e cikkek aránya folyamatosan nőtt a vizsgált periódusban, ami e javak nagy keresleti rugalmasságára vezethető vissza. E kategóriában ugyanakkor komoly belső változások mentek végbe: bővült az idetartozó javak köre, de ezzel párhuzamosan szerkezeti eltolódásokat is láthatunk. A bútorok, szőnyegek, fűtő- és főzőberendezések már régóta fontos kiadási tételt jelentettek, s ezeket megváltozott formában máig vásárolják a háztartások. Ugyanakkor a vizsgált periódus elején például alig volt jelen a kiadások között az említett gépkocsi, míg a korszak végén – a kiadásokat tekintve – a legfontosabb cikké vált. Más tartós fogyasztási cikkek is a század során jelentek meg: pl. rádió, televízió, mosógép, számítógép, hűtőszekrény. E termékek térhódítása gyakran sajátos minta szerint történt: megjelenésük után egy ideig lassan terjedtek, majd megismerésük, valamint a műszaki fejlődés és a tömegtermelés

következtében relatíve csökkenő árak miatt felgyorsult előretörésük, egészen addig, amíg a piac megközelítette a telítettségi szintet, s ekkor ismét lelassult a további terjedés. A folyamat hossza a különböző termékek esetében eltérő lehetett. Nagyban függött a fogyasztási cikk értékétől, de megfigyelhető az is, hogy az új termékek esetében mind rövidebb idő telt el azok megjelenése, illetve a piac telítődése között. A rádiónál és a telefonnál ez például négy-öt évtizedet vagy még többet vett igénybe (3.4. és 3.5. táblázat), a televízó esetében csupán két-három évtizedet. A számítógép egy-két évtized alatt jutott el a háztartások többségébe, a DVD-lejátszó és a mobiltelefon pedig ennél is rövidebb idő alatt futották be ezt a pályát (3.6. táblázat).

3.4. táblázat. Rádiókészülékek száma Magyarországon és Nyugat-Európában, 1930–1970 (készülék/1000 lakos)

	1930	1940	1950	1960	1970
Magyarország	35	46	66	222	245
Egyesült Királyság	81	182	244	289	338
Franciaország	33	114	165	241	313
Hollandia	54	129	195	272	247
Belgium	74	135	179	289	352
Németország/NSZK	50	172	180	287	324
Ausztria	76	101	190	279	290
Svájc	26	131	221	270	295
Írország	9	51	100	174	200
Svédország	78	196	307	367	366
Dánia	96	178	283	332	307
Norvégia	30	125	241	285	307
Finnország	31	81	180	276	388
Olaszország	5	23	68	162	219

Megjegyzések: Olaszország 1940: az engedélyek száma; egy engedély több készüléket is takarhat; eltérő időpontok: Egyesült Királyság 1931; Franciaország 1933, 1968; Hollandia 1968; Belgium 1934; Ausztria 1933, 1971; Írország 1971; Svédország 1969; Olaszország 1931, 1971; Magyarország 1938, 1979.

Forrás: Göran Therborn: *European Modernity and Beyond*. London: Sage, 1996, 141 (Nyugat-Európa 1938–1960); saját számítások: Brian R. Mitchell: *European Historical Statistics, 1750–1975*. London: Macmillan, 1980, 700 (Ausztria 1933, 1971, Belgium 1934, 1970, Dánia 1930, 1970, Finnország 1930, 1970, Franciaország 1933, 1968), 701. (Németország 1930, 1970, Írország 1930, 1970, Olaszország 1931, 1971), 702 (Hollandia 1930, 1968, Norvégia 1930, 1970), 703 (Egyesült Királyság 1931, 1970, Svédország 1930, 1969, Svájc 1930, 1970); Rudolf Andorka-István Harcsa: *Modernization in Hungary in the long and short run measured by social indicators*. Budapest: University of Economics, 1988, 265 (Magyarország 1925–1975).

3.5. táblázat. Telefonsűrűség Nyugat-Európában és Magyarországon, 1920–1990
(telefonkészülékek száma/1000 lakos)

	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Magyarország	6	12	19	13	48	80	118	178
Németország/NSZK	29	50	53	43	104	225	464	671
Egyesült Királyság	22	41	67	102	149	251	477	434
Franciaország	12	26	39	56	91	172	459	482
Hollandia	22	36	52	69	132	260	581	462
Belgium	8	32	51	76	119	211	369	546
Ausztria	19	22	42	56	93	193	401	589
Svájc	36	68	110	184	298	482	727	905
Írország	...	...	15	25	52	104	187	297
Svédország	65	83	134	215	339	557	796	681
Dánia	80	98	117	154	224	342	641	972
Finnország	7	34	50	78	137	257	496	530
Norvégia	49	68	83	135	195	294	460	502
Olaszország	3	10	15	24	68	174	337	555

Megjegyzések: Egyesült Királyság, Franciaország, Hollandia, Svédország, Finnország, Norvégia 1990: főállomások száma; eltérő időpontok: Magyarország és Nyugat-Európa 1929, 1969, 1949.

Forrás: Wolfram Fischer (Hrsg.): *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. Bd. 6. Stuttgart: Klett-Cotta, 1987. 150 (1920–1970). United Nations: *Statistical Yearbook 1990/1991*. New York: United Nations, 1993, 721 (1980–1990); Hartmut Kaelble: *Europäische Besonderheiten des Massenkonsums*. In: Hannes Siegrist–Hartmut Kaelble–Jürgen Kocka (Hrsg.): *Europäische Konsumgeschichte*. Frankfurt/M.: Campus, 1996, 199 (Nyugat-Európa és Magyarország 1914).

A gépkocsit és a televíziót gyakran tekintik a 20. század két legfontosabb újonnan megjelent fogyasztási cikkének, már csak azért is, mert mindkettő alapvetően átalakította az életformát, s további termékek és szolgáltatások iránt teremtett keresletet. Mint jeleztük, a gépkocsi és az üzemeltetésével összefüggő kiadások a fogyasztási szerkezet egyik legfontosabb tételévé váltak a 20. század végére, míg a televízió és a nyomában idővel megjelenő termékek használata az információáramlást és a szórakozási szokásokat befolyásolta alapvetően. E két termék terjedésére vonatkozóan a kezdetektől jó forrásokkal rendelkezünk (3.6. és 3.7. táblázat). A gépkocsi ugyan már az első világháború előtt megjelent Európában, de 1914-ben még a motorizációban élenjáró Franciaországban és Nagy-Britanniában is csak 3 jármű jutott ezer lakosra. Az 1920-as években négy-ötszörösére nőtt a járműállomány, s a további terjedést a válság csupán lelassította, de nem akadályozta meg. A legkorábban induló Franciaország és Nagy-Britannia a világháborúk közötti időszakban is megőrizte első helyét, de ekkor már Németország és a skandináv országok is kezdtek felzárkózni. A gépkocsi tömeges elterjedése a második világháború után következett be, amikor egyrészt a reáljövedelmek

3.6. táblázat. Televíziókészülékek száma Magyarországon és Nyugat-Európában, 1950–1999 (készülék/1000 lakos)

	1950	1955	1960	1965	1970	1980	1990	1999
Magyarország	–	0,05	10	82	171	258	409	448
Egyesült Királyság	11	105,00	211	248	293	404	434	652
Franciaország	–	6,00	41	131	201	279	402	623
Hollandia	–	7,00	69	172	223	296	485	600
Belgium	–	8,00	68	163	216	298	447	523
Írország	–	–	17	89	172	241	271	406
Németország/NSZK	–	5,00	83	200	272	337	506	580
Ausztria	–	0,20	27	98	192	296	328	516
Svájc	–	2,00	24	104	203	361	406	518
Svédország	–	1,00	156	270	312	381	471	531
Dánia	–	2,00	119	228	266	362	528	621
Norvégia	–	–	13	131	220	292	423	648
Finnország	–	0,02	21	159	221	322	488	643
Olaszország	–	4,00	43	117	181	234	423	488

Megjegyzések: Eltérő időpontok: Franciaország 1969; Hollandia 1969, Írország 1982, Nyugat-Európa 1989; 1980: engedélyek száma (a készülékek száma a nyugat-európai országokban lényegesen magasabb lehet), kivéve Egyesült Királyság és Svájc (itt készülékek száma).

Forrás: A. S. Deaton: The Structure of Demand in Europe, 1920–1970. In: Carlo M. Cipolla (ed.): *The Fontana Economic History of Europe. The Twentieth Century. Part One*. Glasgow: Fontana, 1976, 125 (Nyugat-Európa 1950–1970); Eurostat: *Basic Statistics of the Community*. Luxembourg: Eurostat, 1992, 295 (Nyugat-Európa 1989); Rudolf Andorka-István Harcsa: *Modernization in Hungary in the long and short run measured by social indicators*. Budapest: University of Economics, 1988, 265 (Magyarország 1960–1980); Albert Carreras: The twentieth century – from break with the past to prosperity: growth and transformation of the economy. In: Antonio Di Vittorio (ed.): *An Economic History of Europe: From Expansion to Development*. Oxford: Oxford University Press, 2006, 253 (Magyarország és Nyugat-Európa 1999).

jelentősen emelkedtek, másrészt pedig a tömegtermelésre való áttérés nyomán a termék relatív ára csökkent. 1970-re már több országban átlagosan minden háztartásra jutott egy autó, 1980-ra pedig – Írország kivételével – minden nyugat-európai országban ez volt a helyzet. Ettől kezdve a terjedés üteme lelassult, de nem teljesen állt meg. A televízió – és korábban a rádió – terjedése annyiban sajátos utat követett, hogy a készülék működtetése erősen függött a műsorszórás fejlődésétől. Az első televíziós adásokat – mint később erről még lesz szó – már a második világháború előtt sugározták az Egyesült Királyságban és Németországban, de a háború félbeszakította a televíziózás térhódítását. A háború után az Egyesült Királyságban gyorsan, 1946-ban újakezdték az adásokat, s ebben az országban 1950-ben már minden századik, 1955-ben pedig minden tizedik lakosra jutott egy készülék. A többi nyugat-európai országban 1952-ben kezdődött a rendszeres műsorszórás, de aztán az 1950-es évek második felében robbanásszerűen terjedt

3.7. táblázat. Személygépkocsi-sűrűség Magyarországon és Nyugat-Európában, 1910–2000 (személygépkocsi száma/1000 lakos)

	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000
Magyarország	...	0,1	1	2	1	3	23	87	187	232
Németország/ NSZK	1,0	1,0	7	20	7	81	227	369	436	475
Egyesült Királyság	3,0	7,0	21	43	42	105	209	268	353	425
Franciaország	3,0	5,0	23	46	37	121	252	345	416	503
Hollandia	...	3,0	8	11	11	45	192	292	368	409
Belgium	...	4,0	11	18	26	82	213	312	393	456
Ausztria	0,4	1,0	3	5	6	57	162	285	394	511
Svájc	1,0	2,0	14	19	27	95	221	340	457	492
Írország	...	...	10	18	24	62	134	203	235	348
Svédország	...	4,0	16	29	28	160	285	346	419	450
Dánia	1,0	5,0	20	31	26	89	218	278	320	347
Finnország	...	1,0	7	8	6	41	152	246	380	412
Norvégia	0,4	1,0	7	19	18	63	193	292	354	412
Olaszország	1,0	1,0	4	7	6	40	192	309	456	572

Megjegyzések: Eltérő időpontok: Magyarország és Nyugat-Európa 1914, 1922, 1929, 1939, 1949, 1979, 1990 körül, 1999.

Forrás: Wolfram Fischer (Hrsg.): *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. Bd. 6. Stuttgart: Klett-Cotta, 1987, 143 (Nyugat-Európa és Magyarország 1914, 1929, 1939, 1949, Nyugat-Európa 1979, Ausztria, Svájc, Norvégia, Finnország 1919); A. S. Deaton: *The Structure of Demand in Europe, 1920–1970*. In: Carlo M. Cipolla (ed.): *The Fontana Economic History of Europe. The Twentieth Century*. Part One. Glasgow: Collins/Fontana Books, 1976, 124 (Nyugat-Európa 1922, 1960, 1970); Wolfram Fischer (Hrsg.): *Lebensstandard und Wirtschaftssysteme*. Frankfurt/M.: Fritz Knapp Verlag, 1995, 224 (1990 körül); Rudolf Andorka-István Harcsa: *Modernization in Hungary in the long and short run measured by social indicators*. Budapest: University of Economics, 1988 (Magyarország 1960–1980);

http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/tabl17_04_24i.html (Magyarország és Nyugat-Európa 1999).

a televíziózás. Svédországban például 1955-ben még ezer lakosra csak egy készülék jutott, 1960-ban pedig már 156 darab. Néhány éves késéssel a többi ország is követte az élenjáró briteket és skandinávokat, s az 1970-es évek közepére már szinte minden háztartás rendelkezett televízióval Nyugat-Európában (3.6. és 3.7. táblázat). A televízió terjedése – mint említettük – azért is fontos fejlemény, mert idővel elősegítette más termékek és szórakozási formák meghonosodását, mint a video- és DVD-lejátszók.

A kiadási tételek arányainak változása mindenekelőtt a keresleti rugalmasság eltéréseire és az árszínvonal változásaira vezethető vissza. Az élelmiszerek fogyasztása – mint erre már utaltunk – igen rugalmatlan, vagyis a fogyasztás mennyisége alig változik az idők során, ami a reáljövedelmek emelkedésével viszsza-szorítja arányát a kiadási tételek között. Ezzel szemben a tartós fogyasztási cikkek, s különösen a szolgáltatások iránti kereslet gyakorlatilag kielégíthetetlen, ami

folyamatosan növeli részarányukat a háztartások kiadásai között. Közrejátszott a leírt fejlődésben az is, hogy a lakbérek, a szolgáltatások relatív árai megemelkedtek. A lakbérek esetében egyrészt az ingatlanok viszonylagos szűkossége, a lakások immobilitása okozta ezt, a szolgáltatásoknál pedig az, hogy e szektorban a termelékenység növelésének – és az olcsóbb importnak – kisebb volt a lehetősége, mint a mezőgazdaságban vagy az iparban.

3.1.3. Minőségi tényezők

A fogyasztás szintjének növekedése és szerkezeti változásai fontos vonásait jelentik a fogyasztás 20. századi átalakulásának. Ezek mellett azonban nem hagyhatók figyelmen kívül a minőségi jellemzők sem, melyek mindenekelőtt a fogyasztók választási lehetőségeivel függnek össze.²⁸³ A fogyasztók szabadsága abban az esetben garantált, ha a világ különböző részein előállított áruk és szolgáltatások szabadon hozzáférhetők, s ha a vásárlók ezek közül korlátozások nélkül választhatnak. Mivel a fogyasztók külföldön is vásárolnak – főként turistaként szolgáltatásokat –, a szabad utazás és a valuta átválthatósága ugyancsak szükséges a teljes fogyasztói autonómiához. A gazdag választékot John Brewer a tömegfogyasztói társadalmak kialakulása szempontjából is az egyik legfontosabb tényezőnek tartja, nem csupán a létfontosságú, hanem a „szükségletek” mellett inkább a „kívánságokat” kielégítő termékek esetében is.²⁸⁴ A fogyasztói társadalom létrejötté szempontjából szintén alapvető jelentőségű folyamat volt a munkával töltött idő csökkenése és a szabadidő mennyiségének növekedése.

A nyugat-európai országokban már a két világháború között is magas szinten érvényesültek a fogyasztás ezen minőségi követelményei. Mindazonáltal az első világháborút követően az útlevelek bevezetésével az utazás némileg nehezebbé vált, s a gazdasági válság nyomán több országban valutáris korlátozásokat vezettek be, melyek valamelyest csökkentették a fogyasztók szabad választási lehetőségeit. Nem csupán a háború alatt, hanem azt követően évekig jegyrendszer működött a hadviselő országokban, különösen az alapvető élelmiszerek esetében. Ezek a gazdasági korlátozások az 1950-es évek elejéig fokozatosan megszűntek Nyugat-Európában, s így a fogyasztók választási szabadsága előtt nem álltak többé ilyen akadályok. Kétségtelen az is, hogy a vásárlóerő nagymértékű növekedésével és a kereskedelem bővülésével az elérhető javak és szolgáltatások köre

²⁸³ Erre lásd Consumption Trends and Prospects in Selected ECE Countries. In: Consumption patterns in the ECE-region: Long-Term Trends and Policy Issues. *Economic Bulletin for Europe*, vol. 39 (1987) no. 2. 284.

²⁸⁴ John Brewer: Was können wir aus der Geschichte der frühen Neuzeit für die moderne Konsumgeschichte lernen? In: Hannes Siegrist–Hartmut Kaelble–Jürgen Kocka (Hrsg.): *Europäische Konsumgeschichte*. Frankfurt/M.: Campus, 1997, 52–53.

jelentősen bővült az 1960-as évektől Nyugat-Európában. Ezen a téren azonban helyénvalóbbnak tűnik – a háborúk időszakától eltekintve – a folytonosságot hangsúlyozni a század folyamán.

A magán- és a közösségi fogyasztás egyaránt hordoz előnyöket a fogyasztás minősége szempontjából. Bizonyos áruk és szolgáltatások a magángazdaság keretei között hatékonyabban állíthatók elő, mint az állami szektorban. Ugyanakkor azonban kétségtelen az is, hogy egy sor területen – közigazgatás, közbiztonság, oktatás, környezetvédelem, társadalombiztosítás, infrastruktúra stb. – az államnak fontos feladatai vannak. Ráadásul a közösségi fogyasztás egyes részei valójában beruházásnak is tekinthetők – például az oktatás, egészségügy kiadásai –, amelyek meghatározzák a hosszú távú növekedési és így fogyasztási lehetőségeket is.

Korábban már áttekintettük a közösségi fogyasztás alakulását a 20. század során, s erről informál a *2.12. táblázat* is. Ennek alapján nyilvánvaló, hogy a közösségi fogyasztás optimális aránya ugyan nehezen számszerűsíthető, de a nyugat-európai országokban az állam mind nagyobb részét használta fel a nemzeti terméknek a vizsgált periódusban. Ez összefügg azzal a ténnyel, hogy a magánfogyasztás egy részéhez szükséges a jól működő infrastruktúra, s ez közösségi beruházások mellett közösségi kiadásokat, azaz közösségi fogyasztást kíván meg. Kézenfekvő példa erre a személygépkocsi, amelyet magánszemélyek vásárolnak és tartanak üzemben, de a gépkocsik használati értéke akkor nagy, ha kiterjedt és jól karbantartott úthálózat áll rendelkezésre. Összességében tehát minden számszerűsítési nehézség ellenére nyilvánvaló a fentiek alapján, hogy sem a túl alacsony, sem a túl magas magán-, illetve közfogyasztás nem előnyös a fogyasztás minősége, illetve az életminőség szempontjából, s emleget az optimum történetileg is változik.

A fogyasztók megfelelő tájékoztatása és védelme szintén fontos része a fogyasztás magas minőségének. Bár a fogyasztóvédelem csak kiegészítheti és nem pótolhatja a piaci mechanizmusokat, a versenyt, a második világháború után a fejlett piacgazdaságok egyre nagyobb figyelmet fordítottak olyan törvények megalkotására és olyan intézmények létrehozására, amelyek a piac nem megfelelő működését, illetve diszfunkcióit voltak hivatottak ellensúlyozni. A piacon elérhető árukról való informálás ugyan mindenekelőtt a gyártók és a kereskedők felelőssége és érdeke, de a megbízható tájékozódás feltételezi a fogyasztóvédelmi politika közreműködését is olyan intézményeken keresztül, mint a független minőség-ellenőrző intézetek, fogyasztóvédelmi folyóiratok, címkézési előírások, minőséget tanúsító nyilatkozatok. A fogyasztóvédelem lehetőséget kíván adni az áruk és szolgáltatások fogyasztásának kockázataival kapcsolatos információk megszerzésére is, s elhárítani a fogyasztókat érintő esetleges veszélyeket biztonsági előírásokkal és azok

szankcionálásával.²⁸⁵ Szintén nagy és növekvő szerephez jutottak ebből a szempontból a civil kezdeményezések, mint nyomáscsoportok, például az élelmiszerek biztonságával kapcsolatos kampányok szervezésével, még akkor is, ha ezek hatékonysága igen változó volt.²⁸⁶ Idővel az EU aktív szerepet vállalt a tagországok fogyasztóvédelmi intézkedéseinek fejlesztésében és összehangolásában.

Tömegtermelés és kommercializáció

A 20. század során az áruk és szolgáltatások átalakulásának karakteres eleme volt a nagy sorozatban előállított termékek térhódítása.²⁸⁷ Mindez összefüggött a gyáripár már jóval korábban megkezdődött előretörésével, amely kiszorította a kis, kézműves technológiát alkalmazó műhelyeket. A fazekasmester által előállított edények vagy az asztalosnál gyártott bútorok többé-kevésbé egyedi darabok voltak – már csak azért is, mert gyakran a vásárló megrendelésére készültek –, s magukon viselték a helyi ipari és művészeti hagyományok nyomait. A kerámia-üzemekből és bútorgyárakból ellenben olyan tömegárúk kerültek ki, amelyeknél eltűntek az ilyen sajátosságok. A gyártás standardizált, gyakran egyenesen nemzeti szinten szabványosított módon történt, s így csupán korlátozott eltérések voltak lehetségesek. Nemcsak az iparban, hanem a kereskedelem és a szolgáltatások terén is előrehaladt a már az előző században megindult standardizáció: például a kereskedők, bankok és fodrászok nyitvatartási időt határoztak meg, noha korábban gyakran a vevők egyedi igényeihez igazították a nyitást és zárást.

A tömegtermeléssel szorosan összefüggő tendencia volt a fogyasztás kommercializációja is. A kereskedelmet hagyományosan a kis, családi üzletek uralták, melyekben a közelben lakók napi szükségleteikre vásároltak. A kereskedelem és a fogyasztói kultúra átalakulásának fontos állomása volt az áruházak megjelenése, mely a 19. század közepére esett, de széles körű elterjedésük és az általuk kialakított új kereskedelmi szemlélet térhódítása jórészt a 20. században következett be. Az áruházak nem csupán hatékonyabb eladási szervezetet jelentettek, azaz több árut tudtak értékesíteni, hanem az áruházak nyomán – mint Michael B. Miller a párizsi Bon Marché példáján bemutatta – a vásárlás egy merőben újfajta tevékenységgé vált.²⁸⁸ Míg a kereskedelem hagyományos rendszerében az üzle-

²⁸⁵ Consumption Trends and Prospects in Selected ECE Countries. In: Consumption patterns in the ECE-region: Long-Term Trends and Policy Issues. *Economic Bulletin for Europe*, vol. 39 (1987) no. 2. 285.

²⁸⁶ Ben Fine–Michael Heasman–Judith Wright: *Consumption in the Age of Affluence. The World of Food*. London–New York: Routledge, 1996, 273–275.

²⁸⁷ Heinz-Gerhard Haupt: *Konsum und Handel: Europa im 19. und 20. Jahrhundert*. Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 2003, 118.

²⁸⁸ Michael B. Miller: *The Bon Marché: Bourgeois Culture and the Department Store, 1869-1920*. Princeton: Princeton University Press, 1981, 21–22.

teket a nagyfokú specializáció jellemezte, addig a 19. század közepétől terjedő áruházak a termékek széles körét forgalmazták. Az árak rögzítettek voltak, alkura nem volt lehetőség, ami kiszámíthatóbbá tette az üzletmenetet, de a vásárlás is tervezhetőbbé vált. Ugyanakkor rendszeresen árendedményes időszakokat hirdettek bizonyos termékekre, az árakra is kiterjedő, más hasonló üzletekkel folytatott verseny részeként. A belépőnek nem volt semmiféle kötelezettsége a vásárlásra, szabadon lehetett csupán nézelődni is. Több történész egyenesen úgy véli, hogy a nagyáruház segített a középosztály számára kulturális identitásának kialakításában is: az lett középosztályi, aki bizonyos áruházakban, bizonyos termékeket vásárolt. Sőt, a már említett Michael B. Miller azt is feltételezi, hogy a nem polgári rétegeket is segített integrálni a fogyasztói társadalomba.²⁸⁹ Utóbbi elképzelés nem talált egyöntetű támogatásra, elsősorban azért, mert legfeljebb egyes időszakokban és egyes áruházak testesíthették meg ezt a középosztályi ideált, s a 20. század nagy részében ez már semmiképpen sem volt így. Amikor az alsóbb rétegek is az áruházak törzsközönségévé váltak – Nyugat-Európában a 20. század közepe után – akkor már az áruházak is meglehetősen rétegzettek voltak.²⁹⁰

Mint az áruházak terjedése is jelezte, a kereskedelem 20. századi átalakulásának fontos tendenciája volt a koncentráció, a kisebb családi kereskedelmi vállalkozások kiszorulása a piacról. Ez a folyamat az 1970-es évektől vett újabb lendületet. A kereskedelem jellemző új üzlettípusát ekkor az Európában csak a második világháború után terjedő önkiszolgálásra épülő bevásárlóközpontok – szupermarketek vagy hipermarketek – jelentették, melyek mérete gyakran az áruházakénál is nagyobb volt, s így általában a lakóövezetek szélén épültek. Itt a telkek olcsóbbak voltak, s emellett előnyben voltak – az általában a városok zsúfolt központi részein elhelyezkedő áruházakkal szemben – az áruszállítás tekintetében is. A bevásárlóközpontok vagy egy bizonyos termékcsoportban igyekeztek különlegesen nagy választékot nyújtani (élelmiszer, bútor stb.), vagy sokféle termék beszerzését tették lehetővé egyetlen helyen.

A brit Sainsbury és a francia Carrefour az elsők között voltak a nagy élelmiszerláncok kialakításában. Az ezredfordulóra Nagy-Britanniában az élelmiszerek több mint felét, Franciaországban pedig háromnegyedét szupermarketekben forgalmazták. A választék mellett természetesen az árak is vonzották a vásárlókat, hiszen a láncok nagy tételben beszerezve és hatékonyan terítve a termékeket képesek voltak alákinálni a hagyományos kis boltoknak. Az 1980-as években a koncentráció más szektorokat is elért. A lakberendezési, a barkácstermékek és építőanyagok, az elektronikai cikkek, irodaszerek mind ezek közé tartoztak. Nem minden termékcsoportban törtek azonban egyformán előre a szupermarketek: például a ruházati termékek terén – ahol az egyéni ízlés nagyobb szerephez jutott – ez kevésbé követ-

²⁸⁹ Miller: *The Bon Marché: Bourgeois Culture and the Department Store, 1869–1920*. 183–189.

²⁹⁰ Hasonló problémákra lásd Gyáni Gábor: Középosztályi fogyasztási kultúra és az áruház. *Budapesti Negyed*, V. évf. (1997) 2–3. sz. 101–127.

kezett be. Ezeket egy más jellegű átalakulás érintette. Az 1970-es évek közepétől Nyugat-Európában terjedni kezdtek a tervszerűen kialakított kereskedelmi együttesek (*shopping center*), melyek gyakran szintén a városok periferiáján létesültek. Ezekben a nem integrált üzletközpontokban az üzletek megőrizték önállóságukat, de maga az egész létesítmény központi igazgatás alatt állt, ami szabályozta a nyitva tartást, az üzletek típusait, és közös reklámkampányokat folytatott. Jellemző, hogy ezekben a bevásárlóközpontokban a szabadidő eltöltésére alkalmas szolgáltatások – mozik, éttermek, fitnessközpontok – is elérhetővé váltak. Példa lehet az 1976-ban Bécestől délre nyílt s magát Európa legnagyobb ilyen létesítményeként hirdető *Shopping City Süd*.²⁹¹ Ezeket a kereskedelmi létesítményeket a közvélemény és a városvédők gyakran az amerikanizáció hatásának tekintették, s veszélyesnek ítélték a hagyományos városszerkezet megőrzése szempontjából.

Annál is inkább, mert a motorizációnak kulcsfontosságú szerepe volt a kereskedelem koncentrációjában, hiszen legkönnyebben autóval lehetett elérni a lakóövezetektől távoli bevásárlóközpontokat. Az ezredfordulón a kereskedelem koncentrációját ugyancsak segítette az információs technológia terjedése. Ennek felhasználásával ugyanis olyan logisztikai rendszereket tudtak kialakítani, amelyek jelentősen csökkentették a raktározás, szállítás költségét – ez azonban nagy befektetéseket igényelt, melyekre a kis cégek nem voltak képesek. A megmaradt kisebb üzletek is általában valamilyen tőkeerős kereskedelmi lánchoz tartoztak.

A koncentrációt a kereskedelmi vállalatok nemzetközivé válása is kísérte. E folyamat emblematikus cége a svéd IKEA, amely áruházait a kontinens szinte egészén berendezte. A század végére hasonlóan sok országban működött az élelmiszer-kereskedelemben a német Metro csoport, az Aldi vagy a Tengelmann és az említett francia Carrefour. A ruházati termékek terén például a brit Marks and Spencer, az olasz Benetton, a svéd Hennes and Mauritz, a spanyol Zara tartoztak ide.

Az egyes nyugat- és dél-európai országokban nem egyforma mértékben jelentkezett a kereskedelem koncentrációja. A kis vállalkozások visszaszorulása leginkább Nagy-Britannia, Franciaország, Németország élelmiszer-kereskedelmére volt jellemző. A dél-európai országokban – így Olaszországban is – a kis üzletek jóval nagyobb számban maradtak fenn, mint Észak- és Nyugat-Európában. Ennek oka az volt, hogy itt a vásárlók kevésbé voltak hajlandóak lemondani a lakóhelyhez közeli kis üzletekről, s a kevésbé koncentrált településszerkezet, a történelmi városrészek nagy kiterjedése is segítette azok fennmaradását.

Mindazonáltal a kiskereskedelem koncentrációja a leginkább érintett nyugat-európai országokban sem öltött olyan méreteket, mint az Egyesült Államokban. A városközpontokban továbbra is bőségesen megmaradtak a kisebb, specializált üzletek, melyek különösen ruházati és speciális igényeket kielégítő termékeket

²⁹¹ Peter Eigner: (Detail)Handel und Konsum in Österreich im 20. Jahrhundert: Die Geschichte einer Wechselbeziehung. In: Susanne Breuss–Franz X. Eder (Hrsg.): *Konsumieren in Österreich: 19. und 20. Jahrhundert*. Innsbruck: StudienVerlag, 2006, 65.

forgalmaznak. A belvárosi üzleti struktúra átalakulásának fontos tendenciája a gyakran föld alatti vagy sétálóutcákról nyíló, kisebb üzletek sokaságát magukban foglaló üzletközpontok (*pláza, mall*) kialakulása.

A nagy kereskedőcégek előretörése így is számos vitatott következménnyel járt. E folyamat ellenzői a belvárosi és a lakónegyedekben lévő üzleteket féltik, mert ezek megszűnése hozzájárulhat egyes városrészek leromlásához, s a nagy bevásárlóközpontok keltette autóforgalmat ellenzik, ami jelentős környezeti károkat okoz. Ezért Belgiumban kormányzati beavatkozás vette elejét a koncentrációs folyamat kiteljesedésének. A veszélyek miatt több más kormány és helyi hatóság is korlátozásokhoz folyamodott: Franciaországban például 1996-ban törvényt hoztak a kis élelmiszer-kereskedők védelmére. Máshol a helyi hatóságok csak a település bizonyos külső részein engedték bevásárlóközpontok építését – ami nyilvánvalóan csak a problémák egy részét oldotta meg. Norvégiában a bevásárlóközpontok terjedésének társadalmi és környezeti hatásait széleskörűen feltáró tanulmányokig teljesen felfüggesztették az építési engedélyek kiadását.²⁹²

3.1.4. Szabadidő és szórakozás. A fogyasztói társadalom

A munkaidő változása

A szabadidő mennyisége az életszínvonalat, illetve életminőséget is befolyásolhatja, hiszen egyrészt a szabadidő növekedése sokak számára egyenértékű vagy akár vonzóbb lehet, mint valamely áru pótlólagos fogyasztása, másrészt pedig a szabadidő hossza befolyásolja a fogyasztási lehetőségeket, mintákat. Ily módon tehát a fogyasztói társadalom kialakulása szempontjából lényeges tényező a munkaidő hosszának változása: nyilvánvalóan minél kevesebbet dolgozik az aktív lakosság, annál hosszabb a rendelkezésre álló szabadidő.

A 19. század végén az európai munkavállalók nagy része napi 10–12 órát dolgozott, mégpedig hetente hat napon keresztül, s emellett ekkoriban fizetett szabadság sem létezett.²⁹³ A növekvő termelékenység lehetővé tette a munkaidő

²⁹² Robert C. Ostergren–John G. Rice: *The Europeans: A Geography of People, Culture, and Environment*. New York: The Guilford Press, 2004, 334.

²⁹³ A munkaidő változásának történeti trendjeire: Gary S. Cross: *Work Time*. In: *Encyclopedia of European Social History*. Vol. 4. 501–511; Paul Blyton: *Changes in Working Time. An International Review*. London–Sydney: Croom Helm, 1985; Jesse H. Ausubel–Arnulf Grübler: *Working Less and Living Longer: Long-Term Trends in Working Time and Time Budgets. Technological Forecasting and Social Change*, vol. 50 (1995) 195–213; Bosch–Dawkins–Michon: *Working time in 14 industrialised countries: An overview*. 1–45; Michael Huberman–Chris Minns: *The Times they are not changin’*: Days and hours of work in Old and New Worlds, 1870–2000. *Explorations in Economic History*, vol. 44 (2007) 538–567; magyarul ugyanerre lásd Granasztói Péter: *Munkaidő, szabadidő, szórakozás. A társadalmi idők átalakulása a 19. században és a 20. század első felében*. In: Fejős Zoltán (szerk.): *A megfoghatatlan idő*. Budapest: Néprajzi Múzeum, 2000, 103–117.

csökkentését, de e két folyamat közel sem haladt párhuzamosan, mivel a munkaadók és a kormányok sokáig ellenálltak a munkaidő rövidítésére vonatkozó követeléseknek. Nagy-Britanniában a tízórás munkanapért folytatott kampány az 1840-es évektől a századfordulóig tartott. Ezalatt fokozatosan terjesztették ki a napi tízórás maximumot a különböző foglalkozási csoportokra, illetve ágazatokra. Franciaországban 1848-ban már maximálták a munkaidőt, de csak a gépeket alkalmazó üzemekben, s ez a szabályozás csupán 1904-ben vált általánossá a nők számára. A nyolcórás munkanap követelése az 1880-as évek közepén jelent meg Nyugat-Európában.²⁹⁴ A „három nyolcas” – vagyis a munka, a szórakozás és a pihenés egyenlő aránya a napon belül – 1890-től kezdődően a május 1-jei szociáldemokrata felvonulások állandó jelszavává vált, s ezt az igényt gyakran munkabeszüntetésekkel is nyomatékosították.

1870-ben a munkahét Nagy-Britanniában volt a legrövidebb, de aztán a századfordulóra több nyugat-európai ország is felzárkózott hozzá. A világháború előtt a heti átlagos munkaidő néhány ország kivételével már 60 óra alá csökkent Nyugat-Európában.²⁹⁵ A nyolcórás munkanap tekintetében áttörést aztán az első világháborút követő időszak hozott. Először az 1917. októberi orosz forradalom deklarálta ezt, majd 1918-ban követte a példát Finnország, Norvégia, Németország, Lengyelország, Csehszlovákia és Ausztria. Franciaországban 1919 áprilisában hozták meg azt a törvényt, amely a nyolcórás munkanapot és a hatnapos munkahetet általánossá tette, s még ebben az évben további dél-európai és nyugat-európai országok vezettek be ilyen szabályozást. A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal (*International Labour Office, ILO*) a megalakulását jelentő nemzetközi konferencián, 1919-ben arra ösztönözte tagországait, hogy fogadjanak el egységes hosszúságú munkanapot. Az ILO ezt követően is egyik legfontosabb tevékenységi területének tartotta a munkaidő hosszának – és általában a munkafeltételeknek – az egységesítését a különböző országokban, hogy ezáltal a versenyképesség elvesztésétől való félelem ne lehessen akadálya a kedvezőbb munkakörülmények kialakításának.²⁹⁶

Az 1920-as évek végén a heti munkaidő már lényegesen alacsonyabb volt, mint másfél évtizeddel korábban. Emellett meglehetősen uniformizáltság látható ebben az évtizedben: a rendelkezésre álló adatok szerint 1929-ben a nyugat- és dél-európai országokban a munkaidő mindenütt heti 46–48 óra közé esett. A második világháború alatt és után a munkanapok hossza átmenetileg ismét meg-

²⁹⁴ Blyton: *Changes in Working Time: An International Review*. 19.

²⁹⁵ Gary S. Cross: Work time. In: Stearns (ed.): *Encyclopedia of European Social History*. Vol. 4. 504–505; Michael Huberman: Working hours of the world unite? New international evidence of worktime, 1870–1913. *Journal of Economic History*, vol. 64 (2004) 964–1001.

²⁹⁶ Bosch–Dawkins–Michon: Working time in 14 industrialised countries: An overview. In: Bosch–Dawkins–Michon (eds.): *Times are changing: Working time in 14 industrialized countries*. 1–5.

nőtt, de az újjáépítési szakasz lezárultával tovább folytatódott a pénzkeresetre fordított idő zsugorodása.

A heti munkaidő csökkenéséhez a napi munkaidő mérséklődése mellett a heti szabadnapok gyarapodása is hozzájárult. A félig szabad szombat követelése a 19. század végén jelent meg először Angliában, majd más országokban is. A mellette felhozott érvek között kitüntetett jelentőséghez jutott az, hogy ennek segítségével a családanyák elvégezhetik a vasárnapi előkészületeket, s ezzel egyrészt a vasárnap szentsége megőrizhető, másrészt a családtagok ekkor teljes egészében egymásnak szentelhetik idejüket, s így fokozódik a munkáscsaládok összetartása. A félig szabad szombat gyakorlatban az első világháború után jelent meg, s az 1930-as években terjedt el. Terjedése párhuzamosan zajlott a heti két szabadnap – szombat és vasárnap – céljának megfogalmazásával. Utóbbi gyorsan megvalósult Franciaországban, ahol 1936-ban a népfrentkormány alatt bevezették a 40 órás munkahetet. Két évvel később azonban már meg is szüntették azzal az indokkal, hogy akadályozza a fegyverkezési erőfeszítéseket. A legtöbb nyugat-európai országban csak évtizedekkel később, az 1960-as évektől valósult meg az ötnapos munkahét. Így összességében azt mondhatjuk, hogy az első világháborúig a heti hatnapos, nagyjából a század közepéig az öt és fél napos, 1960 után pedig – ha nem is minden szektorban és országban – az ötnapos munkahét volt jellemző Nyugat-Európában.²⁹⁷

A 20. század elején a munkavállalók ritkán részesültek fizetett szabadságban, és a fizetett munkaszüneti napok is alig léteztek. Csupán az államapparátusban és bizonyos fehérgalléros állásokban létezett ez a juttatás, míg a munkások esetében csak elvétve. A háború után a szabadság bevezetése, illetve hosszának megnövekedése is fontos törekvéssé vált a munkavállalók és érdekképviselőik számára. A szakszervezetek nyomása és az ILO kezdeményező szerepe oda vezetett, hogy a munkaadók kezdték bevezetni a fizetett ünnepeket és a fizetett szabadságot. Az 1920-as években több kelet-közép-európai országban került erre sor, 1936-ban Nagy-Britanniában számos iparágban szintén kötelezővé tették az egyhetes fizetett távollétet.²⁹⁸ Bár a fizetett szabadság hosszának növekedése a második világháború után sem volt gyors, fokozatos fejlődés eredményeként az ezredfordulón már tekintélyes hosszúságúra nőtt a munkahelytől távol tölthető idő. Ehhez járult az ünnepnapok számának növekedése is. A 19. század végén a munkaszüneti napok – a vasárnapon túl – általában hagyományos vallási ünnepekhez kötődtek. Ezek jelentős része – főként a katolikus országokban – idővel világi ünnepekké alakult, szintén gyarapítva a fizetett munkaszüneti napok számát. Ennek eredményeként

²⁹⁷ Michael Haberman–Chris Minns: *The Times they are not changin': Days and hours of work in Old and New Worlds, 1870–2000. Explorations in Economic History*, vol. 44 (2007) 543.

²⁹⁸ Cross: *Work time*. 505.

3.8. táblázat. A munkaidő hossza Magyarországon és egyes nyugat-európai országokban, 1870–2000 (évente ledolgozott átlagos munkaórák száma)

	1870	1880	1890	1900	1913	1929	1938	1950	1960	1970	1980	1990	2000
Magyarország	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	1930	1710	1795
Egyesült Királyság	2755	2740	2669	2656	2656	2257	2200	2112	2134	1967	1758	1698	1653
Franciaország	3168	3165	3119	3115	2933	2198	1760	2045	2025	1906	1696	1558	1443
Hollandia	3274	3194	3105	3037	2942	2233	2281	2156	2002	1774	1569	1414	1352
Belgium	3483	3344	3177	3064	2841	2229	2196	2404	2289	1916	1736	1699	1547
Írország	3108	3017	2869	2795	2690	2182	2171	2437	2320	2149	1954	1922	1686
Németország/ NSZK	3284	3223	3108	3056	2723	2128	2187	2372	2144	1887	1696	1566	1465
Ausztria	...	...	...	...	...	...	...	2100	2073	1930	1755	1683	1527
Svájc	3195	3083	2925	2834	2704	2281	2085	2011	1937	1868	1707	1608	1568
Svédország	3436	3187	2937	2745	2745	2152	2131	2009	1878	1710	1503	1546	1623
Dánia	3434	3172	2933	2742	2731	2301	2203	2071	1929	1960	1693	1492	1473
Norvégia	...	...	...	...	...	2283	...	2040	1939	1784	1512	1432	1379
Finnország	...	...	...	...	...	2123	...	2035	1994	1917	1756	1677	1637
Olaszország	3000	3008	3006	3014	2953	2153	2162	1951	2012	1891	1724	1674	1612

Megjegyzések: Teljes munkaidőben foglalkoztatottak adatai; Belgium, Írország, Hollandia, Svájc, Olaszország 1913: extrapoláció az 1870–1900 közötti adatok alapján; eltérő évek: Írország 1913, Finnország 1930, Norvégia 1930; NSZK 1998.

Forrás: Groningen Growth and Development Centre (GGDC) and The Conference Board, Total Economy Database, August 2004, <http://www.ggdc.net> (Nyugat-Európa 1950–2000; Magyarország 1980–2000); Michael Huberman–Chris Minns: The times they are not changin’: Days and hours of work in Old and New Worlds, 1870–2000. *Explorations in Economic History*, vol. 44 (2007) 548 (Nyugat-Európa és Dél-Európa 1870–1913, Németország, Egyesült Királyság, Franciaország, Hollandia, Belgium, Ausztria, Svájc, Írország, Svédország, Dánia, Olaszország, 1929); Angus Maddison: *Dynamic Forces in Capitalist Development. A Long-Run Comparative View*. Oxford: Oxford University Press, 1991, 270–271 (Finnország 1930, Norvégia 1930).

a 20. század végén átlagosan 36 napot tett ki évente a fizetett szabadság és az ünnepnapok együttes hossza Nyugat-Európa országaiban.²⁹⁹

A napi, illetve heti munkaidő hosszának csökkenése, valamint az ünnepnapok számának és a fizetett szabadság mértékének emelkedése összeadódott, s jelentősen mérsékelte az évi ledolgozott munkaidőt. A 19. század végén a nyugat-európai országokban évente átlagosan 2600–3100 munkaórát dolgoztak a munkavállalók. Az alsó szintet ekkor Nagy-Britannia jelentette, de az első világháború utáni évtized során a legtöbb ország felzárkózott hozzá, s egyúttal ebben a periódusban következett be a legnagyobb csökkenés Európa-szerte. Ugyan-

²⁹⁹ Haberman–Minns: The Times they are not changian’. 546.

akkor a mérséklődés folyamata – a háborús évektől és az újjáépítés időszakától eltekintve – a következő évtizedekben sem állt meg, bár alacsonyabb ütemben haladt. Így végül 1990-ben 1600 munkaóra körül alakult az évi átlag Nyugat-Európában. Kitűnt a mezőnyből Hollandia, ahol 2000-ben a munkavállalók már csak évi 1352 órát fordítottak kereső tevékenységre. A másik póluson Írország helyezkedett el az ezredfordulón: itt évente átlagosan 1686 órát tett ki a munkaidő (3.8. táblázat).³⁰⁰

Végül a munkával töltött idő jelentőségét tovább mérsékelte, hogy az aktív évek száma is fokozatosan csökkent a 20. század során. Egyrészt a tanulásra fordított idő meghosszabbodásával a munkavállalók lényegesen később léptek be a munkaerőpiacra, másrészt a nyugdíjak általános elterjedésével a munkavállalók jóval korábban kiváltak onnan, mint a század elején, s időközben az átlagéletkor is jelentősen megnőtt. Így azt állapíthatjuk meg, hogy a század végén az életidő jóval kisebb hányadát töltötték munkával az emberek, mint három vagy négy generációval korábban. Nagy-Britannia esete jól illusztrálja ezt a folyamatot. Itt számítások szerint a 19. század közepén egy átlagos munkás életében 124 000 órát dolgozott, ami 1981-re 69 000 órára csökkent. Ez azt jelentette, hogy a 20. század végi nyugat-európai társadalmak tagjai az alvás és más fiziológiai élet-szükségletek levonása után rendelkezésre álló életidő (*disposable lifetime*) fele helyett már csak ötödét töltötték ezzel a tevékenységgel.³⁰¹

Szabadidő és szórakozás

Az előzőekben bemutatott folyamat jelentette az alapját a szórakozással töltött idő megnövekedésének és az ilyen elfoglaltságok diverzifikálódásának. A szórakozás azért is figyelmet érdemel, mert ez a szolgáltatások egyik fontos területe, amely a 20. század során a fogyasztáson belül mind jelentősebb szerepet töltött be. A történeti szakirodalom általában a 18. század elejére teszi a modern értelemben vett szórakozás kialakulását Nyugat-Európában.³⁰² Addig ennek sem modern fogalma, sem pedig maga az általa jelzett időtöltés nem létezett. A dolgozók nagy tömege rendszeresen részt vett játékos tevékenységekben a különböző ünnepeken, s az átlagos munkanapokon is gyakran énekeltek, beszélgettek, ita-

³⁰⁰ Commission of the European Communities: *Employment in Europe*. 1993. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1993, 30–32.

³⁰¹ Jesse H. Ausubel–Arnulf Grübler: Working Less and Living Longer: Long-Term Trends in Working Time and Time Budgets. *Technological Forecasting and Social Change*, vol. 50 (1995) 205.

³⁰² Peter Burke: The Invention of Leisure in Early Modern Europe. *Past and Present*, vol. 146 (1995) 136–150; Charles Rearick: Consumer Leisure. In: Stearns (ed.): *Encyclopedia of European Social History*. Vol. 5. 207.

loztak, vagy akár táncoltak, de hiányzott a munkaidő és a szórakozásra szolgáló szabadidő elkülönülése.

A 19. század végétől – a 20. század utolsó évtizedeiben felgyorsulva – nemcsak mérséklődött a munkaidő hossza Európa különböző országaiban, hanem a munkások és alkalmazottak növekvő rétege meghatározott munkaidővel rendelkezett, ami alapját jelentette a munkaidő és a szabadidő különválásának. A munkaidő rövidítése és rögzítése alapvetően megváltoztatta a szórakozás mint tevékenység jelentőségét és jellegét az európai társadalmakban.

Az iparosodás ezen kívül is jelentősen hatott a szabadidő eltöltésére. A 18–19. század előtt a szórakozás legáltalánosabb formái – tánc, ének, beszélgetés – ingyenesek voltak, hiszen a résztvevők maguk teremtték meg azok kereteit. A gyorsan növekvő városokban a szórakozás új formái kezdtek terjedni, s ezek egyben a szórakozás növekvő kommercializálódását is jelentették. Kávéházak, éttermek, színházak, operaházak, hangversenytermek, tánctermekek, panoptikumok, valamint a társasági élet és kikapcsolódás más helyszínei létesültek. A kisebb településeket vándorszínházak és cirkuszok látogatták. A szórakozás iránti igény minden társadalmi rétegben nagy volt, de különösen a munkások és az újonnan formálódó alsó középosztály körében, mivel ezek tagjai általában nem tartoztak vallási szervezetekhez és más egyesületekhez, vagyis társadalmi kapcsolataik szűkebbek voltak, mint a hagyományos középosztály tagjaié.

A 19. század végén a legnépszerűbb szórakozóhelyek továbbra is a kocsmák, a kávéházak és a vendéglők voltak, amelyek közül sok zenét vagy valamilyen műsort is szolgáltatott.³⁰³ Hamarosan azonban az időtöltés radikálisan új formái is elterjedtek. A fonográf, az olcsó képes újságok és időszaki lapok, s különösen a mozgókép tartozott ezek közé. Az 1895-ben feltalált mozgóképet kezdetleges elődjétől eltérően nemcsak egy személy nézhette egy dobozba kukucskálva, hanem kivetítő segítségével nagyobb közönség is élvezhette. A mozi gyorsan népszerűvé vált, s már az első világháború előtt kezdte háttérbe szorítani a szórakozás más formáit.

A mozilátogatások száma a világháború után is dinamikusán nőtt minden társadalmi rétegben. Az 1927-től már hangos filmeket is vetítő mozik elsősorban szórakoztattak, de emellett információkat is közvetítettek. A filmek továbbá a társas érintkezés új normáit, a divat, az életstílus, életmód változásait is közvetítették, és ezáltal gyorsították. Különösen jelentős ebből a szempontból, hogy a filmek már az 1920-as években megjelenítették, sőt gyakran idealizálták az új női szerepeket, melyekben a nő nemcsak a szexualitáshoz viszonyult a korábbiaknál szabadabban, hanem ugyanúgy dohányzott, ivott vagy éppen autót vezetett, mint a férfiak. A mozilátogatás abból a szempontból is jelentős változást hozott, hogy a párok gyakran együtt nézték a filmeket, s ezzel elfogadottabbá vált a nők meg-

³⁰³ Rearick: *Consumer leisure*. 208.

jelenése nyilvános szórakozóhelyeken. A filmek a tömegkultúra kialakulásának és egyben nemzetközivé válásának kiindulópontjává váltak. Utóbbi már az első világháború után is mindenekelőtt a hollywoodi alkotások terjedését jelentette.

A szabadidő eltöltése és a tömegkultúra térhódítása szempontjából a legnagyobb hosszú távú hatása az elektronikus hírközlés fejlődésének volt. A katonai és hajózási célú alkalmazás, valamint rövid kísérleti szakasz után a rendszeres rádióadások az 1920-as évek közepétől indultak meg Európában. Ezután gyorsan terjedt a rádiózás: állomások sora jött létre, melyek főként állami kézben voltak, s ez így is maradt évtizedeken keresztül. Az egyik legnagyobb és a nemzetközi színvonalat meghatározó adó a BBC (*British Broadcasting Corporation*) lett, amely 1923-ban sugárzási monopóliumot kapott Nagy-Britanniában. A kezdetben a rádió terjedésének szűk keresztmetszetét jelentő vevőkészülékek az 1930-as években széles körben elterjedtek a nyugat-európai háztartásokban: számuk 1938-ra Nagy-Britanniában már elérte a 182 darabot ezer lakosra vetítve, s ekkor már a később induló Németország sem sokkal maradt el ettől (172 db/1000 fő). A rádió jelentősen átalakította a szórakozási szokásokat. A szórakozás közösségi formái helyett annak elszigetelt, individuális formáját jelentette, annak ellenére, hogy kezdetben a készülékkel nem rendelkezők közös rádiózás céljából gyakran felkeresték a készüléktulajdonos rokonokat, barátokat vagy szomszédokat.³⁰⁴

Az első kísérleti televíziós adásokat már az 1930-as években megindították Berlinben, de a rendszeres műsorszórásra és ezzel a televízió elterjedésére az 1940-es évek végéig kellett várni. A rádióhoz hasonlóan Európában ez is elsőként Nagy-Britanniában terjedt el tömegesen, de néhány éves késéssel a többi nyugat-európai országban is beindultak a rendszeres programok: 1955-től Svédország, Ausztria, Svájc csatlakozott, s ugyanezen évben az NDK-ban és Lengyelországban is beindult az adás – persze először mindenhol szerény keretek között.

A legtöbb országban évtizedeken keresztül egy vagy két közszolgálati TV-csatorna kínálta a műsort. Ezek igyekeztek minden társadalmi réteg és korosztály igényeinek megfelelni, megtartani a programok változatosságát, és nem kiszolgáltatni azokat az üzleti érdekeknek. A reklámok rendszerint nagyon szűk keretek között mozogtak: például az NSZK-ban az 1980-as években fő műsoridőben és hétvégeken nem sugároztak hirdetéseket, s hétköznapiokon is napi 20 percben limitálták együttes időtartamukat.

Nagy-Britanniában 1955-ben létesült az első kereskedelmi tévéadó, de az üzleti alapú televíziózás terjedésének itt és másutt is sokáig gátat szabott a kiosztható hullámsávok korlátozottsága. Az 1980-as évektől megjelenő műholdas televíziózás és a kábeltévé elterjedése elhárította a műszaki jellegű korlátokat, s nagyban kitágította – néhányról akár több százra – az átlagos háztartásban fog-

³⁰⁴ Eli Noam: *Television in Europe*. New York: Oxford University Press, 1991, 116–117.

ható csatornák körét, lendületet adva a kereskedelmi televíziózásnak. Franciaországban, Németországban, Norvégiában és más országokban az 1980-as évektől alakultak az első magáncsatornák. Ezek a szórakoztatást helyezték műsorpolitikájuk középpontjába, s nézettségük növelése érdekében akár igénytelen műsorokat is sugároztak: különféle talk-show-k, szappanoperák, bűnügyi és más sorozatok alkották a műsor gerincét, s hírműsoraikban gyakran a kevésbé lényeges, de figyelemfelkeltő események domináltak.³⁰⁵

A televízió megjelenése a háztartásokban több tekintetben hasonló hatással járt, mint néhány évtizeddel korábban a rádióé. A hagyományos közösségi formákkal ellentétben a televíziózás is az egyéni szórakozást ösztönzi. A hasonlóságok mellett azonban a képernyő hatása lényegesen nagyobbnak bizonyult, mint a rádióé. A televíziózással töltött idő gyorsan nőtt, s a 20. század végén átlagosan már napi 2-3, sőt egyes országokban akár 4-5 órát is a képernyő előtt töltöttek a lakosok. A század végén – amikor a televíziókészülékhez már igen olcsón lehetett hozzájutni – különösen sokat televízióztak az alacsonyabb jövedelmű családokban. Ugyancsak nagy hatással volt a televíziózás a gyermekek és az idősek napjaira: ezek a korcsoportok az átlagnál szintén több időt töltöttek képernyő előtt. Az időmérlegek tanúsága szerint ez az időtöltés minden országban kezdte kiszorítani nemcsak a rádiózást, a moziba járást, hanem az olvasást, a családi társasjátékokat, sőt a beszélgetést is. Emellett a tévénézéssel töltött időt az emberek jelentős részben a családon kívüli közösségi kapcsolatok rovására biztosították, vagyis a televíziózás hozzájárult a közösségek bomlásához is.

A hírműsorok kétségtől lehetővé tették a nézők számára, hogy a korábbiánál gyorsabban tájékozódjanak távoli eseményekről, s a többi műsor egy kisebb részében is helyet kaptak a társadalmi problémák. Ugyanakkor a televíziót – különösen annak kereskedelmi válfaját – a század végén mind többen bírálták, mert ösztönözte a fogyasztói mentalitás elterjedését. A reklámok a kereskedelmi csatornákon akár a műsoridő harmadát is kitöltötték, de más műsorok hasonló életszemléletet közvetítettek, akár rejtett módon is: a fogyasztás, a szépség, a hírnév úgy jelentek meg a műsorok nagy részében, mint az ember legfontosabb céljai, a boldogság legfőbb forrásai.

Nyugat-Európában az is növekvő aggodalmat váltott ki, hogy a televízióban bemutatott filmek között úgyszólván a kezdetektől domináltak az amerikai alkotások. Az 1970-es években a Kojak, az 1980-as években a Dallas, az 1990-es években a Baywatch voltak a legnagyobb nézőszámot vonzó filmsorozatok. A tengerentúli produkciók a félelmek szerint az amerikai tömegkultúra térnyerését eredményezhetik annak minden homogenizáló, a nemzeti kultúrák létét fenyegető hatásával. Ezért több országban – így Franciaországban – központi szabályo-

³⁰⁵ Peter Dahlgren: Key trends in European television. In: Jan Wieten–Graham Murdock–Peter Dahlgren (eds.): *Television Across Europe: A Comparative Introduction*. London: Sage, 2000, 23–34.

zással igyekeztek egyensúlyt teremteni egyfelől a hazai, illetve európai, másfelől az amerikai gyártású műsorok között.

Végül a turizmus fejlődésére érdemes felhívni a figyelmet, amely a 20. század során további fontos területe lett a szabadidő eltöltésének, s egyben a fogyasztói szokások átalakulását is jelzi.³⁰⁶ A tömeges turizmus kezdetei a 19. század végére tehetők Európában, s ezen belül elsőként Nagy-Britanniában. Mindenekelőtt olyan célok felé irányult, melyek a városi lakosság széles köre számára nyújtottak kikapcsolódást. Különösen fontosak voltak a tengerparti üdülőhelyek, amelyek a nagyvárosokból, ipari központokból könnyen megközelíthetővé váltak a vasút és a hajózás fejlődésével. Ezek közé a célpontok közé tartoztak például Kent fürdőhelyei, a csatorna partján a legismertebb célpont Brighton lett, míg északon a Midland közönségét Blackpool vonzotta. Franciaországban Trouville, Belgiumban Ostende, Hollandiában Scheveningen voltak hasonlóan divatos fürdőhelyek – a két utóbbi népszerűségéhez hozzájárult az, hogy királyi családok is gyakran látogatták őket.³⁰⁷

A tömegturizmus 19. század végi kialakulásától kezdődően a 20. század második feléig mindenekelőtt belföldi turizmust jelentett. A nemzetközi turizmus természetesen létezett, de nem öltött nagy méreteket, s többnyire az elitre korlátozódott. Az 1960-as évektől azonban mindez gyorsan megváltozott. A tömegturizmus nemzetközivé vált, s Európában különösen a Mediterráneumra kezdett kiterjedni, majd valamivel később az Alpok térségét is meghódította. A folyamat mögött természetesen elsősorban a jövedelmek gyors emelkedése állt, amit azonban kiegészített a szabadidő, s különösen a fizetett szabadságok hosszának bemutatott növekedése. Szintén fontos tényező volt a légiközlekedés fejlődése, amely nagy tömegek szállítását tette lehetővé elfogadható áron. Az utazások szervezésében is jelentős minőségi változások következtek be. Az utazási irodák olyan „csomagokat” kínáltak, amelyek magukban foglalták az utazást, szállást, étkezést, idegenvezetést és más szolgáltatásokat. Mivel ők ezeket nagy tömegben vásárolták, jelentős árengedményt tudtak elérni, s így maguk is kedvező áron tudták kínálni utazásaikat. Különösen a Földközi-tenger partvidékén fekvő üdülőhelyeken az irodák igényeire alapozva nagy idegenforgalmi fejlesztéseket hajtottak végre, amelyek azonban gyakran zsúfolt környezetet eredményeztek. A tömeges turizmus célpontjává vált üdülőhelyek arculata jelentősen megváltozott: a turistákat kiszolgáló szállodák, éttermek, üzletek követték egymást, s a települések kezdték elveszíteni sajátos jellegüket, vagyis a turizmus részben megsemmisítette azt, ami kialakulásának kiindulópontja volt. Mindez legelőször Spanyolországban (Costa del Sol, Costa Blanca, Costa Brava, Mallorca, Ibiza, Kanári-szi-

³⁰⁶ Hasso Spode: Der Aufstieg des Massentourismus im 20. Jahrhundert. In: Haupt–Torp (Hrsg.): *Die Konsumgesellschaft in Deutschland, 1890–1990*. 114–128.

³⁰⁷ John Urry: *The Tourist Gaze*. London: Sage, 2002, 17–26.

getek), Franciaországban a földközi-tengeri partvidék szinte teljes hosszában és Olaszországban (Rimini) játszódtott le. Görögországban és Jugoszláviában valamivel később indult meg ez a folyamat, s végül Törökország, Ciprus, Portugália (Algarve), majd Tunézia csatlakozott a sorhoz. Az 1990-es években már évente mintegy 140 millió turista fordult meg a Földközi-tenger európai partvidékén. Hasonló folyamatok indultak meg az Alpok üdülőhelyein. Bár ide lényegesen kevesebb számú turista látogatott, mint a tengeri fürdőhelyekre, de itt is tömeges turizmusról beszélhetünk, különösen síszezonban.³⁰⁸

Így a turizmus a szabadidő eltöltésének egyik legfontosabb formájává vált Európában. A külföldi üdülés divattá is lett, s egyben a társadalmi helyzet meghatározására és demonstrálására is szolgált. Európa a világ első számú turisztikai piacává vált, s a világ összes turisztikai célú utazásának 58%-a az európai országokba irányult az ezredfordulón, míg a külföldre utazók 64%-a európai országból érkezett. Ugyanekkor az EU-15 országok együttes bruttó hazai termékének 14%-át adta a turizmus, s közvetlenül 19 millió főt foglalkoztatott az ágazat. Világviszonylatban is Franciaország számított a legfontosabb turisztikai célpontnak 70 millió látogatóval, de Spanyolország (42 millió) és Olaszország (29 millió) szintén a turisták körében legnépszerűbb országok közé tartoztak. Az Európán belüli turizmus elsősorban északról délre irányult, s a legnépszerűbb ország Spanyolország lett, különösen a német és a brit közönség körében.³⁰⁹

A század utolsó két évtizedében a turizmusnak néhány új ága is kialakult, illetve megerősödött, amelyek nem váltották fel a hagyományos tengerparti és síturizmust, de kiegészítették azokat. Ezek közül az új ágak közül az egyik a falusi turizmus, amely elsősorban belföldi vendégekre specializálódott, s egyes becslések szerint az ezredfordulóra az EU-n belüli idegenforgalom negyede a falusi turizmus kategóriájába tartozott. Az idegenforgalom egy másik gyorsan fejlődő ága a városlátogatás lett. Az európai nagyvárosok mindig is fontos turisztikai célpontok voltak, de a század utolsó évtizedében tovább nőtt népszerűségük. Ehhez döntően hozzájárult, hogy az 1990-es években az európai légitömegközlekedés átalakult. Az Európai Unió 1992-től újraszabályozta a légi piacot, s ennek nyomán új, úgynevezett diszkont vagy fapados légitársaságok jöttek létre, amelyek a korábbinál lényegesen olcsóbb jegyeket árultak – igaz, alacsonyabb szolgáltatási színvonal mellett. Az ír *Ryanair* vagy a brit *EasyJet* a legnagyobb ilyen cégek közé tartoztak. Így a repülés tömegek számára vált elérhetővé, akár néhány napos városlátogatások céljára is.³¹⁰

A szabadidő eltöltésének 20. században elterjedő új formái gyakran egymás-

³⁰⁸ Ostergren–Rice: *The Europeans: A Geography of People, Culture, and Environment*. 341–347.

³⁰⁹ Jafar Jafari (ed.): *Encyclopedia of tourism*. London: Routledge, 2000, 208, 334, 550.

³¹⁰ Ostergren–Rice: *The Europeans: A Geography of People, Culture, and Environment*. 349.

nak ellentmondó véleményeket váltottak ki a megfigyelőkből. Kritikusok szerint a lakosság 20. században kétségkívül növekvő szabadideje nem eredményezte a várt hatást: a pihenés, az önfejlesztés váratlanul kis teret kapott, mivel az üzleti érdekek nyomasztóan érvényesültek ezen a területen. A szabadidő növekményének jelentős részét a képernyő előtt töltik a lakosok, a tévénézéssel járó reklámok özönében. Mások kiemelték, hogy a szórakoztatóipar sematikus és silány árut ad el, üzleti érdekből gyakran meghamisítja a valóságot. Az új tömegkommunikációs eszközök viszonylag kevés vállalkozás kezében összpontosulnak, s lehetővé teszik a közönség befolyásolását, sőt manipulálását is. Ehhez egyre kifinomultabb marketing- és technikai eszközök állnak rendelkezésre.³¹¹

Mások szerint a tömegkommunikáció fejlődése egyben demokratizálódást is jelent abban az értelemben, hogy az információk mind szélesebb rétegekhez jutnak el. A mozi és később a televízió a kevésbé tehetős rétegek számára is elérhetővé tette a művészi alkotásokat, ők is élvezhették ugyanazokat az alakításokat, amelyek korábban csak a tehetősebb nagyvárosi lakosság számára voltak elérhetőek. Az optimista nézőpont szerint a közönség manipulációjának egyébként is határai vannak: a nézők többsége képes szelektálni a rendelkezésre álló tévécsatornák vagy más kulturális termékek között. Továbbá a helyi televíziók vagy rádióadók nem törvényszerűen rombolják, hanem építhetik is a közösségeket, s hasonló hatással járhat az internet. A fogyasztás és a tömegkultúra terjedése kiváltotta kritikákkal más munkánkban foglalkoztunk részletesebben.³¹²

A fogyasztói társadalom

Az előzőekben láttuk, hogy a fogyasztás és a szabadidő növekedése és diverzifikációja milyen markáns fejlődési tendenciát jelentett a 20. század során a kontinens nyugati részén. Ez adta az alapját annak, hogy az utóbbi néhány évtizedben Nyugat-Európa, valamint Észak-Amerika és néhány más fejlett régió társadalmainak megjelölésére széles körben elterjedt a fogyasztói társadalom – vagy a gyakran hasonló értelemben használt fogyasztói kultúra – fogalma. A fogyasztói társadalom kifejezést hétköznapi használata során gyakran a magas életszínvonallal azonosítják, amely ugyan elválaszthatatlan tőle, de tudományos értelemben jelentése ennél

³¹¹ A fogyasztói társadalom és kultúra kritikájára: Stearns: *Consumerism in World History*. 61–64; Max Horkheimer–Theodor W. Adorno: *Dialektik und Aufklärung*. München: Fischer Taschenbuch Verlag, 1971, [1944] 108–150; John K. Galbraith: *The Affluent Society*. London: Penguin, 1991, [1958] 126–133; Jean Baudrillard: *The Consumer Society: Myths and Structures*. London: Sage, 1998 [1970] 77–86; Roberta Sassatelli: *Consumer Culture: History, Theory and Politics*. London: Sage, 2007, 74–77.

³¹² Tomka: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. 348–350.

komplexebb: olyan társadalmi formációt jelöl, amely nem a javak és szolgáltatások termelése, hanem azok fogyasztása körül szerveződik. Eszerint a 19. századi „termelő” társadalomból a 20. század végi fogyasztói társadalomba való átalakulás nem csupán a kifinomult javak széles körű elterjedését jelenti, hanem egy sor más – különösen kulturális jellegű – változást is magában hordoz. Másként fogalmazva a modern társadalmak működésének központi elemét jelenti a fogyasztás és a hozzá kapcsolódó attitűdök és értékek rendszere. A kifejezést látszólagos egyszerűsége ellenére számos ellentmondás jellemzi. Ugyanis megjelenésétől kezdve sokkal kevésbé elemzési céllal, mint inkább kritikai élel használták a fejlett ipari társadalmakban elterjedt azon nézetekkel és beállítódásokkal szemben, amelyek a magas szintű fogyasztást a társadalmi sikerrel azonosítják, és a személyes boldogság legfőbb forrásának tartják. A következőkben a fogyasztói társadalom fogalmáról, kialakulásáról és fejlődéséről lesz szó Nyugat-Európában.³¹³

A fogyasztói társadalom kialakulási folyamatának leírása s e társadalom főbb jellemzőinek meghatározása vitákhoz vezetett a történeti és szociológiai irodalomban. A kutatások sokáig az iparosodás szerepét hangsúlyozták a fogyasztás átalakulásában, s ennek megfelelően a 20. század elejére tették a fogyasztói társadalom, a fogyasztói kultúra kezdeteit. Ez a felfogás általában úgy tekintett e jelenségre, mint amely a 18–19. században megindult gyors gazdasági növekedés terméke volt, s amely a tömegtermelés nyomán hatotta át a társadalom széles rétegeit. Újabban azonban számos szerző éppen fordítva érvel, s a fogyasztásnak fontos szerepet tulajdonít magának a kapitalizmusnak – ha úgy tetszik az ipari forradalomnak – a kialakulásában is. Erre az újít számukra lehetőséget, hogy a fogyasztás történeti alakulása során nemcsak a kínálat bővülését, hanem a kereslet átalakulását is vizsgálják, hiszen e két tényező egyaránt befolyásolhatja a gazdasági fejlődést. Jean De Vries, Colin Campbell, Neil McKendrick és más szerzők már a 17. századi Hollandiában és a 18. századi Angliában megtalálni vélnek a fogyasztás átalakulása szempontjából új és fontos jelenségeket és trendeket, melyeket korábban csak jóval későbbre datáltak. Ezek közé tartoznak a hirdetések és a kifinomult eladási technikák, a kereskedelem diverzifikációja vagy a fogyasztói, hedonista attitűdök a javak használata során.³¹⁴ Több újabb munkában a fogyasztói kultúra szempontjából döntő jelentőségű az elit fogyasztása, melynek mintái leszivárogtak az alsóbb rétegekbe. Szintén fontos szerepet kapnak a

³¹³ Sassatelli: *Consumer Culture: History, Theory and Politics*. 2.

³¹⁴ Jan De Vries: Between purchasing power and the world of goods. In: J. Brewer–R. Porter (eds.): *Consumption and the World of Goods*. London: Routledge, 1993, 85–132; Colin Campbell: *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*. Oxford: Blackwell, 1987; Neil McKendrick: Die Ursprünge der Konsumgesellschaft: Luxus, Neid und soziale Nachahmung in der englischen Literatur des 18. Jahrhunderts. In: Siegrist–Kaelble–Kocka (Hrsg.): *Europäische Konsumgeschichte*. 75–107.

nagy kereskedelmi központok, amelyek a felsőbb rétegek életstílusát láthatóvá tették, továbbá a 19. századi polgári otthonok, amelyek nagy hangsúlyt fektettek a kényelemre és a fogyasztás terén is kifinomultságra törekedtek.³¹⁵ Mindez bizonyos tekintetben visszatérést jelent Werner Sombart klasszikus munkájának gondolatához, mely szerint a luxustermékek és a gyarmatárúk – az új társadalmi értékek és szociális viszonyok létrejöttével együtt – nagyban elősegítették egy új életmód kialakulását.

A 19. századdal és a 20. század elejével foglalkozó tanulmányok az áruházak létrejöttét, s általában a kereskedelem átalakulását, a modern hirdetési rendszer kialakulását helyezik a fókuszba, mint amelyek döntően hozzájárultak a fogyasztás átalakulásához. A két világháború között Európában – főként amerikai példák alapján – rendkívül előrehaladt a kereskedelemhez és a marketinghez kapcsolódó foglalkozások professzionalizálódása: hirdetési szakemberek, eladók, raktárosok, divattervezők és divatszakírók egyaránt e sorba tartoztak. A hirdetések szerepének változása jól példázza, hogy a fogyasztásról folytatott diskurzus alapvetően átalakult a 20. század során. Új médiumok terjedtek el – a század elején a képes magazinok, a film, illetve a mozi, majd a rádió, később a televízió, végül pedig az internet –, amelyek megsokszorozták a hirdetések által elérhető közönséget. Míg korábban a reklámok nemek és társadalmi rétegek szerint is erősen elkülönültek, addig az új, nagy tömegeket megcélzó médiumok megjelenésével csökkent a reklámok ilyen specializációja. Ehhez hozzájárult az is, hogy a nemi szerepek halványultak, s a tömegfogyasztás korában a legtöbb termék esetében széles rétegek számítottak potenciális vásárlónak. A kereskedelem és a média már nem csupán meghatározott javak beszerzésére ösztönzött, hanem folyamatos vágyat alakított ki a kíváncsú javak megszerzése iránt.

A század középső harmadával foglalkozó munkák elsősorban a mindennapi életben elterjedő technikai vívmányokat hangsúlyozzák, amelyek – mint korábban megismertük – főként a tartós fogyasztási cikkek közül kerültek ki (telefon, hűtőszekrény, televízió stb.). A gazdasági boom időszak a különleges jelentőséget kap azáltal, hogy a fogyasztás színvonalának növekedése korábban soha nem látott ütemű volt Nyugat-Európában.

Így tehát ma már a történészek és más társadalomkutatók a fogyasztói társadalom kialakulását több tényezővel magyarázzák, s nem csak az iparosodás következtében megindult tömegtermeléssel hozzák azt összefüggésbe. Az utóbbi kéthárom évszázad során több olyan fejleményt kimutattak, amelyek hozzájárultak a fogyasztói társadalom kialakulásához, így nehéz volna egyetlen olyan időpontot meghatározni, amikor ennek születéséről beszélhetünk. Inkább az mondhatjuk, hogy a fogyasztói társadalom fokozatosan – bár nem egyenes vonalúan – jött létre egy sor tényező hatásának eredményeként. A fogyasztói társadalmat előidézték

³¹⁵ Paul Glennie: Consumption within historical studies. In: Daniel Miller (ed.): *Acknowledging Consumption*. London: Routledge, 1995, 167.

átfogó társadalmi trendek, mint az urbanizáció, a társadalmi mobilitás növekedése, a nemek közötti egyenlőség fokozódása. Gazdasági tényezők szintén hozzájárultak kialakulásához, mint a fogyasztás növekedése, a kommercializáció, a fordista tömegtermelés térhódítása, később pedig az egyéni igények posztfordista hangsúlyozása, a fogyasztási hitelezés terjedése. Ezeket kísérte a termeléshez és a fogyasztáshoz kapcsolódó normák és mentalitás megváltozása.

A sokrétű előzményektől függetlenül vitathatatlan azonban az, hogy a 20. század végére a fogyasztói társadalom sajátos formája keletkezett Nyugat-Európában. Ebben a fejezet korábbi részében ábrázolt folyamatok mindegyikének fontos szerep jutott. Ahhoz, hogy a fogyasztói társadalomról beszélhessünk, nyilvánvalóan elengedhetetlen a fogyasztás és a szabadidő magas szintje, melynek elérése után már nem a munka, hanem a fogyasztás és annak megszervezése tölti ki a polgárok idejének nagyobbik részét. Egyetérthetünk azzal a véleménnyel, mely szerint a fogyasztói társadalomban a társadalmi változások és a társadalmi identitás forrása már nem elsősorban a termelés, illetve az abban elfoglalt hely és az abból származó jövedelem, hanem az életstílus és az a mód, amit az emberek választanak, hogy demonstrálják életszínvonalukat, vagy éppen szembenállásukat a fogyasztói attitűdökkel.³¹⁶ A javak gyakran szimbolikus jelentőségűvé válnak, s a társadalmi helyzet jelzésére szolgálnak. Beszerzésüket már nem annyira a szükségletek irányítják, mint inkább a – nagyrészt a média által keltett – vágyak ösztönzik. Ebből az következik, hogy szintén fontosak a fogyasztás szerkezeti sajátosságai, melyek – mint láttuk – úgy alakultak át, hogy az élelmiszerekre fordított és más, a közvetlen létfenntartáshoz szükséges kiadások aránya drasztikusan csökkent.³¹⁷ Nem beszélhetünk fogyasztói társadalomról a fogyasztás magas minősége nélkül sem, mely garantálja a széles választási lehetőségeket a fogyasztás során a társadalom tagjai számára. Megfogalmazódott az is, hogy a fogyasztói társadalomban a fogyasztók ereje nő a termelőkkel és szolgáltatókkal szemben. Mások azt hangsúlyozzák, hogy a mindennapi élet egyre több aspektusa áruviszonyt ölt, eladásra kerül, a piac betör az élet széles területeire. Az így kialakult rendszer több eleme jelentős vitákat generált, melyekre korábban utaltunk.

3.1.5. Homogenizáció és sokszínűség Nyugat-Európában

Jóllehet a nemzetközi árucseré növekedése már a 19. században is lehetővé tette, hogy számos fogyasztási cikket és élelmiszert a kontinens egészén beszerezhesenek a fogyasztók, ez azonban ekkor inkább csak a felső és a középosztály szá-

³¹⁶ Peter Kramper: *From Economic Convergence to Convergence in Affluence?* LSE Working Paper no. 56/00. London: LSE, 2000. 4.

³¹⁷ Uo.

mára volt reális lehetőség, a lakosság nagy része nem engedhette meg magának – talán a tea és egyes fűszerek kivételével – az importcikk rendszeres vásárlását. A fogyasztás összetétele, szerkezete terén tehát jelentős regionális különbségek léteztek a századfordulón Európában, amit jól mutat a felhasznált élelmiszerek körének alakulása. Mivel a gyorsan romló áruk szállítása nehézségekbe ütközött, a fogyasztott élelmiszerek jellegét döntően az határozta meg, hogy mit termeltek helyben, ami viszont elsősorban az éghajlattól és a talajviszonyoktól függött.³¹⁸ A század során – különösen annak második felében – azonban jelentősen előrehaladt Európában a fogyasztási minták kiegyenlítődése.

A homogenizációs folyamatot a fogyasztási szerkezet fontos mutatói is jelzik. Az átlagos háztartások élelmiszere, ruházatra, lakásra és más fontos tételekre fordított kiadásainak arányai közötti eltérések lényegesen kisebbek voltak az 1980-as években, mint egy fél évszázaddal korábban. Ezt Franciaország és Németország összehasonlítása éppúgy példázza, mint F. Gardes négy országra (Franciaország, NSZK, Hollandia, Egyesült Királyság) vonatkozó vizsgálata, amely szerint a fogyasztási szerkezet eltérései évente 2–4%-os ütemben csökkentek 1960–1978 között.³¹⁹ Egy bővebb, 14 nyugat-európai országra kiterjedő minta elemzése szintén évi 1–3% közötti konvergenciát jelzett 1960–1982 között úgy, hogy 1973 után néhány évig megszakadt ez a trend, s divergáltak az országok.³²⁰ Más kutatók a fogyasztásszerkezet, s különösen az élelmiszer-fogyasztás belső arányai tekintetében érvelnek a Nyugat-Európán belüli konvergencia mellett az 1960 utáni három évtizedben.³²¹

Számos élelmiszer, illetve élvezeti cikk fogyasztásának alakulása is jelzi a homogenizációt. Az alkoholfogyasztás a 20. század első hat évtizedében csak keveset változott Európában – eltekintve attól, hogy a legtöbb régióban az időszak végén kevesebb alkoholt ittak az emberek, mint korábban. Európa a század ezen periódusában három fogyasztási övezetre oszlott: Skandináviában a tömény italokat részesítették előnyben, a kontinens középső részén (Brit-szigetek, Hollandia,

³¹⁸ Peter Scholliers: The Transformation from Traditional to Modern Patterns of Demand in Belgium (19th and 20th Centuries). In: H. Baudet–M. Bogucka (eds.): *Types of Consumption, Traditional and Modern*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982, 58.

³¹⁹ A fogyasztási árucsoportok százalékos arányai közötti multilaterális távolságok átlaga alapján.

³²⁰ Hartmut Kaelble: *Nachbarn am Rhein. Entfremdung und Annäherung der französischen und deutschen Gesellschaft seit 1880*. München: C. H. Beck, 1991, 164–166; Sabine Haustein: Westeuropäische Annäherungen durch Konsum seit 1945. In: Hartmut Kaelble–Jürgen Schriewer (Hrsg.): *Gesellschaften im Vergleich*. Frankfurt/M.: Peter Lang, 1999, 353–390; F. Gardes: International convergence of consumption patterns. *Economic Bulletin for Europe*, vol. 39 (1987) no. 2. 280–282.

³²¹ Sabine Haustein: Westeuropäische Annäherungen durch Konsum seit 1945. In: Hartmut Kaelble–Jürgen Schriewer (Hrsg.): *Gesellschaften im Vergleich*. Frankfurt/M.: Peter Lang, 1999, 353–390.

Németország, Kelet-Közép-Európa északi része) a sört kedvelték, míg Dél-Európában a bor volt a legnépszerűbb szeszes ital. A legtöbb országban az 1960-as évektől a szeszes ital-fogyasztás jellege erősen átalakult, mégpedig mérséklődött a tradicionálisan fogyasztott alkoholtípus jelentősége. A hagyományosan sörivő nemzetek mind több bort fogyasztottak – ami például Nagy-Britanniában kizárólag importból származott –, míg a borivásban élenjáró déliek körében terjedt a sör. Hasonló folyamat játszódott le a főzéshez használt zsiradékok tekintetében is. Míg a század elején a mediterrán területeken szinte kizárólag olívaolajat alkalmaztak e célra, addig Európa más részein vaját vagy sertézsírt, esetleg északon halolajat. Az erős észak–déli megosztottság ezen a téren egyrészt annak következtében oldódott, hogy napraforgóból és repceből kezdtek mind nagyobb mértékben olajat ütni. Ezek a növények egyaránt terjedtek Dél- és Észak-Európában, bár csak az 1970-es évektől váltak a hagyományos főzőzsiradékok igazi vetélytársaivá. Szintén hozzájárult a kiegyenlítődéshez, hogy Európa középső és északi részein egyre több háztartásban használtak rendszeresen olívaolajat. Végül rokon tendenciák zajlottak a húsfogyasztás terén ugyancsak az 1970-es évektől kezdődően: a sertéshús és baromfihús – kevésbé a hal és a marhahús – fogyasztása mindinkább kiegyenlítődött Európa különböző régiói között. A hagyományosan nagy marhahúsfogyasztó Egyesült Királyságban 1965 és 1985 között e húsfajta egy főre jutó fogyasztása 20,9 kg-ról 18,9 kg-ra csökkent, míg a baromfihúsé 8,8 kg-ról 17,2 kg-ra emelkedett.³²²

Az élelmiszerek mellett a háztartások kiadásainak mind nagyobb hányadát kitevő tartós fogyasztási cikkek piacán is növekvő hasonlóságokat láthatunk. Fontos fogyasztási javak tekintetében a nyugat- és dél-európai társadalmak közötti, még az 1950-es években is jelentős eltérések a korszak végére egyértelműen mérséklődtek, nemcsak a fogyasztás szerkezete, hanem az áruk megjelenése, jellege tekintetében is. Így a gépkocsik, számítógépek, mosógépek, televíziók vagy mobiltelefonok egyes országokban forgalmazott típusai ma már jórészt azonosak. Ezen a téren nem annyira az ízlésbeli eltérések jutnak szerephez, mint inkább a vásárlóerő nagysága eredményezi a meglévő különbségeket.

A fogyasztási minták egységesülése számos tényező következményének tulajdonítható. A folyamat alapját mindenképpen a gazdasági kibocsátás szintjének – korábban bemutatott – közeledése, s ezzel a jövedelmek szintjének hasonlóbbá válása jelentette. Konvergenciát láthatunk a fogyasztás szintjét meghatározó további fontos tényezők terén, mint a beruházások és a munkaidő hossza. A fogyasztási szerkezet fontos indikátorai szintén a közeledést mutatják. A közösségi fogyasztás arányában a két világháború között még jelentősek voltak az eltérések, de az 1950-es évektől ezek mérséklődtek. Szintén ide sorolható a mezőgazdaság termelékenységének és exportképességének fokozódása, a szállítás, vala-

³²² Fine–Heasman–Wright: *Consumption in the Age of Affluence*. 205.

mint a romlandó áruk tartósítási lehetőségeinek javulása, s az Európán kívülről származó élelmiszerimport növekedése. Ráadásul az iparszerkezet és általában a gazdaságszerkezet konvergenciája is végbement, ami hasonlóbb keresleti és kínálati viszonyokat eredményezett. A nemzetközi munkamegosztás és kereskedelem fejlődése és a gazdaságpolitikák harmonizációja – pl. az EGK vagy az EFTA keretein belül – elősegítette a relatív árak egységesülését, ami tovább ösztönözte a hasonlóbb kínálatot és keresletet. A század utolsó évtizedeiben az EGK és utódintézményei is jelentősen hozzájárultak a fogyasztás terén megfigyelhető konvergenciához, mindenekelőtt azáltal, hogy előnyös feltételeket teremtettek az áruk áramlása, a külkereskedelem számára. Ezenkívül az EGK több területen közös szabványokat vezetett be, amelyek szintén egységesítették a termékeket.

Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a fogyasztás homogenizációját elősegítette a normák diffúziója, amiben közrejátszott a nyugat-európai átlagpolgár földrajzi horizontjának kiszélesedése, mindenekelőtt a más európai országokban tett mind gyakoribb turista vagy üzleti célú utazások révén. E tényezők közül – mint H. Kaelble kiemeli – több a második világháború utáni nyugat-európai „boom” (1950–1973) időszakában hatott leginkább: ekkor vált hasonlóbbá a gazdaság- és településszerkezet, a család- és háztartásszerkezet, ekkor kapott lendületet a gazdasági integráció, melyek mind ösztönözték a fogyasztási minták konvergenciáját is, s egyben magyarázatot adnak az egységesülés időzítésére és dinamikájára.³²³

Ugyanakkor a homogenizációnak kitapinthatók a korlátai is. A nemzeti hagyományok, sőt egyes kisebb régiók tradíciói máig jelen vannak az élelmiszer-fogyasztásban, az építkezésben, lakberendezésben és más területeken. Az egységesülés ellen hatott az Európán kívülről érkező migráció fokozódása és koncentrált megjelenése, hiszen a bevándorlók magukkal hozták étkezési és más fogyasztási szokásaikat. Azt is szükséges hangsúlyozni, hogy a Nyugat-Európán belüli különbségek csökkenése a fogyasztási minták globális átalakulásába is illeszkedett, vagyis nem tisztán európai jelenségről van szó. Vannak, akik ezt a folyamatot egyenesen amerikanizálódásként írják le. A már említett F. Gardes szerint a közös modell felé való közeledés nem európai sajátosság volt, hanem egyben az Egyesült Államok fogyasztási szerkezete felé való elmozdulást jelentette.³²⁴ Ezzel szemben mások – elismerve az amerikai fogyasztási szokások terjedését – úgy vélik, hogy kialakult egy csak Nyugat-Európára jellemző fogyasztási modell. Egyrészt az eltérések a fejlett piacgazdaságokon belül a nyugat-európai országok

³²³ Hartmut Kaelble: Europäische Besonderheiten des Massenkonsums, 1950–1990. In: Hannes Siegrist–Hartmut Kaelble–Jürgen Kocka (Hrsg): *Europäische Konsumgeschichte. Zur Gesellschafts- und Kulturgeschichte des Konsums (18. bis 20. Jahrhundert)*. Frankfurt/M.: Campus Verlag, 1997, 188–189.

³²⁴ F. Gardes: International convergence of consumption patterns. *Economic Bulletin for Europe*, vol. 39 (1987) no. 2. 276–277.

között különösen lecsökkentek. Másrészt nem egyszerűen hasonlóbbakká váltak a fogyasztási javak, hanem megfigyelhető azok európaizálódása a második világháború utáni Nyugat-Európában. A régióban értékesített bútorok, gépkocsik, televíziókészülékek egyre nagyobb hányada származott más nyugat-európai országokból, s ezeknek a termékeknek kialakult egy sajátos európai ízlés- és formavilága.³²⁵

3.2. A fogyasztási minták alakulása Magyarországon

3.2.1. A fogyasztás szintje

Mint az előző fejezetben láttuk, a bruttó hazai termék Magyarországon is megtöbbszöröződött a vizsgált évtizedek során. Ezzel egyidejűleg annak felhasználásában, ezen belül a fogyasztásban is jelentős változások mentek végbe, melyek iránya csak részben egyezett meg a Nyugat-Európában látható tendenciákkal, több tekintetben azoktól eltérően, sajátosan alakult.³²⁶ A fogyasztás szintjét meghatározó tényezők közül Magyarországon is a beruházások – pontosabban a beruházások mellett a készletek képzését is magában foglaló felhalmozás – alakulását vizsgáljuk először.

1. A felhalmozás aránya Magyarországon az első világháború utáni években átlagosan a gazdasági kibocsátás 11,2%-ára rúgott, amely alacsonyabb volt, mint a nyugat-európai országok középértéke. A következő évtizedben a világgazdasági válság hatására ez az arány Európa nyugati feléhez hasonlóan néhány százalékponttal tovább mérséklődött. Ha azonban az 1927–1928-as 15,1%-os csúsponthoz hasonlítunk, akkor az 1932–1933-as 4,1%-os felhalmozási ráta már igen jelentős csökkenést jelentett. Az évtized közepétől a regenerálódás jelei láthatók ezen a téren is, majd a Darányi-kormány által 1938-ban meghirdetett, „győri program”-ként ismert nagy, 1 milliárd pengős beruházási program ismét két számjegyűvé emelte a felhalmozási hányadot – még a közvetlenül fegyverkezést szolgáló ráfordítások nélkül is. A hadi célú investíciókat figyelmen kívül hagyva a beruházási ráta elmaradt a megelőző évtized második felének színvonalától, s

³²⁵ Hartmut Kaelble: Europäische Besonderheiten des Massenkonsums, 1950–1990. In: Hannes Siegrist–Hartmut Kaelble–Jürgen Kocka (Hrsg): *Europäische Konsumgeschichte. Zur Gesellschafts- und Kulturgeschichte des Konsums (18. bis 20. Jahrhundert)*. Frankfurt/M.: Campus Verlag, 1997, 188–189.

³²⁶ A magyarországi életszínvonal alakulásával a 20. század különböző időszakaiban számos munka foglalkozik összefoglalóan, ezek azonban az összehasonlításokhoz csak kevésbé használhatók. Lásd pl. Pető Iván–Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka*. Budapest: KJK, 1985, 212–233, 668–707.

az 1930-as évek egészét tekintve a felhalmozás jóval a nyugat-európai nemzetgazdaságok arányai mögött alakult (2.12. táblázat).³²⁷

Az 1950-es években a felhalmozás jelentősen nőtt, s meghaladta a nemzeti jövedelem 20%-át. Ez az arány nagyjából a nyugat-európai átlagot érte el, de az ország gazdasági fejlettségét figyelembe véve magasnak számított. Az évtized átlaga azonban igen erős ingadozást takart: 1951-ben és 1958–1960 között 21–27%-os növekedés következett be a beruházásoknál, ugyanakkor 1954-ben és 1956-ban meredek volt a csökkenés.³²⁸ A következő mintegy két évtizedben, vagyis az 1970-es évek végéig – az ingadozások fennmaradásával – tovább nőtt a beruházási aktivitás. Az 1971–1978 közötti évek átlagában a GDP 35,2%-át tette ki, ami jóval meghaladta a Nyugat-Európában ekkoriban szokásosnak tekinthető 25% körüli arányt.³²⁹ Az 1979-es gazdaságpolitikai irányváltás nyomán jelentősen csökkent a felhalmozási szint, de az még így is elérte a nyugat-európai átlagot (2.12. táblázat).

A felhalmozás alakulásának mélyebb elemzése nem célunk, így csak a fogyasztással való kapcsolatára vonatkozóan teszünk néhány megállapítást. A század első felében a felhalmozás nemzetközi összehasonlításban alacsony intenzitása, később ellenben magas szintje és hullámzó jellege számottevő hatással volt a fogyasztás alakulására. A két világháború között a nyugat-európainál magasabb, nagyjából a dél-európainak megfelelő fogyasztási hányad alakult ki Magyarországon. A második világháború után azonban kezdetben csupán bizonyos években, az 1950-es évek végétől 1979-ig viszont tartósan és lényegesen a nyugat-európai szint alatt részesült a fogyasztás a GDP-ből. Ekkoriban a felhalmozás magas aránya összefüggött a gazdaságpolitika prioritásaival, illetve a gazdasági rendszer alacsony hatékonyságával. Az 1950-es évek első felének gazdaságpolitikájában a fogyasztás emelése a gazdasági növekedésnek alárendelt cél volt, s a központi gazdaságirányításnak minden eszköze megvolt ahhoz, hogy a beruházásokat – a fogyasztás rovására – jóval a korábbi és a nemzetközileg szokásos szint fölé emelje. Később az ellátás javítása, a fogyasztói igények kielégítése már mindinkább helyet kapott a gazdaságpolitikai célok között is, azonban a gazdasági növekedés elfogadhatónak tartott ütemét a beruházások rossz hatékonysága miatt csak magas felhalmozási hányaddal – vagyis megint csak a fogyasztás rovására, illetve egy ideig eladósodás révén – lehetett elérni. Meg kell jegyezni azt is, hogy a felhalmozás növekedése jelentős mértékben a készletfelhalmozásban öltött testet, ami szintén összefüggött

³²⁷ Az Alexander Eckstein által közölt Net National Product arányában számítva: Eckstein: *National Income and Capital Formation in Hungary, 1900–1950*. 204–219.

³²⁸ *Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen*. Budapest: KSH, 1996, 95; Barát et al.: *A magyar gazdaság vargabetűje*. 172–173.

³²⁹ A beruházások ciklikusságára: Bauer Tamás: *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok*. Budapest: KJK, 1981; a központi gazdaságirányítás beruházási döntéseinek és az életszínvonalnak az összefüggését hangsúlyozza: Bogdan Mieczkowski: *Personal and Social Consumption in Eastern Europe. Poland, Czechoslovakia, Hungary, and East Germany*. New York: Praeger, 1975.

a gazdasági rendszer problémáival, hiszen egyrészt a beszállítói kapcsolatok kiszámíthatatlansága miatti vállalati tartalékolásra vezethető vissza, másrészt az üzemek gyakran rossz minőségű, nehezen eladható termékeket állítottak elő, s ez így készleteik növekedését eredményezte. A beruházások szintjének erős volatilitása gyakran a fogyasztási hányad ingadozását is eredményezte. A fogyasztás színvonala így módon erőteljesen ki volt szolgáltatva a beruházások mértékét és más gazdaságpolitikai célokat meghatározó központi gazdaságirányításnak, ami a kommunista Magyarország fogyasztástörténetének egyik legfontosabb sajátossága.

Ezenkívül a második világháború után a beruházások szerkezete is jelentősen eltért a nyugat-európai piacgazdaságokétól. A különbség mindenekelőtt abban jelentkezett, hogy a nem termelő beruházások aránya az összes investíciókn belül lényegesen alacsonyabb volt Magyarországon. Míg Nyugat-Európában a nem termelő jellegű ágazatok beruházásai már a második világháború utáni első két évtizedben is megközelítették – néhol pedig elérték – az 50%-os arányt, később pedig úgyszólván mindenütt meghaladták azt, addig Magyarországon 1965-ben 25,3%-ot, de még 1980-ban is csak 32,5%-ot értek el.³³⁰ Ez a lakásépítés tekintetében azt jelentette, hogy már az ebből a szempontból kiemelkedő 1970-es évtizedben is jóval elmaradt a Nyugat-Európában jellemző szint mögött a lakások részesedése az összes beruházásban. Az 1976–1980-as évek átlagában Hollandiában a beruházások 30,2%-át, az NSZK-ban 29%-át fordították lakásépítésre, ezzel szemben Magyarországon csak 16,8%-át.³³¹ A lakásszektor és a többi, a szocialista gazdaság szemléletben nem termelő jellegűnek minősülő ágazat – egészségügy, oktatás stb. – beruházásainak elhanyagolása további negatív hatással volt a fogyasztás színvonalára, s egyszersmind hosszabb távon rontotta a növekedési kilátásokat is.

2. A fogyasztás szintjének alakulása szempontjából fontos következményekkel járhat az is, ha a belső felhasználás eltér a gazdasági kibocsátás értékétől. Nem volt ismeretlen ez a jelenség a két világháború közötti Magyarországon sem. Erre vonatkozóan pontos adataink ugyan nincsenek, de a tőkebeáramlás az 1920-as évek második felében korabeli pénzügyminisztériumi számítások szerint a nemzeti jövedelem mintegy 7-8%-ára rúgott.³³² Ez nem tekinthető teljes mértékben pótlólagos, a belső felhasználást, s különösen a fogyasztást növelő forrásnak. A külkereskedelmi egyenleg alakulása azonban jelzi, hogy a belső felhasználás jelentősen meghaladta a gazdasági kibocsátást. A behozatal és a kivitel közötti különbség 1924–1929 között évi átlagban a nemzeti termék 2,9%-át tette ki.³³³

³³⁰ Barát et al.: *A magyar gazdaság vargabetűje*. 435.

³³¹ Uo. 194.

³³² Berend T. Iván–Ránki György: *Magyarország gazdasága az első világháború után, 1919–1929*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966, 187.

³³³ Saját számítás a következő források alapján: Eckstein: *National Income and Capital Formation in Hungary, 1900–1950*. Table I. 165; Berend–Ránki: *Magyarország gazdasága az első világháború után, 1919–1929*. 279.

Ez egy ideig nem elhanyagolható mozgásteret jelentett a fogyasztás növelése számára is, de az 1930-as években már mérsékelt külkereskedelmi többlete jött létre Magyarországnak.³³⁴ Különösen nagy és tartós eltéréseket látunk a belső felhasználás és a gazdasági kibocsátás szintje között az 1950-es évek második felétől. Összehasonlításon számolva 1950 és 1983 között a felhasználás minden évben meghaladta a gazdasági kibocsátást. A különbség általában jelentős, több mint 6% volt, de kiemelkedően magas értékeket láthatunk 1957-ben (13,8%), 1971-ben (19,2%) és 1978-ban (14,7%).³³⁵ Folyó áron számítva a dinamika némileg másként alakult. Az 1950-es és 1960-as években még csak kismértékű – bár növekvő – volt a rés, majd a következő évtizedben jelentősen kitágult. A felhasználás 1978-ban haladta meg legnagyobb mértékben a termelést: ekkor folyó áron számítva 9,1%-kal volt nagyobb, mint a GDP. Ez egyben azt jelentette, hogy az ország csak a növekvő külső eladósodással tudta fenntartani a fogyasztás és a felhalmozás adott szintjét. Az import szerkezetének változása is mutatja, hogy az 1970-es évek legnagyobb eladósodási hullámának kiindulópontja a fogyasztási színvonal növelése, illetve megőrzésének szándéka, s nem a beruházások fokozása volt.³³⁶ Az 1980-as évek elejétől ez a külső forrásokra támaszkodó gazdaságpolitika már korlátokba ütközött, mivel további hitelfelvétel nem volt lehetséges egyrészt az eladósodás magas foka, másrészt a hitelek hirtelen megrágulása következtében. 1982-től az adósságok törlesztése pozitív külkereskedelmi egyenleget kívánt, amelynek az életszínvonalra gyakorolt hatása éppen a korábbi évekével-évtizedekével ellentétes volt, vagyis a hazai felhasználást csökkentette.

A felhalmozási arányok és a belső felhasználás vizsgálata nyomán megállapíthatjuk tehát, hogy a gazdasági kibocsátás szintje a központilag irányított gazdaság időszakában lényegesen kevésbé jelzi a fogyasztás színvonalának alakulását, mint a nyugat-európai piacgazdaságok esetében. Magyarországon a második világháború utáni évtizedekben a felhalmozási kvóta magas aránya önmagában is csökkentette a fogyasztásra rendelkezésre álló forrásokat, jóllehet az 1950-es évek végétől megfigyelhető és az 1970-es években felgyorsuló külső hitelfelvetelek ezt részben ellensúlyozták, amelyekre azonban csak az 1980-as évek elejéig volt lehetőség. Ettől kezdve a kölcsönök törlesztési igényei miatt a belföldi felhasználás a gazdasági kibocsátás színvonala alá került. Hosszabb távon talán ezeknél a tényezőknél is hátrányosabban hatott azonban a fogyasztás szintjére és egyben minőségére a felhalmozás sajátos összetétele, nevezetesen a lakásépítés és más infrastrukturális beruházások háttérbe szorulása.

A fenti számokból kétségek nélkül elnagyolt kép bontakozik ki a fogyasztás 20. századi magyarországi alakulásáról. Különösen a két világháború közötti idő-

³³⁴ Berend T. Iván–Ránki György: *Magyarország gyáripára a második világháború előtt és a háború időszakában (1933–1944)*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958, 36.

³³⁵ Barát et al.: A magyar gazdaság vargabetűje. 387, 390.

³³⁶ Uo. 176–177.

szak hiányait látva, lehetőségként kínálkozik a korabeli életszínvonal-számítások felhasználása.³³⁷ A rendelkezésre álló kalkulációk azonban egyrészt nem fogják át a teljes lakosságot, másrészt a bérek indexein nyugszanak, s így nem tekinthetők reprezentatívnak a háztartások egészére vonatkozóan.³³⁸ A fogyasztással foglalkozó történeti szakirodalom másik jellemző megközelítésmódja a fogyasztás szintjének naturális adatok révén való bemutatása. Számos termék adatait megtalálhatjuk az ilyen munkákban, de leggyakrabban az élelmiszer-fogyasztás (cukor, liszt, zsiradékok, tej stb.) alakulásával illusztrálják a változásokat. A magunk részéről azonban több okból sem tartjuk alkalmasnak ezeket a statisztikákat a fogyasztás szintjének jellemzésére. Mindenekelőtt a naturális mutatók – különösen az összetettebb termékek esetében – elfedik a minőségi eltéréseket; ezenkívül természetüknél fogva alkalmatlanok az aggregálásra; végül nem tekinthetők reprezentatívnak a fogyasztás egésze szempontjából, mert nem tudjuk, hogy a fogyasztás egészén belül milyen helyet foglalnak el. Ráadásul idővel át is alakulhat szerepük a fogyasztásban annak szerkezeti változásával. Ezért a naturális mutatók a fogyasztás szerkezeti mozgásainak megismerésével párhuzamosan, a következő részben juthatnak szerephez.

3.2.2. Szerkezeti sajátosságok

A közösségi fogyasztás és a magánfogyasztás aránya tekintetében nyugat-európai összehasonlításban kevés markáns fejlődési tendencia látható Magyarországon a 20. század során. Bár információink szórványosak, annyi bizonyosan kijelenthető, hogy a század első felében a magánfogyasztás dominált, Nyugat-Európa országaihoz hasonlóan. A kommunista időszakban jelentősen nőtt a közösségi fogyasztás aránya, ugyanakkor ez nem eredményezte a hazai közösségi fogyasztás kiemelkedően magas mértékét. Ha a nyugdíjakat és más transzfereket is figyelembe vesszük, a második világháború után – különösen pedig az 1960-as évektől, a jóléti államok nyugat-európai expanzióját követően – a nyugat-európai országok közösségi fogyasztásának átlagos aránya nem volt alacsonyabb, mint a magyarországi szint. Ellenben a természetbeni társadalmi juttatások – egészségügyi ellátás, üdülés, óvoda stb. – jelentősége viszonylag nagy volt a fogyasztáson belül Magyarországon.³³⁹

Áttérve a fogyasztási szerkezet további jellemzőire, az egész vizsgált periódust tekintve a magánfogyasztáson belül Magyarországon is láthatók a korábban megis-

³³⁷ Kovrig Béla: *Magyar társadalompolitika. 1920–1945. I. rész.* New York: Magyar Nemzeti Bizottmány, 1954, 201–206.

³³⁸ Erre lásd Pogány Ágnes: *Háztartások jövedelemszerkezete a két világháború közötti Magyarországon. Történelmi Szemle, XLII. évf. (2000) 1–2. sz. 115–127.*

³³⁹ Kovács: *Nemzetközi tendenciák a személyes fogyasztás alakulásában.* 712.

mert nemzetközi fejlődési irányok. Csakúgy, mint Nyugat-Európában, hosszú távon itt is mérséklődött az élelmiszerek s különösen a ruházat kiadásainak részesedése, míg a közlekedésre és kommunikációra, valamint a lakásra, fűtésre, energiára, illetve a szórakozásra-kultúrára fordított összegek aránya emelkedett. Az átalakulás azonban a legtöbb területen nem volt olyan mély, mint Nyugat-Európában, s egyes időszakokban sajátos tendenciák is megjelennek.

Az első világháború utáni két évtizedre vonatkozóan csak szórványosak ismereteink a fogyasztás összetételéről.³⁴⁰ Ráadásul ekkor az infláció, majd a gazdasági válság jelentősen eltorzította az árarányokat, s ezzel hatott a fogyasztás szerkezetére is. Egy ötven-ötven családot magában foglaló minta alapján 1929-ben a budapesti munkáscsaládok kiadásai 53,3%-át fordították élelmiszerre, míg ugyanez a polgárcsaládok esetében 33,2%-ot tett ki. A ruházatkódás költségei a családi büdzsék 10, illetve 8,9%-át, a lakbér és a lakásfenntartás költségei 17,6, illetve 23,5%-át vették igénybe, míg a többi tétel egyenként mindössze néhány százalékra rúgott.³⁴¹ Ennek alapján annyi megállapítható, hogy a háztartások élelmiszerekre fordított kiadásai meghaladták a Nyugat-Európában megfigyelhető szintet (3.1. táblázat). Úgy tűnik azonban, hogy az élelmiszer-vásárlás jelentősége a világháborúk között a magyarországi háztartások költségvetésében is csökkent, amit elősegített a mezőgazdasági árak agrárválság nyomán bekövetkezett csökkenése. Szintén valamelyest visszaszorult a ruházatkódás, s nőtt a tartós fogyasztási cikkek, valamint a lakásfenntartás részesedése a kiadások között.³⁴²

A második világháború után a valuta stabilizációjával, illetve a forint bevezetésével párhuzamosan a jövedelmek és az árarányok átfogó központi átalakítása

³⁴⁰ Például Matolcsy Mátyás: *Az életszínvonal alakulása Magyarországon, 1924–1944*. Budapest: Magyar Ipari Munkatudományi Intézet, 1944; e munka témánk szempontjából sokat ígérő címe ellenére csak kevés információval szolgál, sokkal inkább a jövedelemmegoszlás alakulására koncentrál. Ugyanez érvényes a következő kötet vonatkozó részeire is: Kovrig Béla: *Magyar társadalompolitika. 1920–1945*. I. rész. New York: Magyar Nemzeti Bizottmány, 1954, 201–228; döntően Matolcsy adatait használja: Gunst Péter: *Életszínvonal Magyarországon a két világháború között*. In: Angi János–ifj. Barta János (szerk.): *Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára*. Debrecen: Multiplex Media–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2005, 323–337.

³⁴¹ Bódy Zsombor: *Polgárok és munkások 1929-ben. Adalékok a fogyasztás történetéhez*. *Korall*, 3. évf. 10. kötet. (2002) 187–199; Pogány: *Háztartások jövedelemszerkezete a két világháború közötti Magyarországon*. 116–117.

³⁴² A század első felének fogyasztástörténetére: Gyáni: *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában*; Gyáni: *Középosztályi fogyasztási kultúra és az áruház*. 101–127; Bódy Zsombor: *A fogyasztás igénye. Rétegspecifikus fogyasztási minták és általános fogyasztási várokozások a két világháború közötti Budapesten*. In: Czoch Gábor–Klement Judit–Sonkoly Gábor (szerk.): *Atelier-iskola. Tanulmányok Granasztói György tiszteletére*. Budapest: Atelier, 2008, 371–386; Illyefalvi I. Lajos: *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. Budapest: Fővárosi Statisztikai Hivatal, 1930; Illyefalvi I. Lajos: *A főváros polgári népességének szociális és gazdasági viszonyai*. Budapest: Fővárosi Statisztikai Hivatal, 1935.

következett be, ami jelentősen befolyásolta a háztartások kiadásainak szerkezetét is.³⁴³ A létrejövő új fogyasztási struktúrában nemzetközi összehasonlításban különösen szembetűnő az élelmiszerekre és élvezeti cikkekre fordított kiadások magas aránya.³⁴⁴ Az egy főre jutó élelmiszer-fogyasztás jelentősen nőtt az 1950-es évek közepétől, s az alapvető élelmészeti termékekből – liszt, hús, tojás stb. – hamarosan elérte a nyugat-európai országokban szokásos színvonalat. Ezt a lakosság a háborút követő időszak, majd az 1950-es évek elejének insége után kétségtől nagy vívmányként élte meg. Az élelmiszerekkel való viszonylag biztonságos ellátás több más kommunista országgal szemben is fontos előnynek számított, s így mindvégig a rendszer legitimációjának fontos része volt. Ugyanakkor a háztartások élelmiszerekre még 1960-ban is költségvetésük több mint felét fordították, szemben az ekkor már 40% alatti nyugat-európai átlaggal. Ennél is fontosabb, hogy a kontinens nyugati régióihoz képest a különbség tovább nőtt a következő évtizedekben: miközben ott jelentősen csökkent az élelmiszerek és élvezeti cikkek aránya a fogyasztási kiadások között, addig Magyarországon a következő két évtizedben részesedésük alig esett, s így 1980-ban még mindig 44,9%-ot tett ki. Az 1980-as évek gyorsabb csökkenésével együtt, még 1990-ben is kiemelkedően magas hányadát kötötték le a vásárlóerőnek az élelmiszerekre fordított kiadások (3.2. táblázat).³⁴⁵ Ez egyben azt jelenti, hogy ugyan az Engel-törvény Magyarországon is érvényesült – vagyis a személyes jövedelmek növekedésével csökkent az élelmiszerekre költött összegek aránya –, de itt az élelmiszerek jövedelmi rugalmassága viszonylag kismértékű volt. Valamelyest módosul a kép akkor, ha az élvezeti cikkeket elkülönítjük az élelmiszerektől. A

³⁴³ A fogyasztás alakulására Kelet-Közép-Európában összefoglalóan: Bogdan Mieczkowski: *Personal and Social Consumption in Eastern Europe: Poland, Czechoslovakia, Hungary, and East Germany*. New York: Praeger, 1975; Magyarországra lásd Hammer Ferenc–Dessewffy Tibor: A fogyasztás kísértete. *Replika*, 26. kötet. (1997) 31–46; Vörös Miklós: Életmód, ideológia, háztartás. A fogyasztáskutatás politikuma az államszocializmus korszakában. *Replika*, 26. kötet. (1997) 17–30; Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest: Osiris, 2001, 284–330; Valuch Tibor: *Hétköznapi élet Kádár János korában*. Budapest: Corvina, 2006, 62–87; Valuch Tibor: A „gulyáskommunizmus”. In: Valuch Tibor: *Metszetek. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Argumentum–1956-os Intézet, 2006, 202–221; Horváth Sándor: Csudapest és a fridsiderszocializmus: a fogyasztás jelentései, a turizmus és a fogyasztáskritika az 1960-as években. *Múltunk*, LIII. évf. (2008) 3. sz. 60–83.

³⁴⁴ A század második felére vonatkozó kiadási statisztikák Magyarország esetében a lakossági fogyasztást jelzik, amely magában foglalja a személyes fogyasztást és a természetben kapott társadalmi juttatásokat. A nyugat-európai országok adatai a magánháztartások kiadásait tartalmazzák.

³⁴⁵ A fogyasztási arányok alakulására: *A lakosság jövedelme és fogyasztása, 1960–1979*. Budapest: KSH, 1981, 64–65; *A lakosság jövedelme és fogyasztása, 1970–1986*. Budapest: KSH, 1987, 72–73; *A lakosság fogyasztása, 1970–1990*. Budapest: KSH, 1993., 24–25; *Életszínvonal, 1960–1980*. Budapest: KSH, 1981, 135–147; Gadó Ottó: *Az életszínvonal alakulása Magyarországon, 1950–1975*. Budapest: Kossuth, 1978, 62–88.

dohány, a kávé és az alkohol kiadási részesedése ugyanis Magyarországon növekvő, ezzel szemben Nyugat-Európa társadalmában csökkenő volt, s Magyarország az 1970-es évek végén érte el azt a pontot, amikor lakosai már relatíve többet költöttek ezekre a cikkekre, mint – Írország kivételével – Nyugat-Európa országaiban. 1983-ban Magyarországon a háztartások kiadásai 8,1%-át szánták ilyen célokra: Dániában ez ugyanekkor 6,7% volt, de Olaszországban és Hollandiában 4% alatt maradt.³⁴⁶

Szintén igen magasnak számít a ruházatra fordított kiadások – 1960-ban 14,8%-os – részaránya, ami nem valamilyen sajátos magyar fogyasztási preferencia következménye volt, hanem a ruhafélék viszonylag magas árszínvonalával magyarázható.³⁴⁷ Mindazonáltal ebben a tekintetben volt a leggyorsabb a fogyasztási szerkezet átalakulása a következő évtizedekben, s 1990-ben már csak a kiadások 6,5%-át fordították erre a célra. Ez összefüggött azzal, hogy az öltözködés relatív költségei csökkentek.

Ez a két tétel – az élelmiszerek és a ruházat – együttesen a kiadások olyan magas arányát kötötte le az 1960-as évek elején Magyarországon, hogy a többi áru- és szolgáltatáscsoport részaránya szinte törvényszerűen alacsonynak számított nemzetközi viszonylatban. Különösen érvényes ez a lakásra, fűtésre és háztartási energiára. Közrejátszott ebben természetesen az is, hogy a lakbérek és a háztartási energiahordozók árait mérsékelten állapították meg. Hasonló magyarázat azonban nem lehetséges a háztartási és lakásfelszerelések esetében: ezek részaránya a kiadási tételek között alacsony, jóllehet relatív árszínvonaluk kiemelkedően magas volt Magyarországon. Sajátosan alakult az egészségügyre fordított kiadások aránya is, mely hosszú ideig lényegében stagnált, s csak az 1970-es évek végétől indult növekedésnek, ami erősen eltért a nemzetközi trendektől, melyek már évtizedekkel korábban emelkedést mutattak. Ebben a tekintetben az összehasonlítást nehezíti, hogy Magyarországon s a nyugat-európai országok közül az Egyesült Királyságban, Svédországban vagy Dániában az egészségügyi ellátás ingyenes juttatásnak számít, s így nem szerepel a háztartások kiadásai között, míg más országokban a biztosító utólag téríti meg a szolgáltatások árát, vagyis itt megjelennek a kiadások között.

A második világháború utáni évtizedekben kiemelkedően alacsony volt Magyarországon a közlekedés és a kommunikáció részaránya is a kiadások között. Ez összefüggött egyrészt a tömegközlekedés és a vasút állami szubvencionálásával, mely a menetjegyek árát alacsonyan tartotta. Másrészt a hírközlés terén mindvégig erős hiány jelentkezett: a telefonellátottság igen rossz volt, s ezen a területen az áttörés mindvégig elmaradt a kommunista hiánygazdálkodás körül-

³⁴⁶ Kovács: *Fogyasztási szerkezetek nemzetközi összehasonlításban*. 979.

³⁴⁷ Valuch Tibor: *A lódentől a miniszoknyáig. A XX. század második felének magyarországi öltözködéstörténete*. Budapest: Corvina, 2004, 102–104.

ményei között (3.5. táblázat). Ettől valamelyest eltérően alakult a személygépkocsi-ellátottság. A motorizáció viszonylag későn, nagyobb ütemben a 1970-es években indult meg Magyarországon. A személygépkocsik magas ára és szerény minősége ellenére a hiány különösen erős volt ezen a téren, s így a folyamat csak vontatottan haladt, ami érződött a kiadások arányában. Ugyanakkor a motorizáció üteme mégis jóval meghaladta a kommunikáció fejlődését (3.5. és 3.7. táblázat). Végezetül meg kell említeni, hogy az oktatás, kultúra, üdülés, sport kiadáscsoport Magyarországon kiemelkedően magas és dinamikusan növekvő arányt képviselt, amiben döntő szerepe volt az ingyenes, természetben kapott juttatások (óvodai ellátás, vállalati üdülők igénybevétele) – már említett – magas részesedésének.³⁴⁸

Az élelmiszerek és a ruházat magas kiadási hányada nem az élelmiszer-fogyasztás vagy a ruházatkodás magas színvonalára, hanem sokkal inkább az alacsony bérszínvonalra s az árszerkezet sajátosságaira vezethető vissza. A nyugat-európai országokhoz képest az élelmiszerekhez és különösen az élvezeti cikkekhez viszonylag drágán lehetett hozzájutni, s az igényes öltözködés is költséges volt: 1980-ban előbbieket relatív árszintje a lakossági fogyasztás átlagos árszintjének 124,4%-át tette ki, ugyanez a ruházat esetében még nagyobb volt, 128,6%.³⁴⁹ A fogyasztási szerkezet terén Magyarország és Nyugat-Európa országai között tapasztalható eltérések tehát csak részben magyarázhatók a fejlettségbeli különbségekkel, ráadásul a fogyasztási struktúra vonatkozásában is feltűnő a divergencia Magyarország és a kontinens nyugati fele között a második világháború utáni évtizedekben. A különbségeket leginkább az árstruktúráknak, a természetben kapott társadalmi juttatások arányainak és a nemzetek fogyasztói preferenciáinak szokásainak eltérései magyarázzák.³⁵⁰

Végezetül azt is megállapíthatjuk, hogy mivel az élelmiszerek, a ruházat, valamint a háztartási energia és még néhány más, a létfenntartáshoz elengedhetetlenül szükséges áru és szolgáltatás beszerzése lekötötte a háztartások vásárlóerejének nagy részét, csak szűk tere maradt a fogyasztói autonómia kibontakozásának a második világháború utáni Magyarországon. A fogyasztás minőségének ezen további aspektusaival alább foglalkozunk.

³⁴⁸ Kovács: *Nemzetközi tendenciák a személyes fogyasztás alakulásában*. 712.

³⁴⁹ *A bruttó hazai termék nemzetközi összehasonlítása Európában. 1980. Nemzetközi szervezetek statisztikai tevékenységéből*. Budapest: KSH, 1985, 71. sz. 66; Kovács: *Nemzetközi tendenciák a személyes fogyasztás alakulásában*. 702–723; Kovács: *Fogyasztási szerkezetek nemzetközi összehasonlítása*. 975–992.

³⁵⁰ Ezekre a tényezőkre lásd Kovács: *Fogyasztási szerkezetek nemzetközi összehasonlítása*. 986–989.

3.2.3. Minőségi aspektusok

Az áruválaszték és a fogyasztás más minőségi jellemzőinek vonatkozásában a két világháború közötti időszakban Magyarország kétségkívül különbözött Nyugat-Európa országaitól. Az eltérések azonban nem nevezhetők jelentősnek: elsősorban az alacsonyabb magyarországi vásárlóerő eredményezte azokat, amennyiben kihatott a forgalmazott áruk választékára, jellegére és a kereskedelmi formákra. Jellemző ebből a szempontból, hogy a nagyobb számban a korban megjelenő tartós fogyasztási cikkek, mint a rádiókészülék, a gépkocsi és a telefon terjedésében jelentős volt Magyarország elmaradása a legtöbb nyugat-európai ország mögött. Az átlaghoz képest a különbség nem csökkent a két világháború között, hanem inkább stabilizálódott. Az is figyelemre méltó azonban, hogy Magyarország néhány nyugat-európai országnál nagyobb rádiókészülék- és telefonállománnyal rendelkezett az 1930-as években (3.4. és 3.5. táblázat). Vagyis az ország gazdasági fejlettségének megfelelően bekapcsolódott a fogyasztási javak elterjedésének folyamatába, s eközben a fogyasztók autonómiáját semmi nem korlátozta, mint azt a vezető márkák jelenléte is mutatja a rádióvevők vagy a gépkocsik piacán.³⁵¹ A fogyasztók választási lehetőségeit legfeljebb a gazdasági válság nyomán bevezetett devizakorlátozások csökkentették Magyarországon, de ez inkább a valuta külföldön való felhasználását érintette, s a belkereskedelemre kevésbé hatott. Főként a vásárlóképes kereslet korlátainak tulajdoníthatjuk azt is, hogy a modern kereskedelmi formák – mint az áruház – késve jelentek meg, s viszonylag lassan is terjedtek Magyarországon. Ezt a fő okot csak kiegészítették további körülmények, mint a középosztály vonzódása a hagyományos fogyasztói szokásokhoz.³⁵² Bár – mint láttuk – az áruházak térhódítását a szakirodalom egy része összekapcsolja a fogyasztói kultúra kialakulásával, a klasszikus nagyáruházak kis száma nem indokolja, hogy kétségbe vonjuk a fogyasztói kultúra létezését és gyors terjedését a két világháború közötti Magyarországon.

Lényegesen nagyobb eltéréseket látunk ezen a téren a második világháború utáni évtizedekben. A háborút közvetlenül követő évek jegyrendszere és áru-, mindenekelőtt élelmiszerhiánya többé-kevésbé természetes következménye volt a háborús pusztításoknak és a háborús gazdasági dezorganizációnak, az inflációnak, illetve a szovjet megszállásnak és a jóvátételi szállításoknak. Ez az időszak Nyugat-Európa több országában is súlyos ellátási nehézségeket hozott. Míg azonban utóbbiakban néhány év alatt normalizálódott az ellátás, addig Magyarországon – és a kelet-közép-európai térség más országaiban – a kommunista ha-

³⁵¹ Majtényi György: *Életstílus és szubkultúra. Az autózás története (1920–1960)*. Korall, 1. évf. 1. kötet. (2000) 105–106; Gyáni: *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában*. 146–147.

³⁵² Gyáni: *Középosztályi fogyasztási kultúra és az áruház*. 101–127; S. Nagy Anikó: *Kereskedővilág. Szemelvények a magyar kereskedelem történetéből*. Budapest: Mundus, 2007, 129–145.

talomátvételt követő társadalmi-gazdasági rendszer úgynevezett hiánygazdaság létrejöttét eredményezte.

Az 1950-es évek eleje tekinthető a klasszikus hiánygazdaság időszakának Magyarországon, amikor sok tekintetben hadigazdálkodás jellegű elosztás uralkodott. A kereskedelemben gyakran a legalapvetőbb árucikkekhez sem lehetett hozzájutni. Ezek közé tartoztak még olyan élelmiszerek is, mint a kenyér, a hús vagy a sajt. Importtermékek gyakorlatilag nem léteztek a boltokban. Mint Kornai János klasszikus leírásából tudjuk, a hiányjelenségek nem szórványosan jelentkeztek, hanem általánosak voltak, vagyis a fogyasztási cikkek és szolgáltatások, a nemzetközi fizetőeszközök, az importtermékek és más erőforrások szférájában egyaránt megmutatkoztak. Emellett nemcsak alkalmyszerűen, hanem állandó jelleggel léptek fel, ezáltal a fogyasztók és a gazdaság más szereplőinek viselkedésére is erősen hatottak.³⁵³ A krónikus hiány nyomán a fogyasztók bürokratikus elosztási mechanizmusok révén – például előjegyzés, kiutalás – jutottak fontos árukhoz és szolgáltatásokhoz vagy sorba kellett állniuk értük, illetve a feketepiacon szerezték be azokat.

Ráadásul ebben az időszakban – szovjet mintára – a kritika, sőt üldözés célpontjává vált a nyugati s különösen az amerikai fogyasztási minták követése – már amennyiben az utóbbi egyáltalán lehetséges volt. Jellemző, hogy a gazdasági vezetésben a többi kommunista országhoz hasonlóan élénken élt a fogyasztás tudományos alapelveken nyugvó megszervezésének elképzelése, ami feleslegessé tette a fogyasztók saját preferenciáikon nyugvó választásait. Eszerint létezik a fogyasztásnak egy ideális, tudományosan megállapítható modellje, amely irányítúként szolgálhat a központi gazdasági tervezés számára az árukínálat meghatározása során. Ez a központilag megállapított „fogyasztási terv” magától értetődően csak a legfontosabb természetes mutatókkal – négyzetméter, pár, kilogramm, liter, darab stb. – határozhatta meg a fogyasztást, s a minőségi jellemzőknek, valamint a választéknak nem jutott benne szerep. Az elképzelések gyakorlati kudarca idővel háttérbe szorította az ilyen törekvéseket, de egészen a rendszerváltozásig megmaradtak a „fogyasztási terv” nyomai.³⁵⁴

A hiánygazdálkodás klasszikus rendszere a későbbiekben jelentős átalakuláson ment keresztül. A fogyasztói igények jobb kielégítése 1953-tól vissza-visszatérően a tervezők egyik fontos céljává vált. A sztálinizmus lezárulta után a fogyasztás rehabilitációja nemcsak a termelési célokban, hanem a nyilvánosságban is előrehaladt. Az áruk minősége, az új termékek, a divat és hasonló témák mind gyakrabban szerepeltek a médiában.

A gazdasági és politikai irányítás ugyanakkor – mint azt Valuch Tibor is megállapította – továbbra is felemásan viszonyult a fogyasztói igényekhez, s a

³⁵³ A rendszer klasszikus leírása: Kornai János: *A hiány*. Budapest: KJK, 1980.

³⁵⁴ Andrzej K. Kozminski: Consumers in Transition from the Centrally Planned Economy to the Market Economy. *Journal of Consumer Policy*, vol. 14 (1992) 352–354.

fogyasztás megjelenése a nyilvánosságban is ellentmondásos volt.³⁵⁵ Egyfelől kétségtelen volt ugyanis, hogy az áruellátás javítása nélkülözhetetlen a politikai stabilitás érdekében. A rendszer nem mondhatott le a fogyasztási célok hangsúlyozásáról, melyek leginkább a jövőre vonatkozó ígérek formáját öltötték.³⁵⁶ Ez azonban jó ideig mint koncesszió, azaz olyan engedmény jelent meg, mint amelyet a kevéssé öntudatos rétegek számára tenni szükséges az igazi célok – például a beruházások növelése s ezáltal a gazdasági fejlődés gyorsításának – kárára. A fogyasztás tehát úgy jelent meg, mint ami csak bizonyos korlátok között egyeztethető össze a szocializmus céljaival. A korai munkásmozgalom aszketizmusát, a fogyasztástól való idegenkedését visszhangozták a sajtóban fel-fellángoló viták, amelyek a magasabb rendű emberi tevékenységeket, főként a közösségi cselekvést féltették a fogyasztói mentalitás térhódításától. Ilyen volt az 1961-ben az *Új Írás* című folyóiratban indult úgynevezett frizsiderszocializmus-vita, melynek kiindulópontja a rendszer egyik kvázi-hivatalos költőjének számító Váci Mihály aggodó, a társadalmat az anyagi szempontok túlzott előtérbe kerülésétől óvó megszólalása volt.³⁵⁷ Később az ilyen vélemények háttérbe szorultak, de nem tűntek el: hivatalos és félhivatalos álláspontot tükröző kiadványokban még az 1970-es években is veszélyként ábrázolták a „nyugatról importált »fogyasztói társadalom« típusú életideál-torzulást”, vagy azt, hogy „a szocialista társadalom pórusaiban utóvirágzásnak indult a kispolgárság »felső« (közkeletű kifejezéssel élve »nagymenő«) rétegei életmódjának kisugárzása a dolgozó rétegekre”.³⁵⁸

Mindazonáltal az 1960-as évek elejétől a politikai vezetés is egyre inkább kezdte elfogadni azt, hogy a mércét a nyugati fogyasztási minták jelentik, s lehetővé kívánták tenni a lakosság számára, hogy azt imitálja, annak egyes elemeit átvegye. Ezzel a reményt is táplálni akarták, hogy a jövőben az átlagember elérheti vagy megközelítheti a nyugati fogyasztási színvonalat. Az 1960-as évek gazdasági reformtörekvései részben éppen az áruk és szolgáltatások minőségének, az áruválasztéknak a javítását célozták. Az 1968-as gazdaságirányítási reform nyomán Magyarországon számos, korábban a szocializmus fontos értékének tekintett cél – mint az árstabilitás vagy az egyenlő jövedelemmegoszlás – feladásának árán kétségkívül sikerült növelni a fogyasztói autonómiát.

³⁵⁵ Valuch Tibor: A bőséges ínségtől az ínséges bőségig. A fogyasztás változásai Magyarországon az 1956 utáni évtizedekben. In: Uő.: *Metszetek. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Argumentum–1956-os Intézet, 2006, 222–252.

³⁵⁶ Stephen Merl: Staat und Konsum in der Zentralverwaltungswirtschaft. In: Siegrist–Kaelble–Kocka (Hrsg.): *Europäische Konsumgeschichte*. 206–213.

³⁵⁷ Tyekvicska Árpád: Fridzsider szocializmus. In: Révész Sándor (szerk.): *Beszélő évek, 1957–1968. A Kádár-korszak története*. I. rész. Budapest: Stencil Kulturális Alapítvány, 2000, 260–263.

³⁵⁸ Kozma Ferenc: *Jólét szocialista módon*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1979, 102, 99–100.

A hiány azonban a reformok ellenére az áruellátás alapvető jellemzője maradt egészen a rendszerváltozásig. Az élelmiszerek esetében az 1980-as években mennyiségi hiány összességében már nem létezett, de ezekből sem volt ritka az ellátási nehézség, különösen a kisebb településeken és az importtermékek esetében.³⁵⁹ A déligyümölcs-ellátás jellemző példa: a banán még ekkor is a hírhedten ritkán és nehezen elérhető áruk közé tartozott, melynek beszerzése érdekében az emberek órákig sorban álltak, kapcsolataikat mozgósították, de a vásárlásra jelentős időráfordítással is inkább csak a nagyvárosokban volt esélyük.

A hiány és a minőségi problémák még inkább jelentkeztek a szolgáltatások és a fogyasztási cikkek esetében.³⁶⁰ Részben a súlyos hiányhelyzetre vezethető vissza, hogy az 1950-es évektől megjelent és általánossá vált a korrupció az egészségügyben, ahol a páciensek az orvosok és az ápolószemélyzet megvesztegetésével próbáltak soron kívüli kezelést, kedvezőbb kórházi elhelyezést vagy egyszerűen csak jobb ellátást, nagyobb odafigyelést biztosítani maguk vagy gyermekük számára.³⁶¹ A keresettebb típusú és sérülésmentes bútorokhoz még az 1980-as években is gyakran kenőpénz fizetésével próbáltak hozzájutni a vevők.

Különösen súlyos volt a hiányhelyzet a lakások, a telefon és a gépkocsik piacán.³⁶² A lakbéreket szociális okokból igen alacsonyan állapították meg, ennek azonban súlyos következményei voltak a lakóházak állapotára, s a lakásépítésre vonatkozóan. Az 1980-as években lakáskiutalás esetében a várakozási idő Budapesten rendszerint 4–6 év volt, de akár 10–20 év is lehetett – a szociális helyzettől, családi állapottól, lakóhelytől és hasonló tényezőktől függően.³⁶³ Mindez ráadásul városi lakosokra volt érvényes, a falvakban élők számára gyakorlatilag csak a magánérvényesítés maradt. A telefon bekapcsolásáig az igényléstől számítva több mint egy évtized is eltelhetett, különösen a kisebb településeken, bizonyos körzetekben pedig egyáltalán nem lehetett állomáshoz jutni. Gépkocsit az 1950-es években magánszemélyek először nem vásárolhattak, sőt csak egy szűk kör birtokolhatott. Később külön engedély kellett a vásárláshoz, s csak 1957-től indult meg egy-két típus engedély nélküli árusítása. A magyarországi motorizáció első szakaszát a rendkívüli hiány és a járművek alacsony minősége jellemezte. 1989-ben a szovjet gyártmányú Lada gépkocsira – mely egy 1960-as évek eleji Fiat-konstrukción alapult – Magyarországon 4–6 évet kellett várni. A

³⁵⁹ Valuch: *Hétköznapi élet Kádár János korában*. 80–81.

³⁶⁰ Skrabski Árpád (szerk.): *Mit kér a nép? Kielégítetlen szükségletek 1988-ban a magyar lakosságban*. I. kötet. Budapest: Px Informatikai és Humán Kockázatok Kezelő Kft., 1989, 8–17.

³⁶¹ Ádám György: *Az orvosi hálapénz Magyarországon*. Budapest: Magvető, 1986.

³⁶² A motorizáció korai szakaszára: Majtényi György: *Életstílus és szubkultúra. Az autózás története (1920–1960)*. *Korall*, 1. évf. 1. kötet. (2000) 101–118.

³⁶³ Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest: HVG, 1993, 261; Fóti Péter: *Röpirat a lakáshelyzetről*. Budapest: Magvető, 1988.

kevésbé kedvelt típusok – így a szovjet Moszkvics és a román Dacia – esetében a várakozási idő ennél lényegesen kevesebb lehetett.³⁶⁴

Éppen a gépkocsi kapcsán érdemes röviden kitérni arra, hogy a korszak fogyasztásával foglalkozó összehasonlító munkák nem mindig veszik figyelembe azt, hogy a hiány és a minőségi problémák – minden javulás ellenére – alapvető jellemzői voltak az áruellátásnak. Jó példa ugyanis e megközelítésre a neves svéd szociológus, Göran Therborn tipológiája, mely kizárólag a gépkocsik és a televíziókészülékek 1000 lakosra jutó – pontosabban a gépkocsik és a televíziók egymáshoz viszonyított arányának – elemzése alapján sorolja Magyarországot az 1980-as évektől a „gépkocsiközpontú” (*car-driven*) fogyasztás típusába, olyan országokkal együtt, mint Svájc, az NSZK vagy Svédország. Így megfeleldeznek arról, hogy nemcsak a gépkocsisűrűség terén volt óriási a különbség az említett nyugat-európai országok és Magyarország között, hanem az autók minőségi eltérései is hatalmasak voltak, s egészen más módon lehetett gépkocsihoz jutni.³⁶⁵

Léteztek privilegizált csoportok, amelyek különleges csatornákon juthattak hozzá máshol elérhetetlen termékekhez. A politikai nomenklátúra tagjai, kiemelkedő sportolók, művészek és tudósok előnyben részesültek a lakáskiutalásnál, a telefonhoz jutásnál vagy a gépkocsivásárlásnál.³⁶⁶ Egy nagyon szűk kör számára Budapesten léteztek speciális boltok is máshol nem kapható árukkal és olcsóbb árakkal. A konvertibilis valutához jutó, privilegizált rétegek a valutáért árusító üzletekben (IKKA-üzletlánc) juthattak hozzá egyébként elérhetetlen nyugati származású termékekhez, vagy egyszerűen csak hazai termelésű hiánycikkekhez, még ha ez az árusítási forma nem is volt annyira elterjedt Magyarországon, mint egyes más kommunista országokban (például NDK, Lengyelország).³⁶⁷

A század első felében a fogyasztók védelmét és informálását Nyugat-Európához hasonlóan a piaci szereplők látták el, s az állam e tekintetben szinte csak a közegészségügyi szempontokat érvényesítette az élelmiszer-higiénia területén. E tekintetben a hatékonyság és szervezettség jónak volt mondható, amit a járványok visszaszorulása is jelzett. A hiánygazdaság körülményei között a reklám jelentőségét veszítette, s jórészt formálissá vált, mint a korabeli – azóta szállóigévé vált – „cipőt a cipőboltból” kabarétréfa is mutatta. Az 1960-as évektől mindazonáltal megélnékült a hirdetési tevékenység, s kialakultak a fogyasztóvédelem intézményrendszerének csirái is. Fogyasztóvédelmi folyóirat is megjelent *Nagyító* címmel.

³⁶⁴ Kornai: *A szocialista rendszer*. 261–262; a gépkocsihasználatra lásd még: Losonczi Ágnes: *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Budapest: Gondolat, 1977, 430–449.

³⁶⁵ Göran Therborn: *European Modernity and Beyond: The Trajectories of European Societies, 1945–2000*. London: Sage, 1995, 140–146.

³⁶⁶ Majtényi György: *K-vonal*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 2009.

³⁶⁷ David H. Henderson–Robert M. McNab–Tamás Rózsa: *The Hidden Inequality in Socialism. Independent Review*, vol. IX (2005) no. 3. 389–412.

3.2.4. Munka, pihenés és szórakozás.

Létezett-e „fogyasztói szocializmus” Magyarországon?

Munkaidő

Mint korábban hangsúlyoztuk, a fogyasztás jellegének és jelentőségének átalakulása szempontjából lényeges tényező, hogy milyen munkaráfordítás révén éri el az egyén, illetve a társadalom az adott életszínvonalat. Ezenkívül a szórakozás történeti alakulásának bemutatásához is hasznos kiindulópont lehet, ha a szórakozást mint olyan időt fogjuk fel, amely a létfenntartáshoz szükséges egyéb tevékenységek – mindenekelőtt a munka – elvégzése után fennmarad. Mindkét szempontból kiemelkedő jelentősége van tehát a munkaidő alakulásának.

Magyarországon a munkások számára 1891 óta a vasárnap munkaszüneti nap, s ekkoriban lett a Szent István-nap is fizetett ünnep. Ugyanakkor a napi munkaidő hosszát még a két világháború között is jó ideig alapvetően a konjunktúra alakulása határozta meg: így az 1920-as évek második felében a gazdaság fellendülésével párhuzamosan nőtt a munkaidő. Míg 1923-ban a gyáripari munkások 57,2%-a dolgozott napi 8 órát, addig 1928-ban már csak 52,7%-a. Igaz, hogy közben csökkent a leghosszabb munkanapok aránya, de nőtt a 10 órát a munkahelyen töltő dolgozóké.³⁶⁸ 1928-ban Magyarországon a gyáripari munkásoknak nyáron csak 45,4%-a, télen 55,1%-a dolgozott napi 8 órás vagy annál rövidebb munkaidőben.³⁶⁹ Igaz, a bányászatban ennél lényegesen magasabb, a legnagyobb foglalkoztatónak számító mezőgazdaságban, valamint a vendéglátásban és a kereskedelemben ellenben alacsonyabb volt az ebbe a kategóriába tartozók aránya. A felnőtt férfi munkásoknak ugyanis nem garantálta törvényes rendelkezés a napi 8 órás munkaidőt, jöllehet az 1920-as évek végére ez két további délkelet-európai ország kivételével már minden más európai államban megtörtént. Jelentős, de megkésett változásként értékelhető tehát, hogy a világháború előtt – a mezőgazdaság és a vendéglátás kivételével – napi 8 és heti 48 órában rögzítették a standard munkaidőt (1937: XXI. tc.). Megjelent a fizetett szabadság is, mely a szolgálati időtől függően minimum 6, legfeljebb évi 12 napra rúgott. E szabályozás eredményeként a napi átlagos munkaidő zsugorodott: a gyáriparban 1935-ben 8,8, 1939-ben már 8,2 órát tett ki.³⁷⁰ Hangsúlyozni kell, hogy ez a mezőgazdaságra, s így a foglalkoztatottak legnagyobb csoportjára továbbra sem vonatkozott.

³⁶⁸ Október első munkanapjának adatai: Farkasfalvi Sándor: Adatok a 8 órás munkaidő kérdéséhez. *Magyar Statisztikai Szemle*, VIII. évf. (1930) 3. szám. 193.

³⁶⁹ Pap Dezső: Munkaidő. In: *Közgazdasági enciklopédia*. III. kötet. Budapest: Athenaeum, é. n. 1184; Kovrig Béla: *A munka védelme a dunai államokban*. Kolozsvár: Universitas Francisco-Josephina, 1944.

³⁷⁰ Kovrig: *Magyar társadalompolitika*. I. kötet. 91–95.

Így tehát a lakosság munkaidő-csökkenésének fontos forrása a gazdasági szerkezet átalakulása volt, mivel a leghosszabb munkaidő jellemezte mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya mérséklődött. Érvényes ez nemcsak a két világháború közötti évekre, hanem még inkább a második világháború utáni két évtizedre is. A munkaidő csökkentése az iparban és a szolgáltatásokban az újjáépítés és az erőltetett iparosítás idején ugyanis nem került napirendre – a politikai nyilatkozatokban és a hivatalos nyilvánosságban sokkal több szó esett a munkaidő intenzívebb kihasználásának követelményéről. Így a ledolgozott órák száma még az 1960-as évek elején is magas volt Magyarországon nyugat-európai összehasonlításban, sőt a többi szocialista országhoz képest is. Utóbbiak közül több már 1956-tól mérsékelni kezdte a heti 48 órás munkaidőt, s így e körben 1967-ben már egyedül Romániában volt Magyarországhoz hasonlóan hatnapos a munkahét.³⁷¹ A hosszú munkahét mellett Magyarországon viszonylag kevés fizetett ünnepet és szabadságot élvezhettek a munkavállalók, s elterjedt volt a túlórázás. Ezenkívül a nyugat-európai országokhoz képest a rendszerváltozásig jelentős maradt a mezőgazdasági munkavállalók aránya, márpedig ebben a szektorban továbbra is hosszabb ideig dolgoztak, mint más ágazatokban.

Még eltérőbb arányokat kapunk, ha a magyar lakosság ténylegesen munkával töltött idejét vizsgáljuk és hasonlítjuk össze a nyugat-európai népességével, melybe a főállás mellett minden más munkavégzés is beleszámít. Az időmérleg-adatok szerint az 1960-as évek közepén a vizsgált közepes nagyságú városok közül a Győrben élő személyek átlagosan napi 374 percet töltöttek keresőmunkával, míg például az NSZK-beli Osnabrückben ugyanez 234 perc, hat francia városban pedig 277 perc volt.³⁷² A különbséget tovább növeli ugyanis, hogy Magyarországon magas volt a női foglalkoztatottság szintje, ami kihatott az átlagra. Ezenkívül az 1960-as évektől szintén elterjedt a főállású munka melletti munkavégzés, mely keresetkiegészítésre irányult.

Az iparban bevezetett munkaidő-csökkentés következtében a főállású munkával töltött idő a férfiak esetében mérséklődött, de az 1960-as évek végén a munkaidő hossza Magyarországon még mindig meghaladta az évi 2000 órát, ami Nyugat-Európában csak Írországból volt magasabb.³⁷³ A csökkenés azután viszonylag jelentős volt az 1980-as években, az ötnapos munkahét 1981-ben

³⁷¹ *Munkaidő és munkaidő-csökkentés az iparban. 1968.* (Statisztikai Időszaki Közlemények. 141.) Budapest: KSH, 1969.

³⁷² John P. Robinson–Philip E. Converse–Szalai Sándor: A mindennapi élet tizenkét országban. In: Szalai Sándor (szerk.): *Idő a mérlegen. 12 ország városi és városkörnyéki népességének napi tevékenységei a Nemzetközi Összehasonlító Időmérleg Kutatómunkálát tükrében.* Budapest: Gondolat, 1978, 139.

³⁷³ A munkaidő-csökkentés az iparban 1968-ban heti mintegy 1,5 órát tett ki: *Munkaidő és munkaidő-csökkentés az iparban. 1968.* (Statisztikai Időszaki Közlemények. 141.) Budapest: KSH, 1969, 22.

megkezdődött bevezetése után. Így bár 1990-ben továbbra is csak Írországban volt nagyobb az évi munkaidő hossza, a magyar adat ekkor jelentősen közeledett a nyugat-európai átlaghoz: 1990-ben a magyarországi munkavállalók már átlagosan csak évi mintegy 100 órával több időt töltöttek a munkahelyen, mint nyugat-európai társaik (3.8. táblázat).³⁷⁴ Közben azonban jelentősen tovább nőtt a keresetkiegészítésre fordított idő, melyet – különösen a férfiak – mellékállásban, túlórában, „fekete túlórában” vagy éppen vgmk-ban (vállalati gazdasági munkaközösség) töltöttek.³⁷⁵ Ez pedig az időmérleg-statisztikák szerint felemésztette a munkaidő-csökkenés kétharmadát.

Szabadidő

A munkaidő szabályozása, valamint a 20. század két első harmadában lassú, később gyorsabb csökkenése a szabadidő mennyiségére gyakorolt hatása mellett hozzájárult a munkavégzés és a szabadidő elkülönüléséhez is.³⁷⁶ Ezek a Magyarországon és Nyugat-Európában egyaránt megfigyelhető folyamatok lehetővé tették és egyben igényelték a rendszeres munkán kívüli elfoglaltságok megszervezését. A hagyományos szórakozási módok mellett már a 19. század végétől új szabadidő-eltöltési formák – például strandolás, mozilátogatás, sporttevékenységek, turizmus – terjedtek, kezdetben mindenekelőtt Budapesten és a nagyobb városokban. Természetesen az új tevékenységek népszerűsödése nem kizárólag a szabadidő növekvő mennyiségével és a korábbinál élesebb határaival hozható összefüggésbe, annál is kevésbé, mert – mint láttuk – a két világháború között a munkaidő szabályozása és mérséklődése csak vontatottan haladt. Egy sor más társadalmi-kulturális, sőt politikai folyamat is közrejátszott mindebben, melyek közé tartozott mindenekelőtt a növekvő urbanizáció és a kommercializáció, de szintén fontosak a társadalomszerkezeti változások, ezen belül különösen a szolgáltatások fejlődése és a munkavállalói réteg arányának emelkedése.

Az első világháborút követően hangsúlyosan jelent meg a szabadidő hasznos eltöltésének igénye. Mindenekelőtt a test és a lélek karbantartását szolgáló sporttevékenységek voltak népszerűek. A legnépszerűbb sport a labdarúgás lett. A futballt egyrészt sokan kezdték játszani, mivel nem igényelt bonyolult felszerelést,

³⁷⁴ A munkaidő-csökkentésre Magyarországon: Timár János: *Idő és munkaidő*. Budapest: KJK, 1988, 194–226.

³⁷⁵ Timár: *Idő és munkaidő*. 194–226.

³⁷⁶ Rudolf Andorka–Béla Falussy–István Harcsa: Time strategies and way of life. In: Rudolf Andorka–Tamás Kolosi–György Vukovich (eds.): *Social Report*. Budapest: TÁRKI, 1992, 129–132; Andorka Rudolf–Falussy Béla–Harcsa István: *Időmérleg. Részletes adatok*. Budapest: KSH, 1982; Farkas János–Vajda Ágnes: *Időgazdálkodás és munkatevékenységek*. Budapest: KSH, 1989.

s szinte mindenütt folytatható volt. Emellett versenyszerűen is kiterjedten üzték. 1901-ben szervezték meg az első hazai bajnokságot, s a következő évtizedben már megfelelő nézőtérrel és más létesítményekkel rendelkező stadionokat is építettek Budapesten. A meccsek látogatása hamarosan tömegek kikapcsolódása lett, mivel látványos sportnak és viszonylag olcsó időtöltésnek számított.

Hasonlóképpen tömegeket vonzott néhány más sport is. Közéjük tartozott a korcsolyázás, különösen a városligeti műjégpálya 1926-os megnyitása után. Az úszás szintén ide sorolható: a fővárosi iskolák egy része a századfordulót követően az úszásoktatást beiktatta tevékenységei közé. A sorra nyíló strandok azonban idényhez kötődtek, s ezért mozgalom indult fedett uszoda megépítésére. A Nemzeti Sportuszoda 1930-ban nyílt meg a Margitszigeten. Szintén a két világháború között vált népszerű időtöltéssé a természetjárás és az evezés. Megalakult a Természetbarátok Turista Egyesülete, s kiépült a turistaházak rendszere.³⁷⁷

A munkaadók – különösen a nagyobb vállalatok és intézmények – a nemzetközi trendeknek megfelelően gyakran nagyvonalúan felkarolták alkalmazottaik egészséges időtöltését, mivel arra számítottak, hogy az kedvezően hat munkavégzésükre és lojalitásukra. A cégek sportpályákat, strandokat, evezősházakat nyitottak, sőt üdülőket hoztak létre. A háború után a testedzés a politika részéről is egyre nagyobb figyelmet kapott, s a sportpályák építése így is támogatásban részesült.

A szabadidő eltöltésének a század első felében erősödő – majd évtizedekig visszaszoruló – kommercializálódása jól nyomon követhető a mozi és a rádió terjedésén keresztül. Az első rendszeresen működő vetítőhely Magyarországon 1896-ban nyílt meg, önálló mozgóképszínházak pedig 1906-tól jöttek létre Budapesten (Odeon, Apolló), míg az első filmkereskedő vállalatot 1908-ban alapították. 1910-ben Budapesten 114 mozi üzemelt – összehasonlításképpen Berlinben 260, Londonban 400 ilyen létesítmény volt. A többi magyarországi nagyváros közül a világháború előtt egyedül Miskolc nem rendelkezett filmszínházzal. A háború után Magyarországon is előretörték az amerikai filmek a korábbi francia, német és más európai alkotások rovására, de a hazai filmipar is létrejött, s komoly állami védelemben részesült.³⁷⁸ 1928-ban Magyarországon 501 filmszínház működött – melyből 87 Budapestre esett – 171 717 férőhellyel. Egy év alatt 26 millióan látogatták az előadásokat, a nézők közel fele fővárosi volt.³⁷⁹ 1929-ben vetítették Magyarországon az első hangosfilmet, 1931-től pedig Európában az elsők között a hangos filmhíradót, melynek rendszeres műsorra tűzését hamarosan előírták a mozik számára. 1939-től kötelezővé tették az ismeretterjesztő, oktató és nem-

³⁷⁷ Mohácsi Gergely: Szép, erős, egészséges. Szabadidő és testkultúra Budapesten a 20. század első felében. *Korall*, 3. évf. 7–8. kötet. (2002) 40–43.

³⁷⁸ Vajdovich György: Filmtörténet. In: *Magyar Kódex*. 6. kötet. *Magyarok a 20. században. Magyarország művelődéstörténete, 1918–2000*. Budapest: Kossuth, 2001, 269–290.

³⁷⁹ Palágyi Róbert: Film. In: *Közgazdasági enciklopédia*. II. kötet. Budapest: Athenaeum, é. n. 230–234.

zetnevelő filmek bemutatását is, s a közönségnek megtiltották a vélemény- és tetszésnyilvánítást. Közben a moziépületek egyre kényelmesebbé váltak és differenciálódtak: Budapesten híradómozi is nyílt – a New York –, ahol egész nap 45 perces filmhíradókat játszottak. A hangosfilm vonzereje ellenére a válság nyomán az 1930-as évek elején a mozik száma csak lassan bővült, a látogatók száma pedig egyenesen visszaesett – 1935-ben 599 mozi volt és 19 millióan vettek jegyet film-előadásra –, de az évtized második felében ismét gyorsan nőtt a nézőszám.³⁸⁰

A szabadidő elöltésének változásai már az első világháborút követően is a különböző rétegek szokásainak közeledését eredményezték: erre az egységesítő hatásra is jó példa lehet a mozi. Míg színházba a középosztály alsó rétegei csak ritkán jutottak el, addig a filmvetítéseket már e csoport tagjai is gyakran látogatták. A filmek további társadalmi hatásai közül meg kell említeni, hogy ezek elősegítették a nők társadalmi helyzetének megváltozását is. A mozilátogatás kezdettől mindkét nem számára elfogadott időtöltésnek számított, s ez, valamint a filmvásznon megjelenő emancipált női alakok új női magatartásminták terjedését segítették elő a két világháború közötti Magyarországon is.

A mozik száma és látogatottsága a második világháború után meredeken emelkedett. 1950-ben már 1549 mozi játszott filmeket, s 47 millió látogatót jegyeztek fel. Ez az időtöltési forma Magyarországon 1960 körül volt a legelterjedtebb, amikor már 4558 vetítőhelyen közel egymillió előadást láthatott a közönség, s a nézők száma 140 milliót tett ki. Fénykorról mégis nehéz volna beszélni, mivel a filmek választéka szűkös volt, a világ filmtermésének legjobbjai nem jutottak el a magyarországi mozikba, s a bemutatott alkotások között sok volt az ideologikus jellegű. Mindenesetre ettől kezdve – főként a televízió konkurenciája miatt – erősen hanyatlott a filmforgalmazás: az 1960-ban még átlagosan évi 14 mozilátogatás helyett 1980-ban már csak évi 6 jutott egy lakosra, ami az ezredfordulóra 1 látogatásra csökkent.³⁸¹

Magyarországon a rádiózás is korán, 1925-ben indult, még ha a közvetlen előzménynek tekinthető telefonhírmondótól el is tekintünk. Az előfizetők száma 1929-re meredeken, 17 ezerről 267 ezerre nőtt, majd a válság hatására itt is lelassult a gyarapodás üteme.³⁸² A nemzetközi tendenciáknak megfelelően az 1930-as évek végétől ugrott meg ismét az előfizetők száma, ami nyilvánvalóan összefüggésben állt a lakosság háborús események miatti megnövekedett hírigényével.³⁸³ A rádió-előfizetők száma a második világháború után is jelentősen

³⁸⁰ *Századok statisztikája*. Budapest: KSH, 2001, 79–80.

³⁸¹ Barta Barnabás (szerk.): *Magyarország művelődési viszonyai*. Budapest: Kossuth, 1984, 227.

³⁸² Gergely András: A Magyar Rádió megalakulása és első évei. In: Frank Tibor (szerk.): *Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből, 1925–1945*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1975, 11–47.

³⁸³ Ghimesy László: Magyarország rádióvevő-engedélyei 1942-ben. *Magyar Statisztikai Szemle*, 21. évf. (1943) 12. sz. 650–660.

gyarapodott, s az 1960-as évek közepére beszélhetünk piaci telítettségéről: ekkor már közel minden háztartásban volt készülék. A rádióállomások Nyugat-Európa legtöbb országához hasonlóan Magyarországon is állami ellenőrzés alatt álltak a század végéig, ami annál is egyszerűbb volt, mert csupán néhány állomás működött. Ha az 1952-től sugárzó regionális adókat nem számítjuk ide – melyek a Magyar Rádióba tagolódtak be – 1964-ig két, majd azt követően három adó létezett. Kereskedelmi állomások 1986-tól sugároztak, kezdetben korlátozott, az országnak csak kis részére kiterjedő lefedettséggel.

A magyarországi mozilátogatás és rádiózás kétségkívül átalakította a szabadidő eltöltésének módját, de jelentősebb hatásuk jószerivel a század közepső évtizedeire korlátozódott, s még akkor is messze elmaradt attól, amit később a televízió esetében láthatunk.³⁸⁴ A rendszeres televíziózás kezdő éve 1957 volt, vagyis a rádiózáshoz képest nagyobb késéssel követte Magyarország a nemzetközi élvonalat. 1960-ban 1000 lakosra még csak 10, 1965-ben 82, 1975-ben 226 előfizetés jutott, vagyis a 70-es évek második felében került közel minden háztartásba készülék (3.6. táblázat). A TV műsorideje kezdetben rendkívül csekély volt: 1960-ban heti 22 órát tett ki, s csak az 1970-es évek végére nőtt hetente 80 óra fölé az 1971-ben beindult második csatornával együtt.³⁸⁵

Leginkább az időmérlegekből látható a televízió szerepének a nyugat-európai társadalmakban megfigyelthez hasonló növekedése, amely egyben segít nyomon követni a többi szabadidős tevékenység jelentőségének alakulását is. A felnőtt (18–60 éves) férfi népesség szabadideje 1963-ban napi 174 perc volt, melyből legtöbbet olvasásra-tanulásra (54 perc) és társas tevékenységekre (ugyancsak 54 perc) fordítottak, a rádió- és zenehallgatás 24 percet, a tévézés szintén 24 percet, míg a kulturális és sportrendezvények megtekintése 6 percet tett ki, sétára-kirándulásra-sportra pedig azonos módon 6 percet fordítottak. A nők valamivel kevesebb szabadidejüket (napi 154 perc) meglehetősen hasonló arányban osztották be. A következő három évtizedben a szabadidő mennyisége jelentősen, a férfiaknál napi 281 percre, a nőknél 241 percre gyarapodott. Az évtizedeken át folyamatosan zajló emelkedést azonban mindkét nemnél teljes mértékben felemésztette a tévézés, amely 1993-ban napi 159, illetve 139 percre nőtt, s ezzel messze megelőzött minden más szabadidős elfoglaltságot, beleértve a társas tevékenységeket (59, illetve 44 perc), az olvasást-tanulást (34, illetve 32 perc), a sétát-sportot (15, illetve 8 perc), a rádió- és zenehallgatást (6, ill. 3 perc), a kulturális és sportrendezvények látogatását (3, illetve 2 perc).³⁸⁶ A rendszerváltozást követően Magyarországon

³⁸⁴ Valuch Tibor: A magyar művelődés 1948 után. In: Kósa László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. Budapest: Osiris, 2006, 616–618.

³⁸⁵ Barta (szerk.): *Magyarország művelődési viszonyai, 1960–1982*. 280.

³⁸⁶ Andorka Rudolf–Falussy Béla: Az időmérleg változásai, 1963–1977. *Szociológia*, 11. évf. (1982) 3. sz. 333; Falussy Béla–Vukovich György: Az idő mérlegén (1963–1993). In: Andorka–Kolosi–Vukovich (szerk.): *Társadalmi riport*. 81.

is megindult a kereskedelmi televíziózás, s ennek nyomán a tévézésre fordított idő az ezredfordulóra tovább nőtt, egyúttal pedig nemcsak még inkább dominált a szabadidős tevékenységek között, hanem egész Európában az élre került.

A második világháború után a mozi, a rádiózás, majd később a televíziózás térhódítása a nyugat-európainál lényegesen kevésbé zajlott a kommercializáció jegyében, ezzel szemben a politikai kontroll és a rendszer indoktrinációs törekvései rányomták bélyegüket. A rádiózás és televíziózás mint időtöltés teljes mértékben megfelelt a rendszer szerkezetének és politikai céljainak. Központilag könnyen ellenőrizhető, propagandacélokra is jól felhasználható médium volt, amely a lakosságnak individuális, elszigetelt időtöltést kínált, s emellett olcsónak is számított. A televízió első évtizedeiben a műsorokban hasonló műfajok szerepeltek, mint a nyugat-európai közszolgálati televíziókban – filmek, sportközvetítések, hírműsorok –, szigorúan ügyelve a hazai gyártású és a keleti blokkból származó műsorok dominanciájára, már csak a devizaszűke miatt is. Ugyanakkor a televízió kétségkívül lényegesen kevésbé volt a fogyasztói kultúra terjesztője, mint a nyugat-európai társadalmakban: a hirdetések például jóval alárendeltebb szerepet játszottak a Magyar Televízióban, mint a nyugat-európai csatornákon. Már ekkor sem lebecsülendő azonban ilyen téren a tévézés és a mozifilmek közvetett hatása: a lassan becsordogáló nyugati filmek és tévéssorozatok, a nyugat-európai országok eseményeiről tudósító hírek képsorai fontos, a fogyasztói társadalmakról informáló – vagy éppen félreinformáló – tartalmakat közvetítettek: a modern gépkocsik és gazdag lakásbelsők, a divatos ruházat és a vonzó utcák képei mind ide tartoztak. A televízió és a fogyasztói kultúra kapcsolata a rendszerváltozás után, a kereskedelmi televíziózás – már említett – megindulásával vált egyértelművé, ekkor lett ez a médium a fogyasztói vágyak felkeltésének legfontosabb és kiszolgáltatásának jelentős eszköze.³⁸⁷

Mint Nyugat-Európa esetében láttuk, a tömegturizmus fejlődése is érzékenyen jelzi a fogyasztás és a szabadidő eltöltésének 20. századi trendjeit. A turizmus 19. századi kezdetei Magyarországon is elsősorban fürdőhelyekhez kapcsolódtak, melyek között Pöstyén, Herkulesfürdő vagy Balatonfüred helyi jelentőségűek voltak, s meg sem közelítették az ugyancsak monarchiabeli Marienbad és különösen Karlsbad nagy nemzetközi forgalmát.³⁸⁸ A két világháború között a balatoni fürdőhelyek gyors bővülése mellett a hegyvidékek turisztikai, sőt gyógyászati fejlesztése is megindult (Lillafüred, Mátraháza, Galyatető). Magyarországon a nyugat-európainál

³⁸⁷ A színházra és a sajtóra lásd Jákfalvi Magdolna: Színháztörténet. In: *Magyar Kódex*. 6. kötet. *Magyarok a 20. században. Magyarország művelődéstörténete, 1918–2000*. Budapest: Kosuth, 2001, 251–268; Kókay György–Buzinkay Géza–Murányi Gábor: *A magyar sajtó története*. Budapest: Sajtótűz, 2001, 190–257.

³⁸⁸ Juszti Márta: „Utazgassunk hazánk földjén!” A belföldi turizmus problémái a két világháború között Magyarországon. *Korall*, 7. évf. 26. kötet. (2006) 185–208; Juszti Márta: Közlekedés és idegenforgalom a két világháború között. In: Frisnyák Zsuzsa (szerk.): *Közlekedés a Kárpát-medencében. Újabb kutatások eredményei*. Budapest: Közlekedési Múzeum, 2003, 171–180

kisebb arányokban és jelentős sajátosságokkal, de szintén kifejlődött a tömegturizmus a második világháború után. A politikai vezetés a kezdeti időszakban igen nagy hangsúlyt fektetett azoknak a rétegeknek – főként munkásoknak és alkalmazottaknak – az üdültetésére, amelyek korábban alig vettek részt turisztikai célú utazásokon. Az ilyen üdülések a rendszer propagandájában is fontos vívmányként jelentek meg. Az ekkor látható sajátosságok közé tartozott a turizmus kollektív, csoportos jellege, amely egyrészt a dolgozók közötti szolidaritást kívánta hangsúlyozni, másrészt a politikai ellenőrzésnek is eszköze volt, különösen a külföldre irányuló utak esetében. A nyaralások tipikus színhelye valamilyen állami, munkahelyi vagy szakszervezeti tulajdonban lévő üdülő volt, mely teljes ellátást biztosított kedvezményes áron, de általában szerény színvonalon működött. A részvétel jogát vagy érdemek alapján, jutalomként kapták meg, vagy egyszerűen sorban álltak érte. A külföldi turizmus jóval szűkebb keretekben mozgott. Az 1950-es években még a keleti blokk országaiba való utazás is különleges privilégiumnak számított. A következő évtizedben fokozatosan enyhítették az utazási korlátozásokat, de mindvégig szigorúan szabályozták a nyugati látogatásokat. Az 1970-es évektől a magyar állampolgároknak meghatározott időközönként – háromévente, majd az 1980-as évek végén évente – engedélyezték a kapitalista országok felkeresését, amihez azonban csak igen csekély mennyiségű valutát biztosítottak.

Fogyasztói kultúra és a hiánygazdaság

A gazdasági fejlettség és a reformok megvalósítása terén kialakult különbségek is hozzájárultak ahhoz, hogy a hasonló társadalmi rendszer ellenére a magyar és többi kelet-közép-európai ország lakosságának fogyasztói tapasztalatai között jelentős eltérések voltak. Ráadásul ezek gyakran inkább nőttek, mint csökkentek az idő előrehaladtával. A keleti blokkban az NDK és attól lemaradva Csehszlovákia lakossága rendelkezett a legmagasabb fogyasztási szinttel az alapvető termékekből. Ugyanakkor Magyarország volt az az ország, ahol az 1970-es évektől a fogyasztói autonómia a leginkább érvényesülhetett, vagyis az áruellátás a legmegbízhatóbb és a választék a legszélesebb volt. Ennek alapján már a kortárs nyugat-európai publicisztika előszeretettel használta a „gulyáskommunizmus” kifejezést az országra, utalva ezzel valamiféle sajátos, a fogyasztás nagyobb bőrségét lehetővé tevő magyar út létezésére, s egyben a nyugat-európai társadalmak viszonyaival való rokonságot sugallva. Sőt, utólag a „fogyasztói szocializmus” kifejezés is megjelent a magyarországi helyzet leírására.³⁸⁹

³⁸⁹ Átfogóan a fogyasztás alakulására a második világháború után lásd Valuch: *Metszetek*. 202–267.

Csupán a magyarországi viszonyok ismeretében nehezen dönthető el, hogy célszerű-e a fogyasztói autonómia fokozatos kibővüléseként vagy egyenesen „fogyasztói szocializmusként” interpretálni az 1960-as évektől kezdődően a hazai fejlődést. Leginkább az összehasonlítások kínálhatnak megfelelő mércét, s ezzel alapot a kutatónak az értelmezési és fogalmi kérdések megválaszolásához. Ilyen szempontokat alkalmazva, néhány téren valóban megfigyelhetők hasonló tendenciák Magyarország és Nyugat-Európa között a második világháború után: ezek közé tartozik például a fogyasztás színvonalának jelentős növekedése, vagy egyes fogyasztási cikkek terjedése. Ezenkívül – bár a hiánygazdálkodás körülményei közepette a szocializmust a túlzott fogyasztástól féltő korábban idézett vélemények akár bizarrnak is tűnhetnek – az is tény, hogy a kommunizmus évtizedei alatt sajátos „fogyasztásközpontú” magatartás valóban széles körben kialakult Magyarországon is. Ennek oka azonban egyrészt éppen a hiányos áruellátás volt, ami a lakosságtól nagy időráfordítást és figyelmet követelt az árubeszerzés során, s ily módon felértékelte a nehezen beszerezett javak fogyasztását. Másrészt a szabadidő individuális vagy családi körben való eltöltését s az ugyanilyen jellegű fogyasztást kívánatosá tette az is, hogy az erős ideológiai ellenőrzés alatt álló közösségi tevékenységek jórészt elveszítették hitelességüket, vonzerejüket. Végül pedig a fogyasztás – s különösen a márkás nyugati termékek birtoklása – egyfajta elhatárolódást jelenthetett a hivatalos ideológiától, ezáltal pedig a társadalmi identitás sajátos kifejezésére is szolgált. Példa lehet erre a farmeröltözék, mely sajátos üzenetet hordozott. Az 1960-as években a politika még nehezen tolerálta azt, s e ruhadarab beszerzése sokáig eleve nagy nehézségekbe ütközött, valamint igen drágának számított. Ebből következően kezdetben egyrészt a viszonylagos jómód érzete tapadt viselőjéhez, másrészt a hivatalos ideológiával való szembenállást is kifejezett. Így a nyugati társadalmakban a szakirodalom által leírt, identitásteremtést szolgáló „hivalkodó fogyasztás” – csökevényes formában és kifordított tartalommal – Magyarországon is tetten érhető.³⁹⁰

Összességében azonban a második világháborút követően nemcsak minden tekintetben elmaradt, hanem – mint erről alább még szó lesz – távolodott is Magyarország a nyugat-európai országoktól a fogyasztás terén. A különbségek nem csupán a fogyasztás divergáló színvonalában, hanem szerkezetileg is erősen jelentkeztek, s különösen nagyok voltak a fogyasztás minősége tekintetében. Fontos szolgáltatások és árucikkek hiánya, s a fogyasztók ezzel összefüggő kiszolgáltatott helyzete mindvégig fennmaradt. Mint Kornai János hangsúlyozta, a hiány alapvetően meghatározta a gazdaság szereplőinek magatartását. A fogyasztás tekintetében is látjuk ezt, hiszen a hiányhelyzet és az erkölcsi standar-

³⁹⁰ A korabeli termékek különböző jelentéseire: Valuch Tibor: Csepel bicikli, Caesar konyak, Symphonia, Trapper farmer. A fogyasztás és a fogyasztói magatartás változásai a szocialista korszakban. *Múltunk*, LIII. évf. (2008) 3. sz. 40–59.

dok – itt nem tárgyalt okokra visszavezethető – romlása együttesen és egymást erősítve olyan jelenségek kialakulásához vezetett a kommunista Magyarországon, amelyeknek megfelelő párhuzamot nem találunk Nyugat-Európában. Ezek közé tartozott, hogy kialakult a feketepiac, s igen elterjedtté vált a korrupció az áruk és szolgáltatások piacán, bár ezek mértéke és jellege időszakonként változó volt. A feketepiacnak és az intézményesült korrupciónak a kereskedelemben és a szolgáltatató szektorban való elterjedése a Nyugat-Európától egyik leginkább divergáló – és hosszú távon ható – vonása volt a második világháború utáni magyar gazdasági-társadalmi fejlődésnek. Vagyis a kelet-közép-európai tendenciák lényegében Magyarországon is érvényesültek, s így alaptalan valamiféle magyar külön útról, a fogyasztói társadalom mintájára „fogyasztói szocializmus”-ról beszélni. E fogalmi kísérlet zavarokhoz vezethet, mivel elfedi a fogyasztási kultúra alapvető különbségeit a nyugat-európai társadalmak és Magyarország között a 20. század közepe utáni évtizedekben.

3.2.5. Közeledések és távolodások Magyarország és Nyugat-Európa társadalmi között

Mint az előző fejezetben részletesen bemutattuk, a két világháború között Magyarországon az egy főre jutó gazdasági kibocsátás színvonala nagyjából a nyugat-európai átlag 55–60%-a között mozgott, s az első világháború utáni mélypont után enyhe felzárkózási tendencia volt megfigyelhető. Ez – különösen, ha a több tekintetben hasonló adottságú Ausztriához hasonlítjuk a magyar fejlődést – nem lebecsülendő teljesítmény. A magyarországi fogyasztás szintje a rendelkezésre álló források alapján megfelelt a gazdasági kibocsátás relatív színvonalának. Sőt, a nyugat-európai szintnél alacsonyabb felhalmozási hányad, párosulva az 1920-as években jelentős külföldi hitelfelvételekkel, a gazdasági kibocsátás terén meg-lévő elmaradást némileg ellensúlyozta.

Míg a két világháború között a magyarországi beruházások alacsony szintje s így a hazai terméken belül a magasabb fogyasztási hányad valamelyest kompenzálta a nemzeti termék tekintetében a nyugat-európai országokkal szemben fennálló hátrányt, addig a második világháborút követően éppen ellentétes hatást váltott ki a felhalmozás magas színvonala. Ekkor a beruházásoknak a nyugat-európai országokhoz képest jelentős hányada annál is alacsonyabb fogyasztási nívót eredményezett, mint amit a gazdasági kibocsátás egyébként lemaradó szintje lehetővé tett volna.

Ezt a helyzetet sokáig részben ellensúlyozták a külső hitelfelvételek, melyek növelték a fogyasztás- és beruházáspolitikai mozgásterét. Az eladósodás az 1980-as évek elejére azonban – mint láttuk – olyan arányokat ért el, ami a további kölcsönfelvételeket lehetetlenné tette. Ellenkezőleg: a megugró tőke- és kamattörlesztések éppen a fogyasztás és – ekkor már mindenekelőtt – a beruházások rová-

sára történtek. Összességében tehát a második világháború utáni évtizedekben a fogyasztás mennyisége még inkább divergált a nyugat-európai színvonaltól, mint az egy főre jutó bruttó hazai termék.

Ami a fogyasztás szerkezetét illeti, nemzetközi összehasonlításban nem láthatók markáns tendenciák Magyarországon a közösségi fogyasztás és a magánfogyasztás arányának változása tekintetében. Ha a különféle jóléti transzfereket is figyelembe vesszük, a második világháború után – különösen pedig az 1960-as évektől, a jóléti államok nyugat-európai expanzióját követően – a közösségi fogyasztás nyugat-európai átlaga lényegében megfelelt a magyarországi szintnek. Eltérésként jelentkezik viszont, hogy a második világháború után a természetbeni társadalmi juttatások – mint az egészségügyi ellátás, gyermekgondozó intézmények igénybevétele stb. – aránya a fogyasztáson belül viszonylag magas volt Magyarországon.

Az egyes áru- és szolgáltatástípusokat vizsgálva a háztartások fogyasztási szerkezete Nyugat-Európához hasonlóan folyamatosan változott Magyarországon is a 20. század folyamán, de mindvégig jelentkezett néhány feltűnő sajátosság is. Így a század végéig magas maradt az élelmiszerekre és élvezeti cikkekre fordított kiadások aránya, ami kevés teret engedett más fogyasztási kategóriák bővülésének.

A fogyasztás dinamikájának legfontosabb sajátosságai akkor ragadhatók meg, ha figyelembe vesszük a fogyasztás minőségi jellemzőit is. Márpedig ez az a terület, ahol a nyugat-európai piacgazdaságokkal való összevetés az 1950-es évektől a legnagyobb eltéréseket mutatja. A fogyasztási szempontokat jobban érvényesítő tervezés és az 1968-as gazdasági reform fontos eredményekkel járt ezen a téren, hiszen jelentősen javult az áruválaszték. Ennek ellenére a fontos szolgáltatások és árucikkek hiánya és alacsony minősége, továbbá a fogyasztók ezzel összefüggő kiszolgáltatott helyzete végigkísérte a kommunista rendszer gazdaságtörténetét, s egyben a fogyasztási minták Nyugat-Európa és Magyarország közötti divergenciája mellett szól.

Párhuzamok leginkább a szabadidő jelentőségének és eltöltésének módja tekintetében tapinthatók ki Magyarország és a nyugat-európai fogyasztói társadalmak között az 1960-as évektől. A szabadidő átalakulásának legfontosabb tényezője a munkaidő és a szabadidő elkülönülése volt, amit Magyarországon is elősegített az önállóak arányának hanyatlása, s a munkavállalók rétegének gyarapodása – mindenekelőtt az államosítások és a mezőgazdaság visszaszorulása miatt. Ugyanakkor a szabadidő mennyiségének növekedését nagyban hátráltatta Magyarországon az 1960-as évektől a második gazdaságban való részvétel mind nagyobb aránya. Másik sajátossággként a szabadidő átalakulásában a két világháború közötti évekhez és a nyugat-európai társadalmakhoz képest mérsékeltebb hajtóerő volt a kommercializálódás. Sokkal fontosabb szerephez jutottak a kommunista rendszerek gazdasági jellemzői – a hiánygazdaság – és a politikai ellenőrzés megfontolásai, mint azt leginkább a turizmus és a televíziózás demonstrálják.

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a vizsgált periódus első felében a magyarországi fogyasztás színvonala a gazdasági fejlettség különbségeinek megfelelően vagy annál némileg kisebb mértékben elmaradt a nyugat-európai országok átlagos szintje mögött. A fogyasztási minták változásai területén – a rendelkezésre álló korlátozott adatbázis alapján – azonban nem állapíthatunk meg jelentős közeledést vagy távolodást a nyugat-európai tendenciákhoz képest. Ezzel szemben a második világháborút követően nemcsak szinte minden lényeges szempontból elmaradt a fogyasztás terén, hanem távolodott is Magyarország a nyugat-európai országoktól.

4. AZ ÉLETMINŐSÉG ÁTFOGÓBB MEGKÖZELÍTÉSE FELÉ

4.1. Fogalmi és módszertani kérdések

A 20. század során az európai országok gazdasági növekedése minden korábbinál nagyobb ütemű volt, s – országonként és társadalmi csoportonként eltérő mértékben – ugyancsak nagyban javult az életszínvonal, emelkedett a fogyasztás. Már az 1960-as években – a gazdasági prosperitás csúcán – megjelent azonban az a gondolat, hogy a gazdasági növekedés nem minden esetben jár a szélesebb értelemben vett gazdasági és szociális körülmények javulásával. Ezzel összefüggésben megkérdőjelezték a gazdasági tevékenység színvonalának mérésére a második világháború után elterjedt módszerek – elsősorban az olyan mutatók, mint a GDP és a GNP – kielégítő voltát. Ezek ugyanis eredetileg valóban csak a gazdasági tevékenység – pontosabban a gazdasági kibocsátás – színvonalát voltak hivatottak mérni, de az idők során mindinkább a szélesebb értelemben vett jólét szintjének jelzésére használták őket.

Ezek a gazdasági növekedéshez való viszonyt érintő hangsúlyváltozások több forrásból táplálkoztak. Egyrészt az 1960-as évek antimaterialista ellenkultúrája, majd az 1970-es évek növekedésellenes környezetvédő mozgalmi jelentették a kiindulópontot.³⁹¹ Emellett a tudomány is hallatta a hangját. Számos kutató hívta fel a figyelmet arra, hogy a gazdasági növekedés egy sor negatív hatással járhat. Ez a természeti környezet károsítása terén korán nyilvánvaló vált. Az 1968-ban a világ száz kiváló gondolkodója által létrehozott Római Klub nevű csoport „A növekedés határai” című nagy visszhangot kiváltó 1972-es jelentésében leírta a kedvezőtlen hatásokat és a fenyegető veszélyeket. A következő évtizedekben az európai társadalmak maguk is közvetlenül megtapasztalhatták ezeket a savas esők problémájától kezdve a globális felmelegedésig. A növekedés lehetséges negatív társadalmi hatásai kevésbé egyértelműek, mivel merőben eltérő módon érinthetnek egyes országokat és rétegeket. Ilyen társadalmi terhek vagy költségek azonban léteznek, s ezek közé tartoznak például a gyorsan változó technológiák és a munkahelyi biztonság elvesztése okozta stressz a munkavállalók számára. A gazdasági növekedéshez való viszony megváltozása mögött felfedezhetjük az

³⁹¹ Avner Offer: Economic Welfare Measurements and Human Well-being. In: Paul A. David–Mark Thomas (eds.): *The Economic Future in Historical Perspective*. Oxford: Oxford University Press, 2003, 371–399.

értékek és attitűdök átalakulását is, amelynek nyomán a lakosság nagyobb jelentőséget tulajdonított a környezet védelmének, az egyéni autonómia és önkifejezés lehetőségének, valamint más olyan tényezőknek, amelyeket összefoglalóan az életminőség, illetve a jól-lét (*well-being*), fogalma alá szokás sorolni. Mindez összefügg az anyagi jólét növekedésével is: átfogó nemzetközi vizsgálatok – így a *World Values Survey* – szerint az egy főre jutó jövedelem egy bizonyos szintje felett a jólétérzetet jobban befolyásolják ezek a tényezők, mint az anyagi fogyasztás további növekedése.³⁹² Az 1980-as évektől tovább fokozódott a figyelem a növekedés minőségi jellemzői iránt, s a kormányok is mindinkább ráébredtek arra, hogy a gazdasági növekedés mellett annak természeti és társadalmi hatásaira is figyelmet kell fordítaniuk.³⁹³

Így tudott teret nyerni az a megfontolás, hogy a társadalmi céloknak jóval átfogóbbaknak kell lenniük, mint a gazdasági növekedésnek, mivel nemcsak a gazdasági jólét, hanem a teljes jólét, illetve az életminőség javulása számít.³⁹⁴ Az életminőség magában foglalja a gazdasági jólétet – ha úgy tetszik a fogyasztást –, de annál lényegesen tágabb fogalom. Kiterjed ezen túl a polgári és politikai szabadságjogokra, a környezet állapotára, a bűnözés szintjére, a szociális biztonságra, a jövedelemeloszlás egyenlőtlenségeinek mértékére és mindazon további tényezőkre, amelyek befolyásolják az emberek megelégedettségét. Ezenkívül nemcsak a rövid távú hatások, hanem a hosszú távú gazdasági, környezeti és társadalmi hatások figyelembevétele indokolt. A kérdéskör egyik tekintélyének számító Amartya Sen az egyének rendelkezésére álló lehetőségek jelentőségét hangsúlyozza, amit ő a „társadalmi képességek” (*social capabilities*) fogalommal jelöl. Az egyének e lehetőségek révén választhatják ki a nekik leginkább megfelelő életcélokat. Sen számára a gazdasági tevékenység kibővíti az ember számára rendelkezésre álló választási lehetőségeket, de nem szolgálja közvetlenül az életcélok megvalósulását. A végeredmény kevésbé lényeges, mint az a lehetőség az egyének számára, hogy kiválaszthassák életcéljaikat.³⁹⁵

³⁹² Ronald Inglehart: *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press, 1997.

³⁹³ Lásd pl. William D. Nordhaus–James Tobin: Is Growth Obsolete? In: *Economic Research: Retrospect and Prospect*. vol. 5. Cambridge, Mass.: National Bureau of Economic Research, 1972, 1–80; Robert Eisner: Extended Accounts for National Income and Product. *Journal of Economic Literature*, vol. 26 (1988) no. 4. 1611–1684.

³⁹⁴ Átfogóan a témára lásd Frank Ackerman et al. (ed.): *Human Well-Being and Economic Goals*. Washington, D. C.: Island Press, 1997; Ruut Veenhoven: Quality-of-Life Research. In: Clifton D. Bryant–Dennis L. Peck (eds.): *21st century sociology: A reference handbook*. Vol. 2. London: Sage, 2007, 54–62; Martha Nussbaum–Amartya Sen (eds.): *The Quality of Life*. Oxford: Oxford University Press, 1993; Heinz-Herbert Noll: Wohlstand, Lebensqualität und Wohlbefinden in den Ländern der Europäischen Union. In: Stefan Hradil–Stefan Immerfall (Hrsg.): *Die westeuropäischen Gesellschaften im Vergleich*. Opladen: Leske und Budrich, 1997, 431–473.

³⁹⁵ Amartya Sen: *The Standard of Living*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

Fontos körülmény azonban, hogy az életminőség fogalmának pontos meghatározása több szempontból sem egyszerű feladat. Az életminőségről alkotott elképzeléseinket ugyanis alapvetően befolyásolják preferenciáink, vagyis az egyének és társadalmi csoportok mást és mást tartanak fontosnak az életminőség alakulása szempontjából. Másként fogalmazva az emberi szükségletek meghatározása során elkerülhetetlen az értékválasztás, hogy mit tartunk fontosnak, s mit kevésbé annak. A problémákat jól mutatja ezen a téren a társadalmi egyenlőtlenségek esete: bizonyos mértékű társadalmi egyenlőtlenség szükségesnek tekinthető, hiszen az az egyének és csoportok eltérő preferenciáit tükrözi, s ösztönzőleg is hat a társadalom tagjaira. Bajos azonban tudományosan meghatározni, hogy hol húzódik a határ a társadalmilag még szükséges és a már elfogadhatatlan vagy diszfunkcionális egyenlőtlenségek között.³⁹⁶ Az életminőség bizonyos összetevőinek mérése is akadályokba ütközik. A szubjektív tényezők – mint például az élettel való megelégedettség – nehezen megragadhatók és összehasonlíthatók.

A nehézségek ellenére számos kísérlet történt arra vonatkozóan, hogy az életminőség valamilyen mérőszámát megalkossák.³⁹⁷ Az alternatív mérőszámok három fő megközelítést alkalmaznak:³⁹⁸

- I. Az első kiindulópontjául a gazdasági kibocsátás mérőszámát (GDP vagy GNP) választja, és ezt kívánja helyesbíteni vagy tökéletesíteni. A GDP és a gazdasági kibocsátás mérőszámai ugyanis a termelés, a szolgáltatások értékének pénzbeli meghatározásán alapulnak. A termékek és a szolgáltatások árait az határozza meg, hogy a fogyasztók mennyit hajlandóak értük fizetni a piacon. Azok a költségek és hasznok, amelyek nem képezik piaci tranzakció tárgyát, nem szerepelnek ezekben a számításokban. Így a piacra nem kerülő, de hasznos javak és szolgáltatások beszámítására és a haszontalannak, illetve károsnak ítélt összetevők elhagyására kerül sor. A hagyományos GDP-hez rendszertint hozzászámítják a piacon nem megjelenő tevékenységek (pl. a családban gyermeknevelésre fordított idő, a háztartási munka), valamint a szabadidő értékét; a háztartások és kormányok beruházásainak értékét; az informális tanulás értékét (pl. a könyvtárak, múzeumok látogatására fordított idő). Ellenben a GDP-ből levonásra kerül az ún. „szükséges rossz” (*regrettable necessities*) kategóriájába tartozó tevékenységek értéke, melyek maguk nem eredményeznek közvetlenül hasznot, hanem csupán más, hasznot hozó tevékenységekhez szükségesek (pl. a rendőrség, börtönök, katonaság, titkosrendőrség kiadásai, az útjavítások, munkába járás költségei stb.); a jövőbeli növekedéshez szüksé-

³⁹⁶ OECD: *The Well-being of Nations: The Role of Human and Social Capital*. Paris: OECD, 2001, 10–11.

³⁹⁷ Tim Jackson–Nick Marks: *Measuring Sustainable Economic Welfare: A Pilot Index, 1950–1990*. Stockholm: Stockholm Environment Institute, 1994.

³⁹⁸ Offer: *Economic Welfare Measurements*. 372.

- ges beruházások értéket; a „civilizációs ártalmak” (pl. a környezetszennyezés, a szemét, a forgalmi dugók és a zaj okozta károk) értéke.
2. Egy következő megközelítés különböző társadalmi normák, illetve célok – például egyenlőbb jövedelemmegoszlás – megvalósulását igyekszik megbecsülni, és ennek alapján indikátorokat számít. A fenntartható gazdasági növekedés és fogyasztás szükségességének gondolata szintén befolyásolta az életminőségről való gondolkodást. Mivel ez a szempont egyáltalán nem tükröződik a GDP-számításokban, ezért több, az életminőségre vonatkozó indikátor figyelembe veszi a nem megújuló természeti erőforrások kimerítését is.³⁹⁹
 3. A harmadik, egyre népszerűbb kutatási irány közvetlenül az egyéneket kérdezi arról, hogy milyenek találják életüket különböző területeken, vagyis a szubjektív jólétérzetet méri elsősorban közvélemény-kutatások révén.⁴⁰⁰ A gyakorlatban előfordul e megközelítések – különösen az első és a második változat – kombinációja is.

A legelterjedtebb átfogó indexek közé a *Genuine Progress Indicator (GPI)*, a *Human Development Index (HDI)* és az *Index of Sustainable Economic Welfare (ISEW)* tartoznak. A GPI pénzben kifejezett indikátor, amely a hagyományosan mért gazdasági teljesítmény mellett magában foglalja a családok és közösségek gazdasági teljesítményét, és levonja a jólétet nem növelő tevékenységek, valamint a környezeti károk értékét.⁴⁰¹ Az ENSZ által számított HDI három területen méri az országok teljesítményét: az élet hossza, a tudás és a gazdasági erőforrások nagysága. Mindez lényegében csupán négy mutató kombinálást jelenti (születéskor várható átlagos élettartam; az iskolalátogatás színvonala alap- és középfokon; és az egy főre jutó bruttó nemzeti termék vásárlóereje). Ennek következtében ez a mutató számít a legkevésbé átfogónak, amelyben az oktatás túlreprezentáltnak tekinthető.⁴⁰² Az ISEW szintén olyan tényezőket vizsgál, amelyek hozzájárulnak

³⁹⁹ Xenophon Zolotas: *Economic Growth and Declining Social Welfare*. Athens: Bank of Greece, 1981.

⁴⁰⁰ Michael Argyle: Subjective Well-Being. In: Avner Offer (ed.): *In Pursuit of the Quality of Life*. Oxford: Oxford University Press, 1996, 18–45.

⁴⁰¹ Ilyen, a GPI által figyelembe vett tételek a következők: a háztartási munka és a gyermeknevelés értéke, az önkéntes és jótékony célú munka értéke, a szabadidő értéke, a nem megújuló természeti erőforrások kárai, a családok felbomlásának költségei, a környezeti károk mértéke, a munkába járás költségei, a bűnözés okozta költségek, a zajszennyezés költségei stb. Clifford Cobb–Ted Halstead–Jonathan Row: *The Genuine Progress Indicator: Summary of Data and Methodology*. San Francisco: Redefining Progress, 1995, 13–39.

⁴⁰² United Nations Development Programme: *Human Development Report*. 1998. New York: Human Development Report Office, 1998; Arne Melchior–Kjetil Telle–Henrik Wiig: *Globalisation and Inequality: World Income Distribution and Living Standards, 1960–1998*. Oslo: The Norwegian Institute of International Affairs, 2000, 23–32; Nicholas Crafts: The Human Development Index and changes in standards of living: Some historical comparisons. *European Review of Economic History*, vol. 1 (1997) 299–322.

az életminőséghez.⁴⁰³ A GPI-hez hasonlóan levonja a környezeti károk értékét, a munkába járás költségeit stb., ellenben hozzáadja a nem fizetett háztartási munka értékét. Ezenkívül figyelembe veszi a jövedelemegyenlőtlenség színvonalát és a közlekedési balesetek költségét is.⁴⁰⁴

4.2. A szélesebb jólét trendjei Nyugat-Európában

Bármelyik indikátort is vesszük figyelembe, a kutatások szerint az ipari társadalmakban az életminőség alakulása hosszú távon kapcsolódott a gazdasági növekedéshez. A 20. század utolsó évtizedeiben azonban ez az egyértelmű viszony megszűnt. Ugyanis ekkor az életminőség javulása mindinkább elmaradt a gazdasági teljesítmény mögött, azaz a legfejlettebb országokban a gazdasági növekedés esetében a csökkenő hozadék elve lépett működésbe: a gazdasági teljesítmény minden 1%-os növekedése az életminőség annál kisebb javulását – több esetben egyenesen romlását – eredményezte.

Kutatások bizonyítják, hogy 1975–1990 között Nagy-Britanniában az egy főre jutó GDP folyamatosan nőtt, de az életminőséget kifejező ISEW értéke jelentősen csökkent. Hasonló, ha nem is ennyire radikális eltérés látható több más olyan ország esetében is, melyekre vonatkozóan hasonló kutatások folytak (Hollandia, Svédország), míg Ausztria és Németország esetében az ISEW stagnált, Olaszország esetében pedig javult, ha nem is olyan mértékben, mint a GDP. Hasonló időszakban szintén csökkenést mutat az amerikai GPI (4.1. ábra).⁴⁰⁵

A legfejlettebb országokban tehát a gazdasági növekedés az 1970-es évek közepe óta nem eredményezte az életminőség javulását, sőt több esetben éppen annak romlása kísérte. Az életminőség kedvezőtlenebb fejlődésének fő okai elsősorban a környezet károsodása, a hátrányos helyzetű társadalmi rétegekhez tartozók arányának és a jövedelmi egyenlőtlenségeknek a növekedése volt.

A számítások figyelemre méltó eredménye – vagy inkább következménye – az, hogy az életminőséget jobban meghatározzák a nem piaci jellegű, mint a piachoz kötődő tevékenységek. Például a háztartásban folyó „termelőtevékenység” (főzés, takarítás, gyermeknevelés stb.) általában a GDP 25–45%-ának megfelelő értékkel bír. A szabadidő értéke ennél nagyobb, így összességében a kibocsátás mintegy kétharmada nem jelenik meg a piacon, s a tulajdonképpeni GDP csak egyharmadot képvisel.⁴⁰⁶

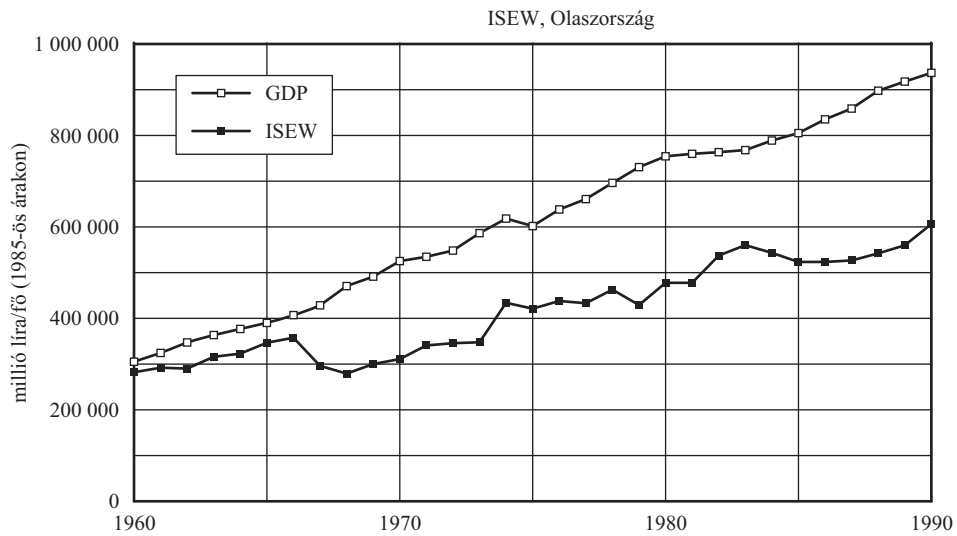
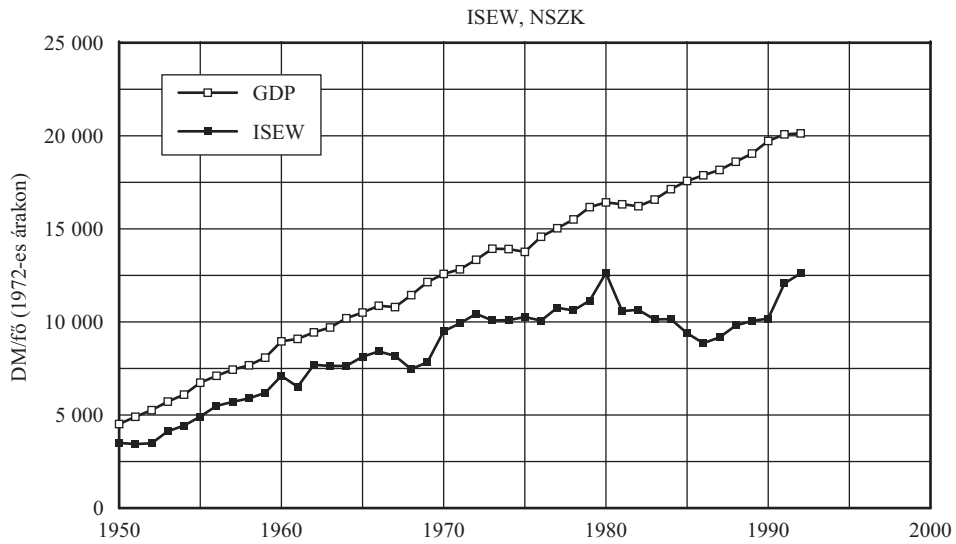
⁴⁰³ Jackson–Marks: *Measuring Sustainable Economic Welfare*. 5–6.

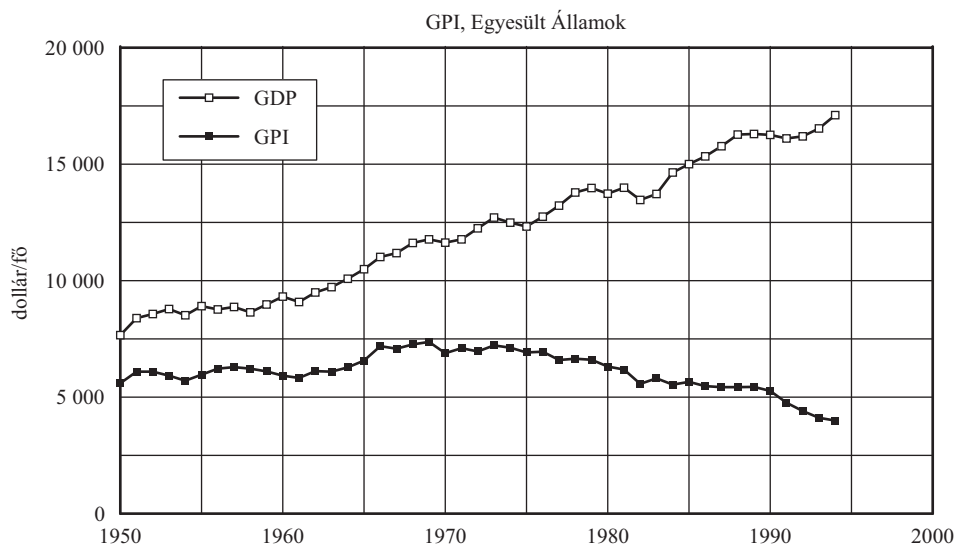
⁴⁰⁴ Lásd a Friends of the Earth szervezet weboldalait:

www.foe.org.uk/campaigns/sustainable_development/progress.

⁴⁰⁵ www.foe.org.uk/campaigns/sustainable_development/progress. Letöltve: 2008. 07. 10.

⁴⁰⁶ Offer: *Economic Welfare Measurements*. 374.

4.1. ábra. Az életminőség (ISEW, GPI) mutatójának alakulása néhány fejlett ipari országban, 1950–1955

Forrás: Friends of the Earth website: [www.foe.org.uk/campaigns/sustainable development progress](http://www.foe.org.uk/campaigns/sustainable%20development%20progress). Letöltés: 2008. október 7.

A GDP/GNP kritikájaként megszületett ISEW és az életminőségre vonatkozó más hasonló mutatók ellenkritikát váltottak ki, amelyek elsősorban arra vonatkoznak, hogy értékválasztásokon alapulnak. Sokkal inkább arról van azonban szó, hogy esetükben az értékszempontok explicit módon megjelennek, míg a GDP/GNP esetében ugyancsak szerephez jutnak, de nehezebben kimutathatóak. Az életminőségre vonatkozó kutatások minden nehézségük ellenére felhívták a figyelmet a bruttó hazai termék és a gazdasági kibocsátás más mutatóinak hiányosságaira és a gazdasági növekedés mellett annak környezeti és társadalmi hatásait is figyelembe vevő gazdaságpolitika szükségességére.

A fenntartható gazdasági növekedés gondolata – különösen a környezetvédelem tekintetében – az ezredfordulóra a közbeszéd fontos tárgya lett Európában. Ma már minden országban kutatások sora foglalkozik a gazdasági növekedés hátrányos következményeivel, illetve ezek elkerülésének módjaival. Tény, hogy a kormányok és politikusok továbbra is ragaszkodnak az olyan egyszerű mérőszámok használatához, mint az infláció, a kamatlábak vagy éppen a GDP-növekedés üteme, s így ezek a nyilvánosságban is nagy szerepet kapnak. Ennek fő oka az, hogy a politika a könnyen kommunikálható tartalmakat részesíti előnyben. Ezenkívül a politikusok rendszerint a néhány éves választási ciklusokhoz alkalmazkodnak, és igyekeznek ezalatt látható eredményeket elérni, márpedig az életminőséget döntően befolyásoló tényezők jelentős része csak hosszabb távon befolyásolható.

De a fenntartható növekedés gondolata utat talált a politikába is, sőt hivatalos elismerést is nyert: egyebek között az EU fontos politikai céljává vált. Ugyanez érvényes az életminőséget figyelembe vevő mutatószámokra, hiszen az ENSZ újabban hivatalosan is figyelembe veszi a gazdasági kibocsátás számításainál az előidézett környezeti változásokat. Ennél is fontosabb azonban, hogy bár a médiában és a politikában a gazdasági növekedés továbbra is úgy jelenik meg, mint a kormányok és társadalmak teljesítményének fő mutatója, a választópolgárok politikai magatartását ennél jóval szélesebb körű megfontolások befolyásolják. Vagyis a választópolgárok döntéseiknél figyelembe veszik azokat a tényezőket is, amelyeket az életminőség fogalma alatt szokás összefoglalni, ami a legnagyobb garanciáját adja annak, hogy ezen a téren kedvező változások mehetnek végbe.

Az ENSZ keretében működő UNDP (*United Nations Development Programme*) 1990 óta számítja a Human Development Index (HDI) elnevezésű indikátorát.⁴⁰⁷ A HDI három terület mérőszámait foglalja magában. Ezek a gazdasági fejlettség, a halandóság és az oktatás, amelyek mérésére egyrészt a vásárlóerő-paritáson számított egy főre jutó GDP, másrészt a születéskor várható átlagos élettartam, harmadszor az alap-, közép- és felsőfokú beiskolázási arányok, valamint az írni-olvasni tudás arányainak kombinációja szolgál. Ezeket a mérőszámokat az index egyetlen számba tömöríti, mégpedig oly módon, hogy minden részadatnál a feltételezett minimális és maximális érték közötti helyzet százalékos arányát méri. A várható élettartam esetében a minimumot 25, a maximumot 85 évnek tekintették. Az oktatás esetében az írni-olvasni tudásnak kétharmados súlyt, míg az alap-, közép-, és felsőfokú beiskolázási arányoknak egyharmados súlyt adtak. Ezek mindegyike értelemszerűen minimum 0, maximum 100% lehet. A jövedelmet erősen diszkontálták egy bizonyos határ felett azért, hogy a logaritmusával számoltak. Egyébként ebben az esetben a minimális értéknek a 100, a maximálisnak a 40 000 USD-t tekintették.⁴⁰⁸

A HDI gyökerei abban az 1980-as évek végére jelentős népszerűsége szert tett elgondolásban keresendők, amely szerint az alulfejlettség nem írható le egyszerűen a gazdasági színvonal alacsony voltával, hanem sokkal inkább az emberek alapvető képességeinek és a rendelkezésükre álló lehetőségeknek a korlátairól,

⁴⁰⁷ United Nations Development Programme: *Human development Report*. 1990. New York: United Nations, 1990; a mutatóra lásd még: Nicholas Crafts: The Human Development Index and changes in standards of living: Some historical comparisons. *European Review of Economic History*, vol. 1 (1997) 299–322; Nicholas Crafts: The Human Development Index, 1870–1999: Some revised estimates. *European Review of Economic History*, vol. 6 (2002) 395–405.

⁴⁰⁸ A jelenleg használt számítási formula a következő: $HDI = (E + I + L)/3$, ahol $E = 0,67LIT + 0,33ENROL$, $I = (\log y - \log 100)/(\log 40000 - \log 100)$, $L = (e_0 - 25)/(85 - 25)$. Ebben E = oktatás, I = jövedelem, L = élettartam, LIT = felnőtt írni-olvasni tudás, $ENROL$ = az alap-, közép- és felsőfokú beiskolázási arány a megfelelő korosztály százalékában, y = az egy főre jutó GDP vásárlóerő-paritáson, e_0 = születéskor várható átlagos élettartam. Mind az E , I , és L 0 és 1 közé eső értékkel rendelkezik, mint a HDI maga is.

illetve hiányáról van szó. A hiányzó lehetőségeket nem csupán a magas jövedelem, hanem a közszolgáltatások hozzáférhetősége teremti meg – különösen az oktatás és az egészségügy terén. A koncepció képviselői hangsúlyozzák, hogy a gazdasági növekedés nem feltétlenül javítja a tágabban értelmezett jólétet – pl. az egészségi állapotot –, amit történeti, a 19. századi Angliára és az Egyesült Államokra vonatkozó megfigyelésekkel is alátámasztanak.⁴⁰⁹

A HDI a társadalmi fejlődést úgy tekinti, mint ami az emberek választási lehetőségeinek bővülését jelenti. A jövedelem hozzájárul ehhez, de elsősorban a gazdasági fejlődés alacsony szintjén. A gazdagság fokozódásával a növekedés hozadéka csökken, majd magas szinten közelít a nullához. Ez az álláspont – ami megjelent a HDI számításának módjában is – komoly vitákat váltott ki.

A HDI számítása az idők során kissé átalakult. 1990-ben például az oktatás terén csak az írni-olvasni tudást vették figyelembe, de már a következő évtől a beiskolázási rátát is beszámították. Ennél nagyobb jelentőségű változások következtek be a GDP figyelembevételének módjánál. Kezdetektől igyekeztek a GDP értékénél a csökkenő hozadék elvét alkalmazni, mégpedig azért, mert ez a fejlettebb és szegényebb országok közötti esetenként igen jelentős különbségeket mérsékelte. Ennek híján ugyanis a gazdasági fejlettség óriási különbségei miatt ez a részadat döntően befolyásolta, dominálta volna az index értékét. Ez pedig az egész számítás értelmét kérdőjelezte volna meg, ugyanis a számítások nyomán az egyes országok között kialakuló hierarchia és annak időbeli módosulása jórészt követte volna az egy főre jutó GDP terén megfigyelhető sorrendet és változásokat.

A GDP degressziós formulái az évek során többször átalakultak, de abban megegyeztek, hogy igen erősen összenyomták a jövedelmi indexeket.⁴¹⁰ Ez érvényes a legutolsó nagyobb, 1999-es változtatásnál is. Az új formulát az ENSZ, illetve az UNDP visszamenőleg is érvényesítette a számításoknál, vagyis ennek alapján újrapalkulták az adatokat.

A HDI széles körű ismertségre tett szert az utóbbi közel két évtizedben, s minden más hasonló célú indexnél nagyobb mértékben alkalmazzák a tudományos – például a gazdaságtörténeti – kutatásokban is a jólét jövedelmen túli dimenzióinak, illetve az életminőség alakulásának bemutatására. Ebben nyilvánvalóan közrejátszott az is, hogy egy olyan nagy befolyású nemzetközi szervezet, mint az ENSZ áll mögötte, amely évente számítja és kiadványaiban is rendszeresen

⁴⁰⁹ D. L. Costa–R. H. Steckel: *Long term trends in health, welfare, and economic growth in the United States*. Historical Working Paper 76. Cambridge, Mass.: National Bureau of Economic Research, 1995; S. Anand–M. Ravallion: Human development in poor countries: on the role of private income and public services. *Journal of Economic Perspectives*, vol. 7 (1993) 134; R. C. Floud–B. Harris: *Health, height and welfare: Britain, 1700–1980*. Historical Working Paper, 87. Cambridge, Mass.: National Bureau of Economic Research, 1996.

⁴¹⁰ Erről magyarul: Frigyes Ervin: Tizenöt éves az UNDP Human Development Report című sorozata. *Statisztikai Szemle*, 83. évf. (2005) 2. sz. 166–170.

közzéteszi, valamint kommentálja gyakorlatilag minden országra vonatkozóan. Ezért célszerűnek tűnik ezt a mutatót kiválasztanunk az általunk vizsgált országok életminőségének 20. századi alakulásának bemutatására.

Ugyanakkor a HDI esetében le kell mondanunk a konvergenciák és divergenciák más mutatók esetében elvégzett statisztikai vizsgálatáról, mivel a HDI számítási módja ezt értelmezhetetlenné teszi. Az ugyanis az egyik alkotórész – a gazdasági kibocsátás – esetében az adatok logaritmusaival számol, s ezzel radikálisan csökkenti az abszolút különbségek jelentőségét.

A HDI kidolgozói is elismerik, hogy a mutató számos hiányossággal bír. Mindezenelőtt egyszerű átlagokat vesz alapul, jöllehet a jövedelem vagy a tudás eloszlása nem egyenletes a társadalmakban. Ez a probléma azonban a legtöbb hasonló számítás, illetve koncepció esetében jelentkezik, így igazi hátrányt nem jelent a HDI számára. Lényegesebb ennél az, hogy az index – bár átfogó igény-nyel lép fel – tulajdonképpen a társadalmi fejlődésnek szűk területét fogja át. Elhanyagol olyan fontos aspektusokat, mint a jövedelemegyenlőtlenségek vagy a polgári és politikai jogok, melyek pedig egyaránt jelentősen meghatározzák az emberek választási lehetőségeinek körét, illetve az emberi jólétet és életminőséget. Érzékelve ezt a problémát, az UNDP 1992-ben igyekezett is beépíteni egy ilyen alkotórészt az indexbe. Azonban gyorsan felhagyott ezzel a kísérlettel, mivel – politikailag is rendkívül érzékeny kérdés lévén – munkatársai nem tudtak konszenzusra jutni a szabadságjogok értékelési módszerére vonatkozóan.

A részadatok esetében az említett minimum- és maximumértékek kiválasztása is számos problémát hordoz, hiszen ezek jelentősen befolyásolják – egyik vagy másik fejlettségi szint, illetve országcsoport számára kedvezően, másoknak kedvezőtlenül – a kapott eredményeket. Hasonló hatással van a számításokra a súlyozás, illetve a jövedelmek diszkontálásának formulája. A logaritmuskok használata következtében egy bizonyos küszöb felett a pótlólagos GDP-érték alig van hatással a HDI nagyságára, s így e szint felett a bruttó hazai termék különbségei is csekély mértékben befolyásolják a HDI értékét. Ezért többen javasolták, hogy a diszkontálást meg kell szüntetni, s az egy főre jutó jövedelmet egyszerűen a megfigyelt maximum százalékában kell kifejezni. Bár a számítást ebben a tekintetben valamelyest finomították az 1990-es évek végén, de a diszkontálás azóta is megmaradt.

Ezenkívül figyelembe kell vennünk azt is, hogy az írni-olvasni tudás kétharmados súlyt kap a beiskolázási arányok egyharmados súlyozásával szemben, jöllehet előbbi téren a 20. század második felében már alig voltak eltérések az ipari országok között. Így kézenfekvő a következtetés, hogy a HDI csak kevés-sé alkalmas a fejlett országok közötti életminőség-eltérések bemutatására.⁴¹¹ Ezt egyébként maguk az index készítői is elismerik.

⁴¹¹ Arne Melchior–Kjetil Tell–Henrik Wiig: *Globalisation and inequality: World income distribution and living standards, 1960–1998*. Oslo: Ministry of Foreign Affairs, 2000, 29.

A HDI gyengesége az is, hogy az oktatás, illetve a tudás minőségi tényezőit nem képes figyelembe venni. Az írni-olvasni tudás definíciója ugyanis nagymértékben változik: pl. vannak korok és országok, amikor és ahol a saját név leírásának képességét már írni tudásnak tekintették, más esetekben azonban ennél jóval szélesebb körű ismeretekhez kötötték azt. Hasonlóan nagy minőségi eltérések lehetnek az egyébként azonos iskolalátogatási arányok mögött is.

A következőkben a HDI általunk felhasznált adatai az utóbbi évtizedekre vonatkozóan az ENSZ, illetve az UNDP kiadványaiból származnak. Az UNDP azonban csak 1975-ig visszamenőleg közöl indexeket kiadványaiban, így a korábbi időszakra vonatkozóan Nicholas Crafts adatait vettük át, illetve Magyarországon esetében magunk is végeztünk számításokat, mivel Crafts adatait ez esetben nem találtuk kielégítőnek. Azok ugyanis – bár ezt nem jelzi Crafts – az 1913 előtti országhatárokra vonatkoznak, ami akadályozza a későbbi időszakokkal való összevetést.⁴¹²

1913-ban a vizsgált nyugat-európai országok közül a legkedvezőbb mutatóval Dánia rendelkezett, majd Hollandia, Nagy-Britannia és Svájc követte. A sor végén, jócskán lemaradva Finnország és Olaszország állt (4.1. táblázat). A század közepén már nagyon sűrűvé vált az élboly, ugyanis az élen álló Hollandia, illetve Svájc, Dánia és Svédország indexei lényegében megegyeztek. A nyugat-európai lista végén továbbra is Olaszország és Finnország álltak, de e két ország helyet cserélt.

A 4.2. táblázat lehetőséget ad számunkra a változások abszolút és relatív mértékének nyomon követésére is. A HDI esetében a bemutatott módszertani sajátosságok miatt – logaritmus alkalmazása stb. – az abszolút értékek változásait óvatosan kell kezelnünk. Inkább eligazít az, hogy a tényleges elmozdulások a maximálisan lehetséges változások milyen hányadát tették ki – vagyis a relatív változások mekkorák voltak. Utóbbiak különösen hasznosak, mivel megmutatják, hogy mely országok zárkóztak fel gyorsan, s melyek javulása volt viszonylag mérsékelt.

⁴¹² Crafts esetében a jövedelem, illetve a GDP forrását minden esetben Angus Maddison időszaki jelentették (Angus Maddison: *Monitoring the World Economy, 1820–1992*. Paris: OECD, 1995), míg a várható átlagos élettartamra vonatkozó számai az ENSZ kiadványaiból származnak (United Nations: *Demographic Yearbook*. New York: United Nations, 1957, s. következő kötetek). Nehezebben hozzáférhetőek az írni-olvasni tudás és a beiskolázás irányai, különösen a 20. század első felére vonatkozóan. Előbbire Crafts az UNESCO kiadványait vette alapul (UNESCO: *Statistical Yearbook*. New York: UNESCO, 1963, s. következő kötetek), 1913-ra pedig O'Rourke és Williamson végzett becsléseket (K. H. O'Rourke–J. G. Williamson: *Around the European periphery, 1870–1913: globalization, schooling and growth*. Working Paper Series WP 95/17. Dublin: Centre for Economic Research, 1995). A beiskolázási arányok becsléseire Crafts szintén O'Rourke és Williamson említett munkájára, valamint Brian R. Mitchell munkájára támaszkodott (Brian R. Mitchell: *International Historical Statistics: Europe, 1750–1988*. Basingstoke: Macmillan, 1992).

4.1. táblázat. A *Human Development Index* (HDI) alakulása Magyarországon és Nyugat-Európában, 1913–2005

	1913	1950	1975	1990	2000	2005
Magyarország	0,464	0,695	0,777	0,804	0,835	0,874
Németország/NSZK	0,614	0,744	0,859	0,885	0,925	0,935
Egyesült Királyság	0,644	0,766	0,841	0,878	0,928	0,946
Franciaország	0,607	0,729	0,848	0,897	0,928	0,952
Hollandia	0,649	0,784	0,861	0,902	0,935	0,953
Belgium	0,590	0,751	0,844	0,896	0,939	0,946
Ausztria	0,501	0,720	0,840	0,890	0,926	0,948
Svájc	0,643	0,782	0,874	0,905	0,928	0,955
Írország	0,599	0,734	0,818	0,870	0,925	0,959
Svédország	0,641	0,780	0,863	0,894	0,941	0,956
Dánia	0,660	0,781	0,868	0,891	0,926	0,949
Finnország	0,450	0,707	0,836	0,896	0,930	0,952
Norvégia	0,631	0,776	0,859	0,901	0,942	0,968
Olaszország	0,485	0,668	0,828	0,879	0,913	0,941

Megjegyzések: A HDI számításának módszerét lásd a szövegben; Magyarország 1913: saját számítás az alább jelzett források felhasználásával, mai országterület; a várható átlagos élettartam 1910–1911-re, az írni-olvasni tudás 1910-re, a beiskolázási adatok 1920-ra vonatkoznak; Németország és Ausztria 1913-as adatainak kalkulációjánál a beiskolázás, az írni-olvasni tudás és a várható átlagos élettartam alapadatai az akkori országterületekre vonatkoznak; a 2005-ös adatok a megelőzőektől csekély mértékben eltérően számított alapadatok felhasználásával készültek, így az összehasonlíthatóság kis mértékben hiányos; eltérő időpont: Németország 1980.

Forrás: Nicholas Crafts: *The Human Development Index, 1870–1999: Some revised estimates. European Review of Economic History*, vol. 6 (2002) 396 (Nyugat-Európa 1913), 397 (Nyugat-Európa 1950); United Nations Development Programme: *Human Development Report. 2002*. New York: United Nations, 2002 (Nyugat-Európa, Magyarország 1975–2000); United Nations Development Programme: *Human Development Report. 2007/2008*. New York: United Nations, 2008 (Nyugat-Európa, Magyarország 2005); Magyarország 1913-as indexének alapadatai: *Time series of historical statistics, 1867–1992*. Budapest: KSH, 1993, 4 (Magyarország 5–24 éves korú népességének száma 1920), 107–108 (Magyarország várható átlagos élettartam 1910–1911); Brian R. Mitchell: *European Historical Statistics, 1750–1975*. London: Macmillan, 1981, 800 (Magyarország beiskolázási számai 1920); Rudolf Andorka–Tamás Kolosi–György Vukovich (eds.): *Social Report*. Budapest: TÁRKI, 1990, 34 (Magyarország írni-olvasni tudás arányai 1910); Angus Maddison: *The World Economy: Historical Statistics*. Paris: OECD, 2003, 100 (Magyarország GDP vásárlóerő-paritáson 1913).

1913 és 1950 között a HDI növekedése a legnagyobb arányban Finnországban következett be, vagyis ez az ország – bár még mindig a sor végén foglalt helyet – nagy lépést tett meg a felzárkózás útján. Ausztriában szintén kiemelkedően javult az életminőség, bár ez részben az alacsony bázisból adódott. Ausztria viszonylag kedvezőtlen 1913-as teljesítménye ugyanis részben abból következett, hogy Craftsnál a beiskolázás, az írni-olvasni tudás és a várható átlagos élettartam osztrák alapadatai az akkori országterületekre vonatkoznak. (Ugyanez a helyzet Németország esetében is, bár a német index még így sem került a sor végére 1913-ban.) A legkisebb javulást ekkor Franciaország, Írország és Németország esetében láthatjuk (4.2. táblázat).

4.2. táblázat. A Human Development Index (HDI) változásai Magyarországon és Nyugat-Európában, 1913–2005

	Változás értéke			Változás a maximálisan lehetséges mérték százalékában		
	1913–1950	1950–1990	1990–2005	1913–1950	1950–1990	1990–2005
Magyarország	0,231	0,109	0,070	43,1	35,7	35,7
Németország/ NSZK	0,130	0,141	0,050	33,7	55,1	43,5
Egyesült Királyság	0,122	0,112	0,068	34,3	47,9	55,7
Franciaország	0,122	0,168	0,055	31,0	62,0	53,4
Hollandia	0,135	0,118	0,051	38,5	54,6	52,0
Belgium	0,161	0,145	0,050	39,3	58,2	48,1
Ausztria	0,219	0,170	0,058	43,9	60,7	52,7
Svájc	0,139	0,123	0,050	38,9	56,4	52,6
Írország	0,135	0,136	0,089	33,7	51,1	68,5
Svédország	0,139	0,114	0,062	39,6	51,8	58,5
Dánia	0,121	0,110	0,058	35,6	50,2	53,2
Finnország	0,257	0,189	0,056	46,7	64,5	53,3
Norvégia	0,145	0,125	0,067	39,3	55,8	67,7
Olaszország	0,183	0,211	0,062	35,5	63,5	51,2

Megjegyzések: Mivel Németország és Ausztria 1913-as adatainak kalkulációjánál a beiskolázás, az írni-olvasni tudás és a várható átlagos élettartam alapadatai az akkori országterületekre vonatkoznak, ezért tartalmazzák később levált, kevésbé fejlett területek adatait is. Következésképpen az 1913–1950 közötti változások egy része ezekből adódik, eltulozva a javulás mértékét; a 2005-ös adatok a megelőzőektől csekély mértékben eltérően számított alapadatok felhasználásával készültek, így az összehasonlíthatóság kis mértékben hiányos; eltérő időpont: Németország 1980.

Forrás: Saját számítások; készült a 4.1. táblázat adatainak felhasználásával; a forrásokat lásd ott.

Az indexek szórása csökkent 1913 és 1950 között, ami jelentős részben a viszonylag alacsony jövedelmű országokban bekövetkezett nagyarányú halandóságjavulásnak tulajdonítható. Ma már kutatók széles köre egyetért abban, hogy a halandóság 20. században végbement javulása nem egyszerűen a gazdasági teljesítmény növekedésének a következménye, hanem legalább annyira vagy még inkább a tudomány, a közegészségügy fejlődése is eredményezte. Ezek vívmányai ugyanis a szegényebb országok számára is hozzáférhetőek.⁴¹³ A már többször idézett N. Crafts számításai szerint a születéskor várható átlagos élettartam jövedelmi rugalmassága a vizsgált periódusban legfeljebb 0,1, ami azt jelenti, hogy

⁴¹³ Crafts: *The Human Development Index and changes in standards of living*. 306.

az 1870 és 1950 közötti halandóságjavulásnak csak mintegy negyede vezethető vissza a gazdasági növekedésre – legalábbis 16 fejlett ipari ország esetében.⁴¹⁴

1975-re a korábban is mindvégig az élbolyban lévő Svájc került az élre, míg öt Dánia, Svájc és Hollandia követte. Olaszország elmozdult az utolsó helyről a vizsgált nyugat-európai országok között, s helyére Írország csúszott vissza. 1990-re a sorrendben jelentős változásként az állapítható meg, hogy Svájc és Hollandia mögé Franciaország és Norvégia zárkozott fel, s közvetlenül mögöttük már ott találjuk Finnországot. A lista végén Írország és az Egyesült Királyság található. 1950 és 1990 között – ha elfogadjuk a HDI-t mint az életminőség mérőszámát – továbbra is Finnországban fejlődött leginkább az életminőség, de attól alig maradt el Olaszország és Franciaország.

Az egész vizsgált periódust szemügyre véve látható tehát, hogy az életminőség a legnagyobb mértékben Finnországban és Norvégiában javult, míg a legnagyobb lemaradó egyértelműen az Egyesült Királyság volt. Ennél is fontosabb azonban, hogy a 20. század végére a különbségek olyan nagy mértékben csökkentek a nyugat-európai országok között, hogy a sorrendek felállításának már alig van értelme. Ez egyszersmind megerősíti azt a korábbi megfigyelésünket, hogy a HDI csak mérsékelten alkalmas a 20. század végi nyugat-európai és általában a legfejlettebb ipari országok közötti összehasonlításokra.

Mint láttuk, a HDI sok szempontból vitatható megoldást kínál a jólét, illetve az életminőség alakulásának nyomon követésére. A legfontosabb kritikai pontok közé tartozik az, hogy inkább a fejlődő országok társadalmi-gazdasági változásainak jellemzésére alkalmas, s az iparosodott országok esetében erre már alig képes, érzéketlen a minőségi tényezőkkel szemben, hiszen például az oktatás minőségét nem tudja figyelembe venni. Ezen és más jelzett okok miatt az európai társadalmak életminőségének hosszú távú, az egész 20. századra kiterjedő átalakulását sem tudjuk megfelelően jellemezni vele.

Mindezen problémák nem jelentik azt, hogy a HDI használhatatlan lenne a gazdaság- és társadalomtörténészek számára, már csak azért sem, mert ilyen jellegű nehézségek minden hasonló összetett index esetében jelentkeznek. Arra azonban elegendő indokot adnak, hogy az életminőség 20. századi alakulását egy másik mutató felhasználásával is megkíséreljük bemutatni. A leginkább kézenfekvő megoldást a halálozások alakulásának vizsgálata jelenti. Természetesen lehetséges elemzési metódus lett volna elsőként a HDI alkotórészeinek önálló, egyenkénti elemzése, majd pedig ezt követően magát az összetett indexet vizsgálhattuk volna. Nem ezt a sorrendet alkalmazzuk, és ennek több oka is van: a HDI az elmúlt években önállóan jelent meg a nemzetközi irodalomban s a tágabb nyilvánosságban, mint az életminőség mutatója, ez indokolta elsőkénti bemutatását; ezenkívül a HDI nem minden alkotórésze esetében merül fel annak lehetősége,

⁴¹⁴ Uo. 306–307.

hogyan önállóan jellemezhetné az életminőség alakulását; továbbá a bruttó hazai termék változásait korábban külön fejezetben tárgyaltuk; végül a mortalitás elemzése úgyszólván önálló paradigmává fejlődött az utóbbi évtizedekben.

A mortalitás demográfián messze túlmutató jelentőségére már jó néhány kutató felhívta a figyelmet. A Nobel-díjas közgazdász, Amartya Sen szerint a mortalitás egyrészt azért lehet az életminőség fontos indikátora, mert a hosszú élet önmagában is az egyik legfontosabb érték. Másrészt pedig a korszpecifikus halálozási ráták bizonyos mértékig helyettesíthetnek más adatokat, melyek fontos társadalmi kudarcokat és vívmányokat jeleznek számunkra, s melyeket egyébként nehéz vagy nem is lehet jó minőségben és széles körben beszerezni.⁴¹⁵ A mortalitás alakulásában ugyanis számos környezeti és társadalmi tényező alakulása tükröződik: az orvosi ellátás elérhetősége, a társadalombiztosítás jellege, a szociális ellátórendszer, az oktatás fejlettsége, a települések rendezettsége, a városi élet szervezettsége és jó néhány hasonló tényező egyaránt hatnak a jelenségre. Magunk részéről azt tehetjük hozzá, hogy a mortalitást meghatározó jó néhány tényező több vetülete ugyan mérhető és számszerűsíthető, de e faktorok minőségéről már csak a legritkább esetben rendelkezünk megbízható információkkal, különösen a múltra vonatkozóan – a probléma jelentőségét láttuk korábban a HDI esetében. Márpedig – egy példával élve – nemcsak az orvosok és a kórházi ágyak száma, hanem az orvosi ellátás és a kórházi ápolás minősége is meghatározza a halandóság alakulását. A halandóság alakulásában ezek a kényszerűen elhanyagolt minőségi tényezők is megjelennek, s így a születéskor várható átlagos élettartam ezekről is információkat szolgáltat. Ha tehát a mortalitás alakulását vizsgáljuk, egyszersmind ezekről – s így az életminőség alakulásáról – is közvetett információkhoz jutunk.

A halálozási mutatóknak – különösen a születéskor várható átlagos élettartamnak – több további előnye is van a HDI-vel és az életminőség más összetett mutatóival szemben. Egyrészt a halálozási adatok az országok széles köre esetében is viszonylag hosszú távra visszamenőleg rendelkezésre állnak. A 20. századi európai országok ebbe a körbe tartoznak. Ebben az esetben a definíciós problémák alig jelentkeznek – legfeljebb a csecsemőhalandóság esetében beszélhetünk ilyenről. Mindez nagymértékben javítja az összehasonlíthatóságot. Valószínűleg nem túlzás azt állítani, hogy az életminőség szempontjából szóba jöhető adatok közül a halálozási statisztikák tekinthetők a legjobb minőségűeknek. Ez esetben szintén elkerülhetjük az index- és súlyozási problémákat, melyek a HDI és az ISEW, illetve más összetett mutatók esetében folyamatos kritikát váltanak ki.

Ezen megfontolások alapján a következőkben a halálozás alakulását vizsgáljuk a 20. század során Nyugat-Európában megszokott szempontjaink figye-

⁴¹⁵ Amartya Sen: Mortality as an Indicator of Economic Success and Failure. *The Economic Journal*, vol. 108 (1998) 5.

lembevételével, vagyis különös figyelmet fordítva a régió belüli konvergencia és divergencia tendenciákra. A demográfiai folyamatok terén a 18–19. században már megindult jelentős változások a 20. században is folytatódtak Nyugat-Európában.⁴¹⁶ Ennek fontos részeként a halálozási mutatók folyamatosan – bár az egyes országokban és időszakokban természetesen eltérő sebességgel – csökkentek. A mortalitás változásának dinamikáját a népesség korszerkezete által alapvetően befolyásolt nyers halálozási ráta csak részben mutatja: ennek értéke a századfordulón még 15,8 és 25,2% között volt a különböző országokban, a század közepére 7,5 és 12,7% közé csökkent, 1990-ben pedig már 8,7 és 11,9% közé esett.⁴¹⁷ A népesség kormegoszlásának hatását kiiktató korszecifikus mutatók – mint a várható átlagos élettartam és a csecsemőhalandóság – viszont ez esetben is árnyaltabb képet adnak, s így összehasonlításra is alkalmasabbak.

A 4.3. és 4.4. táblázat bemutatja a férfiak, illetve nők születéskor várható átlagos élettartamának alakulását a századelőn, majd a 20. század során különböző időpontokban. Míg a századelőn a legkedvezőbb mutatókkal rendelkező országokban (a skandináv országok Finnország kivételével) a férfiak születéskor várható élettartama alig érte el az 50 évet, addig a 20. század 80-as éveinek végén minden nyugat-európai országban meghaladta a 70 évet, sőt Norvégiában és Svédországban majdnem elérte a 75 évet. A nők esetében még ennél is nagyobb volt a növekedés, így 1990-re a nyugat-európai nők a férfiaknál átlagosan 6,5 évvel hosszabb életre számíthattak. Mindazonáltal a halandóság javulása egyik nem vonatkozásában sem volt egyenletes ütemű: a növekedés igen gyors volt a század első felében, de még az 1950-es években és az 1960-as évek elején is erőteljesnek volt mondható, majd az 1960-as évek második felében és a 70-es évek elején lelassult, az 1970-es évek végétől pedig ismét valamivel gyorsabb ütemben javult.

Külön figyelmet érdemel a csecsemőhalandóság, ami – már csak azért is, mert a halandóság csökkenésének legfontosabb területe volt – szintén jelentősen javult a 20. század során. 1900-ban még Németországban is 200‰ felett volt ez a mutató, de Svédországban és Norvégiában is alig csökkent 100‰ alá. A század 80-as éveinek végére ellenben már töredékére mérséklődött: minden nyugat-európai országban a gyermekek kevesebb mint 9‰-e halt meg 1 éves kora előtt (4.5. táblázat). Különösen gyors volt a csökkenés 1950 és 1990 között, amikor évente mintegy 5%-kal csökkent a csecsemőhalandóság az Európai Unió országaiban, így annak szintje egyedül ez alatt a négy évtized alatt egynegyedére esett

⁴¹⁶ A téma hatalmas irodalmára lásd Stephen J. Kunitz: *Mortality since Malthus*. In: David Coleman–Roger Schofield (eds.): *The State of Population Theory*. Oxford: Blackwell, 1986, 279–302; Roger Schofield–David Reher: *The Decline of Mortality in Europe*. In: Roger Schofield–David Reher–Alain Bideau (eds.): *The Decline of Mortality in Europe*. Oxford: Clarendon, 1991, 1–17.

⁴¹⁷ Brian R. Mitchell: *European Historical Statistics, 1750–1975*. London: Macmillan, 1981, 100–110; Oscar W. Gabriel–Frank Brettschneider (Hrsg.): *Die EU-Staaten im Vergleich*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1994, 498–499.

4.3. táblázat. Férfiak születéskor várható átlagos élettartamának alakulása Magyarországon és Nyugat-Európában, 1900–2000 (év)

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000
Magyarország	36,6	39,1	41,0	48,7	55,0	59,9	65,9	66,3	65,5	65,1	67,4
Németország/ NSZK	40,6	47,4	56,0	59,9		64,6	66,9	67,4	69,6	72,9	75,0
Egyesült Királyság	44,1	51,5	55,6	58,7		66,4	67,9	68,7	70,2	72,9	75,4
Franciaország	45,3	48,5	52,2	54,3		62,9	66,9	68,4	70,2	72,7	75,3
Hollandia	46,2	51,0	55,1	61,9	65,7	70,6	71,5	70,7	72,6	73,6	75,5
Belgium	45,4			56,0		62,0	67,7	67,8	70,0	72,7	75,1
Ausztria	39,1	40,7		54,5		61,9	65,6	66,5	69,0	72,4	75,1
Svájc	45,7	50,7	54,5	59,3	62,7	66,4	68,7	70,3	72,4	74,2	76,9
Írország	49,3	53,6	57,4	58,2	59,0	64,5	68,1	68,8	70,1	72,3	73,9
Svédország	50,9	54,5	54,8	61,2	64,3	69,0	71,2	72,2	72,8	74,8	77,4
Dánia	50,2	54,9	55,8	60,9	63,5	67,8	70,4	70,7	71,1	72,0	74,5
Finnország	42,9	45,3	43,4	50,7	54,3	58,6	65,5	66,5	69,2	70,9	74,2
Norvégia	50,4	54,8	55,6	61,0	64,1	69,3	71,6	71,2	72,3	74,9	76,0
Olaszország	42,6	44,2	49,3	53,8		63,7	67,2	69,0	70,6	73,5	76,6

Megjegyzések: Magyarország: jelenlegi terület; Egyesült Királyság 1891–1952: Anglia és Wales; eltérő időpontok: Magyarország: 1900–01, 1910–11, 1920–21, 1930–31, 1941; Németország: 1891–1900, 1910–11, 1924–26, 1932–34, 1949–51, 1960–62, 1970–72; Anglia és Wales: 1891–1900, 1910–12, 1920–22, 1930–32, 1950–52; Franciaország: 1898–1903, 1908–13, 1920–23, 1928–33; Hollandia: 1890–99, 1900–09, 1910–20, 1921–30, 1931–40, 1950–52, 1980–81; Belgium: 1891–1900, 1928–32; Ausztria: 1901–05, 1906–10, 1930–33, 1949–51, 1959–64; Svájc: 1889–1900, 1910–11, 1920–21, 1929–32, 1939–44, 1948–53, 1958–63, 1968–73, 1978–83; Írország: 1900–02, 1910–12, 1925–27, 1935–37, 1940–42, 1950–52, 1961, 1971, 1980–82; Svédország: 1891–1900, 1901–10, 1916–20, 1926–30, 1936–40, 1946–50, 1960–64, 1970–74; Dánia: 1895–1900, 1906–10, 1916–20, 1926–30, 1936–40, 1946–50, 1961–62, 1970–71, 1980–81; Finnország: 1891–1900, 1901–10, 1911–20, 1921–30, 1936–40, 1946–50, 1960–64, 1970–74, 1981; Norvégia: 1891–1901, 1901–11, 1911–21, 1921–31, 1931–41, 1946–50, 1979–80, 1994; Olaszország: 1899–02, 1901–10, 1921–22, 1930–32.

Forrás: *Time series of historical statistics, 1867–1992.* Budapest: KSH, 1993. 107 (Magyarország 1900–90); United Nations (ed.): *Demographic Yearbook, 1948.* New York: United Nations, 1949 (Nyugat-Európa 1900–40); Eurostat (Hrsg.): *Bevölkerungstatistik. Daten, 1995–1998.* Luxembourg: Eurostat, 1999 (Nyugat-Európa 1960–70, Németország 1980, Egyesült Királyság 1980, Belgium 1980–1990, Finnország 1981, Ausztria 1990); Council of Europe (ed.): *Recent demographic developments in Europe, 1996.* H. n., Council of Europe, 1996. 55–57 (Nyugat-Európa 1980–1990); Oscar W. Gabriel–Frank Brettschneider (Hrsg.): *Die EU-Staaten im Vergleich.* Opladen: Westdeutscher Verlag, 1994. 502 (Németország 1970–1972, Franciaország 1950, Írország 1950–52, Olaszország 1950); Peter Flora (ed.): *State, Economy, and Society in Western Europe.* vol. II. Frankfurt/M.: Campus, 1987. 96 (Ausztria 1906–10, 1959–64), 97 (Belgium 1891–1900), 98 (Dánia 1895–1900, 1906–10, 1916–20, 1926–30, 1936–40, 1946–50), 99 (Finnország 1891–1900, 1936–40, 1946–50), 101 (Németország 1891–1900, 1924–26, 1932–34), 102 (Írország 1900–02, 1910–12), 103 (Olaszország 1899–1902, 1901–10), 104 (Hollandia 1890–99), 105 (Norvégia 1891–1901, 1931–41, 1946–50), 106 (Svédország 1891–1900, 1916–20, 1926–30, 1946–50), 107 (Svájc 1899–1900, 1948–53, 1968–73), 108 (Anglia és Wales 1891–1900, 1950–52); *OECD Factbook 2007. Economic, Environmental and Social Statistics.* Paris: OECD, 2007. 214 (Európa 2000).

4.4. táblázat. Nők születéskor várható átlagos élettartamának alakulása Magyarországon és Nyugat-Európában, 1900–2000 (év)

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000
Magyarország	38,2	40,5	43,1	51,8	58,2	64,2	70,1	72,1	72,7	73,7	75,9
Németország/ NSZK	44,0	50,7	58,8	62,8		68,5	72,4	73,8	76,1	79,3	81,0
Egyesült Királyság	47,8	55,4	59,9	62,9		71,5	73,7	75,0	76,2	78,5	80,2
Franciaország	48,7	52,4	56,1	59,0		68,5	73,6	75,9	78,4	80,9	82,7
Hollandia	49,0	53,4	57,1	63,5	67,2	72,9	75,3	76,5	79,3	80,1	80,5
Belgium	48,8			59,8		67,3	73,5	74,2	76,8	79,4	81,4
Ausztria	41,1	42,1		58,5		67,0	72,0	73,4	76,1	78,9	81,1
Svájc	48,5	53,9	57,5	63,1	67,0	70,9	74,1	76,2	79,1	81,1	82,6
Írország	49,6	54,1	57,9	59,6	61,0	67,1	71,9	73,5	75,6	77,9	79,1
Svédország	53,6	57,0	57,6	63,3	66,9	71,6	74,9	77,1	78,8	80,4	82,0
Dánia	53,2	57,9	58,1	62,6	65,8	70,1	74,4	75,9	77,3	77,7	79,3
Finnország	45,6	48,1	49,1	55,1	59,5	65,9	72,5	75,0	77,6	78,9	81,0
Norvégia	54,1	57,7	58,7	63,8	67,6	72,7	76,0	77,5	79,0	80,6	81,4
Olaszország	43,0	44,8	50,8	56,0	57,5	67,2	72,3	74,9	77,4	80,0	82,5

Megjegyzések: Magyarország: jelenlegi terület; Egyesült Királyság 1891–1952: Anglia és Wales; eltérő időpontok: Magyarország: 1900–01, 1910–11, 1920–21, 1930–31, 1941; Németország: 1891–1900, 1910–11, 1924–26, 1932–34, 1949–51, 1960–62, 1970–72; Anglia és Wales: 1891–1900, 1910–12, 1920–22, 1930–32, 1950–52; Franciaország: 1898–1903, 1908–13, 1920–23, 1928–33; Hollandia: 1890–99, 1900–09, 1910–20, 1921–30, 1931–40, 1950–52; Belgium: 1891–1900, 1928–32; Ausztria: 1901–05, 1906–10, 1930–33, 1949–51, 1959–64; Svájc: 1889–1900, 1910–11, 1920–21, 1929–32, 1939–44, 1948–53, 1958–63, 1968–73, 1978–83; Írország: 1900–02, 1910–12, 1925–27, 1935–37, 1940–42, 1950–52, 1961, 1971, 1980–82; Svédország: 1891–1900, 1901–10, 1916–20, 1926–30, 1936–40, 1946–50, 1960–64, 1970–74; Dánia: 1895–1900, 1906–10, 1916–20, 1926–30, 1936–40, 1946–50, 1961–62, 1970–71; Finnország: 1891–1900, 1901–10, 1911–20, 1921–30, 1936–40, 1946–50, 1960–64, 1970–74; Norvégia: 1891–1901, 1901–11, 1911–21, 1921–31, 1931–41, 1946–50, 1979–80, 1994; Olaszország: 1899–02, 1901–10, 1921–22, 1930–32.

Forrás: *Time series of historical statistics, 1867–1992.* Budapest: KSH, 1993, 108 (Magyarország 1900–90); United Nations (ed.): *Demographic Yearbook, 1948.* New York: United Nations, 1949 (Nyugat-Európa 1900–40); Eurostat (Hrsg.): *Bevölkerungstatistik. Daten, 1995–1998.* Luxembourg: Eurostat, 1999 (Nyugat-Európa 1960–70, Németország 1980, Belgium 1990, Finnország 1981, Ausztria 1990); Council of Europe (ed.): *Recent demographic developments in Europe, 1996.* H. n.: Council of Europe, 1996, 55–57 (Nyugat-Európa 1980–1990); Oscar W. Gabriel–Frank Brettschneider (Hrsg.): *Die EU-Staaten im Vergleich.* Opladen: Westdeutscher Verlag, 1994, 502 (Németország 1970–1972, Franciaország 1950, Írország 1950–52, Olaszország 1950); Peter Flora (ed.): *State, Economy, and Society in Western Europe.* vol. II. Frankfurt/M.: Campus, 1987, 96 (Ausztria 1906–10, 1959–64), 97 (Belgium 1891–1900), 98 (Dánia 1895–1900, 1906–10, 1916–20, 1926–30, 1936–40, 1946–50), 99 (Finnország 1891–1900, 1936–40, 1946–50), 101 (Németország 1891–1900, 1924–26, 1932–34), 102 (Írország 1900–02, 1910–12), 103 (Olaszország 1899–1902, 1901–10), 104 (Hollandia 1890–99), 105 (Norvégia 1891–1901, 1931–41, 1946–50), 106 (Svédország 1891–1900, 1916–20, 1926–30, 1946–50), 107 (Svájc 1899–1900, 1948–53, 1968–73), 108 (Anglia és Wales 1891–1900, 1950–52); *OECD Factbook 2007. Economic, Environmental and Social Statistics.* Paris: OECD, 2007, 215 (Európa 2000).

4.5. táblázat. A csecsemőhalandóság alakulása Magyarországon és Nyugat-Európában, 1900–2000 (ezrelék)

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000
Magyarország	223	195	193	153	130,1	85,7	47,6	35,9	23,2	14,8	9,2
Németország/ NSZK	229	162	131	85	64,1	55,0	35,0	23,6	12,6	7,0	4,4
Egyesült Királyság	154	105	80	60	61,0	30,0	22,5	18,5	12,1	7,9	5,6
Franciaország	160	111	123	84	90,5	52,0	27,5	18,2	10,0	7,3	4,4
Hollandia	155	108	83	51	39,1	25,0	17,9	12,7	8,6	7,1	5,1
Belgium	172	135	110	100	93,2	53,0	31,2	21,1	12,1	7,9	4,8
Ausztria	231	189	156	104	74,2	66,0	37,5	25,9	14,3	7,8	4,8
Svájc	150	105	84	51	46,2	31,0	21,1	15,1	9,1	6,8	4,9
Írország	109	95	83	68	66,4	46,0	29,3	19,5	11,1	8,2	6,2
Svédország	99	75	63	55	39,2	21,0	16,6	11,1	6,9	6,0	3,4
Dánia	128	101	91	82	50,0	31,0	21,5	14,2	8,4	7,5	5,3
Finnország	153	118	96	75	88,3	44,0	21,0	13,2	7,6	5,6	3,8
Norvégia	91	67	58	46	39,1	28,0	18,9	12,7	8,1	6,9	3,8
Olaszország	174	140	127	106	102,7	64,0	43,9	29,6	14,6	8,2	4,5

Megjegyzések: Egyesült Királyság 1900–1930, 1950: Anglia és Wales; eltérő időpont: Ausztria 1922.

Forrás: *Time series of historical statistics, 1867–1992*. Budapest: KSH, 1993, 218 (Magyarország 1920–1990); Brian R. Mitchell: *European Historical Statistics, 1750–1975*. New York: United Nations, 1981, 140–142 (Nyugat-Európa 1900–1930, 1950, Dánia 1940); United Nations (ed.): *Demographic Yearbook, 1948*. New York: United Nations, 1949, 406 (Nyugat-Európa 1940); Eurostat (Hrsg.): *Bevölkerungstatistik. Daten, 1995–1998*. Luxembourg: Eurostat, 1999, 182–183 (Nyugat-Európa 1960); Council of Europe (ed.): *Recent demographic developments in Europe, 1996*. H. n.: Council of Europe, 1996, 54 (Nyugat-Európa 1970–1990); *OECD Factbook 2007. Economic, Environmental and Social Statistics*. Paris: OECD, 2007, 217 (Európa 2000).

vissza.⁴¹⁸ A különbségek arányai a 90-es évekig az EU-n belül ugyan fennmaradtak – a vezető országok (Finnország, Svédország) és a leggyengébb mutatókkal rendelkezők között (Portugália, Görögország) mintegy kétszeres volt a különbség –, az általunk vizsgált országok között azonban a 70-es évektől nagy ütemben mérséklődtek az eltérések. Míg a század első három negyedében a relatív szórási együttható 30% körül mozgott, addig 1990-ben már csak 11% volt (*Függelék II. táblázat*).

A fentiek alapján megállapítható, hogy egyértelműen és szinte folyamatosan szűkültek a távolságok az egyes országok között a mortalitás terén. Bár a csökkenés a század első felében is előrehaladt, ennek ellenére a második világháború

⁴¹⁸ Daniel Noin: Spatial Inequalities in Mortality. In: Daniel Noin–Robert Woods (eds.): *The Changing Population of Europe*. Oxford: Blackwell, 1993, 46–47.

után a nyugat-európai országok közötti halandósági különbségek még viszonylag jelentősek voltak. 1950-ben a legjobb mutatókkal rendelkező Hollandia, Norvégia, Svédország, Dánia és a legkedvezőtlenebb helyzetben lévő Finnország között 12 év volt az eltérés. A következő évtizedek nyilvánvaló konvergenciáját jelzi, hogy 1950 és 1990 között Hollandiában 3 évvel, míg Finnországban 12,3 évvel nőtt a férfiak születéskor várható átlagos élettartama. A gyors finn felzárkózás eredményeként 1990-ben az élen álló Svédország már csak 3,3 évvel előzte meg a leggyengébb mutatójú Finnországot. De a különbség nem csak a szélső értékek között csökkent, amint a relatív szórás változásának dinamikája kiválóan mutatja: míg a nők és férfiak várható átlagélettartama terén 1900-ban 8-8% volt a relatív szórás, addig ez 1950-re már 5, illetve 3%-ra, 1990-re pedig 2, illetve 1%-ra mérséklődött. Az összes fontos demográfiai jelenség közül kétségtelenül a halálozásban volt a legnagyobb a konvergencia a nyugat-európai országok között (*Függelék III. táblázat*).⁴¹⁹

4.3. Az életminőség alakulása Magyarországon

Magyarország az első világháború előtt a HDI által felölelt három terület mindegyikén jóval a nyugat-európai átlag alatt teljesített. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy 1913-ban – a mai országterületre számított – index 0,464-es értéke a vizsgált 13 nyugat-európai ország közül csak Finnország megfelelő arányát múlta felül (0,450). A következő évtizedek javulása azonban európai viszonylatban is kiemelkedő volt. Csak Finnország és Ausztria javulásának mértéke volt nagyobb Magyarországnál – de Ausztria esetében emlékeztetünk a statisztikai torzítás említett lehetőségére. Ugyan 1950-ben is csak egy országot – ekkor már Olaszországot – előzött meg Magyarország, de nagyban csökkent hátránya az előtte állókkal szemben (*4.1. táblázat*). Míg 1913-ban a nyugat-európai átlag 78,2%-át tette ki a magyar HDI, addig 1950-ben már 92,9%-át.⁴²⁰

A következő időszak éles kontrasztban áll a század első felével. Nemcsak azért, mert Magyarország ekkor minden nyugat-európai ország mögé került, hanem különösen abból a szempontból, hogy 1950 és 1990 között Magyarország minden nyugat-európai országtól elmaradt a relatív javulás – azaz a lehetséges

⁴¹⁹ David Coleman: European demographic systems of the future: convergence or diversity? In: *Human resources in Europe at the dawn of the 21st Century*. Luxembourg: Office for the Official Publications of the European Union, 1992, 175. (Magyarul: *Demográfia*, XLI. évf. (1998) 2–3. sz. 165–205.)

⁴²⁰ Faragó Tamás a HDI-hez hasonló, saját maga alkotta mutató első világháború előtti alakulását mutatja be regionális bontásban: Faragó: *Történeti mutatószám az „emberi fejlődés” ábrázolására Magyarországon (1910–2001)*. 7–19.

változás százalékban mért aránya – tekintetében. Míg ez itt 35,7%-os volt, addig a Nyugat-Európában leggyengébben teljesítő Egyesült Királyságban 47,9%, de általában 55 és 60% között. Másik megközelítésben ez azt jelentette, hogy a század közepi 92,9%-ról 1990-re a nyugat-európai átlag 90,2%-ára csökkent a magyarországi HDI értéke. Magyarország elmaradása különösen azért súlyos, mert a HDI már bemutatott számítási módszeréből adódóan az alacsonyabb szinten álló országok relatíve is könnyebben javíthattak helyzetükön. Márpedig Magyarország ekkor a HDI terén minden nyugat-európai országnál alacsonyabb szinten helyezkedett el (4.2. táblázat), vagyis ez a lehetőség kihasználatlan maradt.

Áttérve a halálózásra, annak 20. századi magyarországi alakulása a század első és középső harmadában sok szempontból megfelelt a nyugat-európai tendenciáknak, hiszen e periódus során jelentősen javult a mortalitás. Ezt követően azonban stagnáltak, sőt romlottak a halálózási mutatók, s így jelentősen eltért a fejlődés dinamikája a nyugat-európaiétól.⁴²¹

A 19. század hetvenes éveitől Magyarországon a 35–39‰-es nyers halálózási ráta – gyors csökkenés után – a századfordulóra elérte a 25‰-es szintet. Ekkor a csökkenés üteme mérséklődött, s a világháború kitörésekor 23‰ körül mozgott e mutató. Az első világháború alatt – a közvetlen háborús áldozatokat nem számítva – a halálózási ráta némi emelkedést követően tovább csökkent, miként az Európa más országaiban is megfigyelhető volt.⁴²² A háború utolsó évében a halálózási ráta ismét megugrott (1918: 26,4‰), aminek oka az Európában jelentkező úgynevezett spanyolnáthajárvány volt.

A háború után a nyers halálózási ráta ismét csökkent, de a háború előtti trendhez viszonyítva még évekig magas maradt: 1919 és 1924 között 20–21‰ volt. Az 1920-as évek közepétől újra nagymértékben csökkent, olyannyira, hogy 1930-ban

⁴²¹ A mortalitásra vonatkozó összehasonlításokra lásd pl. Klinger András: Magyarország demográfiai helyzete Európában. *Demográfia*, 34. évf. (1991) 1. sz. 19–60; Alain Monnier–Jitka Rychtarikova: The Division of Europe into East and West. *Population: An English Selection*, vol. 4 (1992) 129–160; Coleman: European demographic systems of the future: convergence or diversity? 141–180; korábbi időszakokat is átfog: Habcsek László: *Az első és második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. Budapest: KSH, 1995; Habcsek László: Demográfiai átmenet Finnországban és Magyarországon. *Statisztikai Szemle*, 70. évf. (1992) 6. sz. 471–489; Demény Pál: A huszadik század Magyarországnak népesedése nemzetközi összehasonlítások tükrében. In: Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Budapest: KSH, 1997, 379–390.

⁴²² Ennek a talán meglepő ténynek az oka a statisztika torzítása mellett – azaz, hogy a távol lévő katonák halálózását nem vették figyelembe, ugyanakkor a népességbe beleszámították őket – mindenekelőtt a születések számának s így a halálózási mutatókat jelentősen befolyásoló – a világháború előtt a halálózások mintegy 30%-át jelentő – csecsemőhalálózásnak a stagnálása, vagyis relatív csökkenése volt. Az európai fejleményekre az első világháború idején: Jay Winter: Some paradoxes of the First World War. In: Richard Wall–Jay Winter (eds.): *The Upheaval of War*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988, 9–42.

már csak 15%-et ért el ez a mutató. Ebben a periódusban ez a csökkenés az egyik legnagyobb volt mondható Európában. A 30-as években ismét nőtt kissé a halálozás – 1932-ben 18%-re –, mégpedig egy főként a csecsemők között terjedő bélhurutjárvány miatt. Ez azonban átmeneti növekedés volt csupán, s a 30-as évek további részében is javultak a halálozási statisztikák. A második világháború alatt – a katonai áldozatokat nem számítva – 1943-ig tovább folytatódott a halálozás csökkenése, de 1944-ben már a polgári halálozások is emelkedtek.

A század első felében – ezen belül is különösen a két világháború között – mindkét nem esetében jelentősen nőtt a születéskor várható átlagos élettartam Magyarországon. A századfordulón a férfiaknál 36,6, a nőknél 38,2 év volt ez a mutató, de 1920–21-re 41, illetve 43,1 évre nőtt, míg 1941-ben a férfiak esetében már 54,9 évre, a nők esetében pedig 58,2 évre emelkedett, vagyis a férfiaknál 18, a nők esetében pedig 20 évvel volt magasabb, mint a századfordulón. Ez mindezekelőtt a csecsemőhalandóság jelentős csökkenésének az eredménye volt.

Közvetlenül a második világháború után annak utóhatásai (a rossz egészségügyi viszonyok, a gyenge táplálkozás) miatt nőtt a halálozási arány (1946: 15%). 1947-től kezdődően már ismét kezdett javulni a halandóság. A következő mintegy másfél évtizedet a magyarországi mortalitás leggyorsabb átalakulási időszakának tekinthetjük.⁴²³ A halandóság gyors csökkenésével a nők születéskor várható átlagos élettartama az 1940-es évek végének 64 évéről a 60-as évek közepén már 72 évre nőtt. 1949 és 1965 között a férfiaknál is nagyarányú javulás figyelhető meg, ami 60 évről 67 évre emelte ezt a mutatót.

A 60-as évek közepe azonban fordulatot eredményezett a halálozási ráta alakulásában. Az 1880 óta tartó csökkenő trend megfordult: a nyers halálozási arányszám a 60-as évek közepétől a 70-es évek végéig a 10‰ körüli értékről növekedni kezdett, s 1980-ra elérte a 13,6‰-et, 1990-re pedig a 14,1‰-et. De nem csupán a nyers halálozási ráta, hanem – bár nem ilyen mértékben – a korszakos arányszámok is romlottak. A nők helyzete viszonylag kedvezően alakult, hiszen az ő halandóságuk javulása csak lelassult, így a várható átlagos élettartamuk 1980-ban 72,7, 1990-ben 73,7 év volt. A férfiak ezen mutatója azonban előbb stagnált, majd fokozatosan csökkenni kezdett, s 1980-ban 65,5, 1990-ben pedig már csupán 65,1 év volt. Ez egyben azt is jelentette, hogy a nemek közötti halandósági különbség Magyarországon jóval nagyobb lett – 1990-ben a várható élettartam vonatkozásában több mint 8 év –, mint Nyugat-Európa országaiban. A mortalitás romlása nem egyformán érintette a különböző korosztályokat sem. Miként más kommunista országokban, úgy Magyarországon is a középkorú férfiakat sújtotta leginkább.⁴²⁴

⁴²³ Habcsek: *Az első és második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. 15.

⁴²⁴ Marek Okolski: East-West Mortality Differentials. In: Alain Blum–Jean-Louis Rallu (eds.): *European Population II. Demographic Dynamics*. Paris: INED–John Libbey, 1993, 165–189.

A magyarországi és a nyugat-európai fejlődés közötti különbségeket mutatja, hogy Angliában és Franciaországban 1970 és 1990 között minden korosztályban javult a halandóság – eltekintve a huszonéves férfiakétól, ahol stagnált. A javulás nem volt egyenletes mértékű, Angliában a csecsemők, gyermekek és a középkorúak (40–60 év) esetében volt a legnagyobb, Franciaországban a csecsemők, gyermekek és a 40–70 közöttiek élvezték előnyeit a leginkább. Magyarországon ezzel szemben ugyanezen időszakban a 20 év alattiak kivételével minden férfi korosztály halandósága romlott, esetenként egészen drámai módon. Például egy 40 éves férfi halálozási kockázata 1990-ben kb. 60%-kal volt nagyobb a 20 évvel korábbinál.⁴²⁵ Másként megfogalmazva: 1965-ben a 40 éves férfiak – itt már nem jelentkezik a születéskor várható átlagos élettartamot még javító 30 év alatti, s különösen a csecsemő- és kisgyermekkori tovább folytatódó halandóságszökkenés – még 32,7 további életévet várhattak, két évtizeddel később már csak 29,5 évet. A nők esetében ellenben nem változott a 36 év még várható élettartam.

A csecsemőhalandóság Magyarországon a századfordulótól az első világháborúig 190 és 250‰ között alakult, vagyis messze nagyobb volt a nyugat-európai átlagnál. Az első világháború alatt egy év kivételével lényegében stagnált, s a háborút követően is egy ideig alig csökkent: 1920–1924 között kb. 190‰ volt a csecsemőhalandóság. Csak az 1920-as évek közepétől figyelhető meg – visszaesésekkel is tarkított – javulás. Ennek következtében a 30-as évek közepén 150–160‰ között mozgott, sőt a második világháború előtt 120–130‰-re esett. A világháború éveiben tovább csökkent, s csak 1945-ben emelkedett 169‰-re.

A csecsemőhalandóság a második világháborút közvetlenül követően két évig magas volt, ezután azonban igen gyors csökkenés következett be. Ennek okai hasonlóak voltak, mint Nyugat-Európában: elsősorban az antibiotikumok elterjedése és egyes (diftéria elleni stb.) vakcinák alkalmazása. Emellett ekkoriban nagyban nőtt az orvosi ellátás hozzáférhetősége is Magyarországon. A következő évtized végére 50‰ alá, a 60-as évek közepén pedig 40‰ alá süllyedt a csecsemőhalandóság, majd tíz évig 35‰ körül állandósult. Az 1970-es évek második felében újra gyorsult a csökkenés, aminek eredményeként a 80-as évek elejére 20‰ körüli szintre esett, 1990-ben pedig 14,8 ‰-et ért el (4.5. táblázat).

A nagymértvű csökkenés ellenére a magyarországi csecsemőhalandóság európai viszonylatban mindvégig igen kedvezőtlennek számított. A század első harmadában jelentősen nőttek a különbségek Nyugat-Európához képest, s a második világháború után mintegy két évtized mérsékelt közeledése után ismét divergens folyamatok kezdődtek.

A halandóságban megfigyelhető divergencia – bár nyilván több tényező is szerepet kapott kialakulásában – a magyarországi és a nyugat-európai életkörülmények és életmód eltéréseivel jól magyarázható. Egyrészt az egészségügyi rendszer

⁴²⁵ France Mesle: Mortality in Eastern and Western Europe: A Widening Gap. In: David Coleman (ed.): *Europe's Population in the 1990s*. Oxford: Oxford University Press, 1996, 132–133.

– különösen a prevenció terén meglévő – hiányosságai nyilvánvalóan közrejátszottak a magyar helyzet romlásában. A vizsgált korszak végén a halálozások 18%-a megfelelő egészségügyi ellátás esetén nem következett volna be, vagyis az ún. „elkerülhető halálozások” közé tartozott, míg az Európai Unióban ez az arány 11% volt.⁴²⁶ Emellett a lakosság egészséget károsító életmódja (különösen a nagymértékű dohányzás, a túlzott alkoholfogyasztás, az állati zsírok nagyarányú fogyasztása) s a munkavégzés jellegzetességei (rossz munkakörülmények, a túlmunkavégzés elterjedtsége stb.) is a kedvezőtlen trend fontos tényezőjét jelenthetik.⁴²⁷ A magyarországi halandóságromlás, illetve relatív halandóságromlás „rendszerspecifikusnak” is tekinthető, azaz a kommunista politikai és társadalmi rendszerhez kapcsolható. Ezt nemcsak a demográfiai átmenet összehasonlító elemzése is bizonyítja, melyek azt mutatják, hogy pl. Ausztriában és Finnországban a demográfiai átmenet korábbi szakaszaiban a fő tendenciák azonosak voltak a magyarországiakkal,⁴²⁸ hanem indirekt módon az is, hogy a 90-es évek közepétől ismét javulni kezdett a halandóság Magyarországon. A tágabb értelemben vett társadalmi okok, mint az emberek mindennapi életében a diktatórikus politikai rendszertől nem elválaszthatóan jelentkező konfliktusok, a folyamatos és nagymérvű kiszolgáltatottság és stressz, illetve az ilyen helyzetek megoldásának kulturálisan is kódolt csekély képessége szintén az egészségromláshoz vezethettek.⁴²⁹

Azt mondhatjuk tehát, hogy a magyarországi halandósági viszonyok a 20. század során időnként konvergáltak Nyugat-Európához, de a század eleje és vége között összességében a divergencia volt jellemző. A konvergencia különösen erős volt az 1930-as években, majd az 1960-as évek első felében, amikor a legfejlettebb országok elérték egy olyan pontra, ahonnan már nehezebben tudták javítani mutatóikat, ugyanakkor Magyarország még képes volt fejlődésre. A 60-as évek közepétől azonban, miközben Nyugat-Európában tovább javultak a halandósági viszonyok, Magyarországon a felnőtt férfi lakosság halandósága egyenesen romlani kezdett, amit egyenesen „epidemiológiai válság”-nak is neveznek.⁴³⁰ Ezzel erőteljes divergencia vette kezdetét a halandóság magyarországi és nyugat-európai fejlődésében, ami a 80-as években a gyors Nyugat-Európán belüli egységesülés következtében – különösen a csecsemőhalandóság terén – még erősödött is (*Függelék II. táblázat*).⁴³¹

⁴²⁶ Józan Péter: A halandóság alakulása Magyarországon. In: Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti statisztikája (896–1995)*. Budapest: KSH, 1997. 376.

⁴²⁷ Marek Okolski: East-West Mortality Differentials. In: Blum–Rallu (eds.): *European Population II*. 165–189; Mesle: Mortality in Eastern and Western Europe. 140–141; Józan Péter: A halandóság alakulása Magyarországon. 376.

⁴²⁸ Hablicsek: *Az első és a második demográfiai átmenet*. 39.

⁴²⁹ Losonczy Ágnes: *Ártó-védő társadalom*. Budapest: KJK, 1989. 320–321.

⁴³⁰ Józan Péter: Epidemiológiai válság Magyarországon a kilencvenes években. I–II. *Statisztikai Szemle*, 72. évf. (1994) 1. sz. 5–20., 72. évf. (1994) 2. sz. 101–123.

⁴³¹ Mesle: Mortality in Eastern and Western Europe. 127.

5. A VÁLTOZÁSOK FŐ OKAI

A korábbi fejezetekben a gazdasági növekedés 20. századi folyamatának bemutatása során szó esett annak több fontos alakítójáról, de azok leginkább rövid távon ható tényezők voltak. Célszerű azonban részletesebben és rendszerezetten, a hosszú távú meghatározókra koncentrálni is áttekinteni a növekedés mértékét befolyásoló faktorokat, már csak azért is, mert ezek segítenek a gazdasági konvergenciák és divergenciák mögött meghúzódó okok megértésében, melyekkel szintén ebben a fejezetben foglalkozunk.⁴³²

5.1. A gazdasági növekedés meghatározói

Technológiai fejlődés

A technológiai változások hagyományosan a gazdasági növekedés legfontosabb forrásaiként – vagy legalábbis hordozóiként – jelennek meg a közgazdasági és gazdaságtörténeti irodalomban.⁴³³ Találmányok sokaságát lehetne példaként hozni annak bizonyítására, hogy a 19. század végétől a műszaki fejlődés miként gyorsult fel, lehetőséget teremtve a mind termelékenyebb munkavégzés számára. A fejlődésnek különböző szakaszai voltak, melyekben mindig más és más területek voltak az élenjárók, de a 20. században mindenképpen ezek közé tartozott a közlekedés és a kommunikáció.

⁴³² A témára összefoglalóan lásd Maddison: *Monitoring the World Economy, 1820–1992*. 33–40; Angus Maddison: *Explaining the Economic Performance of Nations: Essays in Time and Space*. Aldershot: Edward Elgar, 1995, 7–131; Adam Szirmai: *The Dynamics of Socio-Economic Development*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005; J. L. Anderson: *Explaining Long-Term Economic Change*. London: Macmillan, 1991; Erdős Tibor: *Növekedési potenciál és gazdaságpolitika*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2006, 9–27.

⁴³³ Utóbbi szerepére lásd C. H. Feinstein: *Capital Accumulation and the Industrial Revolution*. In: Roderick Floud–Donald McCloskey (eds.): *The Economic History of Britain Since 1700*. Vol. I. 1700–1860. Cambridge: Cambridge University Press, 1981, 128–143.

Nem egyszerűen új találmányok és termelési eljárások születtek nagy számban, hanem a 20. század kiemelkedő fejleményeként végbement a technológiai haladás intézményesülése is. Az ipari forradalom klasszikus időszakában a legfontosabb találmányok általában tapasztalati úton születtek, azaz ügyes kezű és invenciózus mesteremberek és vállalkozók addig tökéletesítették eszközeiket és gépeiket, amíg elérték a kívánt eredményt. Ezzel szemben a 20. században az ilyen egyéni kezdeményezések és utak helyét mindinkább átvették a tőkeerős nagyvállalatok és a közpénzekből finanszírozott egyetemek és más kutatóhelyek, melyek tudományos módszerességgel folytatják a technológiai fejlesztést, az „R+D” (*Research and Development*; kutatás és fejlesztés, K+F) tevékenységét.⁴³⁴

Lényeges körülmény az is, hogy a fejlődés üteme nemcsak az egyes műszaki területeken eltérő, hanem abban a tekintetben is, ahogyan a találmányok és új eljárások megszületnek és elterjednek a világban. Míg a 19. század elején Nagy-Britanniában jöttek létre a legfontosabb találmányok (közlekedés, textilipar), addig a század végén már Németország járt az élen (vegyipar). A 20. században az Egyesült Államok vette át a vezető szerepet, s előnye a század közepére nagyobb lett, mint bármely nemzeté volt korábban. A második világháború utáni évtizedekben azonban – mint láttuk – Nyugat-Európa valamelyest zárta az ollót az Egyesült Államokhoz képest a gazdasági fejlődés és a műszaki haladás terén, de aztán a század végén ismét nőtt a különbség a két régió között. Több ázsiai ország ellenben éppen ekkor indult el sikeresen ezen az úton.

A gazdaságtörténet-írás régi megfigyelése, hogy a lemaradó országok esetenként gyorsabb növekedést tudnak elérni, mint az élenjárók – az utóbbiak által megteremtett technológiai vívmányok felhasználásával. Ez a „későn jövők előnye” – mint Alexander Gerschenkron nevezte –, amit azonban csak bizonyos társadalmi feltételek megléte esetén használhatnak ki a „követő” országok. Ezekről a feltételekről alább lesz szó.⁴³⁵

Tőkefelhalmozás

A technológiai fejlődés a 20. század során mindvégig együtt járt a tőkefelhalmozással. Az új találmányok és eljárások az egyre nagyobb hatékonyságú termelés lehetőségét kínálták, de emellett mind költségesebb gépekben és berendezésekben öltöttek testet, vagy drága infrastruktúra kiépítését igényelték. Az Egyesült Királyságban például 1820 és 1995 között a gépek és berendezések értéke 97-szeresére nőtt.

⁴³⁴ Anderson: *Explaining Long-Term Economic Change*. 41–47.

⁴³⁵ Szirmai: *The Dynamics of Socio-Economic Development*. 117–140.

Az is látható, hogy az élenjárókhoz való gazdasági felzárkózást minden esetben az állótőke-állomány nagyarányú növekedése kísérte. Egy ilyen, az Egyesült Államokhoz felzárkózó országban, Franciaországban a gépek és berendezések egy foglalkoztatottra jutó értéke 1950-ben még hetede volt az amerikai szintnek, de 1992-ben már mintegy 90%-a. A tőkeigényes nehéziparáról már a század közepén is ismert Németországban 1950 és 1992 között ugyancsak az egy alkalmazottra jutó gépek és berendezések értéke nyolcszorosára emelkedett. A gazdaságtörténeti tapasztalatok alapján azt mondhatjuk, hogy a magas tőkefelhalmozás, az egy foglalkoztatottra jutó tőkeállomány emelkedése előfeltétele a termelékenység növekedésének is.⁴³⁶ Ugyanígyen egyértelmű azonban az is, hogy a tőkeállomány nagysága csak kis – egyes számítások szerint egynegyed – arányban magyarázza a nemzetgazdaságok fejlettsége közötti eltéréseket, s a fennmaradó nagyobb részt az erőforrások hatékony hasznosítása eredményezi.⁴³⁷

A munkaerő képzettsége

A fejlett és költséges gépek és berendezések működtetése, az új termelési eljárások alkalmazása nyilvánvalóan a munkaerő szélesebb körű ismereteit igényelte a korábbiaknál. Ennek megfelelően a század során nagymértékben emelkedett a lakosság képzettsége minden dinamikus fejlődésen keresztülment országban. Theodore Schultz amerikai közgazdász 1961-ben vezette be a „humán tőke” fogalmát, mely a lakosság képzettségét jelöli, s amely azóta már a növekedésselételek elemeként jelenik meg. Eszerint a tudás ugyanolyan fontos termelési tényező, mint a gépekben megtestesülő tőke, sőt, ahhoz hasonlóan felhalmozható, növelhető, részben még át is örökíthető.⁴³⁸

A humán tőke szintjének mérése nem egyszerű, de az írni-olvasni tudás vagy az iskolai oktatás terjedése jó indikátora lehet. Míg 1913-ban a felnőtt lakosság iskolában töltött éveinek száma Nagy-Britanniában átlagosan 8,8, Franciaországban pedig 7 volt, addig 1992-re ugyanez 14,1 évre, illetve 16 évre emelkedett.⁴³⁹ Az idők során nemcsak az iskolai oktatás időtartamának hosszúsága nőtt, hanem az differenciálódott, s tartalmilag is változott, ezáltal is segítve a műszaki fejlődést. Ugyanakkor a tudás természetesen nem csak szűk értelemben vett műszaki

⁴³⁶ John W. Kendrick: How Much Does Capital Explain? In: Adam Szirmai–Bart van Ark–Dirk Pilat (eds.): *Explaining Economic Growth. Essays in Honour of Angus Maddison*. Amsterdam: North-Holland, 1993, 129–145.

⁴³⁷ Gregory Clark: *A Farewell to the Alms*. Princeton: Princeton University Press, 2007, 329.

⁴³⁸ Theodore Schultz: Investment in Human Capital. *American Economic Review*, vol. 51 (1961) 1–17. (Magyarul: *Beruházás az emberi tőkébe*. Budapest: KJK, 1983.)

⁴³⁹ Maddison: *Monitoring the World Economy, 1820–1992*. 37.

jellegű ismeret lehet, bár jó néhány szerző szerint ennek kiemelkedő jelentősége van a gazdasági növekedésben, mások pedig ebben csak az alsó, legfeljebb a középfokú oktatás szerepét látják bizonyítottnak.⁴⁴⁰ Valószínűleg elsősorban nem is a szűken értelmezett ismeretek átadása fontos a gazdasági növekedés szempontjából. Figyelmet érdemel például a „szervezeti tudás” is, amely arra vonatkozik, hogy gazdasági és más tevékenységeket miként lehet optimális módon megszervezni. Az iskola az ilyen ismeretek átadása mellett olyan szocializációs intézményként is működött, amely a hatékony társadalmi együttéléshez szükséges értékeket és normákat is terjesztette.⁴⁴¹

Strukturális változások

A 20. század során alapvető módosulások mentek végbe az egyes gazdasági tevékenységek szerkezetében. Ezek közül a legfontosabbak az egyes ágazatok közötti eltolódások voltak. Mivel az egyes tevékenységek, illetve szektorok termelékenységi színvonala eltérő, ezért a közöttük végbemenő változások kihatnak a gazdasági kibocsátás szintjére. Ezt látjuk a 20. század során is, amikor az alacsonyabb termelékenységű tevékenységek visszaszorultak a nagyobb termelékenységűek javára. Ez önmagában is hozzájárult a gazdasági növekedéshez. Jó példa erre a második világháború után Európa minden régiójában nagy ütemben lezajlott folyamat, amelynek során a mezőgazdaságból a magasabb termelékenységű szektorokba áramlott a munkaerő. Az ilyen átstrukturálódást azonban – mint Angus Maddison figyelmeztet – szinte mindig a tőkeállomány növekedése, a szakképzettség színvonalának javulása, a nemzetközi kereskedelem bővülése kíséri. Ezek ugyancsak fontos növekedési tényezők, így elhatárolásuk a szerkezeti változások hatásától nem egyszerű feladat.⁴⁴²

Méretgazdaságosság

Könnyen belátható, hogy egy termék nagy mennyiségben fajlagosan olcsóbban állítható elő, vagy másként fogalmazva nagy sorozat esetén egy alkalmazott többet képes termelni egy adott termékből. A jelek szerint a 20. század fontos növekedési sikereiben – mint 1913–1973 között az Egyesült Államokban vagy 1950

⁴⁴⁰ Sergio Lodde: Human capital and growth in the European regions: does allocation matter? In: John Adams–Francesco Pigliaru (eds.): *Economic Growth and Change: National and Regional Patterns of Convergence and Divergence*. Cheltenham: Edward Elgar, 1999, 257–278.

⁴⁴¹ Szirmai: *The Dynamics of Socio-Economic Development*. 213–224.

⁴⁴² Maddison: *Monitoring the World Economy, 1820–1992*. 40.

után Nyugat-Európában – közrejátszott a méretgazdaságosság tényezője, vagyis a sorozatnagyság bővülése. Ez a tényező a nagyobb méretű nemzetgazdaságok számára elvileg előnyöket nyújt a kisebbekkel szemben. A gyakorlatban azonban nem látunk összefüggést egy ország mérete és gazdagsága között. Ennek kézenfekvő magyarázata az, hogy a nemzetközi kereskedelem révén a kisebb nemzetgazdaságok is képesek lehetnek kihasználni a méretgazdaságosság kínálatát, vagyis a nagyobb mennyiségű termelésből származó előnyöket. Ezt mutatja például, hogy 1990-ben az Egyesült Államok feldolgozóiparában az átlagos (medián) üzemméret nem volt nagyobb, mint a hasonló holland vállalatok esetében.⁴⁴³

A gazdaságok közötti kapcsolatok

Az egyes nemzetgazdaságok közötti kereskedelmi és tőke-összeköttetések bővülése szintén a gazdasági fejlődés fontos jelensége volt a 20. század során. Ezek a kapcsolatok elősegítik a hatékonyság növekedését, mivel lehetővé teszik az egyes nemzetgazdaságok számára, hogy azoknak a termékeknek vagy szolgáltatásoknak az előállítására specializálódjanak, amelyeket a leginkább hatékonyan tudnak előállítani. A kereskedelem és a tőke kivitel emellett elősegíti az új technológiák terjedését, s legalább részben ellensúlyozza a természeti erőforrások esetleges hiányát is.

A külkereskedelem relatív – a nemzeti össztermékhez viszonyított – aránya természetesen jelentősen függ az adott nemzetgazdaság méretétől. Általános szabályként megállapítható, hogy minél kisebb egy nemzetgazdaság, annál inkább rá van utalva a külkereskedelemre. Mivel Európában számos viszonylag kicsiny ország található, ezért ennek a tényezőnek a jelentősége különösen nagy volt számukra a 20. század során, hiszen a külkereskedelem zavartalansága vagy akadályai ezekre az országokra erősen hatottak. Az áruk és a tőke mozgása mellett ki kell emelni a gondolatok, a tudás – és így az emberek – szabad áramlásának jelentőségét is. Ennek megléte elősegítette, hiánya pedig gátolta a gazdaság és a társadalom hatékony működéséhez szükséges ismeretek megszerzését.

Természeti erőforrások

A természeti erőforrások meglehetősen egyenetlenül oszlanak meg az egyes országok között. Közismert, hogy bizonyos országokban lényegesen nagyobb művelhető terület jut egy lakosra, mint máshol. Az ipar számára szükséges alapvető fontosságú nyersanyagok – mint a szén vagy a vasérc – előfordulása ugyancsak

⁴⁴³ Uo. 39.

nem arányos. Ezek a tényezők még a 19. században is számottevően befolyásolták egy ország mezőgazdasági és ipari fejlődését, s így végső soron kihatottak a gazdasági fejlettség szintjére is. A közlekedés, szállítás és általában a technológiai fejlődés, valamint a nemzetközi kereskedelem fejlődése nyomán azonban ezeknek a tényezőknek a jelentősége nagyban csökkent a növekedési faktorok között, így Malthus, Ricardo és mások pesszimista jóslatai nem váltak be az erőforrások kimerülésére vonatkozóan. A 20. század második felének „gazdasági csodái” – Németországtól Japánon át a délkelet-ázsiai országokig – olyan területeken mentek végbe, amelyek természeti erőforrásban szegények voltak. Az összefüggés fordítva is igaz. A gazdag természeti adottságok önmagukban ritkán eredményeztek magas gazdasági fejlettséget. Ebben az időszakban úgyszólván csak a szénhidrogének (kőolaj és földgáz) bőséges előfordulása tehetett egy országot gazdaggá, mivel ezek azok a nagy tömegben felhasznált nyersanyagok, amelyek kitermelési költsége és világpiaci ára között igen szélesre nyílt az olló.

Intézmények

A jellemzett növekedési tényezők – technológia, tőkefelhalmozás, természeti erőforrások és mások – érvényesülését és kölcsönhatását a társadalmi intézmények határozzák meg. Legalábbis ezt állítja az új intézményi közgazdaságtan, melynek legismertebb képviselője, Douglass C. North meghatározása szerint az intézmények „a kooperáció és verseny emberek által kialakított formái, s azok a rendszerek, amelyek ezeknek a szabályoknak az érvényesítését szolgálják”.⁴⁴⁴ A gazdasági fejlődés szempontjából az intézmények fontossága abban rejlik, hogy ösztönzik-e az egyéneket a társaságban értelmezett termelőtevékenységben – a termelésben magában, a beruházásokban, a tudás és a találmányok létrehozásában, az innovációban – való hatékony részvételre, illetve mennyire bátorítják az egyének és csoportok közötti hatékony kooperációt.

North és az új intézményi közgazdaságtan más képviselői szerint az intézményeket kell a közgazdasági és gazdaságtörténeti elemzés középpontjába állítani, ezek jelentik a növekedés elsődleges forrását. Ennek megfelelően például a technológiai fejlődés nem önálló tényező, mivel haladása attól függ, hogy az intézmények mennyire ösztönzik a tudás felhalmozását, az innovációt és a beruházásokat.

⁴⁴⁴ Douglass C. North: *Structure and Change in Economic History*. New York: W. W. Norton, 1981, 17; Douglass C. North: *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 110; a növekedési folyamat még szélesebb társadalmi beágyazottsága mellett érvel: Mark Granovetter: *Economic Institutions as Social Constructions: A Framework for Analysis*. *Acta Sociologica*, vol. 35 (1992) 3–11.

Az intézmények esetenként szervezeti formát öltenek – mint egy állami hatóság –, legtöbbször azonban nem így jelennek meg. A legfontosabb intézmények közé tartozik a tulajdonjogok rendszere (tulajdonjogok garanciái), a társadalmi struktúra (pl. az osztályok jellege, a jövedelemeloszlás sajátosságai), valamint a lakosság vallási-ideológiai beállítottsága és attitűdjei (munkaerőkölcs, adómorál stb.). Szintén az intézményi sajátosságok közé tartoznak az oktatási rendszer jellemzői (iskolaszerkezet), a családszerkezet (nukleáris vagy összetett családformák), a gazdasági érdekképviselések (szakszervezetek rendszere) és más olyan tényezők, amelyek alakítják a lakosság értékvilágát. North különös jelentőséget tulajdonít az államnak a gazdasági fejlődésben. Mint írja, „laissez-faire nem létezik. [...] Minden jól működő piac szervezett, mégpedig olyan módon, hogy a piaci szereplők az ár és a minőség tekintetében versenyezzenek, s ne [...] más módon.”⁴⁴⁵

Az intézmények jelentősége kétségkívül eltérő: vannak közöttük a gazdasági fejlődés szempontjából alapvető fontosságúak, mint a tulajdonjogok rendszere, és másodlagosak, mint a pénzügyi intézmények formái vagy a társas érintkezés szabályai. Ugyanakkor az intézmények száma és az egyes intézmények jelentősége nem határozható meg általános érvénnyel: nem lehet egy mindig és mindenhol érvényes listát készíteni a gazdasági növekedés szempontjából számottevő intézményekről, és még kevésbé lehet fontossági sorrendjüket megállapítani. Szintén nehéz feladat az intézmények kölcsönhatásának elemzése. Nincs tehát az intézményeknek egy általános elmélete, amelyet a gazdaságtörténeti elemzések során használhatnak a szakemberek. Az intézmények jelentőségét megbecsülni kívánó elemzések gyakran inkonzulzív eredménnyel zárultak.⁴⁴⁶ Csak arra van lehetőség, hogy az intézmények szerepét mindig a konkrét probléma és a körülmények figyelembevételével határozzuk meg.

Az intézmények egyaránt szolgálják a társadalmi folyamatosság és stabilitás megteremtését, valamint a társadalmi változást. A folyamatosság nélkülözhetetlen, hiszen enélkül a társadalom nem lenne képes működni. Lehetnek azonban olyan intézmények, amelyek az optimálisnál inkább támogatják a stabilitást, s ezzel akadályozzák a gazdasági növekedést: a céhek nyilvánvaló példát jelenthetnek erre, vagy a 20. században a nagy gazdasági válság idején ilyen szerepet töltöttek be az ortodox, a költségvetési egyensúlyt mindenek fölé helyező közgazdasági nézetek. Természetesen léteznek példák az intézményi megújulásra is, amelyek lehetővé tették az erőforrások korábbiánál hatékonyabb felhasználását.

⁴⁴⁵ Douglass C. North: *Understanding the Process of Economic Change*. London: The Institute of Economic Affairs, 1999, 23.

⁴⁴⁶ Adam Przeworski–Fernando Limongi: Political Regimes and Economic Growth. *Journal of Economic Perspectives*, vol. 7 (1993) no. 3. 51–69; Moses Abramovitz: The Search for the Sources of Growth: Areas of Ignorance, Old and New. *Journal of Economic History*, vol. 53 (1993) no. 2. 217–243.

Ezek közé tartozik pl. maga a piac intézménye, a különböző modern vállalkozási formák (részvénytársaság stb.), a monopóliumellenes törvények rendszere, a tőzsde vagy a társadalombiztosítás.

A gazdasági szereplők együttműködéséhez, kooperációjához szükséges képességek más társadalomtudományi paradigmákban – így a társadalmi tőke (*social capital*) vagy a „szociális képességek” (*social capabilities*) vizsgálatában – is kiemelt szerepet kaptak az utóbbi években. A humán tőke, az iskola által közvetített tudás ugyanis a tapasztalatok szerint még nem elegendő a társadalmak hatékony működéséhez. Ehhez szükséges olyan értékek és normák, ha úgy tetszik magatartási szabályok megléte és érvényesülése is, amelyek elősegítik a közösségek – nemzetek, társadalmak – tagjainak hatékony együttműködését. Ezen értékek és normák közé tartozik a bizalom, a becsületesség, a tolerancia vagy a szolidaritás. Az újabb szakirodalomban több fogalmat is találunk ezek – vagy ezek egy részének – megjelölésére. Például Moses Abramovitz már az 1980-as évek közepén rámutatott az ún. „abszorpciós képességek” (*absorptive capacity*) és a „szociális képességek” jelentőségére, amelyek ugyan nehezen kvantifikálhatók, s számos gazdasági és politikai intézményt foglalnak magukban, de ettől függetlenül bizonyosan döntő szerepet játszanak abban, hogy melyik társadalom képes jól kihasználni a technológiai fejlődés kínálta lehetőségeket, s melyik nem.⁴⁴⁷ Emellett az utóbbi években-évtizedben mind nagyobb hangsúlyt kapott a nemzetközi szakirodalomban a társadalmi tőke koncepciója, amely éppen ezeket a neoklasszikus növekedésmélet által elhanyagolt társadalmi tényezőket állítja a középpontba a társadalmi-gazdasági jelenségek vizsgálata során. Bár a koncepciót sokan bírálják nem megfelelő egzsaktsága miatt, számos elméleti és egyre több empirikus érv szól amellett, hogy a társadalmi tőke, azaz a hatékony közösségi cselekvést, a társadalmi kooperációt elősegítő értékek és normák – különösképpen az embertársakba és a társadalmi intézményekbe vetett bizalom szintje – jelentős pozitív hatással vannak nem csupán egyes cégek, hanem egész társadalmak gazdasági teljesítőképeségére, s különösen az életminőségre.⁴⁴⁸ A fogalmi viták és az empirikus kutatások minden nehézsége ellenére kétségtelen, hogy a gazdasági fejlődésben a humán tényezők elsőrangú fontosságúak, ugyanakkor ezeket a humán tőke fogalma egyedül nem képes megragadni.

⁴⁴⁷ M. Abramovitz: *Catching Up, Forging Ahead, and Falling Behind*. *Journal of Economic History*, vol. XLVI (1986) 385–406; ugyanerre még: Jonathan Temple–Paul A. Johnson: *Social capability and economic growth*. *Quarterly Journal of Economics*, vol. 113 (1998) no. 3. 965–990.

⁴⁴⁸ Robert D. Putnam: *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ.: Princeton University Press, 1993; OECD: *The Well-Being of Nations: The Role of Human and Social Capital*. Paris: OECD, 2001; Oscar W. Gabriel et al. (Hrsg.): *Sozialkapital und Demokratie. Zivilgesellschaftliche Ressourcen im Vergleich*. Wien: WUV Universitätsverlag, 2002; a társadalmi tőkére Kelet-Közép-Európában: Adam B. Seligman–Katalin Füzér: *The Problem of trust and the transition from state socialism*. *Comparative Social Research*, vol. 14 (1994) 193–221.

5.2. A konvergenciák és divergenciák magyarázatai

Bár az általánosítások tekintetében indokolt az óvatosság, a 20. századi Európán belüli konvergenciák és divergenciák létezésére vonatkozó eredményeinknek lehetnek átfogó tanulságai is a gazdasági és társadalmi konvergenciák tanulmányozása szempontjából. Mint láttuk, az esetenként ellentétes tendenciák létezése ellenére a nyugat-európai társadalmak között a 20. században összességében konvergenciák figyelhetők meg a gazdaság, a fogyasztás és az életminőség területén, ami számos kérdést vet fel. Ezek közé tartozik, hogy vajon sajátos, a század bizonyos időszakaihoz kötődő jelenségekről van-e szó, vagy hosszú távon ható tényezők eredményezték a gazdasági-társadalmi közeledést. Kapcsolódik-e ez a folyamat a politikai és gazdasági integrációs folyamathoz, vagy attól függetlenül zajlott? Lehetséges, hogy egy világméretű folyamat részének számít, amit gyakran amerikanizálódásnak neveznek, vagy sajátosan európai jelenségről van szó? E kérdésekre nincs egyértelmű válasz az irodalomban, de a konvergenciák mögött rejlő lehetséges okok áttekintése mindenesetre közelebb vihet a magyarázathoz, ráadásul segíthet az Európán belüli gazdasági és társadalmi integráció kilátásainak megítélésében is.⁴⁴⁹

A kutatásban öt fő interpretációs irány látható a 20. századi európai gazdasági és társadalmi konvergenciákra vonatkozóan. Ezeket azért is érdemes szemügyre venni, mert fontos tanulságokkal szolgálnak Magyarország fejlődési pályáját illetően is. Közülük az első az európai nemzetállamok közötti megosztottság végét tekinti a legfontosabb tényezőnek, s eközben nagy súlyt fektet az európai integrációs intézmények tevékenységére a konvergencia folyamatában. Egy második elképzelés az 1950-es és 1960-as évek gazdasági fellendülésének tulajdonít nagy jelentőséget. Harmadikként kitüntetett szerepet kap az iparosodás és annak társadalmi következményei. A negyedik interpretáció szerint a hasonló kiinduló helyzetben lévő európai társadalmakban végbement nagyarányú változások az iparosodás során kezdetben erős divergenciákat eredményeztek, majd kifuításuk után a nagy eltérések elsimultak. Végül létezik egy megközelítés, amely

⁴⁴⁹ Néhány a gazdasági konvergenciával foglalkozó, a neoklasszikus tradíción nyugvó munkára utalva: Moses Abramovitz: *Catching Up, Forging Ahead, and Falling Behind*. *Journal of Economic History*, vol. 46 (1986) 385–406; W. J. Baumol: *Productivity Growth, Convergence, and Welfare*. *American Economic Review*, vol. 76 (1986) 1072–1085; Robert J. Barro–Xavier Sala-i-Martin: *Economic Growth*. New York: McGraw-Hill, 1995, 26–39, 382–413; Robert J. Barro–Xavier Sala-i-Martin: *Convergence*. *Journal of Political Economy*, vol. 100 (1992) 223–251; a neoklasszikus konvergenciairodalom kritikájára: R. E. Lucas: *Why Doesn't Capital Flow from Rich to Poor Countries?* *American Economic Review*, vol. 80 (1990) 92–96; Danny T. Quah: *Empirics for Economic Growth and Convergence*. *European Economic Review*, vol. 40 (1996) 1353–1375; Danny T. Quah: *Twin Peaks: Growth and Convergence in Models of Distribution Dynamics*. *Economic Journal*, vol. 106 (1996) 1045–1055.

a Nyugat-Európán belüli eltérések csökkenését annak tulajdonítja, hogy ezek a társadalmak a második világháború után egyaránt keresztülmentek az amerikanizálódás folyamatán, vagyis egyfajta globális méretű egységesülési folyamatba illeszkedtek.⁴⁵⁰

1. Kétségtelen, hogy a nemzetállamok keletkezése jelentős hatással volt a gazdasági és társadalmi fejlődés jellegére szerte Európában. Befolyásuk kiterjedt számos területre, mint a vámok és az adók, a pénz- és a szociálpolitika. Mivel a nemzetállamokon belül a hatalmat eltérő társadalmi csoportok gyakorolták, ezek különböző preferenciái felerősítették az Európán belüli különbségeket. A német császárság és a francia köztársaság különböző politikai rendszerei különböző megoldásokhoz vezettek számos, a politikával szoros kapcsolatban lévő területen, például a szociálpolitikában és az oktatásban. Az ilyen politikai különbségek gazdasági-társadalmi következményei a két világháború között is érezhetők voltak, ráadásul ekkor a korábbinál erőteljesebb megosztottság alakult ki Európán belül a diktatórikus rezsimek és a demokráciák között. Ebből következően – mérsekelve a nemzetállamok szuverenitását – a második világháború utáni európai integráció gazdasági és társadalmi területeken is közeledéshez vezethetett. Az Európai Gazdasági Közösség és utódai ugyanis elősegítették az egymásra hatás különböző formáinak kialakulását Nyugat-Európában: más országokban meghozott kormányzati intézkedések átvételét, az élitek nemzetközi hálózatának létrejöttét, a külső érdekek fokozott megjelenését a nemzetállamokban.⁴⁵¹

Léteznek ellenérvek is a nemzetállam fokozott szerepével kapcsolatban. Egyrészt felmerül, hogy a konvergenciák dinamikája nem volt azonos a nemzetállamok szerepének és erejének alakulásával. Az itt nem tanulmányozott demográfia terén például a két világháború között is megfigyelhetünk közeledéseket Nyugat-Európán belül, amikor a nemzetállami keretek jelentősége megnőtt, a második világháború után pedig itt éppen hogy nem látható a különbségek erőteljes csökkenése.⁴⁵² Ráadásul nyomós érvek szólnak amellett, hogy az 1950-es évektől nem is a nemzetállamok gyengülése következett be Nyugat-Európában, mint inkább azok konszolidációja. Elsősorban nem a nemzetállam hiteltelenedése játszódott le, hanem a két világháború között virágzó nacionalizmusoké.⁴⁵³ Az Európai Gazdasági Közösség, illetve utódintézményei szinte egyáltalán nem rendelkeztek jogkörrel például a szociálpolitika alakítása terén. Ettől kétségkívül eltérő a helyzet a szűkebb értelemben vett gazdaságpolitikában, ahol az európai integrációs folyamat egyik célja volt a regionális gazdasági különbségek csökkentése,

⁴⁵⁰ Az okok hasonló katalógusára lásd Kaelble: *A Social History of Western Europe*. 141–149.

⁴⁵¹ Colin J. Benett: What is Policy Convergence and What Causes It? *British Journal of Political Science*, vol. 21 (1991) no. 2. 215–233.

⁴⁵² Tomka Béla: *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában*. Budapest: Osiris, 2000, 22–38.

⁴⁵³ Alan Milward: *The European Rescue of the Nation-State*. London: Routledge, 1993.

s ehhez jelentős eszközök is rendelkezésre álltak. Azt azonban nem állíthatjuk, hogy a nemzetállamok ereje, illetve gyengülése döntően meghatározta volna az Európán belüli gazdasági eltérések alakulását, s összességében ugyanez érvényes a társadalmi különbségekre is.

2. Az 1950-es és 1960-as évek nagy nyugat-európai gazdasági fellendülését is gyakran tekintik a konvergenciák fő emeltyűjének. Ezt az érvelést valóban alátámasztani tűnik az, hogy – mint láttuk – ezekben az évtizedekben a Nyugat-Európán belüli konvergencia felgyorsult a gazdasági kibocsátás területén és más – általunk nem tárgyalt – területeken, mint például a foglalkozási szerkezet, a szociálpolitika és az oktatás. Nyugat- és Dél-Európa kevésbé fejlett országaiban gyorsan haladt előre az iparosodás, s ennek következtében ezen a téren a különbségek nagyban csökkentek az egyes országok között. A fellendülés lehetővé tette a belső piac védelméről való viszonylag fájdalommentes lemondást, ami egyrészt elősegítette az Európai Gazdasági Közösség megalakulását, másrészt az azon kívül álló országokkal való kereskedelmi együttműködést is. A prosperitás szintén megnövelte a kormányok pénzügyi mozgásterét, s ennek következtében a gazdasági fejlődéshez és a fogyasztási minták, az életminőség alakulásához szorosan kötődő területeken – mint a szociálpolitika és az oktatás – lemaradt országok számára lehetőség nyílt a felzárkózásra.⁴⁵⁴

Ugyanakkor téves volna az európai gazdasági és társadalmi közeledéseket kizárólag vagy akár elsősorban a gazdasági *boom* következményének tartani. Bár kétségtől kissebb ütemben, de ezek a folyamatok azt megelőzően s azt követően is zajlottak: nemcsak az általunk tárgyalt területeken, hanem például a foglalkozási szerkezet és az urbanizáció terén egyaránt. Ráadásul a korábbi időszakokban sem látható, hogy a gazdasági fellendülés – például a 19. század végén és a 20. század elején – egyértelműen segítette volna a konvergens folyamatokat. Ugyanez fordítva is igaz: mint láttuk, a két világháború közötti válságévekben vannak jelei a nyugat-európai országok közötti közeledésnek. Következésképpen a gazdasági *boom* mellett más tényezők is közrejátszhattak abban, hogy az 1950-es és 1960-as években a nyugat-európai társadalmak között gyorsult a különbségek leépülése.

3. Egy harmadik magyarázat az iparosodás – majd pedig a szolgáltatások előretörésének – folyamatát teszi meg a konvergenciák fő okának. Ez lényegében a klasszikus konvergenciaelmélet érvelését jelenti, amely szerint az iparosodás folyamata következtében nagyon hasonló társadalmi feltételek alakultak ki Európa különböző országaiban, ráadásul az iparosítás sikeres lebonyolítása hasonló követelményeket is támasztott a kormányokkal, a lakossággal és a vállalkozásokkal

⁴⁵⁴ Burkart Lutz: *Der kurze Traum immerwährender Prosperität*. Frankfurt/M.–New York: Campus, 1984.

szemben.⁴⁵⁵ Az iparosodás nyomán domináns helyzetbe került a kontinensen az árutermelés, kialakult a modern közlekedési rendszer, a fejlett hírközlés és tömegkommunikáció. Kétségtelen, hogy az iparosodás és az ipari társadalmak térhódítása feltartóztathatatlanul folyt Európában a 18. század óta. Ahogyan újabb és újabb társadalmakban vett lendületet, úgy jött létre ezekben hasonló foglalkozási és településszerkezet, oktatási rendszer és jóléti állam, amelyek hatottak az általunk tanulmányozott területekre is. Így először a két világháború között Olaszország, Dánia, Svédország és Norvégia zárkózott fel ezen a téren az iparosodott nyugat-európai országokhoz, majd a második világháborút követően Finnország és Írország tették ugyanezt. Az iparosodás folyamata és a nyugat-európai országok konvergenciája között meglehetősen szoros kapcsolat állapítható meg. Természetesen ez az elképzelés nem cáfolja a második világháború utáni *boom* nagy szerepét. Ellenkezőleg: kiemeli annak sajátos szerepét az egész konvergenciafolyamatban.⁴⁵⁶

Vannak azonban gyenge pontjai is ennek az érvelésnek. Egyrészt nem képes magyarázni a divergenciákat. Ha az iparosodás folytonosan haladt előre a 20. század során Európában, akkor miként következhetek be esetenként ellentétes irányú társadalmi változások a különböző országokban, illetve régiókban, vagy miként állandósulhattak bizonyos társadalmi-gazdasági eltérések hosszú időszakon keresztül? Nyugat-Európa és Kelet-Közép-Európa második világháború utáni fejlődése nyilvánvaló példa erre. Arra sem ad választ, hogy miként mehettek végbe viszonylag gyors mozgások az egyes társadalmakban, míg a többiben ez elmaradt: különösen érvényes ez azokra a területekre, ahol a politikának nagy szerepe van. Az eltéréseket és gyors iránymódosulásokat ez az érvelési irány nem képes megfelelően magyarázni.

4. Egy további interpretáció arra hívja fel a figyelmet, hogy minden nagyarányú társadalmi változás először jelentős – s gyakran növekvő – különbségeket okozott Európában. Az új intézmények befogadásához, újszerű társadalmi folyamatok megindulásához eltérő politikai, kulturális és gazdasági feltételekkel rendelkeztek az egyes országok. A társadalombiztosítás jó példa lehet erre, hiszen Németországban a fejlett központi bürokrácia elősegítette annak bevezetését, míg másutt ilyen fokú szervezettség nem létezett. Ráadásul egy intézmény kialakulásának korai szakaszában jellemző a kísérletezés, ami önmagában is növeli a sokszínűséget. A legsikeresebb megoldás megtalálása után azt mások is átveszik, s ez újra csökkenti az eltéréseket. Maradva az előbbi példánál, a társadalombiztosítási programok

⁴⁵⁵ Csupán néhány klasszikus konvergenciaelméleti munkára utalva: Clark Kerr et al.: *Industrialism and Industrial Man*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1960; Pitirim A. Sorokin: *Mutual Convergence of the United States and the U.S.S.R. to the Mixed Sociocultural Type*. *International Journal of Comparative Sociology*, vol. 1 (1960) 143–176.

⁴⁵⁶ Kaelble: *A Social History of Western Europe*. 147; Glenn Firebaugh: *The New Geography of Global Income Inequality*. Cambridge, Ma.: Harvard University Press, 2003, 185–186.

érése önmagában is közeledéshez vezetett, mint azt a lefedettség esete jól mutatja: egy idő után mind több ország érte el a teljes lefedettséget, s ezután már a többiek kis növekedése is konvergenciát eredményezett. Ez azzal az általánosabb tanulssal szolgál az európai gazdasági-társadalmi egységesülés szempontjából, hogy egyes fontos intézményeknek sajátos életciklusuk lehet: kialakulásuk idején inkább a sokszínűséget fokozzák, mivel nem minden országban jelennek meg azonos időpontban, de idővel mind több ország átveszi ezeket, ami konvergenciát eredményez. Vagyis az átfogó gazdasági-társadalmi változások kezdetben fokozzák az eltéréseket, ám később az utánzás teret ad a hasonlósá válnak.⁴⁵⁷ Ráadásul lehetnek fejlődési zsákutak is: ezek tudatosulása és korrekciója esetenként hosszabb időt vesz igénybe, miközben divergencia indulhat meg.

Mindez azt is jelenthetné, hogy a divergenciák és konvergenciák váltakozó bekövetkezése úgyszólván törvényszerű folyamat. Ennek azonban ellentmond Nyugat-Európa megismert 20. századi fejlődése. Figyelembe kell venni azt is, hogy Európában a 20. század második felében kialakult integrációs intézmények jelentősen gyorsították az utánzást és adaptációt. Ennek következtében a divergenciák időtartama lerövidülhetett, a közeledések előbb indulhattak meg, mint az azt megelőző korszakokban.

5. Végül a Nyugat-Európán belüli gazdasági és társadalmi konvergenciákkal kapcsolatban gyakran felmerül az érv, hogy tulajdonképpen nincs másról szó, mint általános, globális tendenciák megjelenéséről, konkrétan az „amerikai modell” átvételéről, vagy másként amerikanizálódásról. Különösen érvényes ez a fogyasztás, a szórakozás, a tömegkommunikáció és a média világára.⁴⁵⁸ Kétségtelen, hogy ezeken a területeken jelei vannak az Egyesült Államokban kialakult trendek megjelenésének Nyugat-Európában, különösen a második világháború után. Léteznek azonban olyan vetületei a fejlődésnek a 20. század során, ahol Nyugat-Európa és Amerika eltérő pályáit látjuk: markánsan eltért a gazdasági fejlődés dinamikája és az állam gazdasági tevékenysége Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban a 20. század során, míg az általunk itt nem vizsgált folyamatok közül az urbanizáció, illetve a század utolsó évtizedeiben a fertilitás és a családszerkezet kíván említést. Így az amerikanizálódás önmagában szintén nem tekinthető a gazdasági-társadalmi közeledés okának.⁴⁵⁹

⁴⁵⁷ Alex Inkeles: *Convergence and Divergence in Industrial Societies*. In: Mustafa O. Attir–Burkart Holzner–Zdenek Suda (eds.): *Directions of Change*. Boulder, Co.: Westview Press, 1981, 17.

⁴⁵⁸ Harold L. Wilensky: *Rich Democracies: Political Economy, Public Policy and Performance*. Berkeley: University of California Press, 2002, 70–73; Brigitte Unger–Frans van Waarden: Introduction: An interdisciplinary approach to convergence. In: Brigitte Unger–Frans van Waarden (eds.): *Convergence or Diversity: Internationalization and Economic Policy Response*. Aldershot: Avebury, 1995, 12–19.

⁴⁵⁹ Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest: Osiris, 2009, 223–229, 418–419.

Az áttekintés fő tanulsága az lehet, hogy a bemutatott tényezők külön-külön nem képesek magyarázni a Nyugat-Európán belüli gazdasági és társadalmi konvergenciák – illetve adott esetben divergenciák – meglétét, s különösen nem azok dinamikáját. Ugyanakkor a fenti magyarázatok korlátaik ellenére fontos aspektusokra világítanak rá, s együttesen kétségtől az átfogó interpretáció lehetőségét kínálják, melyben szerep jut az európai integráció intézményeinek, az iparosodásnak, az ezek nyomán gyorsuló diffúziós és adaptációs folyamatoknak, a békés fejlődés uralta időszakoknak és a világméretű tendenciáknak egyaránt. A bemutatott tényezők szerephez jutottak a Nyugat-Európa és Magyarország közötti konvergenciák és divergenciák kialakulásában is. A magyar eset egyben további általános tanulságokkal járhat a gazdasági-társadalmi integrációs tendenciák okainak megismerése szempontjából is.

A fentiekben áttekintett magyarázatok nagy része a második világháború utáni évtizedekre vonatkozik. Ez nemcsak a gazdasági fellendülésre érvényes, hanem a nemzetállamok, illetve a nacionalizmus visszaszorulására, az európai integrációs intézmények létrejöttére is. Szintén leginkább ekkor mutathatók ki az amerikanizálódás jelei Nyugat-Európában. Magyarország esetében az indokolja a kitüntetett figyelmet e periódus iránt, hogy – mint láttuk – a „csonka 20. század” (1945/1948–1990) erősen sajátos jegyeket mutatott a konvergenciák alakulása terén. Így az sem váratlan, hogy az előbbi folyamatok közül lényegében egyik sem érvényesült ebben az időszakban.

Ami az első faktort illeti, míg Nyugat-Európában az 1950-es évektől nagy lendületet vett a gazdasági majd a politikai integráció, addig Magyarország közismert módon nem vett részt e folyamatban, sőt kezdetben inkább a nyugattól való tudatos és teljes elzárkózás útját járta. A nyugati társadalmakkal való kapcsolatok sorvadása mérsékelte a demonstrációs hatások intenzitását, a technológiai diffúziót is.⁴⁶⁰

Nyugat-Európától eltérően Magyarországon ugyancsak elmaradt a világháború utáni helyreállítást követő két évtizedes, folyamatos és nagyarányú gazdasági növekedés. A nyugati *boom*mal ellentétben a gazdasági növekedés az 1950-es években többször elakadt, s az 1960-as évek közepén ismét kifulladás látszott. Ennél is fontosabb, hogy – mint láttuk – a növekedési folyamat jelentős aránytalanságokkal és egyensúlytalanságokkal volt terhes, s a megvalósult növekedés is nagymértékben a hosszú távú fejlődési tényezők – humán tőke, infrastruktúra, szélesebb intézményi faktorok – elhanyagolásán, illetve felélésén alapult.

Szükségtelen hangsúlyozni, hogy ha a Nyugat-Európával való társadalmi-gazdasági-kulturális kapcsolatok sorvadása bekövetkezett, mindez fokozottan

⁴⁶⁰ Luc Soete–Bart Verspagen: *Technology and Growth: The Complex Dynamics of Catching Up, Falling Behind and Taking Over*. In: A. Szirmai–B. van Ark–D. Pilat (eds.): *Explaining Economic Growth*. Amsterdam: North Holland, 1993, 101–127; Angus Maddison: *Dynamic Forces in Capitalist Development*. Oxford: Oxford University Press, 1991, 160–164.

érvényes az Egyesült Államokkal való kapcsolatokra. Az eltérő politikai és gazdasági rendszer mellett ez már önmagában is gátolta az amerikanizálódás bármiféle megjelenését, vagyis az Európán belüli társadalmi közeledések e lehetséges forrása szintén hiányzott Magyarországon.

E Nyugat-Európában érvényesülő tényezők hiánya tehát magyarázatot kínál arra, hogy miért maradt el az általunk vizsgált területeken a Magyarország és Nyugat-Európa közötti konvergencia a második világháború után – bár e tényezők jelentőségét némileg relativizálja, hogy a két világháború között ezek érvényesülésének hiánya ellenére is összességében gazdasági-társadalmi konvergenciákat tapasztalhatunk.⁴⁶¹

Szót kell még ejteni az iparosodásról, illetve a gazdasági-technológiai fejlődésről mint a konvergenciák lehetséges kiváltó okáról. Egyfelől kétségtelen, hogy létezett egy általános kapcsolat az iparosodás – általában a szocioökonómiai átalakulás – és a gazdasági növekedés üteme között Magyarországon is. A kommunista időszakban a változások dinamikáját azonban sokkal inkább ideológiai és politikai tényezők – a kommunista ideológia belső ellentmondásaival, politikai válságok, legitimációs törekvések – befolyásolták. A magyarországi fejlődés anynyiban is alátámasztja a politikai tényezők jelentőségét, hogy gazdasági téren a különbségek a század első felében inkább csökkentek, majd a 20. század második felében növekedtek Nyugat-Európa és Magyarország között. A növekedés, a fogyasztás és az életminőség terén a szintén bemutatott konvergencia, majd divergencia folyamatok igen erőteljesek voltak. Ezek a trendek tükrözték a politikai rendszer változásait, különösen annak második világháború utáni divergenciáját Nyugat-Európától. Bár a tanulmányozott nyugat-európai és magyarországi fejlődés nem feltétlenül cáfolja azt, hogy az iparosodás és nyomában a gazdasági-technológiai változások gazdasági-társadalmi konvergenciához vezetnek, de arra irányítja figyelmünket, hogy ez csak megfelelő politikai feltételek egyidejű érvényesülése esetén lehetséges.

Az eddigiekben azonban inkább csak azt magyaráztuk, hogy miért nem alakult ki konvergencia a kommunista Magyarország és Nyugat-Európa között gazdasági téren. Szükséges annak magyarázata is, hogy mi eredményezte a távolodást. A divergenciát a magyarországi gazdasági rendszer három fő jellemzőjével magyarázhatjuk, melyek a beruházások nem megfelelő hatékonysága, a humán tőke fejlesztésének elhanyagolása, valamint a külföldi kereskedelem és a tőkebehozatal iránti nyitottság hiánya. A szakirodalom ismer ezenkívül egy negyedik, a politikai-intézményi rendszerrel kapcsolatos faktort, amelyet végső meghatározóként (*ultimate cause*) is emlegetnek.⁴⁶²

⁴⁶¹ Tomka Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Budapest: Századvég Kiadó, 2003, 135–141.

⁴⁶² van Ark: *Convergence and divergence in the European periphery*. 296–302.

A második világháború után a kelet-európai tervutasításos gazdaságok általában magasabb beruházási hányaddal rendelkeztek, mint a nyugat-európai országok. E beruházások a kelet-európai kommunista országok növekedésében nagyobb szerepet játszottak, mint a termelékenység emelkedése. Ezt a növekedési modellt extenzívnek is nevezhetjük, szemben az intenzív nyugat-európaival, ahol a második világháború után nem a termelési tényezők (tőke, munkaerő) inputjának gyarapodása, hanem a termelékenység (*total factor productivity*) javulása volt a gazdasági növekedés legfontosabb forrása. A technológiai fejlődés lehetőségeit a kelet-európai országok azért nem tudták kihasználni, illetve a beruházások itt azért nem vezettek eredményre az új és hatékony technológiák meghonosítása terén, mert a beruházások nem a megfelelő helyre irányultak és rossz hatékonysággal történtek, valamint az új technológiák működtetését szintén az alacsony hatékonyság jellemezte.

Az iskolázottság terén a két világháború között a kelet-közép-európai régió elmaradt ugyan a legtöbb nyugat-európai országtól, de jobb eredményt tudott felmutatni, mint Dél-Európa, s ezt a helyét egy ideig a második világháború után is megőrizte. A humán tőke fejlesztésében más kommunista országokhoz hasonlóan Magyarország is jelentős eredményeket ért el. Ezek megmutatkoztak pl. a beiskolázási rátákban és az analfabetizmus csökkenésében. Különösen jelentős volt a javulás ezeken a területeken az első évtizedekben, akár nyugat-európai összehasonlításban is.⁴⁶³ Az 1960-as évektől azonban lelassult a javulás az alapkörű és a középkörű oktatásban, a felsőfokú oktatás terén pedig kimondottan erős elmaradás alakult ki Nyugat-Európa mögött. Ráadásul az elérhető mutatók nem tükrözik megfelelően az oktatás minőségét. Néhány vizsgálat azt is mutatja, hogy – pl. a szakmunkások képzése terén (*vocational training*) – jelentősen jobban teljesítettek a nyugat-európai oktatási rendszerek. 1970 körül – különösen a felsőoktatásban – a hátrányok már megszilárdultak.

Végül a kommunista gazdasági rendszerek már említett zártsága, elszigeteltsége lehetetlenné tette a technológiaátvételt az élenjáróktól. Utóbbi a történelmi tapasztalatok alapján kulcsfontosságú volt minden felzárkózás során, de nélkülözhetetlen ahhoz is, hogy egy nemzetgazdaság egyszerűen megőrizze pozícióját a világ gazdaságban. A gazdaság nyitottsága különösen jól látható a külkereskedelem és a külföldi befektetések/beruházások nagyságából. Magyarország nyitottsága egyértelműen csökkent a második világháborút követően. Gyakran kimondottan cél volt a nemzeti vagy legalábbis a KGST-szintű autarkia. A gazdasági kibocsátás jelentősen kisebb részét tette ki a külkereskedelmi forgalom, mint Nyugat-Európában, ráadásul ennek is túlnyomó része a KGST-országokon

⁴⁶³ Wolfram Fischer: *Wirtschaft, Gesellschaft und Staat in Europa, 1914–1980*. In: Wolfram Fischer (Hrsg.): *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. Band. 6. Stuttgart: Klett-Cotta, 1987, 74–83; Brian R. Mitchell: *European Historical Statistics, 1750–1975*. London: Macmillan, 1981. 786–814. (Az oktatásban részt vevők aránya az 5–24 éves korosztályokban.)

belül bonyolódott. A külkereskedelem csökkenése nemcsak elzárta a fejlett technológiájú termékeket, de mérsékelte az importversenyt, annak minden előnyös, a termelés racionalizálását és az erőforrások hatékony allokálását elősegítő hatásával együtt. A KGST-n belüli kereskedelem sem járhatott ilyen hatásokkal, mert az gyakran inkább erősítette a monopolhelyzeteket. A külkereskedelemtől is nagyobb visszaesés következett be a külföldi beruházások terén, sőt azok a kezdeti évtizedekben egyenesen megszűntek.⁴⁶⁴ A külföldi beruházások előtt álló akadályok azért is súlyosnak bizonyultak, mivel a technológiaátvételnek ezek jelentik a legfontosabb mechanizmusát.

Összességében azt mondhatjuk, hogy ezek a tényezők egyaránt visszavezethetők egy negyedik, végső meghatározóra, mégpedig a sajátos kommunista vagy államszocialista politikai-intézményi rendszerre. Ennek jellemzői determinálták a fejlődés jellegét Kelet-Európában: a világháború utáni mintegy két évtizedben az extenzív modell követése még viszonylag gyors növekedést eredményezett. Már ebben az első időszakban megindult azonban a hosszú távú növekedés akadályainak lefektetése: olyan társadalmi-gazdasági-politikai intézményrendszer jött létre, amely még átalakítások és reformok révén sem volt képes a hatékonyság folyamatos és jelentős emelésére, mint az a nyugat-európai gazdaságokban megfigyelhető volt. Így tehát az európai és a magyarországi gazdasági növekedés tanulmányozásának tanulságai közé nem csupán az tartozik, hogy önmagukban sem a gazdasági, sem más faktorok nem képesek magyarázni a konvergenciák és divergenciák alakulását, vagyis számos determinánsról beszélhetünk, hanem az is, hogy utóbbiak között a politikai tényezőknek is hangsúlyosan helyet kell kapniuk.

⁴⁶⁴ van Ark: *Convergence and divergence in the European periphery: productivity in Eastern and Southern Europe in retrospect*. 300–302.

6. AZ EZREDFORDULÓ FEJLEMÉNYEI

A 20. század végén több szempontból is jelentősen megváltoztak az európai gazdaságok működési feltételei. A kelet-európai kommunista diktatúrák bukásával a hidegháború véget ért, s ennek nyomán a kontinens keleti és nyugati fele között a korábbinál szorosabb gazdasági kapcsolatok alakulhattak ki. Az együttműködés előmozdításának fontos intézménye volt az Európai Unió. Az európai integráció előrehaladása maga is ennek az időszaknak az egyik kulcskérdésévé vált. Egyrészt a nyugat-európai tagállamok mélyíteni kívánták az együttműködést – ezt szolgálta a közös valuta megteremtése is –, másrészt napirendre került az EU bővítése, vagyis a posztkommunista országok széles körének csatlakozása. Az Európai Uniónak fontos szerep jutott a tagországok gazdasági fejlődésének támogatásában is: a 20. század végén a politika és a szélesebb közvélemény számára döntő kérdésként jelent meg, hogy Nyugat-Európa miként képes fenntartani versenyképességét a globalizáció közepette. Ezenkívül – de az előbbiektől nem függetlenül – Nyugat-Európának egy sor más gazdasági-társadalmi problémával is szembe kellett néznie, melyek közül talán legsúlyosabb a nagymértékű munkanélküliség volt. A volt kommunista országok – köztük Magyarország – számára ezzel szemben a piacgazdaság intézményeinek megteremtése s az átalakulási folyamat gyakran súlyos gazdasági-társadalmi következményei adtak feladatot.

Bár 1973 után mindmáig nem találunk hasonló jelentőségű gazdaságtörténeti korszakhatárt – a 2008-ban kezdődött válság értékelése még korai lenne –, az 1990-es évek közepe egyfajta választóvonalnak tekinthető. Ekkortól datálható ugyanis az a váltás, amit az információs és kommunikációs technológiák (ICT) előretörése jellemezte „új gazdaság” kialakulásaként szokás leírni.⁴⁶⁵ A század végén ennél lényegesen nagyobb törés látható Magyarország – és a többi kelet-közép-európai ország – gazdaságtörténetében, mivel 1990-ben a központilag irányított gazdaság bukásával lezárult egy 1949 óta tartó periódus, amelyet „csonka 20. század”-nak nevezhetünk. Mindez azt is jelenti, hogy a kontinens két felében erősen eltér a gazdaságtörténet periodizációja az ezredfordulón.

⁴⁶⁵ Crafts–Toniolo: *Aggregate growth, 1950–2005*. 323–331.

6.1. Nyugat-Európa növekedése és ennek keretfeltételei az ezredfordulón. Változások az életminőség terén

Nyugat-Európa a globális gazdaságban

Az ezredforduló minden bizonnyal legfontosabb világgazdasági fejleménye a globalizációként emlegetett folyamat felgyorsulása volt, mely jelentős változásokat eredményezett Nyugat-Európa világgazdasági helyzetében is.⁴⁶⁶ A 20. század végén a közgazdászok körében és a sajtóban mind Európában, mind azon kívül sokasodtak azok a vélemények, melyek – ebből a globális perspektívából – pesszimistán ítélték meg Nyugat-Európa gazdasági teljesítményét és egyben növekedési kilátásait.⁴⁶⁷ Különösen a Nyugat-Európa-hoz hasonló fejlettségű és méretű Egyesült Államokkal való összehasonlítás kapott figyelmet ebből a szempontból, mely valóban sok tanulsággal szolgál, így az alábbiakban mi is kiemelten kezeljük érvelésünk során. A vitában gyakran elhangzott, hogy – bár a második világháború utáni évtizedekben a nyugat-európai országok gazdasága nagyobb ütemben bővült, mint az Egyesült Államoké – az ezredfordulón az utóbbi ismét gyorsabban növekedett, mint a legtöbb nyugat-európai ország. Ennek következtében az Egyesült Államokban az egy főre jutó GDP továbbra is jelentősen meghaladta a nyugat-európai átlagot. Az europesszimisták szintén hivatkoztak arra, hogy a nyugat-európai országok részesedése a világexportban folyamatosan csökkent. 1990 és 2000 között az euró-zóna tagországainak mindegyike veszített a világexportban elfoglalt arányából. Különösen nagy volt az esés Németországban, ahol egy évtized alatt 12,1%-ról 8,1%-ra mérséklődött a részesedés. Hasonló folyamatok játszódtak le Franciaország és Olaszország esetében: előbbiben 6,1%-ról 4,8%-ra, utóbbiban 5,1%-ról 3,9%-ra csökkent az arány. Ennek oka lehet az, hogy az európai termelők nem tudják termékei-

⁴⁶⁶ A globalizációra vonatkozó, mára nehezen áttekinthetővé vált irodalomból: John O’Loughin–Lynn Staeheli–Edward Greenberg (eds.): *Globalization and Its Outcomes*. New York–London: Guilford, 2004, 3–22; Paul W. Rhode–Gianni Toniolo (eds.): *The Global Economy in the 1990s: A Long-Run Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005; a globalizáció hatása Nyugat-Európára témakörrel lásd Kevin H. O’Rourke: *Europe and the Causes of Globalization, 1790–2000*. In: Henryk Kierzkowski (ed.): *Europe and Globalization*. London: Palgrave, 2002, 64–86; Alfred Steinherr: *Europe in the Global Financial Market*. In: Kierzkowski (ed.): *Europe and Globalization*. 143–161; a hazai irodalomból: Gács János: *A gazdasági globalizáció számokban. A nyitottság alakulása az EU országaiban. I. rész. Közgazdasági Szemle, LIV. évf. (2007) 10. sz. 876–902. II. rész. Közgazdasági Szemle, LIV. évf. (2007) 11. sz. 960–973.*

⁴⁶⁷ Ennek jellemző megfogalmazása: Alberto Alesina–Francesco Giavazzi: *The Future of Europe: Reform or Decline*. Cambridge, Ma.: MIT Press, 2006. 1–14; az ellentétizre, szimptomatikus módon a társadalmi kérdésekre koncentrálna lásd Steven Hill: *Europe’s promise: Why the European way is the best hope in an insecure age*. Berkeley: University of California Press, 2010.

ket megfelelő áron kínálni, mert költségeik magasabbak, mint versenytársaiké. Másrészt az is okozhatja a jelenséget, hogy Nyugat-Európa gazdaságai a kevésbé gyorsan növekvő szektorokban erősek, s kivételüket is jórészt ezek adják, míg a gyorsabban fejlődő ágazatokban nincsenek ilyen mértékben jelen. Bármelyik is igaz – így a kritikusok –, a régió veszít versenyképességéből.⁴⁶⁸

A termelékenység alakulása ugyancsak szerepelt a bírálók listáján: az 1980-as években a nyugat-európai gazdaságok többségének termelékenysége gyorsabban nőtt, mint az Egyesült Államoké, s ez a lendület kitartott még az 1990-es évek első felében is. Az évtized közepétől azonban az Egyesült Államok megelőzte ezen a téren Nyugat-Európát.⁴⁶⁹

Ebben az időszakban a régió gazdasági fejlődésének további fontos problémája a magas munkanélküliség volt, ami egyben súlyos társadalmi következményekkel is járt. Ráadásul 1990 és 2000 között a legtöbb országban a munkaerő-piaci helyzet tovább romlott. A négy legnagyobb gazdaságból háromban – Németország, Franciaország, Olaszország – csökkent a munkát keresők elhelyezkedési esélye, s csak Nagy-Britanniában látunk javulást. Mindazonáltal az eltérések jelentősek voltak a nyugat-európai országok között: az 1990-es évek közepén például a munkanélküliségi ráta Ausztriában alig haladta meg a 4%-ot, míg Olaszországban és Franciaországban 12% körül alakult.

Ezek a jelenségek vitákat kavartak a mögöttük meghúzódó okokról. Leggyakrabban a nyugat-európai országok gazdasági rendszerének merevsége szerepelt magyarázatként. E helyzet leírására szolgált az „euroszklerózis” fogalma, amely a gazdasági növekedés és globális versenyképesség egy sor, leginkább Nyugat-Európára jellemző akadályát – vagy vélt akadályát – foglalta magában.⁴⁷⁰ A kritikusok általában az állami újraelosztás és így az adószint magas arányát, valamint a munkaerőpiac túlszabályozottságát és a verseny hiányát kárhoztatták.⁴⁷¹ Ezen belül pedig különösen a fejlett jóléti államot, a munkavállalók kiterjedt védelmét, az ipar s az állami cégek támogatását tartották a rugalmatlanság fő okának. Felmerült az is, hogy az Európai Unió ugyan megszüntette az áruk és a szolgáltatások belső áramlásának útjában álló legtöbb akadályt, de a munkaerő esetében ez nem történt meg, vagyis az EU maga is sokat tehet a tagországok versenyképessé-

⁴⁶⁸ Riccardo Faini: Europe: a continent in decline? In: Paul W. Rhode–Gianni Toniolo (eds.): *The Global Economy in the 1990s: A Long-run Perspective*. New York: Cambridge University Press, 2006, 81.

⁴⁶⁹ Bart van Ark–Jan Pieter Smits: Technology regimes and productivity growth in Europe and the United States: A comparative and historical perspective. In: Barry Eichengreen–Michael Landesmann–Dieter Stiefel (eds.): *The European Economy in an American Mirror*. London–New York: Routledge, 2008, 41.

⁴⁷⁰ A fogalom eredetileg az európai integrációs folyamat 1973–1984 közötti stagnálását jelezte: Herbert Giersch: *Eurosclerosis*. Kiel Discussion Papers, no. 112. Kiel: Institut für Weltwirtschaft, 1985.

⁴⁷¹ M. Bailly–J. F. Kirkegaard: *Transforming the European Economy*. Washington, D.C.: Institute for International Economics, 2004.

ségének javításáért. Ami a magas munkanélküliséget illeti, leggyakrabban szintén a rugalmatlanságot emlegették: egyrészt a munkáltatók számára nehézséget okoz a feleslegessé vált munkaerő leépítése, ezért óvatosan bánnak a felvételekkel is, másrészt pedig a munkavállalók esetében a viszonylag magas adószint miatt az alacsonyabb képzettségűek számára kicsi az ösztönző erő az álláskeresésre.⁴⁷²

Az európai integráció: mélyülés és bővülés

Az olajválság nyomán jelentkező gazdasági nehézségek – mint a magas infláció – egy része átmeneti volt, más problémák azonban tartósnak bizonyultak. Különösen a gazdasági növekedés lefékeződése és a magas munkanélküliség tartoztak az utóbbi csoportba. Mint láttuk, számos megfigyelő úgy vélte, hogy a gazdasági növekedés lassulása jórészt nem is az olajválság után fellépő stagfláció következménye, hanem sokkal inkább a nyugat-európai országok gazdasági rendszerének merevségével, illetve rugalmatlanságával függött össze. A kritikák – mint később látni fogjuk – jelentős mértékben túlzóak voltak, de a problémákat az európai közvélemény és a döntéshozók is érzékelték. Mivel a nyugat-európai országok többsége az Európai Unió – illetve ennek elődjeinek – tagja volt, így nem meglepő, hogy ezen intézményt fel kívánták használni a gazdasági növekedés, a termelékenység és versenyképesség javítására, még ha ennek korlátai nyilvánvalóak is voltak.⁴⁷³

A kiutat sokan az európai integráció fokozásában látták. Már az 1983-as Ball–Albert-jelentés felhívta a figyelmet azokra a területekre, amelyekre nem terjedt ki az integráció, s amelyek ezáltal jelentős többletköltségeket okoztak az európai vállalkozások számára. Bár belső vámok már nem léteztek, más kereskedelmi akadályok megmaradtak. Ezek közé tartoztak a termékek előállítására és kereskedelmére vonatkozó, egymástól jelentősen eltérő nemzeti szintű szabályozások vagy a határokon folytatott ellenőrzés. A jelentés következtetése szerint a római szerződésben már előírányzott valódi egységes piac megvalósítása nélkül az Európai Közösség nem válhat világ gazdasági szinten is meghatározó tényezővé, illetve nem tarthatja meg pozícióit sem. A jelentést hasonló célú vizsgálatok követték, amelyek megerősítették annak tartalmát: így az ún. Dooge Bizottság jelentése (1985) is az egységes belső gazdasági tér megerősítését javasolta.⁴⁷⁴

⁴⁷² S. Nickell: Unemployment and labor market rigidities. *Journal of Economic Perspectives*, vol. 11 (1997) no. 3. 55–74; O. Blanchard–J. Wolfers: *The role of shocks and institutions in the rise of European unemployment? The aggregate evidence*. NBER Working Paper no. 7282. 1999.

⁴⁷³ Az európai integrációra vonatkozó hatalmas irodalomból: Barry Eichengreen: *European Integration*. In: *The Oxford Handbook of Political Economy*. New York: Oxford University Press, 2006, 799–813; Andrew Moravcsik: *The Choice for Europe: Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht*. London: Routledge, 1998; többek között az EU korlátaira a növekedés ösztönzésében: Csaba László: *Gazdasági növekedés, egyensúly és foglalkoztatás az Európai Unióban. Magyar Tudomány*, 167. évf. (2006) 9. sz. 1072–1080.

⁴⁷⁴ Aldcroft: *The European Economy, 1914–2000*. 270.

Az integrációs folyamat további lendületet vett, amikor az Európai Bizottság 1985-ben hivatalba került elnöke, Jacques Delors erőteljesen fellépett az egységes európai piac létrehozása érdekében, amelyben az áruk, a szolgáltatások, a tőke és a munka egyaránt szabadon áramolhatnak. Az 1987-ben ratifikált *Single European Act* értelmében 1993. január 1-jén megvalósult a belső határok nélküli közösség, amely megszüntette a kereskedelem útjában álló nem vám jellegű akadályokat is. Emellett egy sor más reformot is végrehajtottak, melyek az Európai Közösség zökkenőmentes működését szolgálták. Az egységes európai piactól azt várták, hogy jelentősen javítja az európai cégek versenyképességét a világpiacon, hiszen 12 állam 344 millió fogyasztójára kiterjedve lehetőséget adott a gazdaságosabb termelésre. 1995-ben három további fejlett ország csatlakozott az Európai Unióhoz. Az egységes piac kétségkívül lökést adott a belső kereskedelemnek: 1995-ben az EU-országok teljes árucseréjének már 63%-a egymás között bonyolódott. Szintén fokozta az „európai” vállalatok – vagyis a több EU-országban tevékenykedő cégek – létrejöttét, összeolvadások révén és más módon. Különösen a legnagyobb gazdaságokra – Németország, Franciaország, Nagy-Britannia – hatottak a változások. Az EU azonban továbbra sem jelentett olyan értelemben egységes belső piacot, mint amellyel az Egyesült Államok vagy Japán rendelkezett. Nem létezett ugyanis azonos nyelv, minden elemében egységes gazdaságpolitika – például egységes adók és gazdasági jog formájában –, s a szétagoltság legfeltűnőbb jeleként hiányzott a közös valuta is. Utóbbi megteremtése már csak azért is gyorsan napirendre került, mert az egységes európai piac tervének megvalósulása nem hozta a várt előnyöket, s ezt sokan a valutaunió hiányának tudták be.

A közös pénz bevezetésének évtizedes előzményei voltak. A nyugat-európai országok a második világháború utáni évtizedekben nem kívánták feladni nemzeti valutájukat, mivel a Bretton Woods-i rendszer megfelelő kereteket kínált a gazdasági növekedéshez. Amikor azonban az 1960-as évek végén nyilvánvalóvá váltak annak gyenge pontjai, az európai döntéshozók elkezdtek dolgozni egy új európai árfolyam-együtműködés keretein, s a Werner-jelentés (1971) konkrét teendőket fogalmazott meg ezzel kapcsolatban. A Bretton Woods-i rendszer 1971-ben gyakorlatilag összeomlott, s a legalább részbeni pótlására szánt ún. valutakígyó sem funkcionált megfelelően, ami még sürgetőbbé tette a monetáris együttműködést. 1979-ben ezért létrehozták az Európai Monetáris Rendszert (*European Monetary System, EMS*). Ennek legfontosabb eleme az ún. árfolyam-mechanizmus (*Exchange Rate Mechanism, ERM*) és az ECU kosárvaluta megteremtése volt. Az ERM-ben részt vevők valutáinak árfolyama mindkét irányban 2,25%-os sávban mozoghatott a többi országgal szemben. Hamarosan azonban egy sor állam – elsőként Olaszország – számára engedményt tettek, ráadásul a rendszer rugalmatlanná kezdett válni, mivel nem tudta követni a tagországok eltérő gazdasági teljesítményét. Az 1988. júniusi EK-csúcs bizottságot állított fel a Gazdasági és Monetáris Unió (*Economic and Monetary Union, EMU*) létrehozásának tanulmányozására. Az ennek nyomán elkészült Delors-jelentés

javasolta az egységes valuta bevezetését, s ennek ütemtervét is kidolgozta. Eközben figyelembe vette a korábbi kudarcok azon tanulságát, hogy a rögzített árfolyamrendszer hosszú távon csak akkor működhet megbízhatóan, ha a részt vevő országok kormányai hasonló gazdaságpolitikát folytatnak, s gazdaságaik a legfontosabb pénzügyi területeken hasonló jellemzőkkel rendelkeznek, vagyis közeledés (konvergencia) megy végbe közöttük. A Delors-jelentés három szakaszban kívánta megteremteni a közös valutát. Az 1990 közepe és 1993 vége közötti periódus feladata a tagországok közötti tőkekorlátozások feloldása, az inflációs és kamatkülönbségek csökkentése és a valutaárfolyamok stabilizálása volt. Az 1998 végéig tartó második szakaszban került napirendre az Európai Monetáris Intézet (*European Monetary Institute, EMI*) felállítása, amely meghatározta a megvalósítás végső menetrendjét. Végül az 1999. január 1-jén indult harmadik lépcsőben az EMI-t felváltotta az Európai Központi Bank, a monetáris politikát ehhez delegálták, s a részt vevő országok valutáinak árfolyamait rögzítették. A folyamatot 2002 elején a nemzeti valutákat felváltó közös valuta bevezetése zárta, mely már 1995-ben az euró nevet kapta.

A tagországok 1992-ben Maastrichtben írták alá azt a szerződést, amely rögzítette a megvalósítás lépcsőfokait, s meghatározta azokat a feltételeket (konvergenciakritériumokat), amelyeket a tagországoknak teljesíteniük kellett az új valuta bevezetéséhez. A konvergenciakritériumok a makrogazdaság – különösen a monetáris és fiskális politika – helyzetének fontos és jól mérhető jellemzőit tartalmazzák, hogy biztosítsák a pénzügyi unió hatékony működését. Közéjük tartozott az árstabilitás (infláció mértéke), a kormányzat pénzügyi helyzetének fenntarthatósága (az államháztartás folyó deficitje, a bruttó államadósság szintje), az árfolyam-stabilitás, továbbá a hosszú távú kamatlábak szintjének stabilitása. A maastrichti kritériumok teljesítése nem minden ország számára bizonyult könnyű feladatnak. Végül azonban 2002. január 1-jén az EU tizenöt tagja közül tizenkettőben bevezették a közös pénzt. A hiányzó három állam szándékosan maradt távol a Monetáris Uniótól – ezek az Egyesült Királyság, Dánia és Svédország voltak.

Az euró indulása nem volt zökkenőmentes abban az értelemben, hogy árfolyama kezdetben hanyatlott a dollárral szemben. Később azonban ez megváltozott, s összességében az euró fontos stabilitási tényezővé vált a világ gazdaságban. Nemzetközi elfogadottságát mutatta, hogy enyhén növekedett elszámoló eszközként betöltött szerepe, s az euróövezet jelentős nemzetközi kötvénypiacá fejlődött.⁴⁷⁵ A felálló Európai Központi Bank elsődleges feladata az lett, hogy biztosítsa az árak stabilitását az euróövezetben. Az euró bevezetése – sőt, már a felkészülési időszak – valóban jelentősen csökkentette az inflációt és az államháztartás hiányát a tagállamokban. Az euró stabil árfolyamot jelentett, vagyis

⁴⁷⁵ Marján Attila–Hetényi Géza: Monetáris politika és az euró. In: Marján Attila (szerk.): *Az Európai Unió gazdasága*. Budapest: HVG Könyvek, 2005, 163.

megszűnt az árfolyamkockázat, csökkentette a tranzakciós költségeket, s fokozta az övezeten belüli versenyt, hiszen áttekinthetőbbé váltak árak. Így a monetáris unió hatásaként bővült a tagok közötti kereskedelem. Az euró hozzájárult a külföldi tőkebefektetések emelkedéséhez is.

A nemzeti kormányok tehát elveszítették az árfolyam-politikát mint eszközt, ami a gazdaságpolitikában szűkítette mozgásterüket. A fiskális és strukturális politika ugyanakkor megmaradt a tagállamok kormányainak kezében. Ez bizonyos mértékben továbbra is lehetőséget adott számukra egymástól eltérő gazdaságpolitika folytatására. Viszont a fiskális politikát is erősen korlátozta a stabilitási megállapodás, amire azért volt szükség, hogy egyik tagállam se sodorhassa veszélybe a közös valuta értékállóságát.

Egy sor ország számára a közös valuta – illetve az Európai Központi Bank megteremtése – előnyös változást jelentett. Érvényes ez egyrészt a kis országokra, amelyek befolyásolhatják az EKB döntéseit, sokkal inkább, mint korábban a pénzügyi folyamatokat. Az előnyök másrészt jelentkeznek a hagyományosan felelőtlen monetáris politikára hajló államok esetében, mint például Olaszország. Más országoknál viszont – különösen az évtizedekig stabil valutával bíró Németország esetében – ezek az előnyök nem mutathatók ki.⁴⁷⁶ Ezenkívül egyes országok számára az árfolyam-politika elvesztése és a fiskális politika korlátozása bizonyos helyzetekben hátrányt jelenthetett, és növekedési áldozatokkal járt. A létező hátrányok ellenére az euró hatása összességében pozitív volt a nyugat-európai tagállamok gazdaságára nézve, még akkor is, ha növekedési hatása közel sem volt átütő.

Az EU nem csupán az integráció mélyítésére törekedett, hanem nyitott volt a bővítés irányában is. Mint említettük, 1995-ben három további nyugat-európai ország csatlakozott, s az 1990-es évek elejétől napirendre került több kelet-közép-európai állam belépése. Ennek dátuma és a csatlakozók köre sokáig bizonytalan volt, illetve többször változott, s végül 2004-ben tíz, illetve 2006-ban további két országgal bővült az integráció.

A közös valuta bevezetése és a bővítés három hulláma kétségkívül az EU legnagyobb erőfeszítése volt az integráció továbbfejlesztése szempontjából, melyektől egyben gazdasági eredményeket vártak. Érzékelve azonban Európa globális gazdasági szerepének csökkenését és a versenyképességét fenyegető veszélyeket, léteztek más, hasonló célú törekvések is. Így például az 994-es eszeni csúcstalálkozóan öt kulcsfontosságú területet jelöltek meg, mint ahol változásokra van szükség a munkanélküliség csökkentése érdekében. Ezek a következők voltak: a szakmunkásképzés fejlesztése, a növekedés munkaintenzitásának emelése, a bérekre rakódó terhek csökkentése, a munkaerő-piaci politika javítása és a munkanélküliség által különösen veszélyeztetett csoportok fokozottabb védelme.

⁴⁷⁶ Marján–Hetényi: *Monetáris politika és az euró*. 163–164.

Az 1997-es amszterdami szerződés a munkahelyteremtést az egyik legfontosabb politikai célként jelölte meg. Különböző intézményeket is felállítottak a munkaerőhelyzet figyelemmel kísérése céljából.⁴⁷⁷ A legfontosabb vállalkozás azonban a 2000. márciusi lisszaboni csúcstalálkozón meghirdetett program volt. Ebben az Európai Unió azt a célt tűzte ki, hogy tíz éven belül „a világ legversenyképesebb és legdinamikusabb tudásalapú gazdasága” legyen, s emellett a foglalkoztatás nagyban javuljon. Bár a gazdaság- és társadalompolitikai erőfeszítéseknek is lehetett hatásuk, különösen a kedvező nemzetközi konjunktúrahelyzet eredménye volt, hogy az ezredfordulón szinte minden országban javultak a munkanélküliségi arányok – Németország azonban jelentős kivétel maradt.

Versenyképesség és növekedés

Ami a versenyképességet illeti, az maga is nehezen megragadható fogalom, az azonban nyilvánvaló, hogy az erre vonatkozó lisszaboni célok nem valósultak meg az eredeti szándékok szerint. Ugyanakkor – mint azt bemutattuk – szintén látszik, hogy túlzás Nyugat-Európa globális lemaradásáról beszélni. Ezt támasztják alá a növekedési adatok is, amelyek alakulását alább részletesen bemutatjuk. Nyugat-Európa gazdasági növekedésének ábrázolása során először az euróövezetre koncentrálunk, mivel a vitákban leggyakrabban az Európai Unió, illetve az országok e szűkebb köre szerepel, majd pedig az általunk kiválasztott nyugat-európai minta adatait elemezzük.⁴⁷⁸ A korábban bemutatott kritikák egy része megalapozottnak mondható, ugyanakkor Nyugat-Európa gazdasági teljesítményének alakulásával kapcsolatban számos félreértéssel, illetve téves információval is találkozhatunk. Mint láttuk, Nyugat-Európa világgazdasági versenyképességének hanyatlását leggyakrabban a világkereskedelemben való részesedésének csökkenésével szokás bizonyítani. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy az euróözona lakossága az utóbbi évtizedekben lényegesen kisebb mértékben gyarapodott, mint a világ népessége. Már csak ennek alapján sem feltételezhetjük tehát, hogy Nyugat-Európa fenntartja korábbi részesedését a világkereskedelemben. Adatok is alátámasztják, hogy a népességnövekedés eltérései fontos szerepet játszanak a világkereskedelmi arányok alakulásában: például Németország egy főre jutó exportja az említett 1990 és 2000 közötti periódusban gyorsabban nőtt, mint az Egyesült Államoké. Ennél is fontosabb azonban, hogy a világexport értékéből való részesedés változását egy sor olyan tényező is befolyásolja, amelyeknek nincs közük a versenyképességhez. Ilyen például a dollár-euró árfolyam változása: a dollár értékének növekedése

⁴⁷⁷ Derek H. Aldcroft: *The European Economy, 1914–2000*. London–New York, 2001, 286–289.

⁴⁷⁸ Az euróövezet itt és a következőkben Szlovénia, Szlovákia és a többi 2001 után csatlakozott ország nélkül értendő.

emeli az euróövezeten kívüli kereskedelem és csökkenti az euróövezeten belüli árucseré értékét és így részesedését. Ennek a tényezőnek a hatása a valóságban is érvényesült: például a német és francia export arányának változásai követték a dollár értékének mozgását a 20. század utolsó két évtizedében, de az ezredforduló után is, amikor ismét emelkedésnek indult a német és francia export. Hasonló hatása volt az olaj árváltozásának is: az olajár növekedése fokozta az olajexportőrök részesedését a világkivitelben, s ezzel párhuzamosan csökkentette a többi ország részarányát. Így összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy nincs meggyőző bizonyíték a nyugat-európai országok – illetve az euróövezet – versenyképességének hanyatlására. A világexportban elfoglalt arányuk mérséklődése, illetve emelkedése nem ilyen, hiszen az jelentős mértékben a dollár/euró árfolyam változása, illetve más, a versenyképességtől független tényezők miatt következett be.⁴⁷⁹

Áttérve a gazdasági növekedés dinamikájának alakulására, de maradva a nemzetközi összehasonlításoknál, kétségtelen, hogy az Egyesült Államok növekedése az 1990-es években és azt követően meghaladta az EU s azon belül a legtöbb nyugat-európai ország ütemét. Az 1994 és 2003 közötti évtizedben például az Egyesült Államokban a GDP éves átlagban 3,3%-kal, az euróövezetben pedig 2,1%-kal emelkedett. Ezek az adatok azonban teljes nemzetgazdaságok bruttó hazai termékének változására vonatkoznak. Azok egy főre jutó összegének alakulása jelentősen eltér ettől, mert míg az amerikai népesség és munkaerő száma dinamikusán növekszik, addig az EU-ról ez már jó ideje nem mondható el. Az 1990-es években az Egyesült Államokban a népességnövekedés évi 1,15% volt, ami 0,8 százalékponttal meghaladta az euróövezetét.⁴⁸⁰ Ezt figyelembe véve máris változik az adat: 1994 és 2003 között az egy főre jutó GDP évi átlagos növekedési üteme az USA-ban 2,1%, míg az euróövezetben 1,8% volt.⁴⁸¹

⁴⁷⁹ Faini: *Europe: a continent in decline?* 80–84.

⁴⁸⁰ Uo. 71.

⁴⁸¹ A növekedésre, a termelékenységre vonatkozó adatok forrásai: az IMF, az OECD és a Goldman Sachs tanulmányai (idézi: *The Economist*, June 19th, 2004, 65–66); hasonló adatok: Faini: *Europe: a continent in decline?* 72; hosszú távú növekedési adatok: Maddison: *The World Economy. Historical Statistics*. 46–80; a teljes euróövezet esetében az átlagot Németország teljesítménye rontja le, amelynek gazdasági nehézségeihez döntően hozzájárult, hogy hatalmas erőforrásokat, 1990 és 2005 között mintegy 1400 milliárd euró transzfert igényelt a korábbi keletnémet tartományok integrálása. A 2005-ig folyósított támogatások összege lényegében megegyezett a teljes német államadósság 1447 milliárd eurós összegével – egyaránt beleszámítva a szövetségi állam, a tartományok és az önkormányzatok adósságait. („Noch steigt die Staatsschuld weiter.” *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 25. Februar 2006. Nr. 48. 11.) Mivel ilyen jellegű és súlyú, a gazdasági-társadalmi rendszer szempontjából lényegében külső eredetű problémával egyetlen más ipari országnak sem kellett szembenéznie az elmúlt évek-évtizedek során, indokolt lehet az euróövezetet Németország figyelmen kívül hagyásával is vizsgálunk. Ha ezt tesszük, a térség többi országának átlagos egy főre jutó GDP-növekedési üteme lényegesen kedvezőbb lesz: az övezet az említett 1994 és 2003 közötti periódusban éppen az Egyesült Államokkal azonos növekedést produkált (2,1%). (*The Economist*, June 19th, 2004. 65.)

Az egy főre jutó gazdasági kibocsátás elemzése azonban még mindig figyelmen kívül hagyja azt a fontos tényezőt, hogy hány munkaóra volt szükséges az adott GDP-szint eléréséhez. A munkahelyen töltött idő hosszát illetően meglehetősen nagy eltérések vannak a fejlett ipari országok között. Míg az Egyesült Államokban az ezredfordulón az egy munkavállaló által évente ledolgozott munkaidő átlaga mintegy 1860 óra volt, addig például Hollandiában ez az érték már 1340 óra alá került, Németországban és Franciaországban 1450 óra körül alakult, de a Nyugat-Európában legmagasabb szinttel rendelkező Írországon is 1700 óra alatt volt, míg a teljes euróövezet évi átlaga mintegy 1550 munkaórát tett ki.⁴⁸² A munkaidő hosszának eltérései jelentős részben magyarázzák az egy főre jutó GDP szintjének különbségeit is.⁴⁸³ Ráadásul Nyugat-Európában lényegesen kisebb az aktivitási ráta: 2003-ban száz munkaképes korú (20–64 év közötti) lakosból a tizenöt akkori EU-tagországból 64 fő, míg Amerikában 71 fő dolgozott.⁴⁸⁴ A ledolgozott órák számát figyelembe véve összességében azt láthatjuk, hogy az 1994–2003 közötti időszakban az euróövezet gazdaságainak termelékenysége valamivel gyorsabban nőtt, mint az Egyesült Államoké. Az egy munkaóra jutó GDP e periódus végén a teljes euróövezetben csak 5%-kal volt alacsonyabb, mint az Egyesült Államokban, noha három évtizeddel ezelőtt még mintegy 30%-kal az amerikai szint alatt helyezkedett el. Franciaországban és egy sor másik országban az egy munkaóra eső termelés értéke ma már magasabb, mint az Egyesült Államokban (6.1. táblázat).⁴⁸⁵ Mindez tehát cáfolja azt az álláspontot, hogy Nyugat-Európa az elmúlt egy-két évtized során gazdaságilag lemaradt volna az Egyesült Államok mögött, s ugyanez érvényes más ipari országokra is.

Mindazonáltal vitákat váltott ki, hogy milyen tényezők eredménye a rövidebb munkaidő és a gazdasági aktivitás alacsonyabb szintje Európában. Egyes vélemények szerint ez kulturális okokra vezethető vissza, vagyis az európaiak a rövidebb munkaidő érdekében hajlandóak lemondani pótlólagos jövedelmekről.⁴⁸⁶ Ennek megfelelően a szakszervezetek és más érdekképviseleti szervek a

⁴⁸² A munkaidőre vonatkozó adatok forrása: *Finance and Development* (IMF), vol. 41 (2004) no. 2. 12; Groningen Growth and Development Centre. Total Economy Database. August 2004, <http://www.ggdc.net>

⁴⁸³ Ezt alátámasztja az is, hogy a növekedési ütemek terén az Egyesült Államok akkor kezdett felzárkózni a második világháború után évtizedeken keresztül előtte járó Nyugat-Európához, amikor az 1970-es évek végén a munkaidő csökkentésének addig párhuzamos folyamata megszakadt. Amerikában azóta is ugyanannyit dolgozik egy átlagos munkavállaló, míg Nyugat-Európa-szerte jelentősen tovább mérséklődött az évente munkával töltött idő, s végül előállt az említett széles szakadék.

⁴⁸⁴ Eichengreen: *The European Economy since 1945*. 382.

⁴⁸⁵ *The Economist*, June 19th, 2004. 65–66; Robert Gordon: Comparing welfare in Europe and the United States. In: Eichengreen–Landesmann–Stiefel (eds.): *The European Economy in an American Mirror*. 15–40.

⁴⁸⁶ Oliver Blanchard: The Economic Future of Europe. *Journal of Economic Perspectives*, vol. 18 (2004) 3–26.

6.1. táblázat. Az egy munkaóra alatt előállított GDP értéke fejlett ipari országokban 2002-ben (dollár, vásárlóerő-paritáson)

	USD/óra
Norvégia	50,51
Írország	41,87
Belgium	41,11
Franciaország	39,72
Olaszország	38,11
Németország	37,33
Dánia	36,77
Svédország	34,37
Egyesült Királyság	32,38
Hollandia	32,18
Finnország	31,08
Egyesült Államok	31,17
Japán	28,28
Kanada	31,97

Forrás: Jonas Pontusson: *Inequality and Prosperity: Social Europe versus Liberal America*. Ithaca–London: Cornell University Press, 2005, 12.

munkaidő rövidítését is igyekeznek elérni, s nem csak a bérek reálértékének emelését tartják szem előtt. A választók szintén előnyben részesítik az ilyen alternatívákat, s ennek eredményeként a kormányok programjában is helyet kapott a munkahét lerövidítése – mint például Franciaországban az 1990-es években a 35 órás munkahét általánossá tétele. Egy másik álláspont szerint a rövidebb munkaidő sokkal inkább a magas európai adószint következménye, mert emiatt nem éri meg többet dolgozni az európai munkavállalóknak.⁴⁸⁷ Ezzel szemben felmerült, hogy Amerikában a növekvő jövedelemkülönbségek eredményezik a hosszabb munkaidőt, mivel a lakosság egy része több munkával próbálja ellensúlyozni másokhoz képest romló jövedelmi helyzetét.⁴⁸⁸ Megint mások a munkaerőpiac merevségével és a szakszervezetek jelentős erejével hozzák összefüggésbe az alacsonyabb munkaidőt. Eszerint a hanyatló, megrendelésiánnal küzdő ágaza-

⁴⁸⁷ E. C. Prescott: Why Do Americans Work So Much More than Europeans? *Federal Reserve Bank of Minneapolis Quarterly Review*, vol. 28 (2004) 2–13.

⁴⁸⁸ L. Bell–R. B. Freeman: The incentive for working hard: explaining hours worked differences in the US and Germany. *Labour Economics*, vol. 8 (2001) 181–202.

tokat a szakszervezetek úgy kívánták életben tartani Nyugat-Európában, hogy elfogadtatták a rövidebb munkahetet. Ez aztán kihatott a többi ágazatra is, ahol a munkaidő szintén csökkent.⁴⁸⁹ Mindazonáltal a jelzett interpretációk nem feltétlenül kizárólagosak, hanem inkább kiegészítik egymást, s így a jelenség magyarázatában – különböző súllyal – több is szerepet kaphat közülük.⁴⁹⁰

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy Nyugat-Európa utóbbi két évtizedben látható gazdasági teljesítménye minden tekintetben az eurooptimista véleményeket igazolná. Ugyanis ebben a régióban – pontosabban az EU-15 országai körében – a termelékenység növekedése nagyjából 1995-ig lényegesen meghaladta az Egyesült Államokét, de ezt követően annak színvonala alá esett. A meglehetősen hirtelen trendváltásra több magyarázat is kínálkozik.

Konjunkturális okok egyértelműen meghúzódnak a háttérben: az 1990-es évek második felében az európai országok növekedését fékezte az a fiskális szigor, amit az euró bevezetéséhez szükséges maastrichti kritériumok teljesítése jelentett. Ezzel párhuzamosan az Egyesült Államokban tőzsdei fellendülés ment végbe, pótlólagos növekedési impulzust adva a gazdaságnak. Tény azonban az is, hogy az ezredforduló után, amikor megszűntek ezek a tényezők, a termelékenység javulásának különbségei fennmaradtak. A pénzügyi rendszer különbségei jelentik a következő okot. Nyugat-Európa legtöbb nemzetgazdaságában az értékpapíripiacok kevésbé fejlettek, mint az Egyesült Államokban, s a kockázati tőkéhez is nehezebb hozzájutni. Az európai bankok hagyományosan visszafogott pénzügyi politikát folytatnak, s leginkább már bizonyított cégeket és biztos jövő előtt álló ágazatokat finanszíroznak. Mivel az új iparágakban tevékenykedő cégek perspektívái gyakran bizonytalanok, a konzervatív banki üzletpolitika nehezítheti ezek fejlődését. Másfelől azonban hosszú távon célravezető lehet, ha a bankok óvatosabb hitelezési gyakorlatot követnek – mint azt a 2008-as év eseményei is mutatják. A kutatásra és fejlesztésre fordított kiadások terén szintén kétségkívül hátrányban van Európa, márpedig a kutatás-fejlesztés nyilvánvalóan szorosan összefügg az új technológiák kialakításával és alkalmazásának képességével mint fontos növekedési tényezővel. 2003-ban az Egyesült Államok a GDP 2,8%-át költötte ilyen célokra, míg az EU átlaga 1,9% volt. Hagyományosan nagy Európa lemaradása a felsőfokú végzettséggel rendelkező munkavállalók arányát tekintve, ami szintén nehezítheti az új technológiák alkalmazását, bár a felsőoktatásban tanulók aránya terén a felzárkózás gyorsan zajlott az utóbbi évtizedekben.

Tovább kutatva a lehetséges magyarázatokat, több vizsgálat is kimutatta, hogy az Egyesült Államok két területen volt képes kiemelkedő termelékeny-

⁴⁸⁹ Alberto Alesina–Edward Glaeser–Bruce Sacerdote: *Work and Leisure in the US and Europe: Why So Different?* NBER Working Paper, no. 11278. Cambridge, Mass.: NBER, 2005.

⁴⁹⁰ Barry Eichengreen: *The European Economy since 1945. Coordinated Capitalism and Beyond*. Princeton: Princeton University Press, 2007, 388.

ségjavulásra az 1990-es évek közepe óta. Az első ezek közül az információs és kommunikációs technológia. A növekedés összetevőinek vizsgálata azt mutatta, hogy 1995 és 2000 között az információs és kommunikációs technológiák hozzájárulása a munkatermelékenység javulásához az Egyesült Államokban kétszer akkora mértékű volt, mint az Európai Unióban, vagyis 1,2 százalékpont, szemben 0,6 százalékponttal. Az ilyen jellegű beruházások jövedelmezősége is jóval az átlagot meghaladó mértékben nőtt az elmúlt években. Márpedig ezen beruházások aránya az Egyesült Államokban már az 1980-as évek elején is magasabb volt, mint Európában, s ez a különbség azóta is fennmaradt. Bart van Ark szerint Nyugat-Európában az információs és kommunikációs szektorba történt jóval alacsonyabb szintű befektetések és a munkaerőpiac merevebb szabályozása miatt nem tudták megfelelően kihasználni az új technológiák kínálta lehetőségeket.⁴⁹¹ Egyes kutatások alapján az információs és kommunikációs technológiákba való beruházásokat – de nem a beruházásokat általában – akadályozza a munkavállalók magas fokú védelme. Utóbbi ugyanis – így az érvelés – megnehezíti az új technológiák alkalmazásához szükséges munkaerőcserét és átszervezéseket.⁴⁹² Az információs és kommunikációs technológiák szerepére vonatkozó bizonyítékok mégsem teljesen egyértelműek. Más kutatók ugyanis azt hangsúlyozták, hogy ez a szektor a teljes GDP-nek csupán 6%-át adja az Egyesült Államokban is, így hatása összességében korlátozott. A másik – az információs ágazatnál egyelőre jóval nagyobb – szektor a kis- és nagykereskedelem és a pénzügyi szolgáltatások. Ezek is kiterjedten használják az új információs technológiákat, melyek – az internetes kereskedelemben vagy a bankszolgáltatásokban – bizonyosan hozzájárultak a termelékenység javulásához.⁴⁹³ Ugyanakkor a kereskedelem hatékonysági eltéréseinek tágabb társadalmi okaira is rámutathatunk. Míg az Egyesült Államokban a nagy bevásárlóközpontok terjedésének alig léteznek városépítészeti és más korlátai, addig Európában erőfeszítések láthatók a történelmi település- és városszerkezet fenntartása céljából, ami a kevésbé hatékony, kisebb üzletek hálózatának fennmaradását is igényli. Más szavakkal: a magas életminőséget biztosító települési – és általában társadalmi – környezet fenntartása növekedési áldozatokkal jár.⁴⁹⁴

⁴⁹¹ Bart van Ark et al.: *ICT Investments and Growth Accounts for the European Union*. Research Memorandum, no. GD-56. Groningen: Groningen Growth and Development Centre, 2003.

⁴⁹² Christopher Gust-Jaime Marquez: *International Comparison of Productivity Growth: the Role of Information Technology and Regulatory Practices*. International Finance Discussion Paper, no. 727. Board of Governors of the Federal Reserve System. Washington, D.C.: Federal Reserve System, 2002.

⁴⁹³ Eichengreen: *The European Economy since 1945*. 398–404.

⁴⁹⁴ Ennek tágabb összefüggéseire: Karl Aiginger–Michael Landesmann: Long-term competitiveness of the Wider Europe. In: Eichengreen–Landesmann–Stiefel (eds.): *The European Economy in an American Mirror*. 62–103; optimistább álláspont: Jonas Pontusson: *Inequality and Prosperity: Social Europe vs. Liberal America*. Ithaca and London: Cornell University Press, 2005.

Mindez azt mutatja, hogy érdemes a Nyugat-Európában kialakult gazdasági-társadalmi rendszerekről, illetve intézményekről úgy gondolkodnunk, mint amelyeknek egyaránt vannak előnyeik és költségeik a gazdasági növekedés szempontjából, a munkanélküliség, a szociális biztonság terén és egy sor más területen. Ráadásul az előnyök és hátrányok viszonya időben is változott. Míg a második világháborút követő évtizedek során – egészen az 1990-es évek közepéig – más intézményi megoldásokkal összevetve egyértelműen az előnyök domináltak, addig az ezredforduló éveiben a gazdasági növekedés és a foglalkoztatás terén inkább az áldozatokat láthatjuk. Több más tekintetben azonban – mint a szegénységi ráta vagy a jövedelemeloszlás – a nyugat-európai társadalmak továbbra is kiemelkedően teljesítettek nemzetközi viszonylatban. Ez pedig átvezet bennünket az életminőség problémájához, amelyről alábbiakban még szó lesz az ezredforduló vonatkozásában.

Növekedés és konvergenciák

A nyugat-európai gazdasági fejlődés legfontosabb keretfeltételeinek megismerése után végül áttekintjük az általunk vizsgált mintában lévő 13 ország növekedési teljesítményét, illetve a közöttük lezajlott konvergenciát, illetve divergenciát. A minta elemzése alapján Nyugat-Európa gazdasági növekedése a 20. század végén és az új évezred elején lényegében tartotta az 1973-as olajválság óta megszokott – a megelőzőnél lényegesen alacsonyabb – szintet. Az 1990 utáni másfél évtizedben a legnagyobb növekedést Írország produkálta, amely 2005-ben már a szintén kiválóan teljesítő Norvégia mögött második helyen állt az egy főre jutó bruttó hazai termék rangsorában a 13 nyugat-európai ország között (*2.1. táblázat*).⁴⁹⁵ A Nyugat-Európán belüli gazdasági közeledések (szigma-konvergencia) 1990 után is folytatódtak. Az ezredfordulóra a vizsgált országok szórási együtthatója jelentősen, 0,07-re csökkent, ami a 20. század során messze a legalacsonyabb szintnek számított (*Függelék II. táblázat*). A konvergencia előrehaladásában döntően közrejátszott az 1990-ben még utolsó, s jóval az előtte lévő Olaszország mögött lemaradva elhelyezkedő Írország viharos növekedése és felzárkózása az élvonalhoz. Szintén közelített az átlaghoz Olaszország és az Egyesült Királyság is. E folyamatok hatását nem tudta semlegesíteni Norvégiának az átlagot jóval meghaladó növekedése sem.

Az ezredfordulót követően ismét fokozódtak kissé a különbségek a gazdasági növekedés ütemét illetően. A szórási együttható emelkedése azonban ez esetben

⁴⁹⁵ Meg kell azonban jegyezni, hogy Írország esetében az országba irányuló külföldi befektetések szokatlanul magas aránya miatt a bruttó nemzeti termék lényegesen alacsonyabb volt, s így a fogyasztás szintje sem tartott lépést a GDP látványos emelkedésével.

jórészt statisztikai torzítás eredménye, ugyanis erre az időszakra már az egységes Németország adatai szerepelnek az adatbázisban, ami lefelé húzza azt, s így növeli a szórást. Ha ezt figyelembe vesszük, akkor inkább a szórás stagnálásáról, mint elmozdulásáról beszélhetünk (*Függelék II. táblázat*). A nyugat-európai országok közötti konvergenciákra vonatkozó eredményeinket megerősítik más, valamelyest eltérő mintával és időtávval dolgozó kutatások is.⁴⁹⁶

Életminőség Nyugat-Európában az ezredfordulón

Nyugat-Európa számára még kedvezőbben alakul a globális összehasonlítás, ha nem a gazdasági kibocsátást, illetve a termelékenységet, hanem az életminőséget vizsgáljuk.⁴⁹⁷ Számos tanulmány eredménye alapján ugyanis az életminőséget meghatározó különböző tényezők tekintetében más régiók, illetve államok – így az Egyesült Államok – fejlődése lényegesen előnytelenebbül alakult az utóbbi két-három évtizedben Nyugat-Európával összevetve, mint a szűken vett gazdasági növekedés terén.⁴⁹⁸ Bár az erre vonatkozó számítások még gyermekcipőben járnak, több kutatás szerint az Egyesült Államok bruttó hazai termékében magasabb azoknak a tevékenységeknek az értéke, amelyek a „szükséges rossz” (*regrettable necessities*) kategóriájába tartoznak: a hadseregre és más erőszakszervezetekre, a börtönökre fordított kiadások, a munkába járás költségei és hasonló az adott társadalmi körülmények között nélkülözhetetlenek, valójában azonban nem javítják az életminőséget.⁴⁹⁹

Az életminőség korábban is alkalmazott mutatóját vizsgálva, az ezredforduló időszakában minden nyugat-európai országban tovább javult a HDI. 1990 és 2000 között különösen gyors volt az index emelkedése Írországbán, Norvégiában, Belgiumban, Svédországban és az Egyesült Királyságban. Míg azonban az

⁴⁹⁶ Crafts–Toniolo: *Aggregate growth, 1950–2005*. 300–303; Volker Bornschier–Mark Herkenrath–Patrick Ziltener: Political and economic logic of Western European intergration: A study of convergence comparing member and non-member states, 1980–98. *European Societies*, vol. 6 (2004) no. 1. 71–96.

⁴⁹⁷ Petra Böhnke–Ulrich Kohler: Well-Being and Inequality. In: Stefan Immerfall–Göran Thernborn (ed.): *Handbook of European Societies. Social Transformations in the 21st Century*. New York: Springer, 2010, 629–666.

⁴⁹⁸ Xenophon Zolotas: Economic Growth and Declining Social Welfare. Athens: Bank of Greece, 1981; Avner Offer: Economic Welfare Measurements and Human Well-being. In: Paul A. David–Mark Thomas (eds.): *The Economic Future in Historical Perspective*. Oxford: Oxford University Press, 2003, 371–399.

⁴⁹⁹ Tim Jackson–Nic Marks: *Measuring Sustainable Economic Welfare–A Pilot Index: 1950–1990*. Stockholm: Stockholm Environment Institute, 1994; Clifford Cobb–Ted Halstead–Jonathan Rowe: *The Genuine Progress Indicator. Summary of Data and Methodology*. San Francisco: Redefining Progress, 1995.

utóbbi három országban ezt követően jelentősen visszaesett a javulás üteme, Norvégiában és Írországból töretlenül folytatódott a folyamat. Ennek eredményeként 2005-ben már ez a két ország állt a HDI listájának élén Nyugat-Európában – s Norvégia egyszersmind világelsőnek is számított. Őket Svédország és a sorban hátrébb került Svájc és Hollandia követte. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a 20. század végére a Nyugat-Európán belüli eltérések ezen a téren rendkívüli mértékben összeszűkültek, így csupán minimális különbség választotta el a mezőny elején és annak második felében elhelyezkedőket.

Ezért, s mert a HDI – mint láttuk – más okok miatt is csak korlátozottan alkalmas a fejlett ipari országok életminőségének bemutatására, a halálozás alakulása szintén fontos információkat nyújt ebben a tekintetben – annak ellenére, hogy az maga is egyik alkotórésze a HDI-nek. A halálozás javulása nem csupán tovább folytatódott Nyugat-Európában a 20. század utolsó évtizedében, hanem a javulás mértéke hasonló volt, mint a nyolcvanas években. A dinamikában enyhe eltérés alakult ki a két nem között, de a különbségek lényegében kiegyenlítették egymást. A férfiak esetében a születéskor várható átlagos élettartam 2000-re átlagosan 75,4 évre nőtt, s így a javulás kissé meghaladta a korábbi időszakban látható emelkedést. A nők várható átlagos élettartamának átlaga 81,1 év lett, vagyis valamelyest kevésbé emelkedett, mint a megelőző évtizedben (4.3. és 4.4. táblázat).

6.2. Magyarország 1990 után: gazdasági átalakulás, fogyasztás és életminőség

Örökség és feladatok

Az előző fejezetekben bemutatottuk, hogy a magyar gazdaság – mint kelet-közép-európai társai – már az 1980-as években, tehát a rendszerváltozás előtt válságba került: éppen ez készítette elő a kommunista rendszer bukását. A torz gazdasági szerkezet, az elhanyagolt infrastruktúra, a nemzetközileg versenyképtelen vállalatok, a gyorsuló infláció, a nagyfokú külső eladósodottság, a pénzügyi egyensúlyhiány, a súlyos környezeti károk, a korrupt bürokrácia és a csekély képességű elitek mind az örökségbe tartoztak.⁵⁰⁰

E súlyos hagyaték ellenére – sőt, gyakran éppen amiatt – sok szakértő optimista volt: vélekedésük szerint az előző rendszerben olyan sok ésszerűtlen, a gazdasági prosperitást akadályozó vonás alakult ki, hogy ezek eltávolításával

⁵⁰⁰ Az átalakulásra átfogóan és nemzetközi perspektívában: Kornai János: Közép-Kelet-Európa nagy átalakulása – siker és csalódás. *Közgazdasági Szemle*, LII. évf. (2005) 12. sz. 907–936; Csaba László: *A fölemelkedő Európa*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2006.

szabad pálya nyílik a fellendülés előtt. Azzal is érveltek, hogy az ország iparosodott – annak a hosszú távú növekedés számára kedvező társadalmi következményeivel együtt –, emellett a munkaerő megfelelő képzettséggel rendelkezik, s egyes – igaz, szűk – szektorok bizonyították, hogy a korszerű technológia megteremtésére és alkalmazására adottak a feltételek. Megfigyelők sora hangsúlyozta továbbá, hogy Magyarországon a piaci jellegű reformoknak már több évtizedes múltjuk van. Ezek nyomán fontos piaci intézmények léteztek – ha nem is kifejtett formában –, s a lakosság, a vállalatok és a gazdaságirányítás egyaránt ismerték és elfogadták ezek működését.

A szakirodalomban gyakran átmenetnek nevezett átalakítással összefüggő feladatok a posztkommunista országokban hasonlóak voltak, de az egyes országok és országcsoportok különböző módon és eredménnyel hajtották végre ezeket.⁵⁰¹ A sikert számos tényező befolyásolta, mint a magánszektor örökölt nagysága, a reformelőzmények, az eladósodottság foka, a KGST-től való függés mértéke, a gazdaság szerkezet sajátosságai, a földrajzi elhelyezkedés és az állami lét stabilitása, s olyan nem gazdasági aspektusok, mint a korrupció mértéke vagy az adófizetési morál.⁵⁰² Az előnyök és a hátrányok bizonyos esetekben kiegyenlítették egymást, máskor halmozódhattak. Magyarország a rendszerváltozás idejére már kétségtől több tekintetben előrehaladt a piacgazdasági intézmények kiépítése terén, ugyanakkor az egyik leginkább eladósodott országnak számított. Mint később kiderült, az 1960-as évektől megindult felemás piaci reformok az adóelkerülést normává emelő második gazdaság kiépülése vagy versenyellenes politikai és gazdasági érdekcsoportok megerősödése nyomán komoly hátrányokat is hordoztak.

Az örökölt problémák összetettségének megfelelően a posztkommunista Magyarországon nemcsak a politikai változások voltak napirenden, hanem a gazdasági átalakítás is több területen párhuzamosan kellett hogy haladjon. Bár az egyes lépések konkrét tartalma és sorrendje, valamint a megvalósítás sebessége terén nem volt egyetértés a szakértők között sem, általában elismerték néhány intézkedés nélkülözhetetlenségét. Egyrészt szükség volt a makroökonómiai stabilitás megteremtésére, amely mindenekelőtt a belső fogyasztás és a termelés egyensúlyának kialakítását, valamint a külső pénzügyi kapcsolatok menedzselését jelentette. A pénzmennyiség ellenőrzése, a költségvetés legalább megközelítő egyensúlyának megőrzése is ide tartoztak. Ezek a célok megkövetelték az ártámogatások és a vállalatok támogatásának leépítését, vagyis a kemény költségvetési korlát megteremtését a bankok és a többi vállalkozás számára. Az árreform

⁵⁰¹ Az „átmeneti gazdaság” (transition economy) fogalmával szembeni ellenérvekre lásd Csaba: *A fölemelkedő Európa*. 28–31; a fogalmat közkeletűen használta például a Világbank: *Transition: The First Ten Years. Analysis and Lessons for Eastern Europe and the Former Soviet Union*. Washington, D.C.: The World Bank, 2002.

⁵⁰² *Transition. The First Ten Years*. 11–13.

és a kereskedelem liberalizálásának feladata volt biztosítani azt, hogy a kereslet és a kínálat tükröződjön az árakban. A számos egyéb teendő közül a privatizáció azt célozta, hogy a versenyszférában igazi, felelős tulajdonosok működtessék a vállalatokat. Emellett megfelelő jogi kereteket kellett teremteni a piacgazdaságnak, ki kellett alakítani a valuta konvertibilitását, az ennek megfelelő árfolyampolitikával. Ugyancsak létre kellett hozni azokat a jóléti intézményeket – például munkanélküli biztosítás, szociális segélyezés –, melyek a lakosság számára mérseklik az átalakulás nehézségeit.

A rendszerváltozás utáni Magyarország gazdasági viszonyainak alakulását – az ezredfordulóig terjedő időszakra koncentrálva – a következő fontosabb jellemzőkkel írhatjuk le: 1. a régi intézmények összeomlottak, és újak jöttek létre, mindenekelőtt megváltoztak a gazdaság koordinációs mechanizmusai; 2. a tőkeállomány összezsugorodott, majd bővült; 3. a munkaerő-állomány nagysága csökkent, szerkezete átalakult; 4. a külkereskedelem iránya megváltozott, s kezdetben a belső piac jelentősen szűkült; 5. a gazdaság szerkezete átalakult; 6. a változások nagy társadalmi költségekkel jártak; 7. a gazdaságpolitika összességében inkább a fokozatos átalakítás receptjét követte, de nem volt mentes a kilengésektől sem; 8. mindennek következtében a gazdasági kibocsátás kezdetben erősen visszaesett, majd regenerálódott, s az 1990-es évek közepétől egy évtizeden keresztül ismét konvergált az ország Nyugat-Európához.⁵⁰³ A következőkben ezeket az aspektusokat részletesebben is vizsgáljuk.⁵⁰⁴

A koordinációs mechanizmusok átalakulása

Az intézmények átalakulásának menetét jól mutatja a koordinációs mechanizmusok sorsa. A régi, bürokratikus gazdaságirányítási mechanizmusok lebontásától sok kortárs megfigyelő a gazdasági hatékonyság gyors javulását és a gazdasági növekedés élénkülését várta. A valóságban azonban ez nem rögtön következett be, hanem kezdetben sokkal inkább olyan átmeneti állapot alakult ki, amelyben a régi bürokratikus koordináció már nem működött megfelelően, ugyanakkor a piaci koordináció sem tudta még jó hatékonysággal betölteni szerepét.⁵⁰⁵ Nem

⁵⁰³ Nauro F. Campos–Fabrizio Coricelli: Growth in Transition: What We Know, What We Don't, and What We Should. *Journal of Economic Literature*, vol. XL (2002) no. 3. 793–836.

⁵⁰⁴ Az átalakulás második szakaszára átfogóan lásd Csaba László: A rendszerváltozás második szakasza – funkcionális áttekintés. In: Bara Zoltán–Szabó Katalin (szerk): *Gazdasági rendszerek, országok, intézmények. Bevezetés az összehasonlító közgazdaságtanba*. Budapest: Aula, 2006. 361–392; Csaba László: Átmenet vagy spontán rend(etlenség)? *Közgazdasági Szemle*, LIV. évf. (2007) 9. sz. 757–773.

⁵⁰⁵ János Kornai: *Transformational Recession: A General Phenomenon Examined Through the Example of Hungary's Development*. Collegium Budapest Discussion Papers, no. 1. Budapest: Collegium Budapest, 1993, 23.

csupán a gazdaságirányításra volt érvényes ez, hanem más területekre is. A gazdasági átalakulás ezen első periódusát transzformációs válságnak is nevezik, abból kiindulva, hogy a régi, a központi irányítás több elemét hordozó gazdasági rendszer lebontását az új piacgazdasági rendszer kialakulása szükségszerűen később követte, ami negatívan hatott a termelés szintjére.

Kornai János a következőképpen mutatja be ezt az állapotot: a gazdaság szereplőinek régi magatartási normái eltűntek, de még nem sajátították el az új helyzethez alkalmazkodó, megfelelő magatartást; a bürokratikus koordináció egyes korábbi intézményei – mint szervezetek és jogi szabályozások – megszűntek, de az új, piaci intézmények kialakulása lassan haladt; a bürokratikus koordináció információs csatornái szintén elenyésztek, de az új rendszer megfelelő intézményei még nem jöttek létre, vagy a piaci szereplők nem tudták őket megfelelően használni; a bürokratikus koordináció a végső felbomlása előtti időszakokban bizonyos kiszámíthatóságot jelentett, míg a piac természetéből adódóan kockázatokat hordoz a gazdasági szereplők számára, különösen az átalakulás kezdeti időszakában.⁵⁰⁶

Az agrárszektor transzformációja jó példát jelent ezekre a jelenségekre. A tulajdonviszonyok változása nyomán az irányítás, a termelés és a kereskedelem úgyszólván minden eleme megváltozott. Míg korábban a nagyüzemek viszonylag szűk köre állt kapcsolatban a különféle hatóságokkal, bankokkal, kereskedelmi és iparvállalatokkal, addig az új rendszerben a termelők száma megsokszorozódott. Az új egyéni termelők ráadásul más ismeretekkel, kapcsolatokkal, tőkeháttérrel, termelési adottságokkal stb. rendelkeztek. Így teljesen más eszközöket igényelt a velük folytatott kereskedelem, a részükre nyújtott hitelezés vagy az agrárpiacon szabályozása. Az egyéni termelők maguk is meg kellett hogy tanulják az alakuló rendszer működését, információkat kellett gyűjteniük a piaci szereplőkről. Az új koordinációs rendszer kialakulása tehát időt vett igénybe, közben pedig a termelés mennyisége szükségszerűen hanyatlott.

Az intézmények jelentőségére a gazdasági átalakulásban további példa lehet a pénzügyi szektor helyzete és szerepe. A transzformációs válság kialakulásában – mint azt szintén Kornai János leírta – különös jelentőséget tulajdoníthatunk a pénzügyi szektor fejletlenségének. A kétszintű bankrendszer ugyan már jóval a rendszerváltozás előtt létrejött Magyarországon, de a kereskedelmi bankok állami tulajdonban voltak, s klienseik ugyancsak döntően az állami vállalatok voltak, ennek minden következményével. Ezek közül az egyik legfontosabb a felelőtlen, gazdasági szempontokat – kockázat és nyereség – figyelmen kívül hagyó, gyakran politikai megfontolásokat tükröző hitelezési gyakorlat volt. A kettős állami tulajdon ugyanis gyakran azt eredményezte, hogy az állami cégek – a bürokratikus rendszerekben jól ismert módon – politikai kapcsolataikat moz-

⁵⁰⁶ Kornai: *Transformational Recession*. 23–24.

gósítva igyekeztek hitelekhez jutni. Ez a törekvésük gyakran eredményes lehetett, mivel a bankok irányítása végső soron a politikai döntéshozóktól függött, elsősorban oly módon, hogy a bankvezetők személyét azok határozták meg. A bankok engedékeny magatartása az állami cégekkel szemben a rossz minőségű, később behajthatatlan hitelek állományának felduzzadását eredményezte, s egyben nehezítette a magánszektor finanszírozását. Pontosán nem ismert, de minden jel szerint jelentős mértékben jelen volt a korrupció is, amely szintén arra ösztönözte a bankok döntéshozóit, hogy felelőtlenül hitelezzenek cégeknek – ez esetben immár magáncégeknek is. Az eredmény ebben az esetben is a végül behajthatatlan követelések megnövekedése volt.

Ezzel párhuzamosan létezett azonban a kockázatvállalástól való félelem is a bankok – és az ipari, valamint más cégek – körében, ami ugyancsak negatív gazdasági következményekkel járt: a bankok a szükséges mértéken túl is szigorú feltételeket szabtak potenciális ügyfeleknek, ami elriasztotta azokat. Az ipari és más termelőcégek eleve óvatosságok voltak a hitelfelvétellel, ami akadályozta a termelés folyamatosságát, illetve bővítését. Mindez elsősorban a gazdasági helyzet és a kilátások bizonytalanságának következménye volt, ami megnehezítette a kalkulációt: az adók, a jogi környezet, az árak és az infláció, az általános gazdasági és konjunktúrahelyzet tekintetében egyaránt érzékelték a bankok és a vállalatok a bizonytalanságot.

Ehhez társult a pénzügyi kultúra és a pénzügyi szolgáltatások fejletlensége. A piacgazdaságokban régóta ismert eszközök és intézmények nem léteztek, vagy éppen csak kialakulóban voltak Magyarországon az 1990-es évek elején: az átutalások lassúak és költségesek voltak; a hitelkártyák, a csekkek nem voltak elterjedve; a különböző beruházási alapok (kockázati tőke, nyugdíjalapok stb.) és a tőzsde szintén éppen csak kibontakozóban voltak. A rendszerváltozás idején egy sor jogszabály is hiányzott, mint például a jelzálog-hitelezés jogi háttere.⁵⁰⁷

Az átalakuló posztkommunista gazdaságokban az intézmények nem kaptak megfelelő figyelmet sem az empirikus a kutatás, sem a gazdaságpolitika részéről. Mindez azért is nehezen fogadható el, mert elméleti szinten egyre erősebb a konszenzus arra vonatkozóan, hogy az intézmények fontos szerepet játszanak a gazdasági sikerekben vagy kudarcokban. Másként megfogalmazva az átalakulás eredményeit nagymértékben meghatározta a piacgazdaságot támogató intézmények fejlettsége. Az intézményekre fordított nem megfelelő figyelem egyik oka lehet, hogy a növekedést támogató szerepüket, illetve ezek mérési lehetőségeit a közgazdasági és gazdaságtörténeti irodalom máig nem határozta meg kielégítően. Leggyakrabban a jogállamiság (*rule of law*) és a tulajdonjogok (*property rights*) érvényesülésén keresztül próbálják megragadni az intézmények fejlettségét. A kormányok befolyása az igazságszolgáltatásban, a kereskedelmi-gazdasági ügy-

⁵⁰⁷ Kornai: *Transformational Recession*. 28–31.

letek szabályozásának fejlettsége, a korrupció, a bíróságok döntéseinek átfutási ideje és hasonló releváns tényezők valóban fontos jelzéseket adnak az intézményi faktorokról, ugyanakkor utóbbiak ezeknél lényegesen szélesebb körűek.⁵⁰⁸

A tőkeállomány változásai

A piacgazdaságokban a cégek és háztartások megtakarításai rendszerint kisebb mértékűek, mint amit központi tervek révén az autoriter államok hatásai elérni képesek. Így a piacgazdaságokhoz képest a központi irányított gazdaságokban magas arányokat ért el a beruházások – s általában a felhalmozás – szintje, ugyanakkor azok hatékonysága alacsony volt. Mint láttuk, lényegében érvényes volt ez még a központi irányítás sok elemét megszüntető Magyarországra is. Ezért a rendszerváltozás időszakában a megfigyelők azt várták, hogy a piaci mechanizmusok csökkentik a belső felhalmozás mértékét. Szintén feltételezhető volt, hogy a beruházások hatékonysága ezzel párhuzamosan javul.

A magyarországi gazdasági szerkezet sajátosságai – a túliparosodottság –, az újonnan alakuló magáncégek és a technológiai elmaradottság ugyan igényelték az új beruházásokat, de ezek elé sok akadály is tornyosult. A mély és elhúzódó transzformációs válság időszakában a beruházásokat hátráltatták az állami tulajdonú cégek gyakori pénzügyi nehézségei, s ennek nyomán bekövetkező hitelképtelenségük. A válság miatt sok cég felesleges kapacitásokkal küzdött, ami nyilvánvalóan szintén fékezte a beruházásokat. A privatizálás alatt álló cégeknél a jövődől tulajdonos szándékai voltak ismeretlenek, ami ugyancsak kivárára ösztönözött a beruházások tekintetében. Végül minden vállalati kategória beruházási aktivitására negatívan hatott a rendszerváltozás utáni évek gazdasági bizonytalansága, és – mint erre már utaltunk – a gazdasági átalakulás első szakaszában az értékpapírpia és általában a pénzügyi rendszer fejletlen volt. Ráadásul jelentős információs aszimmetria létezett a gazdasági szereplők között: a cégek nagy részének nem volt hiteltörténete, ami bizonyíthatta volna hitelképességüket a bankok számára. E nehézségek csak lassan mérséklődtek, s jelentős mértékben még az ezredforduló után is jelen voltak.

A beruházási tevékenység több szakaszon ment keresztül 1990 után. Az első években csökkent a beruházások intenzitása, de ez a jelenség nem volt új. Már az 1980-as évtizedben is jelentősen visszaesett a felhalmozás mértéke Magyarországon. A beruházások szintje a gazdasági átalakulás első éveiben

⁵⁰⁸ Edgar L. Fringe: Underground Activity and Institutional Change: Productive, Protective, and Predatory Behaviour in Transition Economies. In: Joan M. Nelson–Charles Tilly–Lee Walker (eds.): *Transforming Post-Communist Political Economies*. Washington, D.C.: National Academy Press, 1997, 21–34; Nagy András: Az intézmények átalakulása és a fejlett gazdaságok utolérése. *Közgazdasági Szemle*, XLVIII. évf. (2001) 11. sz. 920–949.

jobban mérséklődött, mint a bruttó hazai termék, így a felhalmozási ráta csökkent. Míg utóbbi 1980-ban évi 28,8%, 1989-ben 20,3% volt, addig 1993-ban 18,4%-ot tett ki.⁵⁰⁹ A visszaesés tehát nem volt drámai Magyarországon, s azt a mértéket sem érte el, amely a piacgazdaságokban gazdasági válságok idején megszokott. A térség többi országával összevetve azonban már kedvezőtlenebb a kép: Csehország és Szlovákia lényegesen magasabb felhalmozási hányaddal rendelkezett, mint Magyarország az 1990-es évek első felében, s csökkenő mértékben azt követően is. Az 1990-es évek közepétől a beruházási hányad ismét mérsékelt növekedésnek indult és a GDP 22-23%-a körül stabilizálódott, míg az összes felhalmozás 27–28% körül mozgott.⁵¹⁰

Mivel a gazdaság szerkezeti átalakítási folyamata jelentős beruházásokat igényelt, ezért nagy szerep hárult a tőkeimportra, különösen a működő tőke importjára.⁵¹¹ Utóbbi a korszerű technológiák elterjesztése szempontjából is kiemelt jelentőséggel rendelkezett. A külföldi működőtőke-befektetések (FDI) mérsékeltek az investíciók visszaesését a kezdeti években, majd pedig hozzájárultak a beruházások élénküléséhez, jóllehet összességében eltörpültek a belső tőkefelhalmozás mögött, s jelentőségük az 1990-es évek első feléhez és közepéhez képest még csökkent is az 1997 és 2004 közötti periódusban, majd egy ideig ismét élénkülés következett be.⁵¹² A felhalmozás szektorális összetétele csak mérsékeltén változott az 1990-es évtizedben és azon túl. Az ipar részesedése a beruházásokból az 1992-es 30,9%-ról 2002-re 29,4%-ra csökkent, míg a szolgáltatásoké ennek megfelelően nőtt. Ez a változás sokkal kisebb mértékű volt, mint a térség más országaiban, aminek az oka elsősorban az volt, hogy Magyarországon már eleve viszonylag alacsony volt az ipari beruházások aránya.

Összességében a tőkeberuházások kulcsfontosságú szerepet játszottak a gazdasági növekedésben, különösen azért, mert ezek hordozzák a technológiai változásokat. Ugyanakkor azonban a tőkefelhalmozás csupán szükséges, de nem elégséges feltétele a hosszú távú gazdasági növekedésnek. Utóbbi egy sor más tényezőtől is függ, mint a beruházások minőségi jellemzői, különösen a hatékonyságot növelő kapacitásuk, valamint a humán tőke színvonala.⁵¹³

⁵⁰⁹ Magyar Nemzeti Bank: *Éves jelentés. 1990.* Budapest: Magyar Nemzeti Bank, 1990, 97; OECD: *Factbook. 2007.* Paris: OECD, 2007. 37; <http://dx.doi.org/10.1787/768101115001> (Letöltve: 2009. 10. 18.)

⁵¹⁰ Molnár László–Skultéty László: A beruházások alakulása 1992–1998 között. *Közgazdasági Szemle*, XLVI. évf. (1999) 12. sz. 1043.

⁵¹¹ Éva Kiss: Foreign Direct Investment in Hungary: Industry and Its Spatial Effects. *Eastern European Economics*, vol. 45 (2007) no. 1. 6–28.

⁵¹² *Közvetlen tőkebefektetési statisztika: Magyarország, 1995–2005.* Budapest: MNB, 2007, 30.

⁵¹³ Rumen Dobrinsky–Dieter Hesse–Rolf Traeger: *Understanding the long-term growth performance of the East European and CIS economies.* (Discussion Paper Series, no. 2006-1.) Geneva: UN ECE, 2006, 16.

A munkaerő-állomány módosulásai

A piacgazdasági átalakulás rendkívüli hatással volt a magyarországi foglalkoztatottságra mind annak szintje, mind pedig szerkezete tekintetében. A szocialista nagyvállalatok közismert módon nagy számban alkalmaztak olyan munkaerőt, amelyet nem tudtak megfelelő munkával ellátni, mivel erre készítették őket a központi szabályozók. Utóbbiak megszűnése, a piacgazdasági átalakulás megindulása idején a cégek szinte azonnal megszabadultak ezektől az alkalmazottaktól. A piaci viszonyok létrejöttével párhuzamosan azonban nem csupán az úgynevezett túlfoglalkoztatottság szűnt meg. Számos vállalatnál – az importverseny és más tényezők miatt visszaeső kereslet miatt – a termelés a korábbi szint alá csökkent, s ez további munkaerőt tett feleslegessé. Az állásukat elvesztő munkások és alkalmazottak vagy munkanélkülivé váltak, vagy végleg kivonultak a munkaerőpiacról. A munkanélküliség gyorsan magasra szökött. A munkanélküliség különösen erősen érintette a hátrányos helyzetű társadalmi csoportokat: az alacsony képzettségűek, az idősek, a roma lakosság, a lemaradó térségek lakossága ezek közé tartoztak, ráadásul a hátrányok gyakran halmozódtak is.

Némileg váratlan módon azonban ennél jóval nagyobb mértékben gyarapodott a munkaerőpiacot végleg elhagyók száma. A kiválásban fontos szerepet játszott a korengedményes és rokkantnyugdíjazás engedékeny rendszere, de még a nyugdíjról lemondva is sokan kerültek ki a munkaerőpiacról. Ezek a lehetőségek főként a középkorú és idősebb generációkat érintették, de a fiatalok aktivitási rátája szintén visszaesett, részben az iskolai, főként a felsőfokú tanulmányok meghosszabbodása következtében, ami megoldásként kínálkozott a munkanélküliség elkerülésére is.

A foglalkoztatási ráta a kommunista időszakban – különösen a nők esetében – nemzetközi viszonylatban is tekintélyesnek számított. 1990-ig a munkaképes korú (15 és 64 év közötti) népesség több mint 70%-a rendelkezett kereső foglalkozással, ami néhány év alatt jelentősen csökkent: 1996-ban már csak 52,7%-ot mutattak a statisztikák. Ez mintegy másfél millió fővel, 28%-kal kevesebb foglalkoztatottat jelentett. A gazdasági növekedés beindulása nem javította lényegesen a foglalkoztatás színvonalát. Míg az egy főre jutó GDP magyarországi szintje 49%-kal nőtt 1995 és 2005 között, addig a foglalkoztatottak aránya csupán 53%-ról 56,9%-ra emelkedett, amivel Magyarország a régióban és az OECD-országok között is az egyik legalacsonyabb aktivitási rátával rendelkezett.⁵¹⁴

Több tényező is közrejátszott ebben a kedvezőtlen folyamatban. A gazdasági élénkülés jórészt azon, főként exportra szállító vállalatok fejlődésének volt

⁵¹⁴ *Statisztikai Évkönyv. 1989.* Budapest: KSH, 1990, 2; *Magyar Statisztikai Évkönyv. 2007.* Budapest: KSH, 2008, 12; Horváth Hedvig: Munkaerőpiaci helyzetkép. In: Tóth I. György (szerk.): *Európai társadalmi jelentés. 2008.* Budapest: TÁRKI, 2008, 54.

köszönhető, amelyek nem munkaintenzív termelést folytattak. Ezenkívül a munkaerő földrajzi mobilitása messze elmaradt a kívánatostól – például a lakásszektor rugalmatlansága miatt –, így a hanyatló régiók és szektorok munkaerejét kevésbé tudták felszívni az expanzív vállalatok. Végül a munkaerő képzettségének hiányai is akadályozták az aktivitási szint javulását.

A munkaerőpiac másik fontos változása a munkanélküliség megjelenése és növekedése volt. A kommunista időszakban a munkaerő iránt mutatkozó túlkereslet a piacgazdaságra való átmenet során úgyszólván egy csapásra megszűnt, s két számjegyű munkaerő-feleslegbe váltott át. 1992-ben már 9,9% volt a munkanélküliség, s a mélypontot 1993 jelentette 12,1%-os aránnyal. Az évtized hátralévő részében aztán folyamatosan csökkent azok száma, akik nem találtak munkát, s 2001-ben 5,7%-kal nemzetközi viszonylatban is kedvezőnek számító értéket ért el. 2003-tól aztán ismét növekedésnek indult a munkanélküliség.

Az aktív munkaerő szerkezete ugyancsak megváltozott több értelemben is: egyrészt a visszaszoruló állami szektorból a bővülő magánszektorba áramlott a munkaerő, másrészt az ipari és mezőgazdasági foglalkoztatás gyorsuló ütemben adta át a helyét a szolgáltatásoknak. Ezzel szemben a munkaerő földrajzi mobilitása szerény maradt, amiben közrejátszott a lakásszektor rugalmatlansága is.

A külső és a belső piaci viszonyok változásai

Az átalakulás során a magyar külkereskedelem volumene és GDP-hez viszonyított aránya kezdetben visszaesett, majd pedig nagymértékben nőtt, s ezzel párhuzamosan a fő külkereskedelmi partnerek köre is teljesen megváltozott. A kezdeti visszaesés összefüggött a volt KGST-országok közötti kereskedelem hanyatlásával. Ez a nem piaci alapú kereskedelem ugyanis a megváltozott körülmények között nem volt fenntartható a korábbi színvonalon. A dolláralapú elszámolásra áttérve a korábbi partnerek nem voltak hajlandók megvásárolni egymástól a versenyképtelen – magas áron adott vagy rossz minőségű – termékeket. Ezenkívül a gazdasági recesszió nyomán a KGST-országok vásárlóereje is csökkent, így egyenesen a KGST-piacok összeomlásáról beszélhetünk. Különösen a szovjet megrendelések megszűnése jelentett nagy veszteséget a magyarországi vállalatoknak, mely ez esetben is egyrészt a Szovjetunió gazdasági nehézségeiből adódott, másrészt a dolláralapú külkereskedelmi elszámolásra való áttérés után a szovjet vásárlók is magasabb igényeket támasztottak, s más piacokról vásároltak. Egyedül a szovjet megrendelések visszaesése 1991-ben a magyarországi GDP 4,5%-át – míg a lengyel 1,6%-át, a csehszlovák 2,2%-át – tette ki.⁵¹⁵ A KGST-piacok összeomlása

⁵¹⁵ John Williamson: Why did output fall in Eastern Europe? In: László Somogyi (eds.): *The political economy of the transition process in Eastern Europe*. Aldershot: Edward Elgar, 1993, 28.

a kezdeti években maga is jelentősen hozzájárult a GDP visszaeséséhez, mivel a korábban ott eladott áruk jelentős részét nem lehetett máshol értékesíteni.

Magyarország külkereskedelmében a fejlett ipari országok már a rendszer-változást megelőzően is fontos helyet foglaltak el. Ennek ellenére az átmenet során arányuk gyorsan emelkedett tovább. Míg 1987-ben az Európai Közösségbe a magyar export 19,8%-a irányult, addig 1992-ben már mintegy fele, s szinte pontosan ilyen mértékben csökkent ez idő alatt a KGST-országok részesedése a magyarországi kivitelből.⁵¹⁶ Az 1990-es években a magyar gazdaság nyitottsága – az említett kisebb átmeneti csökkenés után – drámai mértékben megnőtt. Míg 1993-ban a külkereskedelem aránya a GDP 29,5%-át tette ki, addig az ezredfordulón már 73,9%-ra rúgott.⁵¹⁷

Itt kell megemlíteni, hogy a fordulat kedvező nemzetközi politikai környezetben zajlott. A Nyugat részéről nem került sor nagyobb közvetlen pénzügyi segítségnyújtásra, jöllehet adósságelengedésről, „új Marshall-terv” szükségességéről és lehetőségéről az 1990-es évek elején sok szó esett. Ellenkezőleg: Magyarország és számos új demokrácia az átalakulás során mindvégig jóval többet fizetett a jórészt még a kommunista kormányok által a nyugati világban felvett hitelek törlesztése céljából, mint amennyi segílyt onnan a reformok támogatására kapott.⁵¹⁸ Ugyanakkor az EU-tagság kezdettől meglévő perspektívája, majd pedig maga a tagság előnyösen hatott a tőkebefektetésekre, s általában az ország gazdasági kapcsolataira.

A belső piacot szintén érintette a válság. A magán- és a közösségi fogyasztás egyaránt visszaesett a transzformáció első éveiben, jöllehet ez a csökkenés kisebb mértékű volt, mint a GDP mérséklődése.⁵¹⁹ A visszaesés természetesnek is tekinthető, ha figyelembe vesszük a GDP csökkenését, illetve a munkanélküliség megjelenését és általában az aktivitási ráta csökkenését. A dinamika mindazonáltal arra is figyelmeztet, hogy a hivatalos statisztika számára eltűnt munkavállalók jelentős része a feketegazdaságból jutott jövedelemhez. A visszaesés fontos oka volt az is, hogy az átalakulás kezdetén a termékek minősége általában jelentősen elmaradt a világpiacon beszerezhető áruk minőségétől. A külkereskedelmi nyitással ezek eladhatatlanná vagy csak a korábbinál jóval alacsonyabb áron értékesíthetővé váltak. Ezenkívül a termékek számottevő részét korábban szubvenciókkal tették eladhatóvá. Az állami támogatások megszűnésével egy sor termék ára a világpiaci árak fölé került, s így előállításuk gazdaságtalanná vált.

⁵¹⁶ Kornai: *Transformational Recession*. 43.

⁵¹⁷ *OECD Factbook*. 2007, 60.

⁵¹⁸ Nagy Pongrác: *A rendszerváltás gazdaságpolitikája*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004, 163–229; kivételt jelentett természetesen az egykori NDK, amely immár az NSZK részeként hatalmas pénzügyi transzferben részesült: ennek összege sok éven keresztül a nyugatnémet GDP mintegy 5%-át tette ki.

⁵¹⁹ *Magyarország nemzeti számlái. 1988–1991*. Budapest: KSH, 1993.

Ez nemcsak a magyar gazdaság problémája volt: egyes becslések szerint a jelenleg a kelet-közép-európai országokban az ipari termelés 19–24%-át érintette.⁵²⁰

Több tényező is bizonyítja, hogy a belső és külső kereslet csökkenése a transzformációs válság egyik fő előidézője volt. A kereslet hiányát 1987 elején még csak a megkérdezett cégvezetők 26%-a, 1991 elején pedig már 60,6%-a nevezte meg mint a termelésnövekedés akadályát Magyarországon. Ráadásul ezzel párhuzamosan a nyersanyagok és a munkaerő hiánya – melyek korábban domináltak a válaszokban – teljesen háttérbe szorultak az okok között.⁵²¹

A gazdasági szerkezet fejlődése

Az 1990-es években fontos szerkezeti módosulások is végbementek a magyar gazdaságban, ami már csak azért sem meglepő, mert a gazdasági átalakulás maga is definiálható úgy, mint az erőforrások piaci mechanizmusokon alapuló reallokációja révén bekövetkező szerkezetváltozás. A nemzetgazdasági ágak szerinti megoszlást vizsgálva, a leginkább jelentős transzformáció kétségkívül a mezőgazdaság terén zajlott le, amelynek hozzájárulása a GDP-hez folyamatosan esett: míg 1990-ben ez a szektor annak mintegy tizedét állította elő, addig másfél évtizeddel később már alig több, mint 4%-át. Kevésbé volt egyenes vonalú és nagyarányú az ipar jelentőségének módosulása. Az 1990-es évek első felében az ipar bruttó hazai termékhez való hozzájárulása 39%-ról 32%-ra csökkent, majd enyhén emelkedett, s az ezredforduló táján tetőzött 33% körüli értékkel.

A szerkezeti eltolódások közül szintén fontos volt a magánszektor előretörése az állammal szemben. 1990-ben a magánszféra a GDP 18%-át állította elő, 1994-ben már 55%-át, 1999-ben pedig ez 80%-ra kúszott, ami az egyik legmagasabb érték volt a térségben. A magánszektor térhódítását részben az állami vagyon privatizációja eredményezte, részben pedig a külföldi és hazai tulajdonban lévő vállalatok gyorsabb fejlődése.

Társadalmi költségek

Az átalakulás első szakasza – főként a transzformációs válság – során a lakosság túlnyomó részének életkörülményei jelentősen romlottak, s korábban nem ismert jelenségekhez – a munkahely biztonságának elvesztése, munkanélküliség,

⁵²⁰ Derek H. Aldcroft–Steven Morewood: *Economic Change in Eastern Europe since 1918*. Cheltenham: Edward Elgar, 1995, 209.

⁵²¹ János Kornai: *Transformational Recession: A General Phenomenon Examined Through the Example of Hungary's Development*. Collegium Budapest Discussion Papers, no. 1. Budapest: Collegium Budapest, 1993, 12.

gyors infláció, látványos vagyoni különbségek stb. – kellett alkalmazkodniuk. A reformok kezdetén a nehézségek a lakosság kiábrándulásához vezettek, s ez gyengítette a demokratikus politikai rendszer és a piacgazdaság támogatottságát. A gazdasági átalakulás társadalmi költségei közül kiemelkedik a munkanélküliség növekedése és a jövedelmi egyenlőtlenségek fokozódása. A munkanélküliség alakulásáról már volt szó. A jövedelmi egyenlőtlenségek a lakossági jövedelmek gyors csökkenése idején felerősödtek. Míg 1987-ben a lakosság legfelső tizedének átlagjövedelme kevesebb mint ötszöröse volt a legalsó tizedbe tartozók átlagjövedelmének, addig a kilencvenes évek közepétől ez az arány több mint hétszeresre nőtt. A Gini-együttható 1987-ben 0,236-ot tett ki, 1995-ben 0,296-ra nőtt, 2004-ben pedig ezt is meghaladta 0,312-es értékével.⁵²² Szélesebb értelemben idesorolhatunk olyan jelenségeket is, mint a halandósági ráták romlása. Utóbbi azonban egyrészt már régóta tartó folyamat volt, másrészt pedig az 1990-es évek közepén megszűnt, minden jel szerint éppen a rendszerváltozás eredményeként, s így éppen arra figyelmeztet, hogy a rendszerváltozásnak nem csekély pozitív társadalmi hozadéka is volt. A mortalitás alakulására alább még visszatérünk.

Gazdaságpolitika

Az átalakulást meghatározó tényezők között szintén fontos szerepet kapott a választott gazdaságpolitika jellege. Az átalakítás radikális útját gyakran „sokkterápia” vagy *big bang* névvel illetik, mely egyrészt szigorú takarékosági intézkedéseket, másrészt a gazdasági rendszer gyors átalakítását foglalta magában. Mint e megoldás egyik szószólója – a lengyel, majd az orosz kormány tanácsadójaként is működő –, az amerikai Jeoffrey Sachs érvelt: „nem lehet egy szakadékon két ugrással átkelni”. A határozottság hosszabb távon kifizetődik, mert előbb bontakoznak ki a piacgazdaság előnyei. Egy másik megközelítés a fokozatosságot hangsúlyozta az átalakítás során, s ugrás helyett a hídépítés módszeres munkáját javasolta. Képviselői úgy vélték, hogy a sokkterápia felesleges növekedési áldozatokkal jár, vagyis túlzottan nagy gazdasági-társadalmi károkat okoz, amelyeket a későbbi növekedés sem tud ellensúlyozni.⁵²³ Ezek a stratégiák mindazonáltal a gyakorlatban nem voltak teljesen összeegyeztethetetlenek, s nem ritkán a kettő valamilyen kombinációja valósult meg: egyes országok bizonyos periódusokban és gazdasági területeken radikálisabb politikát folytattak, míg máskor és más területeken a lassúbb változás mellett foglaltak állás.

⁵²² Éltes Ödön–Havasi Éva: A hazai jövedelemegyenlőtlenség főbb jellemzői az elmúlt fél évszázad jövedelmi felvételei alapján. *Statistikai Szemle*, 87. évf. (2009) 1. sz. 15.

⁵²³ Ian Jeffries: *Socialist Economies and the Transition to the Market*. London: Routledge, 1993, 333–341.

A volt kommunista országok tapasztalata nem igazolja, hogy a sokkterápia hosszabb távon kifizetődő átalakulási stratégia volt. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a piacgazdaság kialakítását célzó intézkedéseknek el kellett érniük egy „kritikus tömeget”. Ahol ez nem következett be, ott az átalakulás túlzottan elhúzódott, s a lakosság terhei összességében nagyobbak lehettek, mint a sokkterápia alkalmazása esetén. Bizonyos gazdaságpolitikai területeken Magyarországon is gyors volt az átalakítás, például a csődtörvényt igen szigorúan alkalmazták. Összességében azonban Magyarországon inkább a fokozatosság érvényesült, sőt az országot gyakran a „gradualizmus” iskolapéldájaként emlegették.⁵²⁴ Ez nem zárta ki, hogy a gazdasági rendszer átalakítását – sőt, a gazdaságpolitikát általában – ciklusok vagy legalábbis hullámmozgások jellemezzék, amelyek kialakulását a kényszerek mellett a kormányok gazdasági filozófiáinak eltérései eredményezték.⁵²⁵ A gazdaságpolitika rendszeres áttekintésére itt nincs lehetőség, így csak néhány példával érzékeltetjük ezeket a különbségeket. Jelentős eltérés alakult ki a különböző kormányok között a privatizáció és általában az állam gazdasági szerepének vonatkozásában. Az Antall-kormány gyors privatizációt folytatott, de sok tekintetben meg kívánta erősíteni az állam regulatív szerepét, míg a Horn-kormány – legalábbis középső szakaszában – radikális privatizációt hajtott végre, s egy sor más szempontból is a neoliberális elveknek megfelelő gazdaságpolitikát folytatott. Az Orbán-kormány ellenben sok tekintetben visszatért az első demokratikus kormánynak az állam gazdasági és szociális szerepéről vallott aktivistább felfogásához. Ezt követően a hivatalos nyilatkozatok és a gazdaságpolitikai gyakorlat ellentmondásai miatt évekig nehéz minősíteni a kormánypolitikát, de a második Gyurcsány-kormány idején ismét az állam gazdasági és jóléti szerepének visszaszorítása irányába lendült ki az inga. A hullámozgás érvényesült az államadósságok alakulása terén is. Az ország eladósodottságának bruttó hazai termékhez viszonyított szintje a transzformációs válság idején nőtt, majd a Horn-kormány és az Orbán-kormány alatt csökkent. A Medgyessy- és a két Gyurcsány-kormány idején ellenben ismét meredeken emelkedett, s 2007-re kritikus szintet ért el a kö zadó sság.

A növekedési folyamat

Az átalakulás első időszakának legfeltűnőbb gazdasági jelensége a gazdasági kibocsátás visszaesése volt. Sőt, az átalakulás legtöbb korszakolása éppen a GDP alakulásának dinamikája alapján született: első szakasznak a visszaesés éveit tekintik, esetleg a korábbi termelési szint ismételt elérését tekintik korszak-

⁵²⁴ J. Barkley Rosser–Maria V. Rosser: *Comparative Economics in a Transforming World Economy*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 2004, 363–375.

⁵²⁵ Karsai Gábor: Ciklus és trend a magyar gazdaságban 1990–2005 között. *Közgazdasági Szemle*, LIII. évf. (2006) 6. sz. 515–519.

határnak. Magyarországon a gazdasági visszaesés 1989-ben kezdődött, amikor 1,8%-kal csökkent a GDP egy főre jutó összege. A következő két évben fokozódott a zsugorodás (−6,4, illetve −11,8%), majd ezt követően lassult (−2,9%), 1993-ban pedig már a stagnáláshoz közeli állapot alakult ki (−0,4%). Az átalakulás első éveiben tehát Magyarországon – csakúgy, mint lényegében az egész posztkommunista térségben – súlyos válság bontakozott ki. A visszaesést gyakran hasonlítják ahhoz, ami a nagy világgazdasági válság idején kialakult. Sőt, a legtöbb kelet-közép-európai és délkelet-európai országhoz hasonlóan az 1990-es évek elejének visszaesése Magyarországon is nagyobb volt, mint 1929-et követően vagy mint a nagy válság során Nagy-Britanniában, illetve az Egyesült Államokban (6.2. táblázat; Függelék I. táblázat).

6.2. táblázat. Gazdasági növekedés a posztkommunista országokban, 1990–2003 (GDP)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Lengyel-ország		−7,0	2,6	3,8	5,2	7,0	6,0	6,8	4,8	4,1	4,0	1,0	1,4	3,8
Cseh-ország		−11,6	−0,5	0,1	2,2	5,9	4,2	−0,7	−1,1	1,2	3,9	2,6	1,5	3,7
Szlovákia		−14,6	−6,4	−3,7	6,2	5,8	6,1	4,6	4,2	1,5	2,0	3,8	4,6	4,5
Magyar-ország		−11,9	−3,1	−0,6	2,9	1,5	1,3	4,6	4,9	4,2	5,2	3,8	3,5	3,0
Románia	−5,6	−12,9	−8,8	1,5	3,9	7,1	3,9	−6,1	−4,8	−1,2	2,1	5,7	5,0	4,9
Szlovénia		−8,9	−5,5	2,8	5,3	4,1	3,6	4,8	3,6	5,6	3,9	2,7	3,3	2,5
Szerbia és Montegró	−7,9	−11,6	−27,9	−30,8	2,5	6,1	5,9	7,4	2,5	−17,7	6,4	5,5	3,8	1,5
Horvát-ország	−7,1	−21,1	−11,7	−8,0	5,9	6,8	5,9	6,8	2,5	−0,9	2,9	4,4	5,2	4,3
Bulgária	−9,1	−8,4	−7,3	−1,5	1,8	2,9	−9,4	−5,6	4,0	2,3	5,4	4,1	4,9	4,3

Forrás: Csaba László: *A fölemelkedő Európa*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2006, 86–87.

1994 az első év, amikor helyreállt a növekedés, sőt már tekintélyes ütemet ért el (3,1%), azonban a következő két évben ismét lassulás volt tapasztalható. 1997-től már éveken keresztül sikerült magas szinten stabilizálni a gazdasági növekedés rátáit, s így 2000-ben a gazdasági kibocsátás szintje elérte a korábbi legmagasabb mértéket. Ez az év egyben a legnagyobb növekedési rátát hozta (5,5%), de még ezután is huzamosan a tekintélyes 4% feletti mértékben bővült a bruttó hazai termék egy főre számított értéke. Törés a 2007-es évben következett be, amikor a növekedés – még a világgazdasági depresszió előtt – először csekély szintre szüllyedt, majd 2008-ban 0,7%-kal gyakorlatilag leállt (Függelék I. táblázat).

Divergencia és konvergencia

A rendszerváltozás utáni Magyarország fentiekben áttekintett gazdasági teljesítménye egyben meghatározta a Nyugat-Európától való távolodás és az ahhoz való közeledés szakaszait is.⁵²⁶ Ennek egyik oka az volt, hogy az 1993-ig tartó visszaesést 1994-től több mint egy évtizeden át – ha nem is minden évben egyformán – a kontinens nyugati felének teljesítményénél nagyobb mértékű növekedési ütem váltotta fel. Négy alperiódus különíthető el az egy főre jutó bruttó hazai termék konvergenciájának alakulása szempontjából: 1. 1990 és 1993 között a magyarországi gazdasági visszaesssel egyértelmű és gyors távolodás látható. Ez az időszak tulajdonképpen folytatása volt a már évtizedek óta tartó, lemaradás jellemezte periódusnak; 2. Az 1994 és 1996 közötti időszakban megállt a GDP visszaesése, és növekedés indult meg Magyarországon. Utóbbi dinamikája azonban – különösen az 1995-ös Bokros-csomag évében és azt követően – olyan mérsékelt volt, hogy lényegében csak a divergencia megszűnéséről beszélhetünk, konvergenciáról még nem; 3. 1997-től a magyarországi növekedés meglódlásával gyors konvergencia vette kezdetét, amely töretlenül tartott 2006-ig; 4. 2007-től ismét a nyugat-európai átlag alá került a hazai növekedési ütem. Ez különösen azért volt feltűnő fejlemény, mert Magyarország volt az egyetlen ország az egész kelet-közép-európai térségben, ahol ez bekövetkezett, s ahol az ismételt lemaradás jelei mutatkoztak az EU-csatlakozás után.⁵²⁷

A standardizált magyar adat hasonlóképpen erős divergenciát jelez az 1990-es évek első felében: a gazdasági visszaesés hatását ebben a tekintetben felerősítette a Nyugat-Európán belüli egységesülés – korábban megismert – folytatódása, illetve felgyorsulása. Ez még az ezredfordulón is érződött, ekkor azonban már javában tartott a konvergencia, vagyis mintegy fél évszázados folyamatos távolodás után fordulat következett be, s ezt a 2005-ös standardizált adat is mutatja (*Függelék II. táblázat*).

Ha az EU-tagországokhoz viszonyítunk, akkor Magyarország – szintén az egy főre jutó GDP szintjével számolva – 1995 és 2005 között számottevően zárni tudta a Nyugat-Európával szembeni fejlettségi ollót. Ezen időszakban az EU-12 országok átlagának 44,9%-áról 57,1%-ára nőtt a magyarországi színvonal, vagyis az ország 12,2 százalékponttal mérsékelte lemaradását. Magyarország ezzel a konvergenciateljesítményével előnyös helyet foglalt el a többi kelet-közép-európai ország között: csak a lényegesen alacsonyabb szintről induló balti országok

⁵²⁶ A felzárkózás feltételeire lásd Erdős Tibor: *Fenntartható gazdasági növekedés*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2003, 482–487.

⁵²⁷ Muraközy László: Magyarország felemelkedése és hanyatlása. *Közgazdasági Szemle*, LV. évf. (2008) 2. sz. 149–168; Matolcsy György: *Éllovasból sereghajtó. Elveszett évek krónikája*. Budapest: Éghajlat Kiadó, 2008, 166–174.

zárták jobban a fejlettségi ollót az Európai Unióhoz képest. 1995 és 2005 között az EU átlagához képest Szlovénia 11,2%-ot, Lengyelország 9,9%-ot faragott le az egy főre jutó bruttó hazai termék terén fennálló hátrányából. Ugyanezek az adatok Bulgária esetében 3,8%-ot, Románia esetében csupán 2,8%-ot tettek ki.⁵²⁸

Ezzel lényegében egybecsengően Oblath és Szörfi is jelentős konvergenciát tapasztalt Magyarország és a nyugat-európai országok – pontosabban az EU-15 csoport – között az 1995 és 2006 közötti időszakban: Magyarország ez idő alatt a 45,4%-os szintről 59,6%-ra javította pozícióját az egy főre jutó GDP esetében, vagyis a konvergencia mértéke átlagosan évi 2,5%-os volt.⁵²⁹ Ha ennél hosszabb perspektívában, az 1991–2008 közötti periódusban vizsgáljuk Magyarország felzárkózási ütemét, az Halmi számításai szerint évi 1,34% volt, ami lényegesen elmaradt Szlovénia (4,46%), Észtország (3,76%), Szlovákia (3,43%) és kisebb mértékben Csehország (1,97%) és Lengyelország (1,75%) értékétől. A lemaradás oka mindenekelőtt a 2004 és 2008 közötti rendkívül gyenge magyar teljesítmény volt.⁵³⁰ Mindazonáltal Magyarország és a kelet-közép-európai országok lemaradása a felzárkózási tendenciák ellenére is jelentős maradt (6.3. táblázat).

Fogyasztás és életminőség

A rendszerváltozást követő transzformációs válság nyomán a lakosság jövedelme számottevően csökkent. Az egy főre jutó reáljövedelem 1990 és a mélypontot jelentő 1996 között 12,9%-kal csökkent. 1997-től megindult a reáljövedelmek tartós növekedése, s azok 2001-ben elérték az 1990-es szintet. A visszaesés tehát nem érte el a bruttó hazai termékénél látható mértéket, ennek ellenére jelentősnek tekinthető, s a fogyasztás színvonalának mérséklése mellett a fogyasztás szerkezeti változásaihoz is hozzájárult. Utóbbiak azonban nem korlátozódtak a recesszió időszakára, hanem még gyorsabbak voltak a gazdasági növekedés megindulását

⁵²⁸ Urmas Varblane–Priit Vahter: *An Analysis of the Economic Convergence Process in the Transition Countries*. University of Tartu. Faculty of Economics and Business Administration. Working Paper, no. 37. June 2005, 19.

⁵²⁹ Gábor Oblath–Béla Szörfi: Macroeconomic convergence and regional divergence in Central and Eastern Europe: Some conceptual, empirical and policy issues. 14. <http://www.mktudegy.hu/?q=system/files/Oblath.pdf> (Letöltés: 2010.09.15.); Oblath Gábor–Szörfi Béla: Makrogazdasági konvergencia az EU új tagországaiban. In: Kolosi Tamás–Tóth I. György (szerk.): *Társadalmi riport. 2008*. Budapest: TÁRKI, 2008, 204–225.

⁵³⁰ Halmi: *Felzárkózás és konvergencia az Európai Unióban*. 46; további hasonló eredményekre: Juncual Cunado–Fernando Perez de Gracia: Real Convergence in some Central and Eastern European countries. *Applied Economics*, vol. 38 (2006) 2433–2441; Marek Tiits et al.: Catching up, forging ahead or falling behind? Central and Eastern European development in 1990–2005. *Innovation: The European Journal of Social Research*, vol. 21 (2008) no. 1. 65–85.

6.3. táblázat. A gazdasági fejlettség eltérései
a kibővült Európai Unióban, 2004 (vásárlóerő-paritáson)

	GDP/fő (EU-25 = 100)
Luxemburg	230
Írország	136
Dánia	119
Ausztria	113
Belgium	108
Finnország	106
Hollandia	106
Egyesült Királyság	105
Németország	104
Olaszország	102
Svédország	102
Franciaország	101
Spanyolország	85
Görögország	73
Portugália	69
<i>EU-15 átlag</i>	<i>102</i>
Szlovénia	73
Ciprus	71
Málta	70
Csehország	66
Magyarország	56
Észtország	55
Szlovákia	54
Litvánia	47
Lengyelország	44
Lettország	43
<i>Új tagok átlaga</i>	<i>54</i>

Forrás: Barry Eichengreen: *The European Economy since 1945. Coordinated Capitalism and Beyond*. Princeton: Princeton University Press, 2007, 408.

követően. Az 1990-es évtizedben a háztartások kiadásai között továbbra is első helyen az élelmiszerek és a lakásfenntartás szerepeltek, ám míg az első tétel részaránya enyhe átmeneti emelkedés után nagyban csökkent, addig a második jelentősen emelkedett. 1993 és 2004 között az élelmiszerek részaránya a háztar-

tások kiadásai között 33,8%-ról 24,4%-ra esett, a lakásfenntartással kapcsolatos költségeké 14,2%-ról 19%-ra ugrott. Szintén nőtt a közlekedésre és hírközlésre, egészségügyre, művelődésre, szórakozásra szánt kiadások aránya, a ruházkodásra pedig relatíve kevesebbet költött a magyar lakosság.⁵³¹

A fogyasztás szintjén és szerkezetén túl annak minőségi jellemzői is megváltoztak – sőt, itt következett be a fogyasztás terén a legnagyobb átalakulás a rendszerváltozás után. Korábban az üzletek inkább az áruk elosztásának eszközei voltak, semmint hagyományos értelemben vett kereskedelmi tevékenységet folytattak. Ez tükröződött nemcsak a választékban, hanem az üzletek elhelyezkedésében, azok külső és belső megjelenésében, az áruk prezentálásában és a vásárlók kiszolgálásában. A piacgazdaság kialakulásával mindez alapvetően megváltozott. A kereskedelem a talán leggyorsabban átalakuló gazdasági ág lett. A kereskedelem magánosítása az elsők között ment végbe, és kis üzletek tömege jött létre, mivel ezek működtetéséhez viszonylag csekély tőkére és szakértelemre volt szükség. Ezért míg Nyugat-Európában a kereskedelem koncentrációja volt a fejlődés iránya, addig Magyarországon a piacgazdaság első éveiben a kereskedelem egyértelműen a decentralizáció felé haladt. Később azonban itt is hasonló folyamatok indultak meg, mint amit korábban Nyugat-Európában bemutattunk. Üzlet- és supermarketláncok alakultak ki, melyeket általában külföldi cégek hoztak létre. Bár a vásárlóerő eltérései miatt számos üzletlánc nem jelent meg Magyarországon, s a meglévő üzletek is gyakran szerényebb választékot biztosítottak, mint Nyugat-Európában, összességében az üzletek jórészt az Európában máshol is megszokott árukat kínálják szintén hasonló körülmények között. A fogyasztás minőségi jellemzői tekintetében tehát egyértelmű és gyors közeledés következett be a rendszerváltozás után Nyugat-Európa – és általában a fejlett ipari vagy fogyasztói társadalmak – irányába.

Paradox módon mindez nem jelentette a lakosság életszínvonalal való elégedettségének javulását, még a fogyasztás viszonylag gyors bővülésének éveiben sem. Ennek oka jelentős mértékben az volt, hogy a jövedelemgyenlőtlenségek nőttek a rendszerváltozást követően, vagyis a társadalom széles rétegei eleve hátránnyal indultak a formálódó fogyasztói társadalomban. 2005-ben a magyarországi lakosságnak csupán 28%-a volt elégedett életszínvonalával, ami nemzetközi viszonylatban is – figyelembe véve a Magyarországnál gazdagabb és szegényebb országok adatait egyaránt – igen alacsonynak számított.⁵³²

⁵³¹ Harcsa István–Papp Gábor–Vukovich György: Magyarország a társadalmi jelzőszámok tükrében. In: Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport. 2006.* Budapest: TÁRKI, 2006. 460; *Családi költségvetés. 1999.* Adattár. Budapest: KSH, 2000.

⁵³² Sági Matild: Elégedettség az átalakuló társadalmakban. In: Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport. 2006.* Budapest: TÁRKI, 2006. 157.

Magyarország – mint láttuk – folyamatosan lemaradt a nyugat-európai társadalmak mögött a Human Development Index alakulása tekintetében 1950 és 1990 között. A relatív szint eróziója egy ideig tovább tartott a rendszerváltozás után is – elsősorban a bruttó hazai termék szintjének visszaesése és a halandóság még több évig tartó romlása nyomán. A gazdasági növekedés megindulásával és a mortalitási krízis végével azonban – az 1990-es évek közepétől – ismét javult nemcsak a HDI értéke, hanem elkezdődött a Nyugat-Európához való lassú felzárkózás is (4.2. táblázat).⁵³³

A halálozás alakulása a rendszerváltozás után néhány évig a korábbi trendeket követte: a férfiak halandóságának romlása folytatódott, míg a nők esetében egészen kismértékű romlásról vagy inkább stagnálásról beszélhetünk. Mindez különösen azért volt drámai, mert a csecsemőhalandóság közben javult, s az időskori mortalitás esetében sem látunk jelentős változást, vagyis a romlást továbbra is a középkorú férfi lakosság halandóságának növekedése eredményezte. A kedvező változás azonban nem sokáig váratott magára. 1993-ban megállt a férfiak halandóságának emelkedése, s 1994-től kismértékű javulás látható. A következő években ez a tendencia tartós maradt, s így az ezredfordulóra a férfiak születéskor várható átlagos élettartama – a mélyponthoz képest – közel 3 évvel meghosszabbodott. A nők esetében szintén volt egy mélypont 1992-ben, de a javulás itt is folyamatosan zajlott (4.3–4.5. táblázat).⁵³⁴ A javulás egyben a Nyugat-Európához való közeledés megindulását is jelentette. Ennek üteme csak lassú volt, így jelentősége inkább abban van, hogy véget ért a halandóság közel négy évtizedes divergenciája Magyarország és a kontinens nyugati fele között (Függelék III. táblázat). Ez újabb jelzés arra vonatkozóan, hogy az 1990-es években elkezdődött a magyar lakosság életminőségének felzárkózása a nyugat-európai szinthez, még ha ez a folyamat láthatóan nem is egyenes vonalú.

⁵³³ Pasquale Tridico: Institutions, Human Development and Economic Growth in Transition Economies. *European Journal of Developmental Research*, vol. 19 (2007) no. 4. 581.

⁵³⁴ Andorka Rudolf: A társadalmi jelzőszámok tükrében. In: Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport. 1996*. Budapest: TÁRKI–Századvég, 1996, 40.

7. ÖSSZEFOGLALÁS: A HÁRMAS PERSPEKTÍVA TANULSÁGAI

Tanulmányunkban hosszú távú és összehasonlító perspektívában vizsgáltuk a 20. század – illetve az első világháborútól napjainkig terjedő időszak – fontos gazdasági és társadalmi trendjeit Nyugat-Európában és Magyarországon. Érdeklődésünk mindenekelőtt arra irányult, hogy a magyarországi életviszonyok, a társadalmi jólét miként alakultak a kontinens nyugati felében lezajlott változások perspektívájában, e társadalmak között mely vonatkozásban és mely periódusokban volt a konvergencia, s hol és mikor a távolodás jellemző. Eközben az általunk „hármass perspektívá”-nak nevezett megközelítést alkalmaztuk, vagyis a tanulmányozott területek között egyaránt szerepelt a gazdasági növekedés, a fogyasztás és az életminőség. Úgy véljük ugyanis, hogy ezek párhuzamos tanulmányozásával lehetünk képesek leginkább elérni célkitűzésünket.

Különböző módon e három terület mindegyikének megismerése fontos tanulságokat kínál számunkra. Kétségtelen, hogy az életminőség összehasonlító vizsgálata teljesebb képet nyújt az életviszonyok alakulásáról, mint pusztán a gazdasági növekedés elemzése. Ugyanakkor azonban súlyos módszertani nehézségek is jelentkeznek az ilyen kutatások során. Minél inkább eltávolodunk a gazdasági kibocsátás elemzésétől, s közeledünk az életminőség összetett jelenségéhez, annál számosabbak az értékpreferenciák okozta kutatási problémák. Egyre kevésbé alakítható ki ugyanis konszenzus arról, hogy milyen tényezőket vizsgáljunk, s milyen súllyal vegyük figyelembe azokat. Az értékválasztások természetesen az anyagi életszínvonal, illetve a fogyasztás kutatása során is elkerülhetetlenek, de közel sem olyan mértékben jelentkeznek e probléma, mint az életminőség esetében. Ráadásul az utóbbira vonatkozó mutatók – legalábbis egyelőre – nem megfelelően kidolgozottak, s történetileg, hosszabb időtávra visszamenőleg eleve nem vagy alig állnak rendelkezésre. Ezek a megfontolások indokolták tehát azt, hogy a „hármass perspektívát” alkalmazzuk, amely így kihasználhatja a gazdasági növekedés viszonylag egyértelmű meghatározásából adódó kutatási előnyöket, s az ezen a téren meglévő kedvezőbb forrásadottságokat, ugyanakkor élhet a fogyasztási minták és az életminőség árnyaltabb elemzési lehetőségeivel is. Ezáltal eredményeink kiegészíthetők egymást, valamint azokat ütköztetni is tudjuk, melynek nyomán meggyőzőbb következtetésekre juthatunk.

Munkánk során támaszkodtunk a korábbi összehasonlító történeti kutatásaink során kialakított módszerekre és egyes kutatási eredményeinkre is.⁵³⁵ Eközben igyekeztünk olyan vizsgálati szempontokat kiválasztani, amelyek hosszú távú elemzés céljaira is alkalmasak, lehetővé teszik a változások dinamikájának mérését, valamint lehetőleg nem elfogultak egyik társadalmi rendszer irányában sem.

Módszerünk az aszimmetrikus összehasonlítás volt, vagyis az egyes nyugat-európai társadalmakat lényegesen kisebb mélységben tudtuk vizsgálni, mint a magyarországit. Az összehasonlítás azonban lehetővé tette, hogy a 20. századi magyarországi gazdasági-társadalmi fejlődésről eddig kialakított képet több tekintetben pontosítsuk, s ezzel kapcsolatban rögzülni látszó megállapításokat cáfoljunk. A legújabb nemzetközi kutatások és saját összehasonlításaink a standard megközelítéstől eltérő eredményeket hoztak, különösképpen a dualizmus kori és a két világháború közötti fejlődés éles kontrasztját, illetve az 1950 utáni évtizedek fejlődési pályáját illetően.

A Magyarország és a nyugat-európai társadalmak közötti összehasonlítások során több kvantitatív mutató esetében viszonylag teljes idősorokkal rendelkezünk, így ezeknél kiszámíthattuk a – magyar viszonyoknak a nyugat-európai átlaghoz és a nyugat-európai szóráshoz viszonyított változását egyaránt figyelembe vevő – standardizált magyar adatokat. E kvantitatív mutatók mellett természetesen figyelembe vettük azoknak a területeknek a fejlődését is, melyekről ilyen indikátoraink nincsenek.

Bár elsődleges célunknak nem a Nyugat-Európán belüli folyamatok vizsgálata számított, ez is nélkülözhetetlen volt a magyar és a nyugat-európai társadalmak közötti közeledések és távolodások megállapítása és interpretációja érdekében. Ezen a téren munkánk jórészt megerősítette, illetve kiegészítette más kutatások eredményeit. A vizsgált tizenhárom nyugat-európai ország között a gazdasági növekedés és a fogyasztás tekintetében a 20. század során domináltak a konvergens folyamatok. Különösen erősen jelentkeztek ezek a második világháború utáni mintegy három évtized folyamán. Kevésbé tapasztalható a különbségek mérséklődése a 20. század végén. Mindazonáltal léteztek eltérések az egyes vizsgált területek között is: míg a fogyasztásban a közeledések kevésbé egyértelműek a

⁵³⁵ Az eddig már jelzetteken túl néhány további idevágó munka: Béla Tomka: *Welfare in East and West: Hungarian Social Security in an International Comparison, 1918–1990*. Berlin: Akademie Verlag, 2004; Béla Tomka: East Central Europe and the European Social Policy Model: A Long-Term View. *East European Quarterly*, vol. 40 (2006) no. 2. 135–159; Béla Tomka: Wohlfahrtsstaatliche Entwicklung in Ostmitteleuropa und das europäische Sozialmodell, 1945–1990. In: Hartmut Kaelble–Günter Schmid (Hrsg.): *Das Europäische Sozialmodell: Auf dem Weg zum transnationalen Sozialstaat*. (Wissenschaftszentrum zu Berlin, Jahrbuch 2004.) Berlin: Sigma Verlag, 2004, 107–139; Béla Tomka: Western European Welfare States in the 20th Century: Convergences and Divergences in a Long-Run Perspective. *International Journal of Social Welfare*, vol. 12 (2003) no. 3. 249–260.

tanulmányozott periódusban – sőt, helyenként a különbségek állandósulása vagy növekedése is tapasztalható –, addig a gazdasági növekedés terén a konvergencia egyértelmű.

A növekedési pályákra vonatkozó eredményeink összefoglalása során kiindulópontunk az lehet, hogy a 19. század végén az egy főre jutó GDP Magyarországon – a mai területet alapul véve – a nyugat-európai átlagos szint valamivel több mint a felét tette ki, a mintánkban szereplő nyugat-európai országok mindegyike mögött elmaradva. A 20. század elején Magyarország kismértékben konvergált Nyugat-Európához, s ez a folyamat az első világháború előtti években tetőzött, amikor a magyar szint a nyugat-európai átlag 61,2%-át tette ki. A dinamika kissé másként alakul, ha tekintetbe vesszük Nyugat-Európa belső eltéréseinek változásait is, s ebből a célból a standardizált magyar adattal dolgozunk: Magyarország 1890 körül zárkózott fel leginkább Nyugat-Európához, majd a már elért relatív szint kissé erodálódott, és 1913-ban Magyarország már valamivel jobban elmaradt Nyugat-Európa mögött, mint 1890-ben.

Az általunk közelebbről tanulmányozott, első világháború utáni időszakban a hazai gazdaság növekedési teljesítményét nemzetközi perspektívában vizsgálva három fő periódust különíthetünk el, melyek nem teljesen esnek egybe a magyar gazdaságtörténet intézményfejlődési és más szempontok alapján kijelölhető korszakaival. Az első szakasz a második világháborúig terjed; egy következő periódus a második világháborút követően indul, s magában foglalja a rendszerváltozás utáni néhány évet is; míg a harmadik időszak kezdőpontja az 1990-es évek közepe.

Az első szakaszban a magyarországi gazdasági kibocsátás lényegében megőrizte a nyugat-európai nemzetgazdaságok színvonalához mért korábbi pozícióját. Az első világháború és különösen az azt követő évek súlyosabb gazdasági következményekkel jártak Magyarországon, mint a legtöbb nyugat-európai országban, s ez megmutatkozott a gazdasági kibocsátás arányainak alakulásában is. Ugyanakkor a fellendülés meglehetősen hamar és erőteljesen megindult Magyarországon, s így az egy főre jutó GDP a nagy gazdasági világválság előestéjén már elérte a nyugat-európai átlag 57,1%-át. Mivel a gazdasági válság sok más országnál mérsékeltebben érintette Magyarországot, s az abból való kilábalás is gyors és határozott volt, ezt a szintet a második világháború előtt kissé még meg is haladta Magyarország: 1939-ben a nyugat-európai átlag 58,3%-ával lényegében elérte az első világháború előtti relatív gazdasági fejlettség színvonalát. A standardizált magyar adatok ebben az esetben is kissé eltérő fejlődési pályát mutatnak: 1920 és 1938 között kezdetben konvergencia látható, majd a Nyugat-Európán belüli különbségek csökkenése eredményeként divergencia következett be, vagyis a korszak során érdemi változás nem történt ebben a tekintetben.

Ettől számottevően eltérő pályákat látunk akkor, ha Magyarországot Ausztriához hasonlítjuk. E két ország hosszú időszakon keresztül – változó formában és mértékben – szorosan összefonódott gazdaságilag, ami önmagában is indo-

kolhatja az összevetést. Ennél is fontosabb, hogy e szoros kapcsolat megszűnése után, a két világháború között nagyon hasonló politikai és gazdasági örökséggel és adottságokkal – nagyság, földrajzi helyzet – rendelkezett a két állam. 1870 után a magyarországi gazdasági kibocsátás fokozatosan közeledett az osztrák szinthez – mindkét esetben a mai országterülettel számolva –, és 1890-re egy főre vetítve elérte annak 60,3%-át. Ezt követően az első világháborúig keveset változott a különbség. A világ gazdasági környezet és más adottságok hasonlóságai ellenére Magyarország sikerebb pályát futott be a két világháború között, aminek következtében egy főre jutó gazdasági kibocsátásának szintje a második világháború előtt az osztrák színvonal 74,6%-ára nőtt. Az egész 20. század során ekkor közelítette meg Magyarország leginkább Ausztriát a gazdasági fejlettség tekintetében.

Mint jeleztük, a második világháború után megváltozott a magyar és a nyugat-európai növekedési pálya egymáshoz való viszonya, vagyis új szakasz kezdődött ebben a tekintetben. A háború előtti évtizedekben egymást követték a Nyugat-Európához való közeledés és távolodás periódusai. A 20. század második felében – pontosabban az 1990-es évek közepéig terjedően – a nyugat-európai nemzetgazdaságok növekedési teljesítményéhez képest azonban egyértelműen visszaesett Magyarország, s a lemaradás mértéke mindinkább fokozódott a század utolsó évtizedeiben. A növekedési pályák vizsgálatának és összevetésének az is kedvez ekkoriban, hogy viszonylag hosszú olyan időszakról van szó, amikor háborúk nem akasztották meg a gazdasági fejlődést Európában. A magyarországi egy főre jutó bruttó hazai termék 1950 és 1965 között a nyugat-európai átlag 46–47%-os szintje körül alakult. Jóval alacsonyabb volt tehát nyugat-európai perspektívában, mint bármikor a megelőző közel egy évszázadban – amióta erre vonatkozóan megbízható adatokkal rendelkezünk –, ugyanakkor további lemaradás ekkoriban nem következett be. Ebben tapasztalható változás az 1960-as évek közepén, amikortól a magyar szint további eróziója indult meg. A lemaradás eleinte viszonylag lassan ment végbe. Az 1970-es évek végétől azonban felgyorsult Magyarország relatív helyzetének romlása, majd az 1980-as évek végétől és az 1990-es évek elejétől a központilag irányított gazdasági rendszer összeomlása nyomán kialakult transzformációs válság eredményeként a Magyarország és Nyugat-Európa között valaha is mért legnagyobb gazdasági fejlettségi szakadék jött létre. A folyamatos, évtizedeken át tartó lecsúszás az 1990-es évek közepén állt meg, amikortól – s ez már a harmadik szakasz – mintegy tíz éven át Magyarország lassan ismét kezdett felzárkózni Nyugat-Európaéhoz.

Amennyiben a standardizált magyar adattal dolgozunk – amely a korábban jelzett módon figyelembe veszi mind a magyarországi egy főre jutó bruttó hazai termék Nyugat-Európához viszonyított szintjét, mind pedig a kontinens nyugati felén belüli eltérések alakulását – ugyanígy Magyarország folyamatos lemaradását tapasztaljuk. Sőt, a nyugat-európai országok közötti szórás nagymérvű, s egy korábbi fejezetben szintén bemutatott mérséklődése következtében Magyarország

Nyugat-Európától való távolodása ebben az esetben még jelentősebb mértékű az 1970-es évek közepétől kezdődően, s nem állt meg a rendszerváltozást követő transzformációs válság befejeződése után sem.

Ausztriát választva az összehasonlítás másik egységéül, Magyarország lemaradása folyamatos a második világháborút követően. A magyarországi egy főre jutó bruttó hazai termék 1950-ben az osztrák érték éppen kétharmadát tette ki, míg 1970-ben alig több mint felére, az 1980-as évek végén kétötödre rúgott. A Magyarország és Ausztria közötti divergencia folyamata az 1950-es években volt a leggyorsabb. Ebben az évtizedben több mint 10 százalékponttal nőtt a szakadék a két ország gazdasági fejlettségének színvonala között.

Vizsgálatunk eredményei tehát több tekintetben eltérnek a gazdaságtörténeti irodalom eddigi megállapításaitól. A különbségek két vonatkozásban különösen jelentősnek tűnnek. Munkánk egyik fontos következtése az lehet, hogy nem tartható a dualizmus időszaka és a két világháború közötti periódus gazdasági teljesítményének, a történeti irodalomra mindmáig jellemző éles szembeállítás. A dualizmus éveinek magyarországi gazdasági növekedése csak akkor tekinthető magasnak, ha az első világháború éveit is felölelő, 1913–1939 közötti periódushoz viszonyítunk, de a két időszak dinamikája közötti eltérés még ebben az esetben sem drámai. Az 1920 és 1939 közötti időszak átlagos évi növekedése ellenben lényegesen magasabb volt, mint az első világháború előtti negyedszázadé.

Mindazonáltal 1920-ban a termelés szintje még nem érte el a háború előtti, s így ennek az évnek mércéül választása magában hordozza a torzítás lehetőségét. Az általunk alkalmazott nemzetközi összehasonlítás az ilyen, egy országra vonatkozó vizsgálattal alig megoldható módszertani problémák esetében kiutat jelenthet. Több összehasonlító perspektívát is felhasználva azt láttuk, hogy nemzetközi mércével a dualizmus évtizedeinek magyarországi gazdasági dinamikája csupán egy árnyalattal jobb, mint a két világháború közötti évek gazdasági teljesítménye.

Még inkább egyértelmű eredményeket kaptunk a második világháború utáni évtizedekre, pontosabban a kommunista rendszer időszakára vonatkozóan. Nem igazolhatóak azok a történeti szakirodalomban és a szélesebb közbeszédben is megjelenő vélemények, amelyek szerint ebben a periódusban – vagy annak akár csak egy részében –, megindult volna Magyarország gazdasági felzárkózása a fejlett ipari országokhoz. Ezzel éppen ellentétes folyamat bontakozott ki: egy kezdeti, inkább viszonylagos stagnálás jellemezte időszak után folyamatos és fokozódó ütemű leszakadás bontakozott ki a nyugat-európai nemzetgazdaságok mögött. Az 1990-es években ismét megindult felzárkózási tendenciák ellenére Magyarország lemaradása ezt követően is jelentős maradt.

A bruttó hazai termék megtöbbszöröződött Magyarországon a vizsgált időszak során. Ez nyilvánvalóan kihatott a fogyasztás szintjére is, de a fogyasztás 20. századi átalakulását ezzel önmagában nem írhatjuk le megfelelően: emellett szükség van további jellemzőinek, így különösen a fogyasztási szerkezetnek, a

fogyasztás minőségi jegyeinek és a társadalom működésére való hatásának tanulmányozására.

Mint azt munkánkban bemutattuk, a két világháború között a magyarországi fogyasztás szintje lényegében megfelelt a gazdasági kibocsátás relatív színvonalának, vagyis azzal egyező mértékben maradt el a Nyugat-Európában jellemző fogyasztástól. Pontosabban ennél valamivel kedvezőbb színvonal alakulhatott ki: a nyugat-európai átlagnál alacsonyabb felhalmozási hányad, kiegészülve az 1920-as évek jelentős külföldi hitelfelvételeinek hatásával, a gazdasági kibocsátás terén meglévő elmaradást ugyanis némileg ellensúlyozta a fogyasztás terén.

A két világháború között a magasabb magyarországi fogyasztási hányad valamelyest kiegyenlítette a nemzeti termék vonatkozásában a nyugat-európai országokkal szemben fennálló hátrányt, ugyanakkor a második világháborút követően éppen ezzel ellentétes hatást eredményezett ki a felhalmozás magas szintje. Ebben a periódusban a nyugat-európai összehasonlításban élénk beruházási tevékenység annál is alacsonyabb fogyasztási szintet tett lehetővé, mint amelyet a gazdasági kibocsátás – egyébként mindinkább lemaradó – színvonala eredményezett. A külső hitelfelvételek ugyan hosszú ideig növelték a fogyasztás- és beruházáspolitikai mozgásterét, de – mint láttuk – az eladósodás az 1980-as évek elejére olyan mértéket öltött, ami a további kölcsönfelvételeket lehetetlenné tette. Sőt, a megemelkedő tőke- és kamattörlesztések ekkor már visszafogták a fogyasztást és mindenekelőtt a beruházásokat. E folyamatok eredményeként a második világháború utáni évtizedek fogyasztási szintje annál is inkább lemaradt a nyugat-európai fogyasztás mögött, mint amit az egy főre jutó bruttó hazai termék esetében megállapítottunk.

Következő vizsgálati szempontunk a fogyasztás szerkezetének alakulása volt. Ezen belül a közösségi fogyasztás és a magánfogyasztás arányának változása tekintetében nemzetközi összehasonlításban nem találtunk markáns tendenciákat a 20. századi Magyarországon. A jóléti transzfereket is figyelembe véve, a második világháború után – különösen pedig az 1960-as évektől, a jóléti államok nyugat-európai expanzióját követően – a közösségi fogyasztás magyarországi szintje lényegében megfelelt a nyugat-európai átlagnak. Sajátosságként jelentkezett viszont, hogy a természetbeni társadalmi juttatások – az egészségügyi ellátás, a gyermekgondozó intézmények igénybevétele stb. – aránya a fogyasztáson belül viszonylag magas volt Magyarországon a második világháborút követő évtizedekben.

A különböző áru- és szolgáltatástípusok jelentősége a háztartások fogyasztási szerkezetén belül Nyugat-Európaéhoz hasonlóan folyamatosan átalakult Magyarországon is a 20. század során, de eközben néhány különös vonást is megfigyelhetünk. Ezek közé tartozik mindenekelőtt az, hogy a század végéig magas maradt az élelmiszerekre és élvezeti cikkekre fordított kiadások aránya a háztartások büdzséjében, ami viszont kizorító hatást gyakorolt más fogyasztási kategóriákra, vagyis gátolta azok bővülését.

Bármennyire is fontosak a szerkezeti változások, a fogyasztási minták legfontosabb sajátosságainak megismeréséhez szükséges a fogyasztás minőségi jellemzőinek hangsúlyos tekintetbe vétele is. Utóbbiak azért is figyelmet érdemelnek, mert ezen a területen láthatjuk a leggyorsabb távolodást Magyarország és Nyugat-Európa között a század közepétől, s egyben a leginkább jelentős eltérést a két világháború közötti és a második világháború utáni Magyarországot összevetve is. Másként fogalmazva, a központilag irányított gazdaság fogyasztástörténetének sajátosságai talán leginkább a minőségi jellemzőkön keresztül ragadhatók meg. A fogyasztók érdekeit erőteljesebben érvényesítő tervezés és az 1968-as gazdasági reform fontos eredményekkel járt ezen a téren, hiszen – különösen az 1970-es évektől – jelentősen javult az áruválaszték. Ennek ellenére fontos szolgáltatások és árucikkek hiánya és gyenge minősége, továbbá a fogyasztók kiszolgáltatott helyzete végigkísérte a kommunista rendszer gazdaságtörténetét Magyarországon is.

Ebben az időszakban – illetve az 1960-as évektől – Magyarország és a nyugat-európai fogyasztói társadalmak között párhuzamok leginkább a szabadidő jelentőségének és eltöltésének módja tekintetében érzékelhetők. Hosszú távon a szabadidő átalakulásának legfontosabb tényezője a munkaidő csökkenése mellett a munkaidő és a szabadidő elkülönülése volt. Ezt a kontinens nyugati részéhez hasonlóan Magyarországon is elősegítette az önállóak arányának második világháború utáni gyors csökkenése, s a munkavállalók rétegének gyarapodása – mindenekelőtt az államosítások és a mezőgazdasági foglalkoztatottság visszaszorulása miatt. Szintén érvényesültek a nemzetközi tendenciák a szabadidő eltöltésének tekintetében: különösen a televíziózás növekvő szerepe érdemel említést. Ugyanakkor a szabadidő átalakulása fontos sajátosságokat is hordozott Magyarországon: mennyiségének növekedését nagyban visszafogta a második gazdaságban való részvétel szintén az 1960-as évektől növekvő aránya. Másik sajátos vonásként a szabadidő átalakulásában a két világháború közötti évekhez és a nyugat-európai társadalmakhoz képest mérsékeltebb hajtóerő volt a kommercializálódás. Sokkal fontosabb szerephez jutottak ellenben a kommunista társadalmi-gazdasági rendszer jellemzői – különösen a hiánygazdaság következményei – és a politikai ellenőrzés megfontolásai. A fogyasztástörténet különböző aspektusainak elemzése alapján összességében nem indokolt a fogyasztói társadalom mintájára „fogyasztói szocializmus”-ról beszélni az 1960-as vagy akár az 1970-es évek Magyarországon, s így valamiféle Nyugat-Európához való közeledés létezését sugallni a fogyasztási minták terén.

A fogyasztói társadalom magyarországi kialakulása a rendszerváltozás nyomán következett be. A transzformációs válság alatt a lakosság reáljövedelme számottevően csökkent, de a visszaesés nem érte el a bruttó hazai terméknel látható mértéket, s 2001-ben már ismét behozta az 1990-es szintet. A fogyasztás szerkezeti változásai nem korlátozódtak a recesszió időszakára, hanem még gyorsabbak voltak a gazdasági növekedés megindulását követően, s egyértelműen a nyugat-

európai fogyasztási minták irányába való elmozdulást tükröztek. A fogyasztás szintjén és szerkezetén túl azonban mindenekelőtt annak minőségi jellemzői változtak meg. Bár a vásárlóerő eltérései miatt az üzletek gyakran továbbra is szerényebb választékot biztosítottak, mint az Nyugat-Európában megszokott, azok összességében immár jórészt az Európában máshol is fellelhető árukat kínálták szintén hasonló körülmények között. A fogyasztás minőségi jellemzői tekintetében tehát a rendszerváltozás után Magyarország egyértelműen és gyorsan közeledett Nyugat-Európa-hoz – és általában a fejlett ipari vagy fogyasztói társadalmakhoz. Sajátos módon a fogyasztói társadalom kibontakozása nem hozta magával a lakosság életszínvonallal való elégedettségének javulását, még a fogyasztás viszonylag gyors bővülésének éveiben sem. Ehhez jelentősen hozzájárult, hogy a jövedelemegyenlőtlenségek nőttek a rendszerváltozást követően, vagyis széles rétegek eleve kedvezőtlen relatív pozícióval rendelkeztek a formálódó fogyasztói társadalom kínálta előnyök kihasználása terén.

A gazdasági növekedés és a fogyasztási minták 20. századi alakulásának bemutatása után harmadikként az életminőség magyarországi változását elemeztük – a megelőzőekhez hasonlóan nemzetközi összehasonlításban. Eközben a korábban jelzett – részben elméleti, részben gyakorlati jellegű – megfontolások alapján a Human Development Index (HDI) és a halandóság hosszú távú vizsgálata kapott kiemelt figyelmet. Rátérve a HDI alakulására, Magyarország az első világháború előtt az index által magában foglalt három terület – a gazdasági fejlettség, az élettartam, az oktatás – mindegyikén jóval a nyugat-európai átlag alatt teljesített. Ezért nem meglepő, hogy 1913-ban a magyar indikátor – mai ország területre számított – értéke a vizsgálatunkban szereplő 13 nyugat-európai ország közül csupán Finnország mutatóját haladta meg. A rákövetkező évtizedekben azonban a magyarországi változások mértéke európai viszonylatban is kimagasló volt. A század közepén továbbra is csak egy nyugat-európai országot – ekkor már Olaszországot – előzött meg Magyarország, de a jelzőszám értékét tekintve jelentősen felzárkózott az előtte lévőkhez. 1913-ban még csak a nyugat-európai átlag 78,2%-át tette ki a magyar HDI, ezzel szemben 1950-ben már annak 92,9%-át érte el.

Az 1950 és 1990 közötti évtizedek éles kontrasztban állnak a század első felével. Egyrészt Magyarország ekkor a HDI tekintetében minden nyugat-európai ország mögé került, másrészt az összes nyugat-európai államtól elmaradt a relatív javulás – azaz a javulásnak a lehetséges változás százalékában mért aránya – vonatkozásában. Másik megközelítésben ez azt jelentette, hogy a nyugat-európai átlagtól a korábbiaknál jobban elmaradt a magyarországi HDI értéke, jöllehet a HDI sajátos számítási módszeréből adódóan az alacsonyabb szinten álló társadalmak – Magyarország is ezek közé tartozott – könnyebben javíthattak relatív helyzetükön.

A hazai Human Development Index nyugat-európai országokhoz viszonyított szintjének hanyatlása a rendszerváltozás után is folytatódott egy ideig – mégpedig elsősorban a bruttó hazai termék esése és a halandóság még több évig tartó

romlása nyomán. Az 1990-es évek közepétől azonban a gazdasági növekedés ismételt beköszöntével és a mortalitási krízis végével újra javulni kezdett a HDI értéke, s megindult a Nyugat-Európához való óvatos felzárkózás folyamata is.

Megerősíti az életminőség 20. századi magyarországi trendjéről ily módon kapott eredményt a halálozás vizsgálata is. A magyarországi mortalitási szint a 20. század során időnként közeledett a Nyugat-Európában jellemző szinthez, míg más korszakokban a távolodás volt jellemző. A közeledés jelentősen előrehaladt az 1930-as években, majd pedig az 1960-as évek első felében, amikor a legfejlettebb ipari országok elérték egy olyan pontot, ahol már lassabban tudták tovább javítani mutatóikat, ugyanakkor a jelentősen mögöttük lévő Magyarország még képes volt gyorsabb előrehaladásra. Az 1960-as évek közepétől azonban – drámai változásként – Magyarországon a felnőtt férfi lakosság halandósága romlani kezdett – a nők esetében a mortalitási mutatók javulása lényegében megállt –, miközben Nyugat-Európában továbbra is kedvező irányban változtak a halandósági viszonyok. Ezzel határozott divergencia indult meg a mortalitás terén Magyarországi és a nyugat-európai társadalmak között. Ez aztán az 1980-as években tovább fokozódott; különösen a standardizált adatokkal számolva, melyek érzékenyek a kontinens nyugati részén belüli gyors egységesülés hatásaira, s így főként a csecsemőhalandóság terén erős változást jeleznek.

A rendszerváltozást követően néhány évig még a korábbi, kedvezőtlen trendeket követte a halálozás alakulása Magyarországon. Ez továbbra is főként a férfiakat érintette, hiszen az ő esetükben a várható átlagos élettartam romlása folytatódott, míg a nők esetében annak egészen kismértékű visszaeséséről, vagy inkább stagnálásáról beszélhetünk. A folyamat különösen azért volt drámai, mert a csecsemő- és gyermekkori halandóság közben tovább javult, s az időskori mortalitás esetében sem tapasztalhatunk számottevő módosulást, vagyis továbbra is a középkorú férfi népesség halandóságának növekedése állt a háttérben. A trendforduló azonban hamarosan bekövetkezett: 1994-től kezdődően a mortalitás lassú javulása indult meg, s így az ezredfordulóra a férfiak születéskor várható átlagos élettartama az 1990-es évek eleji legrosszabb értékhez képest közel három évvel meghosszabbodott. A nők esetében ugyancsak kialakult egy mélypont az 1990-es évek elején, majd a javulás náluk is megindult. A trendforduló egyszersmind Nyugat-Európa társadalmaihoz való konvergenciát is eredményezett, mely mindazonáltal mérsékelt ütemben haladt, így leginkább azért fontos fejlemény, mert ezzel befejeződött a halandóság közel négy évtizede tartó divergenciája Magyarország és a kontinens nyugati fele között. Mindez – a korábbiakban megismert eredményeinkkel együtt – annak jeleként értékelhető, hogy az 1990-es évek közepe után megindult a magyar lakosság életminőségének közeledése a nyugat-európai országok átlagos szintjéhez.

A „hármás perspektíva” eredményeként több oldalról is megismertük a magyarországi lakosság életviszonyainak alakulását a 20. század elejétől napjainkig. A három vizsgált terület változásainak dinamikája között eltéréseket is megállá-

píthattunk. Ez nem ismeretlen jelenség Nyugat-Európában – s általában a fejlett ipari társadalmakban – sem, ahol a század végén az életminőség javulása gyakran jelentősen lemaradt a gazdasági növekedés üteme mögött. Magyarország esetében más jellegű és szerényebb különbségeket láthatunk. Ezek közül kiemelkedik a gazdasági növekedés és a fogyasztás bővülése terén különböző előjelekkel a második világháború után létrejött eltérés. A hosszú távú tendenciákra vonatkozóan azonban összességében inkább erősítik egymást a három vizsgált terület eredményei, különösen, ami a magyarországi életviszonyok nyugat-európai összehasonlításban vett változásának dinamikáját illeti. Ez kétségkívül fontos érveket adhat a gazdasági kibocsátás – mint a leginkább hozzáférhető mutató – történeti alkalmazása mellett, ugyanakkor semmiképpen nem vonja kétségbe a fogyasztás és az életminőség történeti és napjainkban való alakulásának kutatását. A fogyasztás túlmutat az anyagi életviszonyok szféráján, s lehetővé teszi a gazdaság és a társadalom, sőt a kultúra tanulmányozásának összekapcsolását, míg az életminőség koncepciója eleve ilyen célból született – márpedig a 20. századi magyar társadalomfejlődés ilyen átfogó igényű vizsgálata továbbra is fontos célja kell legyen a kutatásnak.

FÜGGELÉK

Idősorainkra támaszkodva a magyarországi gazdasági fejlődést egyszerű statisztikai módszerek felhasználásával is vizsgáltuk nyugat-európai összehasonlításban. Ennek során a konvergens és divergens trendek megállapítása céljából a magyar adatokat nyilvánvalóan hasonlíthatjuk a megfelelő nyugat-európai átlagokhoz. Ez az összehasonlító munkákban gyakran megtalálható egyszerű eljárás valóban alkalmas fontos folyamatok bemutatására. Számunkra azonban önmagában nem tűnik megfelelőnek, hiszen a nyugat-európai átlag interpretációja nem problémamentes, mert nem veszi figyelembe a különböző országok közötti eltérések mértékét.⁵³⁶

A konvergencia mérésének közkeletű alternatívája a szórás vagy a szórási együttható számítása. Ezeket mi is kiszámítjuk a nyugat-európai országokra vonatkozóan. Utóbbi az összehasonlítás különösen hasznos eszköze, hiszen az átlaghoz méri a szórást (ez azért szükséges, mert egy pl. 10-es értékű szórás mást jelent egy 50-es átlag s mást egy 20-as átlag mellett). Minél nagyobb a szórási együttható csökkenése egy meghatározott időszak alatt, annál nagyobb a konvergencia, s minél nagyobb a szórási együttható növekedése, annál nagyobb a divergencia.

A fentiekben idézett tanulmányoktól eltérően azonban, melyek a konvergenciát egy országcsoponton belül mérték, a mi elsődleges célunk egy ország és egy országcsoport, vagyis Magyarország és Nyugat-Európa közötti konvergens és divergens folyamatok tanulmányozása. Erre a célra a relatív szórás nem alkalmas. E nehézség áthidalása céljából a magyar és a nyugat-európai társadalmak közötti konvergenciát a standardizált magyar adat segítségével mérjük. Ez az indikátor egyaránt figyelembe veszi a magyar adat, valamint a nyugat-európai szórás és átlag változását, s ezért átfogóbb információt kínál. A standardizáció az eloszlási értékek olyan transzformációja, amely 0 átlagot s 1-es értékű szórást jelent. Ehhez az indikátorhoz úgy jutunk, hogy kivonjuk a nyugat-európai átlagot a megfelelő magyar adatból, majd elosztjuk a nyugat-európai szórással. A szám nullától

⁵³⁶ A konvergenciák formáiról lásd Alex Inkeles: *Convergence and Divergence in Industrial Societies*. In: Mustafa O. Attir et al. (ed.): *Directions of Change*. Boulder, Co.: Westview Press, 1981, 13.

való eltérése mutatja a Nyugat-Európától való eltérés mértékét. Minél nagyobb a standardizált adat csökkenése egy meghatározott időtartam alatt, annál nagyobb a konvergencia, és fordítva.⁵³⁷ Ez a mutató előnye, hogy nem egyszerűen a konvergens és divergens tendenciák jelzésére alkalmas, hanem akkor is lehetővé teszi a magyarországi és a nyugat-európai fejlődés közötti konvergencia mérését, ha magán Nyugat-Európán belül divergál a gazdasági fejlődés egy adott területen.

Adataink évtizedenkénti összehasonlításra alkalmasak, de lehetséges az évi átlagos konvergencia vagy divergencia számítása is, bár ez implicit módon feltételezi, hogy minden egy éves időszak megegyezik a másikkal, jöllehet a valószínűségben legalább kismértékű eltérés nyilvánvalóan létezik közöttük. Az átlagos konvergencia szintén figyelmen kívül hagyja az egymást metsző (*crossover*) trendeket. Az évi átlagos változás interpretációja viszonylag problémamentes abban az esetben, ha egyszerű konvergencia vagy ellenkező irányból történő konvergencia zajlik le, melyeknél egy közös pont felé irányul a mozgás, az első esetben azonos, a második esetben ellenkező irányból. A konvergens trendek azonban a találkozás után nem feltétlenül egyesülnek, hanem keresztezhetik egymást, s ismét divergens pályára állhatnak.⁵³⁸ Ez a keresztező minta néhány esetben a mi vizsgálatunkban is megfigyelhető, amikor a standardizált magyar adat közelít a nullához, majd áthalad rajta, s immár előjelet váltva ismét távolodik, vagyis divergál. Ebben az esetben a standardizált adatok átlagos évi változása nem interpretálható úgy, mint a konvergencia vagy divergencia dinamikájának valódi mércéje, ezért kihagytuk a számításainkból.

⁵³⁷ „As a result, the standardised data take into account both major forms of convergence described in the literature: the absolute convergence (beta convergence), which occurs when the observed values come closer to each other; and the convergence in deviation (sigma convergence), which occurs when the dispersion of the observed values decreases over time.” Barro–Sala-i-Martin: *Economic Growth*. 26–39, 382–413; Xavier Sala-i-Martin: *The Classical Approach to Convergence Analysis*. *Economic Journal*, vol. 106 (1996) 1019–1036.

⁵³⁸ Inkeles: *Convergence and Divergence*. 14–27.

Függelék I. táblázat.

Magyarország gazdasági kibocsátása és népessége, 1870–2008
(millió 1990-es nemzetközi Geary–Khamis dollár, 1000 fő,
illetve 1990-es nemzetközi Geary–Khamis dollár)

Év	GDP	Népesség	GDP/fő
1870	6 459	5 917	1 092
1890	9 751	6 622	1 473
1900	11 990	7 127	1 682
1910	15 291	7 644	2 000
1913	16 447	7 840	2 098
1920	13 585	7 950	1 709
1924	15 740	8 232	1 912
1925	18 914	8 299	2 279
1926	18 125	8 383	2 162
1927	18 914	8 454	2 237
1928	20 576	8 520	2 415
1929	21 250	8 583	2 476
1930	20 789	8 649	2 404
1931	19 786	8 723	2 268
1932	19 260	8 785	2 192
1933	21 003	8 848	2 374
1934	21 135	8 919	2 370
1935	22 204	8 985	2 471
1936	23 684	9 046	2 618
1937	23 158	9 107	2 543
1938	24 342	9 167	2 655
1939	26 184	9 227	2 838
1940	24 391	9 287	2 626
1941	24 539	9 344	2 626
1942	25 773	9 396	2 743
1946	15 559	9 042	1 721
1947	16 102	9 079	1 774
1948	20 148	9 158	2 200
1949	21 776	9 250	2 354
1950	23 158	9 338	2 480
1951	25 395	9 423	2 695
1952	26 250	9 504	2 762
1953	26 727	9 595	2 786
1954	27 664	9 706	2 850
1955	30 164	9 825	3 070
1956	28 799	9 911	2 906
1957	31 184	9 839	3 169

Függelék I. táblázat folytatása

Év	GDP	Népesség	GDP/fő
1958	33 273	9 882	3 367
1959	34 622	9 937	3 484
1960	36 431	9 984	3 649
1961	38 273	10 029	3 816
1962	39 868	10 063	3 962
1963	42 056	10 091	4 168
1964	44 424	10 124	4 388
1965	44 770	10 153	4 410
1966	47 319	10 185	4 646
1967	50 033	10 223	4 894
1968	50 641	10 264	4 934
1969	52 155	10 303	5 062
1970	51 974	10 337	5 028
1971	54 293	10 365	5 238
1972	55 460	10 394	5 336
1973	58 339	10 426	5 596
1974	59 852	10 471	5 716
1975	61 135	10 532	5 805
1976	61 316	10 589	5 791
1977	65 164	10 637	6 126
1978	66 743	10 673	6 253
1979	66 875	10 698	6 251
1980	67 549	10 711	6 306
1981	68 026	10 712	6 351
1982	70 477	10 706	6 583
1983	69 753	10 689	6 525
1984	71 579	10 668	6 710
1985	69 819	10 649	6 557
1986	71 217	10 631	6 699
1987	72 319	10 613	6 814
1988	73 421	10 443	7 031
1989	71 776	10 398	6 903
1990	66 990	10 372	6 459
1991	59 019	10 365	5 694
1992	57 211	10 349	5 528
1993	56 881	10 329	5 507
1994	58 557	10 313	5 678
1995	59 430	10 296	5 772
1996	60 226	10 274	5 862
1997	62 980	10 245	6 148
1998	66 039	10 211	6 467

Függelék I. táblázat folytatása

Év	GDP	Népesség	GDP/fő
1999	68 794	10 174	6 762
2000	72 366	10 139	7 138
2001	75 127	10 106	7 434
2002	78 656	10 083	7 801
2003	82 005	10 058	8 153
2004	85 829	10 032	8 555
2005	89 153	10 007	8 909
2006	92 691	9 981	9 286
2007	93 820	9 956	9 423
2008	94 273	9 931	9 493

Megjegyzés: Évközepi népesség.

Források: Angus Maddison: *The World Economy. Historical Statistics*. Paris: OECD, 2003, 98–99, (GDP 1870–2001), 96–97, (népesség 1870–2001), 100–101 (GDP/fő 1870–2001); The Conference Board: *Total Economy Database, June 2009*. (Letöltve: 16. 10. 2009) <http://www.conference-board.org/economics> (GDP 2002–2008; népesség 2002–2008; GDP/fő 2002–2008).

Függelék II. táblázat.

Az egy főre jutó bruttó hazai termék különböző mutatói Magyarországon és Nyugat-Európában, 1870–2005

Év	Magyar adat (1)	Nyugat- európai átlag (2)	Nyugat- európai szórás (3)	Nyugat- európai szórási együttható	Standardizált magyar adat = (1–2)/3
GDP/fő (1990-es Geary–Khamis nemzetközi dollár)					
1870	1 092	1 992	554,5	0,28	–1,62
1890	1 473	2 535	733,9	0,29	–1,45
1900	1 682	2 910	804,1	0,28	–1,53
1910	2 000	3 269	799,5	0,24	–1,59
1913	2 098	3 474	796,6	0,23	–1,73
1920	1 709	3 247	829,0	0,26	–1,86
1925	2 279	3 840	989,2	0,26	–1,58
1929	2 476	4 336	1 116,3	0,26	–1,67
1930	2 404	4 301	1 108,8	0,26	–1,71
1935	2 471	4 271	1 025,9	0,24	–1,75
1938	2 655	4 667	1 048,0	0,22	–1,92
1939	2 838	4 867	1 053,6	0,22	–1,93
1940	2 626	4 464	1 169,4	0,26	–1,57
1945	...	4 116	1 788,3	0,43	...
1950	2 480	5 467	1 596,1	0,29	–1,87
1955	3 070	6 554	1 696,6	0,26	–2,05
1960	3 649	7 693	1 879,2	0,24	–2,15
1965	4 410	9 275	2 151,9	0,23	–2,26
1970	5 028	11 117	2 355,7	0,21	–2,58
1973	5 596	12 327	2 435,0	0,20	–2,76
1975	5 805	12 485	2 154,8	0,17	–3,10
1980	6 306	14 235	2 191,4	0,15	–3,62
1985	6 557	15 380	2 302,8	0,15	–3,83
1989	6 903	16 979	2 144,0	0,13	–4,70
1990	6 459	17 359	2 056,4	0,12	–5,30
1995	5 772	18 298	1 847,2	0,10	–6,78
2000	7 136	21 232	1 581,1	0,07	–8,92
2005	8 909	22 917	2 200,3	0,10	–6,37

Megjegyzés: 2000-ig az NSZK 1988-as területével számolva, a 2005-ös adatok az egységes Norvégia adatait tartalmazzák.

Források: A magyarországi adatokra lásd *Függelék II. táblázat*. A többi adat saját számítás a 2.1. táblázat alapján. Lásd még Maddison: *The World Economy. Historical Statistics*. 60–61. (Ausztria, Belgium, Dánia, Finnország, Franciaország, Olaszország, Hollandia, Norvégia, Svédország, Svájc, Egyesült Királyság 1890–1913), 62–63, (Ausztria, Belgium, Dánia, Finnország, Franciaország, Olaszország, Hollandia, Norvégia, Svédország, Svájc, Egyesült Királyság 1920–1960), 64–65, (Ausztria, Belgium, Dánia, Finnország, Franciaország, Olaszország, Hollandia, Norvégia, Svédország, Svájc, Egyesült Királyság 1970–1990), 67–69, (Írország 1913–1990), 100–101 (Magyarország 1890–1990); The Conference Board: *Total Economy Database, June 2009*. (Letöltve: 16. 10. 2009) <http://www.conference-board.org/economics> (2000–2005).

Függelék III. táblázat.

A halálozás különböző mutatói Magyarországon és Nyugat-Európában, 1900–2000

Év	Magyar adat (1)	Nyugat- európai átlag (2)	Nyugat- európai szórás (3)	Nyugat- európai szórási együttható	Standardizált magyar adat = (1–2)/3
Férfiak születéskor várható átlagos élettartama (év)					
1900	36,60	45,59	3,64	0,08	–2,47
1910	39,10	49,76	4,42	0,09	–2,41
1920	41,00	53,61	3,84	0,07	–3,28
1930	48,70	57,72	3,38	0,06	–2,67
1940	55,00	61,94	3,67	0,06	–1,89
1950	59,90	65,21	3,32	0,05	–1,60
1960	65,90	68,40	2,05	0,03	–1,22
1970	66,30	69,09	1,74	0,03	–1,60
1980	65,50	70,78	1,28	0,02	–4,13
1990	65,10	73,06	1,09	0,01	–7,30
2000	67,4	75,45	1,00	0,01	–8,05
Nők születéskor várható átlagos élettartama (év)					
1900	38,20	48,23	3,87	0,08	–2,59
1910	40,50	52,29	4,83	0,09	–2,44
1920	43,10	56,51	3,25	0,06	–4,13
1930	51,80	60,77	2,86	0,05	–3,14
1940	58,20	64,06	3,80	0,06	–1,54
1950	64,20	69,32	2,31	0,03	–2,22
1960	70,10	73,58	1,27	0,02	–2,74
1970	72,10	75,30	1,29	0,02	–2,48
1980	72,70	77,52	1,25	0,02	–3,86
1990	73,70	79,52	1,06	0,01	–5,49
2000	75,9	81,14	1,12	0,01	–4,68
Csecsemőhalandóság (ezrelék)					
1900	223,00	154,23	41,16	0,27	1,67
1910	195,00	116,23	32,18	0,28	2,45
1920	192,70	98,85	27,60	0,28	3,40
1930	152,50	74,38	20,22	0,27	3,86
1940	130,10	65,69	21,64	0,33	2,98
1950	85,70	42,00	14,63	0,35	2,99
1960	47,60	26,45	8,12	0,31	2,60
1970	35,90	18,11	5,45	0,30	3,26
1980	23,20	10,42	2,46	0,24	5,20
1990	14,80	7,25	0,77	0,11	9,81
2000	9,2	4,69	0,74	0,16	6,09

Forrás: A magyarországi adatokra lásd a 4.3–4.5. táblázatokat. A többi adat saját számítás a 4.3–4.5. táblázatok alapján.

IRODALOMJEGYZÉK

- A bruttó hazai termék nemzetközi összehasonlítása Európában. 1980. Nemzetközi szervezetek statisztikai tevékenységéből.* Budapest: KSH, 1985.
- A lakosság fogyasztása, 1970–1990.* Budapest: KSH, 1993.
- A lakosság jövedelme és fogyasztása, 1960–1979.* Budapest: KSH, 1981.
- A lakosság jövedelme és fogyasztása, 1970–1986.* Budapest: KSH, 1987.
- A Magyar Gazdaságkutató Intézet helyzetjelentései.* 12. szám. Budapest: Magyar Gazdaságkutató Intézet, 1931.
- A magyar hitelpolitika az 1920–1944. években.* Budapest: k. n., 1946.
- Abramovitz, Moses: Catching Up, Forging Ahead, and Falling Behind. *Journal of Economic History*, vol. 46 (1986) 385–406.
- Abramovitz, Moses: Catch-up and Convergence in the Postwar Growth Boom and After. In: Baumol–Nelson–Wolff (eds.): *Convergence of Productivity: Cross-National Studies and Historical Evidence*. 86–125.
- Abramovitz, Moses: The Search for the Sources of Growth: Areas of Ignorance, Old and New. *Journal of Economic History*, vol. 53 (1993) no. 2. 217–243.
- Ackerman, Frank et al. (ed.): *Human Well-Being and Economic Goals*. Washington, D.C.: Island Press, 1997.
- Ádám György: *Az orvosi hálapénz Magyarországon*. Budapest: Magvető, 1986.
- Adams, John–Pigliaru, Francesco (eds.): *Economic Growth and Change: National and Regional Patterns of Convergence and Divergence*. Cheltenham: Edward Elgar, 1999.
- Aiginger, Karl–Landesmann, Michael: Long-term competitiveness of the Wider Europe. In: Eichengreen–Landesmann–Stiefel (eds.): *The European Economy in an American Mirror*. 62–103.
- Aldcroft, Derek H.–Morewood, Steven: *Economic Change in Eastern Europe since 1918*. Cheltenham: Edward Elgar, 1995.
- Aldcroft, Derek H.: *From Versailles to Wall Street, 1919–1929*. Berkeley–Los Angeles: University of California Press, 1981.
- Aldcroft, Derek H.: *The European Economy, 1914–2000*. London–New York, Routledge, 2001.
- Alesina, Alberto–Giavazzi, Francesco: *The Future of Europe: Reform or Decline*. Cambridge, Ma.: MIT Press, 2006.
- Alesina, Alberto–Glaeser, Edward–Sacerdote, Bruce: *Work and Leisure in the US and Europe: Why So Different?* NBER Working Paper, no. 11278. Cambridge, Mass.: NBER, 2005.
- Allsopp, Christopher: Inflation. In: Boltho (ed.): *The European Economy*. 72–103.
- Alton, Thad P. et al.: *Economic Growth in Eastern Europe, 1965, 1970, and 1975–1980*. Occasional Paper, no. 65. New York: L. W. International Financial Research, Inc., 1981.
- Alton, Thad P. et al.: *Economic Growth in Eastern Europe, 1975–1989*. Research Project on National income in East Central Europe. Occasional Paper, no. 110. New York: L. W. International Financial Research, 1990.

- Alton, Thad P. et al.: *Economic Growth in Eastern Europe: 1965, 1970, and 1975–1983*. New York: L. W. International Financial Research, 1984.
- Alton, Thad P. et al.: *Selected Charts of Economic Performance in Eastern Europe*. Occasional Paper, no. 114. New York: L. W. International Financial Research, 1990.
- Ambrosius, Gerold–Kaelble, Hartmut: Einleitung: Gesellschaftliche und wirtschaftliche Folgen des Booms der 1950er und 1960er Jahre. In: Kaelble (Hrsg.): *Der Boom, 1948–1973. Gesellschaftliche und wirtschaftliche Folgen in der Bundesrepublik Deutschland und in Europa*. 7–32.
- Ambrosius, Gerold–Petzina, Dietmar–Plumpe, Werner (Hrsg.): *Moderne Wirtschaftsgeschichte*. München: Oldenbourg, 1996.
- Ambrosius, Gerold–Hubbard, William G.: *A Social and Economic History of Twentieth-Century Europe*. Cambridge, Ma.: Harvard University Press, 1989.
- Anand, S.–Ravallion, M.: Human development in poor countries: on the role of private income and public services. *Journal of Economic Perspectives*, vol. 7 (1993) 133–150.
- Anderson, J. L.: *Explaining Long-Term Economic Change*. London: Macmillan, 1991.
- Andorka Rudolf–Falussy Béla–Harcza István: *Időmérleg. Részletes adatok*. Budapest: KSH, 1982.
- Andorka Rudolf–Falussy Béla: Az időmérleg változásai, 1963–1977. *Szociológia*, 11. évf. (1982) 3. sz. 325–349.
- Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport. 1996*. Budapest: TÁRKI–Századvég, 1996.
- Andorka Rudolf: A társadalmi jelzőszámok tükrében. In: Andorka–Kolosi–Vukovich (szerk.): *Társadalmi riport. 1996*. 16–43.
- Andorka, Rudolf–Falussy, Béla–Harcza, István: Time strategies and way of life. In: Andorka–Kolosi–Vukovich (eds.): *Social Report*. 129–141.
- Andorka, Rudolf–Harcza, István: *Modernization in Hungary in the long and short run measured by social indicators*. Sociological Working Papers, no. 1. Budapest: University of Economic Sciences, 1988.
- Andorka, Rudolf–Kolosi, Tamás–Vukovich, György (eds.): *Social Report*. Budapest: TÁRKI, 1992.
- Angi János–ifj. Barta János (szerk.): *Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára*. Debrecen: Multiplex Media–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2005.
- Antal László: *Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján*. Budapest: KJK, 1985.
- Argyle, Michael: Subjective Well-Being. In: Offer (ed.): *In Pursuit of the Quality of Life*. 18–45.
- Attir, Mustafa O.–Holzner, Burkart–Suda, Zdenek (eds.): *Directions of Change*. Boulder, Co.: Westview Press, 1981.
- Ausubel, Jesse H.–Grübler, Arnulf: Working Less and Living Longer: Long-Term Trends in Working Time and Time Budgets. *Technological Forecasting and Social Change*, vol. 50 (1995) 195–213.
- Bácskai Tamás (szerk.): *A Magyar Nemzeti Bank története*. I. Budapest: KJK, 1993.
- Baily, M.–Kirkegaard, J. F.: *Transforming the European Economy*. Washington, D.C.: Institute for International Economics, 2004.
- Bairoch, Paul–Lévy-Leboyer, Maurice (eds.): *Disparities in Economic Development since the Industrial Revolution*. London: Macmillan Press, 1981.
- Bairoch, Paul: Europe's Gross National Product: 1800–1975. *Journal of European Economic History*, vol. 5 (1976) 273–340.
- Bairoch, Paul: The Main Trends in National Economic Disparities since the Industrial Revolution. In: Bairoch–Lévy-Leboyer (eds.): *Disparities in Economic Development since the Industrial Revolution*. 3–17.
- Bara Zoltán–Szabó Katalin (szerk.): *Gazdasági rendszerek, országok, intézmények. Bevezetés az összehasonlító közgazdaságtanba*. Budapest: Aula, 2006.

- Barát Mária et al.: *A magyar gazdaság vargabetűje*. Budapest: Aula, 1994.
- Barro, Robert J.–Sala-i-Martin, Xavier: Convergence. *Journal of Political Economy*, vol. 100 (1992) 223–251.
- Barro, Robert J.–Sala-i-Martin, Xavier: *Economic Growth*. New York: McGraw-Hill, 1995.
- Barta Barnabás (szerk.): *Magyarország művelődési viszonyai*. Budapest: Kossuth, 1984.
- Baudet, H.–Bogucka, M. (eds.): *Types of Consumption, Traditional and Modern*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982.
- Baudrillard, Jean: *Selected Writings*. Cambridge: Polity Press, 1988.
- Baudrillard, Jean: *The Consumer Society: Myths and Structures*. London: Sage, 1998.
- Bauer Tamás: *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok*. Budapest: KJK, 1981.
- Baumol, William J.–Nelson, Richard R.–Wolff, Edward N. (eds.): *Convergence of Productivity: Cross-National Studies and Historical Evidence*. Oxford: Oxford University Press, 1994.
- Baumol, William J.–Nelson, Richard R.–Wolff, Edward N.: Introduction: The Convergence of Productivity, Its Significance, and Its Varied Connotations. In: Baumol–Nelson–Wolff (eds.): *Convergence of Productivity: Cross-National Studies and Historical Evidence*. 3–19.
- Baumol, William J.: Productivity Growth, Convergence, and Welfare. *American Economic Review*, vol. 76 (1986) 1072–1085.
- Baumol, William J.: Productivity Growth, Convergence, and Welfare: What the Long-Run Data Show. *American Economic Review*, vol. 76 (1986) 1072–1085.
- Beenstock, Michael: The rise, fall and rise again of the OPEC. In: Oliver–Aldcroft (eds.): *Economic Disasters of the Twentieth Century*. 133–161.
- Bell, L.–Freeman, R. B.: The incentive for working hard: explaining hours worked differences in the US and Germany. *Labour Economics*, vol. 8 (2001) 181–202.
- Benett, Colin J.: What is Policy Convergence and What Causes It? *British Journal of Political Science*, vol. 21 (1991) no. 2. 215–233.
- Benjamin, Walter: *Gesammelte Schriften*. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1972.
- Berend T. Iván–Knut Borchardt (szerk.): *Válság, recesszió, társadalom*. Budapest: KJK, 1987.
- Berend T. Iván–Ránki György: *Gazdaság és társadalom*. Budapest: Magvető, 1974.
- Berend T. Iván–Ránki György: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században*. Budapest: KJK, 1969.
- Berend T. Iván–Ránki György: *Magyarország gazdasága az első világháború után, 1919–1929*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966.
- Berend T. Iván–Ránki György: *Magyarország gyáripára a második világháború előtt és a háború időszakában, 1933–1944*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958.
- Berend T. Iván–Ránki György: Nemzeti jövedelem és tökefelhalmozás Magyarországon, 1867–1914. In: Berend–Ránki: *Gazdaság és társadalom*. 36–58.
- Berend T. Iván–Szuhay Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon, 1848–1944*. Budapest: Kossuth–KJK, 1978.
- Berend T. Iván: A magyar reform sorsfordulója az 1970-es években. *Valóság*, 31. évf. (1988) 1. sz. 1–26.
- Berend T. Iván: *Gazdasági útkeresés, 1956–1965*. Budapest: Magvető, 1983.
- Berend T. Iván: *Gazdaságpolitika az első öt éves terv megindításakor*. Budapest: KJK, 1964.
- Berend, Iván T.–Ránki, György: Ungarns wirtschaftliche Entwicklung, 1849–1919. In: Brusatti (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie. Bd. I.: Die wirtschaftliche Entwicklung*. 462–527.
- Berend, Iván T.: *An Economic History of Twentieth-Century Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Berend, Iván T.: *Central and Eastern Europe, 1944–1993: Detour from the Periphery to the Periphery*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. (Magyarul: *Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában, 1944–1990*. Budapest: Vince Kiadó, 1999.)

- Berend, Iván T.: Past Convergences within Europe: core-periphery diversity in modern economic development. In: Tumpel-Gugerell–Mooslechner (eds.): *Economic Convergence and Divergence in Europe*. 9–23.
- Berger, Helge–Ritschl, Albrecht: Germany and the political economy of the Marshall Plan, 1945–52: a re-revisionist view. In: Eichengreen (ed.): *Europe's post-war recovery*. 199–245.
- Blanchard, O.–Wolfers, J.: *The role of shocks and institutions in the rise of European unemployment? The aggregate evidence*. NBER Working Paper, no. 7282. 1999.
- Blanchard, Oliver: The Economic Future of Europe. *Journal of Economic Perspectives*, vol. 18 (2004) 3–26.
- Blum, Alain–Rallu, Jean-Louis (eds.): *European Population II. Demographic Dynamics*. Paris: INED–John Libbey, 1993.
- Blyton, Paul: *Changes in Working Time. An International Review*. London–Sydney: Croom Helm, 1985.
- Bódy Zsombor: A fogyasztás igénye. Rétegspecifikus fogyasztási minták és általános fogyasztási várakozások a két világháború közötti Budapesten. In: Czoch–Klement–Sonkoly (szerk.): *Atelier-iskola. Tanulmányok Granasztói György tiszteletére*. 371–386.
- Bódy Zsombor: A vásárlás és a történések. A fogyasztás története a politikatörténet, a gazdaságtörténet és a társadalomtörténet/kultúrtörténet metszéspontján a német nyelvű történetírásban. *Múltunk*, LIII. évf. (2008) 3. sz. 17–39.
- Bódy Zsombor: Polgárok és munkások 1929-ben. Adalékok a fogyasztás történetéhez. *Korall*, 3. évf. 10. kötet. (2002) 187–199.
- Bódy Zsombor: Szervezett fogyasztás. Fogyasztási szövetkezetek Budapesten a 20. század első évtizedeiben. In: Hudi (szerk.): *A fogyasztás társadalomtörténete*. 261–266.
- Bogár László: *A fejlődés ára*. Budapest: KJK, 1983. 108–125.
- Boltho, Andrea (ed.): *The European Economy: Growth and Crisis*. Oxford: Oxford University Press, 1982.
- Boltho, Andrea: Growth. In: Boltho (ed.): *The European Economy: Growth and Crisis*. 9–37.
- Borchardt, Knut: Az 1930-as évek válságának következményei és mai tanulságai. In: Berend–Borchardt (szerk.): *Válság, recesszió, társadalom*. 11–28.
- Borenstein, Israel: *Comparative GDP Levels: Physical Indicators. Phase III*. New York: UN Economic Commission for Europe, 1993.
- Borgetta, Edgar F.–Borgetta, Marie L. (eds.): *Encyclopedia of Sociology*. Vol. 1. New York: Macmillan, 1992.
- Born, Karl Erich: *Die deutsche Bankenkrise 1931. Finanzen und Politik*. München: Piper, 1967.
- Bornschiefer, Volker–Herkenrath, Mark–Ziltener, Patrick: Political and economic logic of Western European intergration: A study of convergence comparing member and non-member states, 1980–98. *European Societies*, vol. 6 (2004) no. 1. 71–96.
- Boross, Elizabeth: *Inflation and Industry in Hungary, 1918–1929*. Berlin: Haude und Spener, 1994.
- Bosch, Gerhard–Dawkins, Peter–Michon, Francois (eds.): *Times are changing: Working time in 14 industrialised countries*. Geneva: ILO, 1993.
- Bosch, Gerhard–Dawkins, Peter–Michon, Francois: Working time in 14 industrialised countries: An overview. In: Bosch–Dawkins–Michon (eds.): *Times are changing: Working time in 14 industrialized countries*. 1–45.
- Bourdieu, Pierre: *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979. (Francia eredetije: *La distinction: critique sociale du jugement*. Paris: Minuit, 1979.)
- Böhnke, Petra–Kohler, Ulrich: Well-Being and Inequality. In: Immerfall–Therborn (ed.): *Handbook of European Societies. Social Transformations in the 21st Century*. 629–666.

- Braudel, Fernand: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus (XV–XVIII. század). A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen.* Budapest: Gondolat, 1985.
- Breuss, Susanne–Eder, Franz X. (Hrsg.): *Konsumieren in Österreich: 19. und 20. Jahrhundert.* Innsbruck: StudienVerlag, 2006.
- Brewer, J.–Porter, R. (eds.): *Consumption and the World of Goods.* London: Routledge, 1993.
- Brewer, John: Was können wir aus der Geschichte der frühen Neuzeit für die moderne Konsumgeschichte lernen? In: Siegrist–Kaelble–Kocka (Hrsg.): *Europäische Konsumgeschichte.* 51–74.
- Broadberry, S. N.: Convergence: what the historical record shows. In: van Ark–Crafts (eds.): *Quantitative aspects of post-war European economic growth.* 327–346.
- Broadberry, Stephen–Harrison, Mark (eds.): *The Economics of World War I.* New York: Cambridge University Press, 2005.
- Broadberry, Stephen–Harrison, Mark: The economics of World War I: an overview. In: Broadberry–Harrison (eds.): *The Economics of World War I.* 3–40.
- Broadberry, Stephen N.: Anglo-German Productivity Differences, 1870–1990: A Sectoral Analysis. *European Review of Economic History*, vol. 1 (1997) 247–267.
- Broadberry, Stephen N.: Forging Ahead, Falling Behind and Catching-up: A Sectoral Analysis of Anglo-American Productivity Differences, 1870–1990. *Research in Economic History*, vol. 17 (1997) 1–37.
- Broadberry, Stephen N.: How Did the United States and Germany Overtake Britain? A Sectoral Analysis of Comparative Productivity Levels, 1870–1990. *Journal of Economic History*, vol. 58 (1998) no. 2. 345–407.
- Broadberry, Stephen N.: Manufacturing and the Convergence Hypothesis: What the Long-Run Data Show. *Journal of Economic History*, vol. 53 (1993) no. 4. 772–795.
- Bródy András: Gazdasági növekedésünk üteme 1924-től 1965-ig. (Kísérlet néhány idősor összeállítására és elemzésére.) *Közgazdasági Szemle*, XIV. évf. (1967) 4. sz. 418–423.
- Bródy András: *Lassuló idő. A gazdasági bajok magyarázatához.* Budapest: KJK, 1984.
- Brus, Włodzimierz: 1957 to 1965: In Search for Balanced Development. In: Kaser (ed.): *The Economic History of Eastern Europe, 1919–1975. Vol. III. Institutional Change Within A Planned Economy.* 70–138.
- Brusatti, Alois (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918. Bd. 1.: Die wirtschaftliche Entwicklung.* Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1973.
- Bryant, Clifton D.–Peck, Dennis L. (eds.): *21st century sociology: A reference handbook.* Vol. 2. London: Sage, 2007.
- Budapest Főváros Levéltára Közleményei. 1978. Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 1979.
- Buday László: *Magyarország küzdelmes évei.* Budapest: A szerző kiadása, 1923.
- Burke, Peter: The Invention of Leisure in Early Modern Europe. *Past and Present*, vol. 146 (1995) 136–150.
- Buzás József–Nagy András: *Magyarország külkereskedelme, 1919–1945.* Budapest: KJK, 1961.
- Campbell, Colin: *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism.* Oxford: Blackwell, 1987.
- Campos, Nauro F.–Coricelli, Fabrizio: Growth in Transition: What We Know, What We Don't, and What We Should. *Journal of Economic Literature*, vol. XL (2002) no. 3. 793–836.
- Capie, F. H.: Inflation in the twentieth century. In: Oliver–Aldcroft (eds.): *Economic Disasters of the Twentieth Century.* 162–181.
- Carreras, Albert: The twentieth century—from break with the past to prosperity: the great stages. In: Di Vittorio (ed.): *An Economic History of Europe: From Expansion to Development.* 239–353.
- Cipolla, Carlo M. (ed.): *The Fontana Economic History of Europe.* Vol. 5: The Twentieth Century. Part One. Glasgow: Collins/Fontana Books, 1976.
- Clark, Colin: *The Conditions of Economic Progress.* London: Macmillan, 1940.

- Clark, Colin: *The National Income, 1924–1931*. London: Macmillan, 1932.
- Clark, Colin: The Present Level of Economic Welfare in Different Countries. In: Clark: *The Conditions of Economic Progress*. 29–58.
- Clark, Gregory: *A Farewell to the Alms*. Princeton: Princeton University Press, 2007.
- Cobb, Clifford–Halstead, Ted–Rowe, Jonathan: *The Genuine Progress Indicator. Summary of Data and Methodology*. San Francisco: Redefining Progress, 1995.
- Coleman, David–Schofield, Roger (eds.): *The State of Population Theory*. Oxford, 1986.
- Coleman, David (ed.): *Europe's Population in the 1990s*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
- Coleman, David: European demographic systems of the future: convergence or diversity? In: *Human resources in Europe at the dawn of the 21st Century*. 141–180. (Magyarul: *Demográfia*, XLI. évf. (1998) 2–3. sz. 165–205.)
- Commission of the European Communities: *Employment in Europe*. 1993. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1993.
- Consumption Trends and Prospects in Selected ECE Countries. In: Consumption patterns in the ECE-region: Long-Term Trends and Policy Issues. *Economic Bulletin for Europe*, vol. 39 (1987) no. 2. 284–303.
- Corrigan, Peter: *The Sociology of Consumption*. London: Sage, 1997.
- Costa, D. L.–Steckel, R. H.: *Long term trends in health, welfare, and economic growth in the United States*. Historical Working Paper 76. Cambridge, Mass.: National Bureau of Economic Research, 1995.
- Council of Europe (ed.): *Recent demographic developments in Europe, 1996*. H. n.: Council of Europe, 1996.
- Crafts, Nicholas–Toniolo, Gianni (eds.): *Economic Growth in Europe since 1945*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Crafts, Nicholas–Toniolo, Gianni: Aggregate growth, 1950–2005. In: Broadberry–O'Rourke (eds.): *The Cambridge Economic History of Modern Europe*. Vol. 2. 296–332.
- Crafts, Nicholas–Toniolo, Gianni: Postwar growth: an overview. In: Crafts–Toniolo (eds.): *Economic growth in Europe since 1945*. 1–37.
- Crafts, Nicholas F. R.: The Great Boom, 1950–1973. In: Schulze (ed.): *Western Europe: Economic and Social Change since 1945*. 42–62.
- Crafts, Nicholas: The Human Development Index and changes in standards of living: Some historical comparisons. *European Review of Economic History*, vol. 1 (1997) 299–322.
- Crafts, Nicholas: The Human Development Index, 1870–1999: Some revised estimates. *European Review of Economic History*, vol. 6 (2002) 395–405.
- Cross, Gary S.: Work time. In: Stearns (ed.): *Encyclopedia of European Social History*. Vol. 4. 501–511.
- Crouzet, François: *A History of the European Economy, 1000–2000*. Charlottesville–London: University Press of Virginia, 2001.
- Cunado, Juncual–de Gracia, Fernando Perez: Real Convergence in some Central and Eastern European countries. *Applied Economics*, vol. 38 (2006) 2433–2441.
- Czoch Gábor–Klement Judit–Sonkoly Gábor (szerk.): *Atelier-iskola. Tanulmányok Granasztói György tiszteletére*. Budapest: Atelier, 2008.
- Csaba László: *A fölemelkedő Európa*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2006.
- Csaba László: A rendszerváltozás második szakasza – funkcionális áttekintés. In: Bara–Szabó (szerk): *Gazdasági rendszerek, országok, intézmények. Bevezetés az összehasonlító közgazdaságtanba*. 361–392.
- Csaba László: Átmenet vagy spontán rend(etlenség)? *Közgazdasági Szemle*, LIV. évf. (2007) 9. sz. 757–773.
- Csaba László: Gazdasági növekedés, egyensúly és foglalkoztatás az Európai Unióban. *Magyar Tudomány*, 167. évf. (2006) 9. sz. 1072–1080.

- Csaba, László: Hungary and the IMF: The experience of a cordial discord. *Journal of Comparative Economics*, vol. 20 (1995) no. 2. 230–231.
- Családi költségvetés. 1999. *Adattár*. Budapest: KSH, 2000.
- Csikós-Nagy Béla: *A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulságok az ezredfordulón*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1996.
- Dahlgren, Peter: Key trends in European television. In: Wieten–Murdock–Dahlgren (eds.): *Television Accross Europe: A Comparative Introduction*. 23–34.
- Daunton, M. J.: Housing. In: Thompson (ed.): *The Cambridge Social History of Britain, 1950–1950*. 195–250.
- David, Paul A.–Thomas, Mark (eds.): *The Economic Future in Historical Perspective*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- De Grazia, Victoria–Furlough, Ellen (eds.): *The Sex of Things: Gender and Consumption in Historical Perspective*. Berkeley: University of California Press, 1996.
- De Grazia, Victoria: History of Consumption. In: Smelser–Baltes (eds.): *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Vol. 4. 2682–2687.
- De la Escosura, Leonardo Prados: International Comparison of Real Product, 1820–1990: An alternative Data Set. *Explorations in Economic History*, vol. 37 (2000) 1–41.
- De Melo, M.et al.: *Circumstances and Choice: The Role of Initial Conditions and Policies in Transition Economies*. World Bank Policy Research. Working Paper, no. 1866. Washington D.C.: World Bank, 1997.
- De Vries, Jan: Between purchasing power and the world of goods. In: Brewer–Porter (eds.): *Consumption and the World of Goods*. 85–132.
- Deaton, A. S.: The Structure of Demand in Europe, 1920–1970. In: Cipolla (ed.): *The Fontana Economic History of Europe. Vol. 5: The Twentieth Century*. Part One. 89–131.
- Demény Pál: A huszadik század Magyarországnak népesedése nemzetközi összehasonlítások tükrében. In: Kovacsics (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. 379–390.
- Di Vittorio, Antonio (ed.): *An Economic History of Europe: From Expansion to Development*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Digby, Anne–Feinstein, Charles (eds.): *New Directions in Economic and Social History*. Chicago: Lyceum Books, 1989.
- Dobrinsky, Rumen–Hesse, Dieter–Traeger, Rolf: *Understanding the long-term growth performance of the East European and CIS economies*. (Discussion Paper Series, no. 2006-1.) Geneva: UN ECE, 2006.
- Dogan, Mattei–Kazancigil, Ali (eds.): *Comparing Nations. Concepts, Strategies, Substance*. Oxford: Blackwell, 1994.
- Domány Gyula: *A magyar szanálás*. Budapest: Grill, 1927.
- Dumke, Rolf H.: Reassessing the Wirtschaftswunder: Reconstruction and Postwar Growth in West Germany in an International Context. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, vol. 52 (1990) no. 2. 451–493.
- East European Economies: Slow Growth in the 1980s*. Washington, DC.: U.S. Government Printing Office, 1985.
- Easterlin, Richard A.: The Worldwide Standard of Living Since 1800. *Journal of Economic Perspectives*, vol. 14 (2000) no. 1. 7–26.
- Eckstein, Alexander: National Income and Capital Formation in Hungary, 1900–1950. In: Kuznets (ed.): *Income and Wealth. Series V*. 152–223.
- Economic Commission for Europe: *Economic Bulletin for Europe*. Vol. 31. No. 2. New York: United Nations, 1980.
- Economic Commission for Europe: *Economic Survey of Europe, 2000*. No. 1. Geneva–New York: UN Economic Commission for Europe, 2000.

- Economic Research: Retrospect and Prospect*. Vol. 5. Cambridge, Mass.: National Bureau of Economic Research, 1972.
- Ehrlich Éva: *Országok versenye, 1937–1986*. Budapest: KJK, 1991.
- Ehrlich, Éva: An Examination of the Inter-Relation Between Consumption Indicators Expressed in Physical Units and Per Capita National Income. *Czechoslovak Economic Papers* (Prague), vol. 7 (1966) 109–136.
- Ehrlich, Éva: Contest between Countries: 1937–1986. *Soviet Studies*, vol. 43 (1991) no. 5. 875–896.
- Ehrlich, Éva: Economic Growth in Eastern Central Europe after World War II. In: Szirmai–van Ark–Pilát (eds.): *Explaining Economic Growth*. 301–325.
- Eichengreen, Barry–Landesmann, Michael–Stiefel, Dieter (eds.): *The European Economy in an American Mirror*. London–New York: Routledge, 2008.
- Eichengreen, Barry (ed.): *Europe's post-war recovery*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Eichengreen, Barry: European Integration. In: *The Oxford Handbook of Political Economy*. 799–813.
- Eichengreen, Barry: *Golden Fetters: The Gold Standard and the Great Depression, 1919–1939*. Oxford: Oxford University Press, 1992.
- Eichengreen, Barry: Institutions and economic growth. Europe after World War II. In: Crafts–Toninolo (eds.): *Economic Growth in Europe since 1945*. 38–72.
- Eichengreen, Barry: Mainsprings of economic recovery in post-war Europe. In: Eichengreen (ed.): *Europe's post-war recovery*. 3–35.
- Eichengreen, Barry: *The European Economy since 1945. Coordinated Capitalism and Beyond*. Princeton: Princeton University Press, 2007.
- Eigner, Peter: (Detail) Handel und Konsum in Österreich im 20. Jahrhundert: Die Geschichte einer Wechselbeziehung. In: Breuss–Eder (Hrsg.): *Konsumieren in Österreich: 19. und 20. Jahrhundert*. 42–70.
- Eisner, R.: Extended Accounts for National Income and Product. *Journal of Economic Literature*, vol. 26 (1988) 1611–1684.
- Életszínvonal, 1960–1980*. Budapest: KSH, 1981.
- Eloranta, Jari–Harrison, Mark: War and disintegration, 1914–1950. In: Broadberry–O'Rourke (eds.): *The Cambridge Economic History of Europe. Vol. 2: 1870 to Present*. 133–155.
- Éltető Ödön–Havasi Éva: A hazai jövedelemegyenlőtlenség főbb jellemzői az elmúlt fél évszázad jövedelmi felvételei alapján. *Statisztikai Szemle*, 87. évf. (2009) 1. sz. 5–40.
- Epstein, Philip–Howlett, Peter–Schulze, Max-Stephan: Distribution dynamics: stratification, polarization, and convergence among OECD economies, 1870–1992. *Explorations in Economic History*, vol. 40 (2003) 78–97.
- Erdős Tibor: *Fenntartható gazdasági növekedés*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2003.
- Erdős Tibor: *Növekedési potenciál és gazdaságpolitika*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2006.
- Eurostat (Hrsg.): *Bevölkerungsstatistik. Daten, 1995–1998*. Luxembourg: Eurostat, 1999.
- Eurostat: *Basic Statistics of the Community*. Luxembourg: Eurostat, 1992.
- Eurostat: *Consumers in Europe. Facts and Figures. 1999–2004*. Luxembourg: Eurostat, 2005.
- Faini, Riccardo: Europe: a continent in decline? In: Rhode–Toninolo (eds.): *The Global Economy in the 1990s: A Long-run Perspective*. 69–88.
- Falussy Béla–Vukovich György: Az idő mérlegén (1963–1993). In: Andorka–Kolosi–Vukovich (szerk.): *Társadalmi riport*. 1996. 70–103.
- Faragó Tamás: Történeti mutatószám az „emberi fejlődés” ábrázolására Magyarországon (1910–2001). Elemzési kísérlet. *Demográfia*, 50. évf. (2007) 2-3. sz. 1–24.
- Farkas János–Vajda Ágnes: *Időgazdálkodás és munkatevékenységek*. Budapest: KSH, 1989.
- Farkasfalvi Sándor: Adatok a 8 órai munkaidő kérdéséhez. *Magyar Statisztikai Szemle*, VIII. évf. (1930) 3. sz. 190–197.

- Feinstein, Charles H.–Temin, Peter–Toniolo, Gianni (eds.): *The World Economy between the World Wars*. New York–Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Feinstein, Charles H.–Temin, Peter–Toniolo, Gianni: *The European Economy between the Wars*. Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Feinstein, Charles H. (ed.): *Banking, Currency, and Finance in Europe between the Wars*. Oxford: Clarendon Press, 1995.
- Feinstein, Charles H.: Capital Accumulation and the Industrial Revolution. In: Floud–McCloskey (eds.): *The Economic History of Britain Since 1700*. Vol. I. 1700–1860. 128–143.
- Fejős Zoltán (szerk.): *A megfoghatatlan idő*. Budapest: Néprajzi Múzeum, 2000.
- Fellner Frigyes: *A nemzeti jövedelem becslése*. Budapest: Pesti Nyomda, 1903.
- Fellner Frigyes: *Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1916.
- Fellner Frigyes: *Csonka-Magyarország nemzeti jövedelme*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1930.
- Ferber Katalin: Egy nemzeti jövedelem- és vagyonszámítás 1921-ből. *Történelmi Szemle*, 25 évf. (1989) 380–414.
- Ferguson, Niall: The Second World War as an economic disaster. In: Olive–Aldcroft (eds.): *Economic Disasters of the Twentieth Century*. 83–132.
- Findlay, Ronald–O'Rourke, Kevin H.: *Power and Plenty: Trade, War, and the World Economy in the Second Millenium*. Princeton: Princeton University Press, 2007.
- Fine, Ben–Heasman, Michael–Wright, Judith: *Consumption in the Age of Affluence: The World of Food*. London: Routledge, 1996.
- Firebaugh, Glenn: *The New Geography of Global Income Inequality*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003.
- Fischer, Wolfram (Hrsg.): *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. Band. 6. Stuttgart: Klett-Cotta, 1987.
- Fischer, Wolfram (Hrsg.): *Lebensstandard und Wirtschaftssysteme*. Frankfurt/M.: Fritz Knapp Verlag, 1995.
- Fischer, Wolfram: Nord und Süd–Ost und West. Wirtschaftssysteme und Lebensstandard in Europa. In: Fischer (Hrsg.): *Lebensstandard und Wirtschaftssysteme*. 213–257.
- Fischer, Wolfram: Wirtschaft, Gesellschaft und Staat in Europa, 1914–1980. In: Fischer (Hrsg.): *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. Band. 6. 1–221.
- Flora, Peter (ed.): *State, Economy, and Society in Western Europe*. Vol. II. Frankfurt/M.: Campus, 1987.
- Floud, R. C.–Harris, B.: *Health, height and welfare: Britain, 1700–1980*. Historical Working Paper 87. Cambridge, Mass.: National Bureau of Economic Research, 1996.
- Floud, R.: Standards of Living and Industrialization. In: Digby–Feinstein (eds.): *New Directions in Economic and Social History*. 117–129.
- Floud, Roderick–McCloskey, Donald (eds.): *The Economic History of Britain Since 1700*. Vol. I. 1700–1860. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
- Fóti Péter: *Röpirat a lakáshelyzetről*. Budapest: Magvető, 1988.
- Frank Tibor (szerk.): *Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből, 1925–1945*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1975.
- Frigyes Ervin: Tizenöt éves az UNDP Human Development Report című sorozata. *Statistikai Szemle*, 83. évf. (2005) 2. szám. 166–170.
- Fringe, Edgar L.: Underground Activity and Institutional Change: Productive, Protective, and Predatory Behaviour in Transition Economies. In: Nelson–Tilly–Lee Walker (eds.): *Transforming Post-Communist Political Economies*. 21–34.
- Frisnyák Zsuzsa (szerk.): *Közlekedés a Kárpát-medencében. Újabb kutatások eredményei*. Budapest: Közlekedési Múzeum, 2003.

- Gábor R. István–Galasi Péter: *A „második” gazdaság. Tények és hipotézisek*. Budapest: KJK, 1981.
- Gábor R. István: A második (másodlagos) gazdaság. *Valóság*, 22. évf. (1979). 1. sz. 22–36.
- Gabriel, Oscar W.–Brettschneider, Frank (Hrsg.): *Die EU-Staaten im Vergleich*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1994.
- Gabriel, Oscar W. et al. (Hrsg.): *Sozialkapital und Demokratie. Zivilgesellschaftliche Ressourcen im Vergleich*. Wien: WUV Universitätsverlag, 2002.
- Gács János: A gazdasági globalizáció számokban. A nyitottság alakulása az EU országaiban. I. rész. *Közgazdasági Szemle*, LIV. évf. (2007) 10. sz. 876–902. II. rész. *Közgazdasági Szemle*, LIV. évf. (2007) 11. sz. 960–973.
- Gadó Ottó: *Az életszínvonal alakulása Magyarországon, 1950–1975*. Budapest: Kossuth, 1978.
- Galbraith, John K.: *The Affluent Society*. London: Penguin, 1991. [1958.]
- Gardes, F.: International convergence of consumption patterns. *Economic Bulletin for Europe*, vol. 39 (1987) no. 2. 275–283.
- Garside, W. R.: The Great Depression, 1929–33. In: Oliver–Aldcroft (eds.): *Economic Disasters of the Twentieth Century*. 51–82.
- Gergely András: A Magyar Rádió megalakulása és első éve. In: Frank (szerk.): *Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből, 1925–1945*. 11–47.
- Gerő András (szerk.): *A Monarchia kora – ma*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2007.
- Ghimessy László: Magyarország rádióvevő-engedélyei 1942-ben. *Magyar Statisztikai Szemle*, 21. évf. (1943) 12. sz. 650–660.
- Giersch, Herbert: *Eurosclerosis*. Kiel Discussion Papers, no. 112. Kiel: Institut für Weltwirtschaft, 1985.
- Glennie, Paul: Consumption within historical studies. In: Miller (ed.): *Acknowledging Consumption*. 164–203.
- Goldthorpe, John H. et al.: *The Affluent Worker in the Class Structure*. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
- Good, David F.–Ma, Tongshu: The economic growth of Central and Eastern Europe in comparative perspective, 1870–1989. *European Review of Economic History*, vol. 2 (1999) 103–137.
- Good, David: The economic lag of Central and Eastern Europe: income estimates for the Habsburg successor states, 1870–1910. *Journal of Economic History*, vol. 54 (1994) 869–891.
- Gordon, Robert: Comparing welfare in Europe and the United States. In: Eichengreen–Landesmann–Stiefel (eds.): *The European Economy in an American Mirror*. 15–40.
- Granasztói Péter: Munkaidő, szabadidő, szórakozás. A társadalmi idők átalakulása a 19. században és a 20. század első felében. In: Fejős (szerk.): *A megfoghatatlan idő*. 103–117.
- Granovetter, Mark: Economic Institutions as Social Constructions: A Framework for Analysis. *Acta Sociologica*, vol. 35 (1992) 3–11.
- Griffin, Larry J.: Comparative-historical analysis. In: Borgetta–Borgetta (eds.): *Encyclopedia of Sociology*. Vol. 1. 263–271.
- Groningen Growth and Development Centre (GGDC) and The Conference Board: Total Economy Database, August 2004. <http://www.ggdc.net>
- Gross, Nachum Th.: Die Stellung der Habsburgermonarchie in der Weltwirtschaft. In: Brusatti (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918. Bd. 1.: Die wirtschaftliche Entwicklung*. 1–28.
- Gunst Péter: *A mezőgazdasági termelés története Magyarországon, 1920–1938*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970.
- Gunst Péter: Életszínvonal Magyarországon a két világháború között. In: Angi–ifj. Barta (szerk.): *Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára*. 323–337.
- Gust, Christopher–Marquez, Jaime: *International Comparison of Productivity Growth: the Role of Information Technology and Regulatory Practices*. International Finance Discussion Paper, no. 727. Washington, D.C.: Federal Reserve System, 2002.

- Gyáni Gábor: A fogyasztás forradalmától a fogyasztói társadalomig. *Múltunk*, LIII. évf. (2008) 3. sz. 4–16.
- Gyáni Gábor: *Budapest – túl jó n s rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat*. Budapest: Napvilág, 2008.
- Gyáni Gábor: *Hétköznapi élet Horthy Miklós korában*. Budapest: Corvina, 2006.
- Gyáni Gábor: Középosztályi fogyasztási kultúra és az áruház. *Budapesti Negyed*, V. évf. (1997) 2-3. sz. 101–127.
- Haberman, Michael–Minns, Chris: The Times they are not changin’: Days and hours of work in Old and New Worlds, 1870–2000. *Explorations in Economic History*, vol. 44 (2007) 538–567.
- Hablicsek László: *Az első és második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. Budapest: KSH, 1995.
- Hablicsek László: Demográfiai átmenet Finnországban és Magyarországon. *Statistikai Szemle*, 70. évf. (1992) 6. sz. 471–489.
- Halmi Péter: Felzárkózás és konvergencia az Európai Unióban. *Statistikai Szemle*, 87. évf. (2009) 1. sz. 41–62.
- Hammer Ferenc–Dessewffy Tibor: A fogyasztás kísértete. *Replika*, 26. köt. (1997) 31–46.
- Handbook of Economic Statistics, 1990*. CIA. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1990.
- Hankiss Elemér–Manchin Róbert–Füstös László: *Életminőség modellek, szempontok a társadalmi tervezés információs bázisának kiépítéséhez*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1978.
- Hankiss Elemér–Manchin Róbert: Szempontok az élet „minőségének” szociológiai vizsgálatához. *Valóság*, 19. évf. (1976) 1. sz. 20–34.
- Harcza István–Papp Gábor–Vukovich György: Magyarország a társadalmi jelzőszámok tükrében. In: Kolosi-Tóth–Vukovich (szerk.): *Társadalmi riport. 2006*. 435–466.
- Hartwell, R. M.: Interpretations of the Industrial Revolution in England. *Journal of Economic History*, vol. 19 (1959) no. 2. 229–249.
- Hartwell, R. M.: The Rising Standard of Living in England, 1800–1850. *Economic History Review*, vol. 13 (1961) no. 3. 397–416.
- Haupt, Heinz-Gerhard–Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Geschichte und Vergleich*. Frankfurt/M.–New York: Campus, 1996.
- Haupt, Heinz-Gerhard–Torp, Claudius (Hrsg.): *Die Konsumgesellschaft in Deutschland, 1890–1990*. Frankfurt/M.: Campus, 2009.
- Haupt, Heinz-Gerhard: Comparative History. In: Smelser–Baltes (eds.): *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Vol. 4. 2397–2403.
- Haupt, Heinz-Gerhard: *Konsum und Handel: Europa im 19. und 20. Jahrhundert*. Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 2003.
- Haustein, Sabine: Westeuropäische Annäherungen durch Konsum seit 1945. In: Kaelble–Schriewer (Hrsg.): *Gesellschaften im Vergleich*. 353–390.
- Havlik, Peter: *East-West GDP Comparisons: Problems, Methods and Results*. Forschungsberichte. No. 174. Wien: Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche, 1991.
- Hegedüs Loránt emlékezete. Budapest: Gazdasági Jog, 1944.
- Hegedüs Loránt: Beszámoló az 1921. évi magyar valutakísérletről. *Közgazdasági Szemle*, 61. évf. (1937) 11. sz. 729–740.
- Henderson, David H.–McNab, Robert M.–Rózsa, Tamás: The Hidden Inequality in Socialism. *Independent Review*, vol. IX (2005) no. 3. 389–412.
- Heston, Alan–Summers, Robert: What can be learned from successive ICP benchmark estimates? In: Szirmai–van Ark–Pilát (eds.): *Explaining Economic Growth*. 353–373.
- Hill, Steven: *Europe’s promise: Why the European way is the best hope in an insecure age*. Berkeley: University of California Press, 2010.

- Hobsbawm, Eric J.: The British Standard of Living, 1790–1850. *Economic History Review*, vol. 10 (1957) no. 1. 46–68.
- Hobsbawm, Eric J.: The Standard of Living during the Industrial Revolution: A Discussion. *Economic History Review*, vol. 16 (1963) no. 1. 119–134.
- Honvári János: *XX. századi magyar gazdaságtörténet*. Budapest: Aula, 2006.
- Horkheimer, Max–Adorno, Theodor W.: *Dialektik und Aufklärung*. München: Fischer Taschenbuch Verlag, 1971.
- Horváth Hedvig: Munkaerőpiaci helyzetkép. In: Tóth (szerk.): *Európai társadalmi jelentés*. 2008. 49–83.
- Horváth Sándor: Csudapest és a fridsiderszocializmus: a fogyasztás jelentései, a turizmus és a fogyasztáskritika az 1960-as években. *Múltunk*, LIII. évf. (2008) 3. sz. 60–83.
- Hradil, Stefan–Immerfall, Stefan (Hrsg.): *Die westeuropäischen Gesellschaften im Vergleich*. Op-laden: Leske und Budrich, 1997.
- Huberman, Michael–Minns, Chris: The times they are not changin’: Days and hours of work in Old and New Worlds, 1870–2000. *Explorations in Economic History*, vol. 44 (2007) 538–567.
- Huberman, Michael: Working hours of the world unite? New international evidence of worktime, 1870–1913. *Journal of Economic History*, vol. 64 (2004) 964–1001.
- Hudi József (szerk.): *A fogyasztás társadalomtörténete*. Budapest–Pápa: Hajnal István Kör-Pápai Református Gyűjtemények, 2007.
- Human resources in Europe at the dawn of the 21st Century*. Luxembourg: Office for the Official Publications of the European Union, 1992.
- Ilmonen, K.: Sociology of Consumption. In: Smelser–Baltes (eds.): *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Vol. 4. 2687–2690.
- Illyefalvi I. Lajos: *A főváros polgári népességének szociális és gazdasági viszonyai*. Budapest: Fővárosi Statisztikai Hivatal, 1935.
- Illyefalvi I. Lajos: *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. Budapest: Fővárosi Statisztikai Hivatal, 1930.
- Immerfall, Stefan–Therborn, Göran (ed.): *Handbook of European Societies. Social Transformations in the 21st Century*. New York: Springer, 2010.
- Imreh Béla: *Az inflációs évek hitelpolitikája*. Budapest: Magyar Mérnök és Építész-Egylet, 1926.
- Inglehart, Ronald: *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press, 1997.
- Inkeles, Alex: Convergence and Divergence in Industrial Societies. In: Attir–Holzner–Suda (eds.): *Directions of Change*. 3–38.
- International Comparison of Gross Domestic Product in Europe, 1985, 1990*. New York: United Nations, 1990.
- International Comparison of Gross Domestic Product in Europe, 1996*. New York: United Nations, 1999.
- Jackson, Tim–Marks, Nick: *Measuring Sustainable Economic Welfare: A Pilot Index, 1950–1990*. Stockholm: Stockholm Environment Institute, 1994.
- Jafari, Jafar (ed.): *Encyclopedia of tourism*. London: Routledge, 2000.
- Jákfalvi Magdolna: Színháztörténet. In: *Magyar Kódex. 6. kötet. Magyarok a 20. században. Magyarország művelődéstörténete, 1918–2000*. 251–268.
- Janos, Andrew C.: *East Central Europe in the Modern World: The Politics of the Borderland from Pre- to Postcommunism*. Stanford, CA.: Stanford University Press, 2000.
- Jánossy Ferenc: *A gazdasági fejlettség mérhetősége és új mérési módszere*. Budapest: KJK, 1963.
- Jánossy Ferenc: *A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok*. Budapest: KJK, 1966. [Második kiadása: *A gazdasági fejlődés trendvonaláról*. Budapest: Magvető, 1975.]
- Janossy, F.–Ehrlich, E.: *Structural Trends and Prospects in the European Economy*. New York: United Nations, 1970.

- Janossy, Ferenc: *The End of the Economic Miracle*. White Plains, NY: IASP, 1969.
- Jeffries, Ian: *Socialist Economies and the Transition to the Market*. London: Routledge, 1993.
- Jonker, Joost–van Zanden, Jan Luiten: Method in the Madness? Banking Crises between the Wars: An International Comparison. In: Feinstein (ed.): *Banking, Currency, and Finance in Europe between the Wars*. 77–93.
- Józan Péter: A halandóság alakulása Magyarországon. In: Kovacsics (szerk.): *Magyarország történeti statisztikája (896–1995)*. 363–378.
- Józan Péter: Epidemiológiai válság Magyarországon a kilencvenes években. I–II. *Statisztikai Szemle*, 72. évf. (1994) 1. sz. 5–20.; 72. évf. (1994) 2. sz. 101–123.
- Jusztin Márta: „Utazgassunk hazánk földjén!” A belföldi turizmus problémái a két világháború között Magyarországon. *Korall*, 7. évf. 26. kötet. (2006) 185–208.
- Jusztin Márta: Közlekedés és idegenforgalom a két világháború között. In: Frisnyák (szerk.): *Közlekedés a Kárpát-medencében*. 171–180.
- Kaelble, Hartmut–Schriewer, Jürgen: *Gesellschaften im Vergleich*. Frankfurt/M.: Peter Lang, 1999.
- Kaelble, Hartmut–Schmid, Günter (Hrsg.): *Das Europäische Sozialmodell: Auf dem Weg zum transnationalen Sozialstaat*. (Wissenschaftszentrum zu Berlin, Jahrbuch 2004.) Berlin: Sigma Verlag, 2004.
- Kaelble, Hartmut–Schriewer, Jürgen (Hrsg.): *Gesellschaften im Vergleich*. Frankfurt/M.: Peter Lang, 1999.
- Kaelble, Hartmut (Hrsg.): *Der Boom, 1948–1973. Gesellschaftliche und wirtschaftliche Folgen in der Bundesrepublik Deutschland und in Europa*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1992.
- Kaelble, Hartmut: *A Social History of Western Europe, 1880–1980*. Dublin: Gill and Macmillan, 1989.
- Kaelble, Hartmut: *Der historische Vergleich*. Frankfurt/M.–New York: Campus, 1999.
- Kaelble, Hartmut: Europäische Besonderheiten des Massenkonsums, 1950–1990. In: Siegrist–Kaelble–Kocka (Hrsg.): *Europäische Konsumgeschichte. Zur Gesellschafts- und Kulturgeschichte des Konsums (18. bis 20. Jahrhundert)*. 169–203.
- Kaelble, Hartmut: *Nachbarn am Rhein. Entfremdung und Annäherung der französischen und deutschen Gesellschaft seit 1880*. München: C. H. Beck, 1991.
- Kaposi Zoltán: *A 20. század gazdaságtörténete*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus, 2004.
- Karsai Gábor: Ciklus és trend a magyar gazdaságban 1990–2005 között. *Közgazdasági Szemle*, LIII. évf. (2006) 509–525.
- Kaser, M. C.–Radice, E. A. (eds.): *The Economic History of Eastern Europe, 1919–1975. Vol. 1. Economic Structure and Performance Between the Two Wars*. Oxford: Clarendon Press, 1985.
- Kaser, M. C. (ed.): *The Economic History of Eastern Europe, 1919–1975. Vol. III. Institutional Change Within A Planned Economy*. Oxford: Clarendon Press, 1986.
- Kaser, Michael: Economic Continuities in Albania’s Turbulent History. *Europe-Asia Studies*, vol. 53 (2001) no. 4. 627–637.
- Katus László: Az Osztrák–Magyar Monarchia közös piaca. In: Gerő (szerk.): *A Monarchia kora – ma*. 22–43.
- Katus, László: Economic Growth in Hungary During the Age of Dualism (1867–1913): A Quantitative Analysis. In: *Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970. 35–127.
- Keleti Károly: *Magyarország népességének értelmezési statistikája physiologiai alapon*. Budapest: Athenaeum, 1887.
- Keller Márkus: A megértés lehetősége – az összehasonlító történetírás hasznáról. *Aetas*, 20. évf. (2005) 4. sz. 102–111.
- Kendrick, John W.: How Much Does Capital Explain? In: Szirmai–van Ark–Pilat (eds.): *Explaining Economic Growth. Essays in Honour of Angus Maddison*. 129–145.

- Kenwood, A. G.–Lougheed, A. L.: *The Growth of the International Economy, 1820–2000*. London–New York: Routledge, 1999.
- Kerr, Clark et al.: *Industrialism and Industrial Man*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1960.
- Kierzkowski, Henryk (ed.): *Europe and Globalization*. London: Palgrave, 2002.
- Kindleberger, Charles: Commercial policy between the wars. In: Mathias–Pollard (eds.): *The Cambridge Economic History of Europe*. Vol. VIII. The Industrial Economies. 61–196.
- Kindleberger, Charles: *The World in Depression, 1919–1939*. London: Allen Lane, 1973.
- Kiss, Éva: Foreign Direct Investment in Hungary: Industry and Its Spatial Effects. *Eastern European Economics*, vol. 45 (2007) no. 1. 6–28.
- Klinger András: Magyarország demográfiai helyzete Európában. *Demográfia*, 34. évf. (1991) 1. sz. 19–60.
- Kocka, Jürgen: Asymmetrical Historical Comparison: The Case of the German Sonderweg. *History and Theory*, vol. 38 (1999) 40–50.
- Kókay György–Buzinkay Géza–Murányi Gábor: *A magyar sajtó története*. Budapest: Sajtóház, 2001.
- Kolosi Tamás–Tóth I. György (szerk.): *Társadalmi riport. 2008*. Budapest: TÁRKI, 2008.
- Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport. 2006*. Budapest: TÁRKI, 2006.
- Komlos, John–Kriwy, Peter: The Biological Standard of Living in the Two Germanies. *German Economic Review*, vol. 4 (2003) no. 4. 459–473.
- Komlos, John: *Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac*. Budapest: Maecenas, 1990.
- Komlos, John: *Nutrition and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy: An Anthropometric History*. Princeton: Princeton University Press, 1989.
- Kopp Mária–Kovács Mónika Erika (szerk.): *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Budapest: Semmelweis Kiadó, 2006.
- Kornai János: *A gazdasági vezetés túlzott központosítása*. Budapest: KJK, 1957.
- Kornai János: *A hiány*. Budapest: KJK, 1980.
- Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest: HVG, 1993.
- Kornai János: *Erőltetett vagy harmonikus növekedés*. Budapest: Akadémiai, 1972.
- Kornai János: Közép-Kelet-Európa nagy átalakulása – siker és csalódás. *Közgazdasági Szemle*, LII. évf. (2005) 12. sz. 907–936.
- Kornai, János: *Paying the Bill for Goulash-Communism*. Boulder, Co.: Atlantic Research and Publications, 2000.
- Kornai, János: *Transformational Recession: A General Phenomenon Examined Through the Example of Hungary's Development*. Collegium Budapest Discussion Papers. No. 1. Budapest: Collegium Budapest, 1993.
- Kósa László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. Budapest: Osiris, 2006.
- Kovács Ilona: Fogyasztási szerkezetek nemzetközi összehasonlításban. *Statisztikai Szemle*, 65. évf. (1987) 10. sz. 975–992.
- Kovács Ilona: Nemzetközi tendenciák a személyes fogyasztás alakulásában. *Statisztikai Szemle*, 62. évf. (1984) 7. sz. 702–723.
- Kovács János Mátyás: A reformalku sürűjében. *Valóság*, 27. évf. (1984) 3. sz. 30–55.
- Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Budapest: KSH, 1997.
- Kovrig Béla: *A munka védelme a dunai államokban*. Kolozsvár: Universitas Francisco-Josephina, 1944.
- Kovrig Béla: *Magyar társadalompolitika. 1920–1945*. I. rész. New York: Magyar Nemzeti Bizottmány, 1954.

- Kozma Ferenc: *Jólét szocialista módon*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1979.
- Kozminski, Andrzej K.: Consumers in Transition From the Centrally Planned Economy to the Market Economy. *Journal of Consumer Policy*, vol. 14 (1992) 351–369.
- Kövér György: Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye. Lépték és tempó. In: Gerő (szerk.): *A Monarchia kora – ma*. 44–72.
- Közgazdasági enciklopédia*. III. kötet. Budapest: Athenaeum, é. n.
- Közvetlen tőkebefektetési statisztika: Magyarország, 1995–2005*. Budapest: MNB, 2007.
- Kramper, Peter: *From Economic Convergence to Convergence in Affluence?* LSE Working Paper, no. 56/00. London: LSE, 2000.
- Kuczynski, Jürgen: *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus* (40 Bände). Berlin: Akademie Verlag, 1960–1972.
- Kunitz, Stephen J.: Mortality since Malthus. In: Coleman–Schofield (eds.): *The State of Population Theory*. 279–302.
- Kuznets, Simon (ed.): *Income and Wealth*. Series V. London: Bowes and Bowes, 1955.
- Kuznets, Simon: Modern Economic Growth: Findings and Reflections. *The American Economic Review*, vol. 63 (1973) no. 3. 247–258.
- Kuznets, Simon: National Income. In: Seligman–Johnson (eds.): *Encyclopaedia of the Social Sciences*. Vol. 11. 205–224.
- Kuznets, Simon: Struktúra és növekedés a modern gazdaságban. Budapest: KJK, 1981.
- Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv*. 1973. Budapest: KSH, 1974.
- Külső eladósodás és adósságkezelés Magyarországon*. Magyar Nemzeti Bank Műhelytanulmányok, 2. Budapest: Magyar Nemzeti Bank, 1993.
- Lakástatisztikai Évkönyv*. Budapest: KSH, 1991.
- Laky Dezső (szerk.): *Emlékkönyv Kenéz Béla negyedszázados professzori munkásságának évfordulójára*. Budapest: Statisztikai Hivatal, 1932.
- Lancieri, Elio: Dollar GNP Estimates for Central and Eastern Europe 1970–90: a Survey and a Comparison with Western Countries. *World Development*, vol. 21 (1993) no. 1. 161–175.
- Landes, David S.: *Az elszabadult Prométheusz*. Budapest: Gondolat, 1986.
- Lengyel Görgy: Az irányított gazdaság kialakulásának néhány tényezője Magyarországon. In: *Budapest Főváros Levéltára Közleményei*. 1978. 285–304.
- Lengyel György–Hegedűs Rita: A szubjektív jólét objektív tényezői nemzetközi összehasonlításban. In: Lengyel (szerk.): *Indikátorok és elemzések*. 87–103.
- Lengyel György (szerk.): *Indikátorok és elemzések*. Budapest: BKÁE, 2002.
- Lengyel György: Irányított gazdaság és tervgazdaság. In: *Medvetánc. Magyar gazdaság és szociológia a nyolcvanas években*. 9–23.
- Leonardi, Robert: *Convergence, Cohesion and Integration in the European Union*. Houndmills–London: Macmillan, 1995.
- Lodde, Sergio: Human capital and growth in the European regions: does allocation matter? In: Adams–Pigliaru (eds.): *Economic Growth and Change: National and Regional Patterns of Convergence and Divergence*. 257–278.
- Losonczi Ágnes: *Ártó-védő társadalom*. Budapest: KJK, 1989.
- Losonczi Ágnes: *Az életmód az időben, a tárgyakkban és az értékekben*. Budapest: Gondolat, 1977.
- Lucas, R. E.: Why Doesn't Capital Flow from Rich to Poor Countries? *American Economic Review*, vol. 80 (1990) 92–96.
- Lutz, Burkart: *Der kurze Traum immerwährender Prosperität*. Frankfurt/M.–New York: Campus, 1984.
- Maddison, Angus: A Comparison of Levels of GDP per Capita in Developed and Developing Countries, 1700–1980. *Journal of Economic History*, vol. XLIII (1983) 27–41.
- Maddison, Angus: *Contours of the World Economy, 1–2030AD*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

- Maddison, Angus: *Dynamic Forces in Capitalist Development. A Long-Run Comparative View*. Oxford: Oxford University Press, 1991.
- Maddison, Angus: *Economic Growth and Standards of Living in the Twentieth Century*. Groningen Growth and Development Centre. Research Memorandum 576 (GD-15). Groningen: Groningen Growth and Development Centre, 1994.
- Maddison, Angus: *Explaining the Economic Performance of Nations. Essays in Time and Space*. Aldershot: Edward Elgar, 1995.
- Maddison, Angus: Macroeconomic accounts for European countries. In: van Ark–Crafts (eds.): *Quantitative aspects of post-war European economic growth*. 27–83.
- Maddison, Angus: *Monitoring the World Economy, 1820–1992*. Paris: OECD, 1995.
- Maddison, Angus: *Phases of Capitalist Development*. Oxford: Oxford University Press, 1982.
- Maddison, Angus: Political Arithmeticians and Historical Demographers: The Pioneers of Macro-Measurement. In: Maddison: *Contours of the World Economy, 1–2030AD*. 249–293.
- Maddison, Angus: *The World Economy in the 20th Century*. Paris: OECD, 1989.
- Maddison, Angus: *The World Economy. A Millennial Perspective*. Paris: OECD, 2001.
- Maddison, Angus: *The World Economy. Historical Statistics*. Paris: OECD, 2003.
- Magyar Kódex. 6. kötet. *Magyarok a 20. században. Magyarország művelődéstörténete, 1918–2000*. Budapest: Kossuth, 2001.
- Magyar Nemzeti Bank: *Éves jelentés. 1990*. Budapest: Magyar Nemzeti Bank, 1990.
- Magyar Statisztikai Évkönyv. 1992. Budapest: KSH, 1993.
- Magyar Statisztikai Évkönyv. 2007. Budapest: KSH, 2008.
- Magyar Történeti Tanulmányok, IX. Debrecen: KLTE, 1976.
- Magyarország nemzeti számlái. 1991. Budapest: KSH, 1992.
- Magyarország nemzeti számlái. 1988–1991. Budapest: KSH, 1993.
- Magyarország népessége és gazdasága. *Múlt és jelen*. Budapest: KSH, 1996.
- Magyarország pénzügyi újjáépítése. A Nemzetek Szövetsége magyarországi főbiztosának első-húszonharmadik jelentése. 1924. május–1926. március. Budapest, 1924–1926.
- Magyarország, 1995–2005. Budapest: MNB, 2007.
- Majtényi György: Életstílus és szubkultúra. Az autózás története (1920–1960). *Korall*, 1. évf. 1. kötet. (2000) 101–118.
- Majtényi György: *K-vonal*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 2009.
- Marer, Paul et al. (ed.): *Historically Planned Economies: A Guide to the Data*. Washington, DC.: The World Bank, 1992.
- Marer, Paul: Alternative Estimates of the Dollar GNP and Growth Rates of the CMEA Countries. In: *East European Economies: Slow Growth in the 1980s*. 133–193.
- Marer, Paul: *Dollar GNPs of the USSR and Eastern Europe*. Baltimore: John Hopkins University Press, 1986.
- Marján Attila–Hetényi Géza: Monetáris politika és az euró. In: Marján (szerk.): *Az Európai Unió gazdasága*. 148–172.
- Marján Attila (szerk.): *Az Európai Unió gazdasága*. Budapest: HVG Könyvek, 2005.
- Marton Ádám: *Világpiaci árváltozások – magyar cserearányok*. Budapest: Kossuth, 1981.
- Mathias, Peter–Pollard, Sidney (eds.): *The Cambridge Economic History of Europe. Vol. VIII. The Industrial Economies*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- Matolcsy György: *Éllovasból sereghajtó. Elveszett évek krónikája*. Budapest: Éghajlat Kiadó, 2008.
- Matolcsy Mátyás–Varga István: *Magyarország nemzeti jövedelme. 1924/25–1934/35*. Budapest: Magyar Gazdaságkutató Intézet, 1936.
- Matolcsy Mátyás: *Az életszínvonal alakulása Magyarországon, 1924–1944*. Budapest: Magyar Ipari Munkatudományi Intézet, 1944.

- Matolcsy, Matthias–Varga, Stephen: *The National Income of Hungary, 1924/25–1936/37*. London: P.S. King and Son, 1938.
- McKendrick, Neil–Brewer, John–Plumb, J. H.: *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth-Century England*. London: Europa Publications, 1982.
- McKendrick, Neil: Die Ursprünge der Konsumgesellschaft: Luxus, Neid und soziale Nachahmung in der englischen Literatur des 18. Jahrhunderts. In: Siegrist–Kaelble–Kocka (Hrsg.): *Europäische Konsumgeschichte*. 75–107.
- Meade, J. E.–Stone, Richard: The Construction of Tables of National Income, Expenditure, Savings and Investment. *Economic Journal*, vol. LI (1941) 216–233.
- Medvetánc. *Magyar gazdaság és szociológia a nyolcvanas években*. Budapest: KJK, 1988.
- Melchior, Arne–Telle, Kjetil–Wiig, Henrik: *Globalisation and Inequality: World Income Distribution and Living Standards, 1960–1998*. Oslo: The Norwegian Institute of International Affairs, 2000.
- Merl, Stephen: Staat und Konsum in der Zentralverwaltungswirtschaft. In: Siegrist–Kaelble–Kocka (Hrsg.): *Europäische Konsumgeschichte*. 205–241.
- Mesle, France: Mortality in Eastern and Western Europe: A Widening Gap. In: Coleman (ed.): *Europe's Population in the 1990s*. 127–143.
- Meusen, Wim–Villaverde, José (eds.): *Convergence Issues in the European Union*. Cheltenham: Edward Elgar, 2002.
- Mieczkowski, Bogdan: *Personal and Social Consumption in Eastern Europe. Poland, Czechoslovakia, Hungary, and East Germany*. New York: Praeger, 1975.
- Miller, Daniel (ed.): *Acknowledging Consumption*. London: Routledge, 1995.
- Miller, Michael B.: *The Bon Marché: Bourgeois Culture and the Department Store, 1869–1920*. Princeton: Princeton University Press, 1981.
- Milward, Alan: *The European Rescue of the Nation-State*. London: Routledge, 1993.
- Milward, Alan: *The Reconstruction of Western Europe, 1945–1951*. Berkeley: University of California Press, 1984.
- Mitchell, Brian R.: *European Historical Statistics, 1750–1975*. London: Macmillan, 1980.
- Mitchell, Brian R.: *International Historical Statistics: Europe, 1750–1988*. Basingstoke: Macmillan, 1992.
- Moggridge, D. E.: The gold standard and the national financial policies, 1913–1939. In: Postan–Pollard (eds.): *The Cambridge Economic History of Europe*. Vol. VIII. 250–314.
- Mohácsi Gergely: Szép, erős, egészséges. Szabadidő és testkultúra Budapesten a 20. század első felében. *Korall*, 3. évf. 7-8. kötet. (2002) 34–56.
- Molnár László–Skultéty László: A beruházások alakulása 1992–1998 között. *Közgazdasági Szemle*, XLVI. évf. (1999) 12. sz. 1041–1058.
- Monnier, Alain–Rychtarikova, Jitka: The Division of Europe into East and West. *Population: An English Selection*, vol. 4 (1992) 129–160.
- Moravcsik, Andrew: *The Choice for Europe: Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht*. London: Routledge, 1998.
- Munkaidő és munkaidő-csökkenés az iparban. 1968.* (Statistikai Időszaki Közlemények. 141.) Budapest: KSH, 1969.
- Muraközy László: Magyarország felemelkedése és hanyatlása. *Közgazdasági Szemle*, LV. évf. (2008) 2. sz. 149–168.
- Nafziger, E. Wayne: *Economic Development*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Nagy András: Az intézmények átalakulása és a fejlett gazdaságok utolérése. *Közgazdasági Szemle*, XLVIII. évf. (2001) 11. sz. 920–949.
- Nagy Pongrác: *A rendszerváltás gazdaságpolitikája*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004.
- Nelson, Joan M.–Tilly, Charles–Walker, Lee (eds.): *Transforming Post-Communist Political Economies*. Washington, D.C.: National Academy Press, 1997.

- Nickell, S.: Unemployment and labor market rigidities. *Journal of Economic Perspectives*, vol. 11 (1997) no. 3. 55–74.
- Noam, Eli: *Television in Europe*. New York: Oxford University Press, 1991.
- Noin, Daniel–Woods, Robert (eds.): *The Changing Population of Europe*. Oxford: Blackwell, 1993.
- Noin, Daniel: Spatial Inequalities in Mortality. In: Noin–Woods (eds.): *The Changing Population of Europe*. 38–48.
- Noll, Heinz-Herbert: Wohlstand, Lebensqualität und Wohlbefinden in den Ländern der Europäischen Union. In: Hradil–Immerfall (Hrsg.): *Die westeuropäischen Gesellschaften im Vergleich*. 431–473.
- Nordhaus, William D.–Tobin, James: Is Growth Obsolete? In: *Economic Research: Retrospect and Prospect*. Vol. 5. New York: National Bureau of Economic Research, 1972. 1–80.
- North, Douglass C.: *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- North, Douglass C.: *Structure and Change in Economic History*. New York: W. W. Norton, 1981.
- North, Douglass C.: *Understanding the Process of Economic Change*. London: The Institute of Economic Affairs, 1999.
- Nove, Alec: *An Economic History of the U.S.S.R.* London: Penguin Books, 1969.
- Nussbaum, Martha–Sen, Amartya (eds.): *The Quality of Life*. Oxford: Oxford University Press, 1993.
- Nyitrai Ferencné: *Népgazdaságunk fejlettsége – nemzetközi tükrökben*. Budapest: KSH, 1979.
- O’Loughin, John–Staeheli, Lynn–Greenberg, Edward (eds.): *Globalization and Its Outcomes*. New York–London: Guilford, 2004.
- O’Rourke, K. H.–Williamson, J. G.: *Around the European periphery, 1870–1913: globalization, schooling and growth*. Working Paper Series WP/95/17. Dublin: Centre for Economic Research, 1995.
- O’Rourke, Kevin H.: Europe and the Causes of Globalization, 1790–2000. In: Kierzkowski (ed.): *Europe and Globalization*. 64–86.
- Oblath Gábor–Szörfi Béla: Makrogazdasági konvergencia az EU új tagországaiában. In: Kolosi–Tóth (szerk.): *Társadalmi riport. 2008*. 204–225.
- Oblath, Gábor–Szörfi, Béla: Macroeconomic convergence and regional divergence in Central and Eastern Europe: Some conceptual, empirical and policy issues.
<http://www.mktudegy.hu/?q=system/files/Oblath.pdf> (Letöltés: 2010. 09. 15.)
- Oddy, D. J.: Food, drink and nutrition. In: Thompson (ed.): *The Cambridge Social History of Britain, 1750–1950*. Vol. 2. 251–278.
- OECD: *Factbook. 2007*. Paris: OECD, 2007.
- OECD: *Historical Statistics, 1960–1984*. Paris: OECD, 1986.
- OECD: *Historical Statistics, 1960–1993*. Paris: OECD, 1994.
- OECD: *The Well-Being of Nations: The Role of Human and Social Capital*. Paris: OECD, 2001.
- Offer, Avner (ed.): *In Pursuit of the Quality of Life*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
- Offer, Avner: Economic Welfare Measurements and Human Well-Being. In: David–Thomas (eds.): *The Economic Future in Historical Perspective*. 371–399.
- Offer, Avner: Introduction. In: Offer (ed.): *In Pursuit of the Quality of Life*. 1–17.
- Okolski, Marek: East-West Mortality Differentials. In: Blum–Rallu (eds.): *European Population*, II. 165–189.
- Oliver, Michael J.–Aldcroft, Derek H. (eds.): *Economic Disasters of the Twentieth Century*. Cheltenham: Edward Elgar, 2007.
- Ormos Mária: *Az 1924. évi magyar államkölcsön megszerzése*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963.
- Ostergren, Robert–Rice, John G.: *The Europeans: A Geography of People, Culture, and Environment*. New York–London: Guilford Press, 2004.

- Óvári Papp Zoltán: *A devizaforgalom szabályozása Magyarországon*. Budapest: Gazdasági Jog, 1941.
- Oyen, Else (ed.): *Comparative Methodology*. London: Sage, 1990.
- Palágyi Róbert: Film. In: *Közgazdasági enciklopédia*. II. kötet. Budapest: Athenaeum, é. n. 230–234.
- Pamlényi, Ervin (ed.): *Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970.
- Pap Dezső: Munkaidő. In: *Közgazdasági enciklopédia*. III. kötet. 1177–1185.
- Péteri György: *A Magyar Tanácsköztársaság iparirányítási rendszere*. Budapest: KJK, 1979.
- Péteri György: Montagu Norman és a magyar „szanalási mű”. Az 1924-es magyar pénzügyi stabilizációról. *Századok*, 119. évf. (1985) 1. sz. 121–152.
- Pető Iván–Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka*. Budapest: KJK, 1985.
- Pető Iván: A gazdaság „átpolitizálása”. In: Ständeisky (szerk.): *A fordulat évei, 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet*. 95–112.
- Pető Iván: A gazdaságirányítási mechanizmus és a reform megítélésének változásai a hatvanas évek közepén. *Medvetánc*, 6. évf. (1986) 4. sz.–7. évf. (1987) 1. sz. 63–100.
- Pogány Ágnes: A Magyar Nemzeti Bank alapításának nemzetközi és belföldi előzményei. In: Bácskai (szerk.): *A Magyar Nemzeti Bank története*. I. 501–585.
- Pogány Ágnes: Az Osztrák–Magyar Bank felszámolása. A Magyar Állami Jegyintézet tevékenysége, 1920–1924. In: Bácskai (szerk.): *A Magyar Nemzeti Bank története*. I. 413–499.
- Pogány Ágnes: Háztartások jövedelemszerkezete a két világháború közötti Magyarországon. *Történelmi Szemle*, XLII. évf. (2000) 1–2. sz. 115–127.
- Pogány Ágnes: Válságok és választások. Pénzügyi politika Magyarországon és Ausztriában, 1931–1936. *Aetas*, 15. évf. (2000) 4. sz. 32–49.
- Pontusson, Jonas: *Inequality and Prosperity: Social Europe vs. Liberal America*. Ithaca and London: Cornell University Press, 2005.
- Pounds, Norman J. G.: Standards of Living. In: Stearns (ed.): *Encyclopedia of European Social History*. Vol. 5. 451–460.
- Prescott, E. C.: Why Do Americans Work So Much More than Europeans? *Federal Reserve Bank of Minneapolis Quarterly Review*, vol. 28 (2004) 2–13.
- Pryor, Frederic L.: *A Guidebook to the Comparative Study of Economic Systems*. Englewood Cliffs, NJ.: Prentice-Hall, 1985.
- Przeworski, Adam–Limongi, Fernando: Political Regimes and Economic Growth. *Journal of Economic Perspectives*, vol. 7 (1993) no. 3. 51–69.
- Przeworski, Adam–Teune, Henry: *The Logic of Comparative Social Inquiry*. New York: Wiley, 1970.
- Putnam, Robert D.: *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ.: Princeton University Press, 1993.
- Quah, Danny T.: Empirics for Economic Growth and Convergence. *European Economic Review*, vol. 40 (1996) 1353–1375.
- Quah, Danny T.: Twin Peaks: Growth and Convergence in Models of Distribution Dynamics. *Economic Journal*, vol. 106 (1996) 1045–1055.
- Rácz Tibor: *Valutáigyük története a Magyar Nemzeti Bank alapításáig*. Budapest: Magyar Nemzeti Bank, 1934.
- Ránki György: A francia tőke Magyarországon 1914-ig. In: *Magyar Történelmi Tanulmányok*, IX. Debrecen: KLTE, 1976. 58–72.
- Ránki György: Az összehasonlító történetírás problémái. In: Ránki: *Mozgásterek és kényszerpályák*. 173–202.

- Ránki György: *Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemóniáért, 1919–1939*. Budapest: Magvető, 1981.
- Ránki György: Hitel vagy piac. In: Ránki: *Mozgásterek, kényszerpályák*. 341–382.
- Ránki György: *Mozgásterek és kényszerpályák*. Budapest: Magvető, 1983.
- Rearick, Charles: Consumer Leisure. In: Stearns (ed.): *Encyclopedia of European Social History*. Vol. 5. 201–217.
- Révész Sándor (szerk.): *Beszélő évek, 1957–1968. A Kádár-korszak története*. I. rész. Budapest: Stencil Kulturális Alapítvány, 2000.
- Révész, Gábor: *Perestroika in Eastern Europe: Hungary's Economic Transformation, 1945–1988*. Boulder, Co.: Westview Press, 1990.
- Rhode, Paul W.–Toniolo, Gianni (eds.): *The Global Economy in the 1990s: A Long-run Perspective*. New York: Cambridge University Press, 2006.
- Riesman, David: *The Lonely Crowd*. New Haven: Yale University Press, 1961. (Magyarul: *A magányos tömeg*. Budapest: KJK, 1983.)
- Ritschl, Albrecht–Straumann, Tobias: Business cycles and economic policy, 1914–1945. In: Broadberry–O'Rourke (eds.): *The Cambridge Economic History of Modern Europe*. Vol. 2. 156–180.
- Robert Summers–Alan Heston: Improved International Comparisons of Real Product and Its Composition: 1950–80. *Review of Income and Wealth*, series 30 (1984) no. 2. 207–262.
- Robinson, John P.–Converse, Philip E.–Szalai Sándor: A mindennapi élet tizenkét országban. In: Szalai (szerk.): *Idő a mérlegen*. 137–173.
- Romsics Ignác: Félperifériától a félperifériáig. A magyar gazdaság 20. századi teljesítménye. In: Romsics: *Történelem, történetírás, hagyomány*. 150–161.
- Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris, 1999.
- Romsics Ignác: *Történelem, történetírás, hagyomány*. Budapest: Osiris, 2008.
- Rosser, J. Barkley–Rosser, Maria V.: *Comparative Economics in a Transforming World Economy*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 2004.
- Rudolph, Richard: *Banking and Industrialization in Austria–Hungary: The Role of Banks in the Industrialization of the Czech Crownlands, 1873–1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
- S. Nagy Anikó: *Kereskedővilág. Szemelvények a magyar kereskedelem történetéből*. Budapest: Mundus, 2007.
- Sági Matild: Elégedettség az átalakuló társadalmakban. In: Kolosi–Tóth–Vukovich (szerk.): *Társadalmi riport. 2006*. 151–180.
- Sassatelli, Roberta: *Consumer Culture: History, Theory and Politics*. London: Sage, 2007.
- Schofield, Roger–Reher, David–Bideau, Alain (eds.): *The Decline of Mortality in Europe*. Oxford: Clarendon, 1991.
- Schofield, Roger–Reher, David: The Decline of Mortality in Europe. In: Schofield–Reher–Bideau (eds.): *The Decline of Mortality in Europe*. 1–17.
- Scholliers, Peter: The Transformation from Traditional to Modern Patterns of Demand in Belgium (19th and 20th Centuries). In: Baudet–Bogucka (eds.): *Types of Consumption, Traditional and Modern*. 51–61.
- Schröter, Harm G.: *Americanization of the European Economy: A Compact Survey of American Economic Influence in Europe since the 1880s*. Berlin: Springer, 2005.
- Schultz, Theodore: *Beruházás az emberi tőkébe*. Budapest: KJK, 1983.
- Schultz, Theodore: Investment in Human Capital. *American Economic Review*, vol. 51 (1961) 1–17.
- Schulze, Max-Stephan (ed.): *Western Europe: Economic and Social Change since 1945*. London–New York: Longman, 1999.
- Schulze, Max-Stephan: Austria–Hungary's economy in World War I. In: Broadberry–Harrison (eds.): *The Economics of World War I*. 78–111.

- Schulze, Max-Stephan: Patterns of growth and stagnation in the late nineteenth century Habsburg economy. *European Review of Economic History*, vol. 4 (2000) 311–340.
- Secretariat of the United Nations Economic Commission for Europe (UNECE): Consumption Trends and Prospects in the ECE Region. *Economic Bulletin for Europe*, vol. 39 (1987) no. 2. 247–274.
- Seligman, Adam B.–Füzér, Katalin: The Problem of trust and the transition from state socialism. *Comparative Social Research*, vol. 14 (1994) 193–221.
- Seligman, Edwin R. A.–Johnson, Alvin (eds.): *Encyclopaedia of the Social Sciences*. Vol. 11. New York: Macmillan, 1933.
- Sen, Amartya: Mortality as an Indicator of Economic Success and Failure. *The Economic Journal*, vol. 108 (1998) 1–25.
- Sen, Amartya: *The Standard of Living*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- Siegrist, Hannes–Kaelble, Hartmut–Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Europäische Konsumgeschichte*. Frankfurt/M.: Campus, 1997.
- Simmel, Georg: *Philosophie des Geldes*. München–Leipzig: Duncker and Humblot, 1930. (5. Aufl.) (Magyarul: *A pénz filozófiája*. Budapest: Osiris, 2004.)
- Simon György: *Gazdasági növekedés a két világhadszerben*. Budapest: Kossuth, 1986.
- Skocpol, Theda–Somers, Margaret: The uses of comparative history. *Comparative Studies in Society and History*, vol. 22 (1980) 174–197.
- Skrabski Árpád (szerk.): *Mit kér a nép? Kielégítetlen szükségletek 1988-ban a magyar lakosságban*. I. kötet. Budapest: Px Informatikai és Humán Kockázatok Kezelő Kft., 1989.
- Sleifer, Jaap: *Planning Ahead and Falling Behind: The East German Economy in Comparison with West Germany, 1936–2002*. Berlin: Akademie Verlag, 2006.
- Smelser, Neil J.–Baltes, Paul B. (eds.): *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Vol. 4. Amsterdam etc.: Elsevier, 2001.
- Soete, Luc–Verspagen, Bart: Technology and Growth: The Complex Dynamics of Catching Up, Falling Behind and Taking Over. In: Szirmai–van Ark–Pilát (eds.): *Explaining Economic Growth*. 101–127.
- Somogyi, L. (eds.): *The political economy of the transition process in Eastern Europe*. Aldershot: Edward Elgar, 1993.
- Sorokin, Pitirim A.: Mutual Convergence of the United States and the U.S.S.R. to the Mixed Socio-cultural Type. *International Journal of Comparative Sociology*, vol. 1 (1960) 143–176.
- Spode, Hasso: Der Aufstieg des Massentourismus im 20. Jahrhundert. In: Haupt–Torp (Hrsg.): *Die Konsumgesellschaft in Deutschland, 1890–1990*. 114–128.
- Spree, Reinhard: Wachstum. In: Ambrosius–Petzina–Plumpe (Hrsg.): *Moderne Wirtschaftsgeschichte*. 137–156.
- Standeisky Éva et. al (szerk.): *A fordulat évei, 1947–1949. Politika, kézművészet, építészet*. Budapest: 1956-os Intézet, 1998.
- Statisztikai Évkönyv. 1989*. Budapest: KSH, 1990.
- Stearns, Peter N. (ed.): *Encyclopedia of European Social History: From 1350 to 2000*. Vol. 1–6. New York: Scribner's, 2001.
- Stearns, Peter N.: *Consumerism in World History. The Global Transformation of Desire*. London–New York: Routledge, 2001.
- Steiherr, Alfred: Europe in the Global Financial Market. In: Kierzkowski (ed.): *Europe and Globalization*. 143–161.
- Stephen Broadberry–Kevin H. O'Rourke (eds.): *The Cambridge Economic History of Modern Europe*. Vol. 2: 1870 to the Present. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Stiefel, Dieter: *Finanzdiplomatie und Weltwirtschaftskrise*. Frankfurt/M.: Fritz Knapp Verlag, 1989.

- Stiglitz, Joseph–Sen, Amartya–Fitoussi, Jean-Paul: Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. 2009. <http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr>. (Letöltve: 2009. 11. 10.)
- Summers, Robert–Heston, Alan: A New Set of International Comparisons of Real Product and Price Levels: Estimates for 130 countries, 1950–1985. *Review of Income and Wealth*, series 34 (1988) no. 1. 1–25.
- Summers, Robert–Heston, Alan: The Penn World Table (Mark 5): An Expanded Set of International Comparisons, 1950–1988. *Quarterly Journal of Economics*, vol. 106 (1991) no. 2. 327–368.
- Surányi-Unger Tivadar: *Magyar nemzetgazdaság és pénzügy*. Budapest: Kir. Egyetemi Nyomda, 1944.
- Szalai Erzsébet: A reformfolyamat új szakasza és a nagyvállalatok. *Valóság*, 25. évf. (1982) 5. sz. 23–35.
- Szalai Sándor (szerk.): *Idő a mérlegen. 12 ország városi és városkörnyéki népességének napi tevékenységei a Nemzetközi Összehasonlító Időmérleg Kutatómunkálat tükrében*. Budapest: Gondolat, 1978.
- Szamuely László (szerk.): *A világgazdasági nyitás: gazdaságpolitikai fordulat és intézményi reform*. Budapest: KJK, 1989.
- Századok statisztikája*. Budapest: KSH, 2001.
- Szigeti Gyula: Nemzeti jövedelem, nemzeti vagyon és fizetési mérleg. *Magyar Statisztikai Szemle*, XVI. évf. (1938) 4. sz. 492–499.
- Szirmai, Adam–van Ark, Bart–Pilát, Dirk (eds.): *Explaining Economic Growth. Essays in Honour of Angus Maddison*. Amsterdam: North-Holland, 1993.
- Szirmai, Adam: *The Dynamics of Socio-Economic Development*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Szterényi József–Ladányi Jenő: *A magyar ipar a világháborúban*. Budapest: Franklin Társulat, 1934.
- Tarján Tamás: Gazdasági növekedésünk alakulása Ausztriához viszonyítva a 20. században. *Közgazdasági Szemle*, XL. évf. (1993) 9. sz. 815–822.
- Tarján Tamás: Jánossy elmélete az új növekedési elmélet tükrében. *Közgazdasági Szemle*, XLVII. évf. (2000) 457–472.
- Teleszky János: *A magyar állam pénzügyei a háború alatt*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1927.
- Temple, Jonathan–Johnson, Paul A.: Social capability and economic growth. *Quarterly Journal of Economics*, vol. 113 (1998) no. 3. 965–990.
- The Conference Board: Total Economy Database, June 2009. <http://www.conference-board.org/economics> (2000–2005) (Letöltve: 2009. 10. 16.)
- The Oxford Handbook of Political Economy*. New York: Oxford University Press, 2006.
- Therborn, Göran: *European Modernity and Beyond: The Trajectories of European Societies, 1945–2000*. London: Sage, 1995.
- Thompson, F. M. L. (ed.): *The Cambridge Social History of Britain, 1950–1950*. Vol. 1–3. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Tiits, Marek et al.: Catching up, forging ahead or falling behind? Central and Eastern European development in 1990–2005. *Innovation: The European Journal of Social Research*, vol. 21 (2008) no. 1. 65–85.
- Tilly, Charles: *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York: Russel Sage, 1984.
- Timár János: *Idő és munkaidő*. Budapest: KJK, 1988.
- Time series of historical statistics, 1867–1992*. Budapest: KSH, 1993.
- Tomka Béla: *A jóléti állam Európában és Magyarországon*. Budapest: Corvina, 2008.
- Tomka Béla: *A magyarországi pénzintézetek rövid története, 1836–1947*. Budapest: Aula, 2000.

- Tomka Béla: A német tőke Magyarországon az első világháború előtt. *Századok*, 135. évf. (2001) 5. sz. 1053–1073.
- Tomka Béla: Az 1931-es német bankválság. *Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Oeconomico-Politica*, tom. XXIV (1987) 51–67.
- Tomka Béla: Az összehasonlító módszer a történetírásban – eredmények és kihasználatlan lehetőségek. *Aetas*, 20. évf. (2005) 1–2. sz. 243–258.
- Tomka Béla: *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában*. Budapest: Osiris, 2000.
- Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest: Osiris, 2009.
- Tomka Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Budapest: Századvég Kiadó, 2003.
- Tomka, Béla: East Central Europe and the European Social Policy Model: A Long-Term View. *East European Quarterly*, vol. 40 (2006) no. 2. 135–159.
- Tomka, Béla: *Welfare in East and West: Hungarian Social Security in an International Comparison, 1918–1990*. Berlin: Akademie Verlag, 2004.
- Tomka, Béla: Western European Welfare States in the 20th Century: Convergences and Divergences in a Long-Run Perspective. *International Journal of Social Welfare*, vol. 12 (2003) no. 3. 249–260.
- Tomka, Béla: Wohlfahrtsstaatliche Entwicklung in Ostmitteleuropa und das europäische Sozialmodell, 1945–1990. In: Kaelble–Schmid (Hrsg.): *Das Europäische Sozialmodell: Auf dem Weg zum transnationalen Sozialstaat*. (Wissenschaftszentrum zu Berlin, Jahrbuch 2004.) 107–139.
- Toniolo, Gianni: Europe's golden age, 1950–1973: speculations from a long-run perspective. *Economic History Review*, vol. LI (1998) no. 2. 252–267.
- Tóth I. György (szerk.): *Európai társadalmi jelentés. 2008*. Budapest: TÁRKI, 2008.
- Transition: The First Ten Years. Analysis and Lessons for Eastern Europe and the Former Soviet Union*. Washington, D.C.: The World Bank, 2002.
- Tridico, Pasquale: Institutions, Human Development and Economic Growth in Transition Economies. *European Journal of Developmental Research*, vol. 19 (2007) no. 4. 569–593.
- Tumpell-Gugerell, Gertrude–Mooslechner, Peter (eds.): *Economic Convergence and Divergence in Europe*. Cheltenham: Edward Elgar, 2003.
- Tyekvicska Árpád: Fridzsider szocializmus. In: Révész (szerk.): *Beszélő évek, 1957–1968. A Kádár-korszak története*. I. rész. 260–263.
- UNESCO: *Statistical Yearbook*. New York: UNESCO, 1963.
- Unger, Brigitte–van Waarden, Frans (eds.): *Convergence or Diversity: Internationalization and Economic Policy Response*. Aldershot: Avebury, 1995.
- Unger, Brigitte–van Waarden, Frans: Introduction: An interdisciplinary approach to convergence. In: Unger–van Waarden (eds.): *Convergence or Diversity: Internationalization and Economic Policy Response*. 12–19.
- Ungvárszki Ágnes: *Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon, 1948–1988*. Budapest: KJK, 1989.
- United Nations (ed.): *Demographic Yearbook, 1948*. New York: United Nations, 1949.
- United Nations Development Programme: *Human Development Report. 1998*. New York: Human Development Report Office, 1998.
- United Nations Development Programme: *Human development Report. 1990*. New York: United Nations, 1990.
- United Nations Development Programme: *Human Development Report. 2002*. New York: United Nations, 2002.
- United Nations Development Programme: *Human Development Report. 2007/2008*. New York: United Nations, 2008.

- United Nations: *Annual Bulletin of Housing and Building Statistics for Europe*. 1961. Genève: Economic Commission for Europe, 1962.
- United Nations: *Annual Bulletin of Housing and Building Statistics for Europe and North America*. 1996. New York–Geneva: Economic Commission for Europe, 1997.
- United Nations: *Demographic Yearbook*. New York: United Nations, 1957.
- United Nations: *Statistical Yearbook. 1990/1991*. New York: United Nations, 1993.
- Urry, John: *The Tourist Gaze*. London: Sage, 2002.
- Utasi Ágnes (szerk.): *Az életminőség feltételei*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 2007.
- Vajdovich György: Filmtörténet. In: *Magyar Kódex. 6. kötet. Magyarok a 20. században. Magyarország művelődéstörténete, 1918–2000*. 269–290.
- Valuch Tibor: A „gulyáskommunizmus”. In: Valuch: *Metszetek*. 202–221.
- Valuch Tibor: A bőséges inségtől az inséges bőségig. A fogyasztás változásai Magyarországon az 1956 utáni évtizedekben. In: Valuch: *Metszetek*. 222–252.
- Valuch Tibor: *A lódentől a miniszoknyáig. A XX. század második felének magyarországi öltözködéstörténete*. Budapest: Corvina–1956-os Intézet, 2004.
- Valuch Tibor: A magyar művelődés 1948 után. In: Kósa (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. 565–688.
- Valuch Tibor: Csepel bicikli, Caesar konyak, Symphonia, Trapper farmer. A fogyasztás és a fogyasztói magatartás változásai a szocialista korszakban. *Múltunk*, LIII. évf. (2008) 3. sz. 40–59.
- Valuch Tibor: *Hétköznapi élet Kádár János korában*. Budapest: Corvina, 2006.
- Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest: Osiris, 2001.
- Valuch Tibor: *Metszetek. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Argumentum–1956-os Intézet, 2006.
- van Ark, Bart–Crafts, Nicholas: Catch-up, convergence and the sources of post-war European growth: introduction and overview. In: van Ark–Crafts (eds.): *Quantitative aspects of post-war European economic growth*. 1–26.
- van Ark, Bart–Crafts, Nicholas (eds.): *Quantitative aspects of post-war European economic growth*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- van Ark, Bart–Smits, Jan Pieter: Technology regimes and productivity growth in Europe and the United States: A comparative and historical perspective. In: Eichengreen–Landesmann–Stiefel (eds.): *The European Economy in an American Mirror*. 41–61.
- van Ark, Bart et al.: *ICT Investments and Growth Accounts for the European Union*. Research Memorandum, no. GD-56. Groningen: Groningen Growth and Development Centre, 2003.
- van Ark, Bart: Convergence and divergence in the European periphery: productivity in Eastern and Southern Europe in retrospect. In: van Ark–Crafts (eds.): *Quantitative aspects of post-war European economic growth*. 271–326.
- van den Braembussche, A. A.: Historical Explanation and Comparative Method: Towards a Theory of the History of Society. *History and Theory*, vol. 28 (1989) 1–24.
- van der Wee, Herman: *A lefékelt jölét. Újjáépítés, növekedés és struktúráváltás a világ gazdaságában (1945–1980)*. Budapest: KJK, 1986.
- van der Wee, Herman: The twentieth century: an economic perspective. *European Review*, vol. 8 (2000) no. 1. 21.
- Vanous, J. (ed.): *How big are the Soviet and East European economies?* Plan Econ Report, vol. 6. no. 52. New York: Plan Econ, 1990.
- Varblane, Urmas–Vahter, Priit: *An Analysis of the Economic Convergence Process in the Transition Countries*. University of Tartu. Faculty of Economics and Business Administration. Working Paper, no. 37. June 2005.
- Varga István: *A magyar valutacsoda*. Budapest: Magyar Gazdaságkutató Intézet, 1946.

- Varga István: Csonka-Magyarország gazdasági fejlődése. In: Laky (szerk.): *Emlékkönyv Kenéz Béla negyedszázados professzori munkásságának évfordulójára*. 179–214.
- Varga István: Tőke és infláció. *Közgazdasági Szemle*, 50. évf. (1926) 526–588.
- Varga Károly: *Értékek fénykörében*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004.
- Veblen, Thorstein: *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions*. London: Allen and Unwin, 1926. (Magyarul: *A dologtalan osztály elmélete. Válogatás Veblen műveiből*. Budapest: KJK, 1975. 29–347.)
- Veenhoven, Ruut: Quality-of-Life Research. In: Bryant–Peck (eds.): *21st century sociology: A reference handbook*. Vol. 2. 54–62.
- Von der Lippe, Peter: Die Messung des Lebensstandards. In: Fischer (Hrsg.): *Lebensstandard und Wirtschaftssysteme*. 57–102.
- Vörös Miklós: Életmód, ideológia, háztartás. A fogyasztáskutatás politikuma az államszocializmus korszakában. *Replika*, 26. kötet. (1997) 17–30.
- Wall, Richard–Winter, Jay (eds.): *The Upheaval of War*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- Warriner, Doreen: *Economics of Peasant Farming*. London: Frank Cass, 1964.
- Wieten, Jan–Murdoch, Graham–Dahlgren, Peter (eds.): *Television Accross Europe: A Comparative Introduction*. London: Sage, 2000.
- Wilensky, Harold L.: *Rich Democracies: Political Economy, Public Policy and Performance*. Berkeley: University of California Press, 2002.
- Williamson, G.: Globalization, convergence, and history. *Journal of Economic History*, vol. 56 (1996) no. 2. 277–306.
- Williamson, Jeffrey G.: *Evolution of Global Labor Markets Since 1830: Background Evidence and Hypotheses*. National Bureau of Economic Research. Working Paper 36. Cambridge, Mass. February 1992.
- Williamson, Jeffrey G.: The Evolution of Global Labor Markets since 1830: Background Evidence and Hypotheses. *Explorations in Economic History*, vol. 32 (1995) no. 2. 141–196.
- Williamson, John: Why did output fall in Eastern Europe? In: Somogyi (eds.): *The political economy of the transition process in Eastern Europe*. 25–39.
- Winter, Jay: Some paradoxes of the First World War. In: Wall–Winter (eds.): *The Upheaval of War*. 9–42.
- Wolff, Edward N.: Capital Formation and Productivity Convergence Over the Long Term. *American Economic Review*, vol. 81 (1991) no. 3. 565–579.
- Woodward, Nicholas: The Search for Economic Stability: Western Europe since 1973. In: Schulze (ed.): *Western Europe: Economic and Social Change since 1945*. 63–80.
- Zolotas, Xenophon: *Ecnomic Growth and Declining Social Welfare*. Athens: Bank of Greece, 1981.

TÁBLÁZATOK ÉS ÁBRÁK JEGYZÉKE

2.1. táblázat. A gazdasági kibocsátás főbb számítási módszereinek jellemzői.....	38
2.2. táblázat. Magyarország bruttó hazai termékére vonatkozó néhány számítás eltérései, 1950–1990	45
2.3. táblázat. Az egy főre jutó bruttó hazai termék alakulása Magyarországon és Nyugat-Európában, 1890–2005.....	61
2.4. táblázat. Az egy főre jutó bruttó hazai termék alakulása és viszonyismái Magyarországon és Európában, 1890–2005	62
2.5. táblázat. Az export volumenének alakulása Magyarországon és Nyugat-Európában, 1930–1993.....	64
2.6. táblázat. A munkanélküliségi ráta alakulása nyugat-európai országokban és Magyarországon, 1920–2004	65
2.7. táblázat. A termelékenység növekedésének alakulása Nyugat-Európában, 1890–1992....	67
2.8. táblázat. Az inflációs ráta alakulása Magyarországon és Nyugat-Európában, 1900–1993	70
2.9. táblázat. A gazdasági növekedés forrásai nyugat-európai országokban, 1913–1992	71
2.10. táblázat. A beruházások arányának alakulása Nyugat-Európában, 1930–1993.....	72
2.11. táblázat. Feldolgozott ipari árak vámtarifái Magyarországon és Nyugat-Európában, 1902–2000	75
2.12. táblázat. A bruttó hazai termék felhasználása Magyarországon és Nyugat-Európában, 1921–1980	100
2.13. táblázat. A külkereskedelmi cserearányok változása Magyarországon és Nyugat-Európában, 1971–1990.....	104
3.1. táblázat. A magánfogyasztás szerkezete a két világháború között egyes nyugat-európai országokban.....	117
3.2. táblázat. A magánháztartások fogyasztási szerkezetének alakulása Magyarországon és Nyugat-Európában, 1960–1990.....	118
3.3. táblázat. Lakások felszereltsége Magyarországon és nyugat-európai országokban, 1950–1990.....	127
3.4. táblázat. Rádiókészülékek száma Magyarországon és Nyugat-Európában, 1930–1970 ..	128
3.5. táblázat. Telefonsűrűség Nyugat-Európában és Magyarországon, 1920–1990	129
3.6. táblázat. Televíziókészülékek száma Magyarországon és Nyugat-Európában, 1950–1999	130
3.7. táblázat. Személygépkocsi-sűrűség Magyarországon és Nyugat-Európában, 1910–2000	131
3.8. táblázat. A munkaidő hossza Magyarországon és egyes nyugat-európai országokban, 1870–2000.....	140
4.1. táblázat. A Human Development Index (HDI) alakulása Magyarországon és Nyugat-Európában, 1913–2005.....	191
4.2. táblázat. A Human Development Index (HDI) változásai Magyarországon és Nyugat-Európában, 1913–2005.....	192

4.3. táblázat. Férfiak születéskor várható átlagos élettartamának alakulása Magyarországon és Nyugat-Európában, 1900–2000	196
4.4. táblázat. Nők születéskor várható átlagos élettartamának alakulása Magyarországon és Nyugat-Európában, 1900–2000	197
4.5. táblázat. A csecsemőhalandóság alakulása Magyarországon és Nyugat-Európában, 1900–2000.....	198
6.1. táblázat. Az egy munkaóra alatt előállított GDP értéke fejlett ipari országokban 2002-ben.....	231
6.2. táblázat. Gazdasági növekedés a posztkommunista országokban, 1990–2003	249
6.3. táblázat. A gazdasági fejlettség eltérései a kibővült Európai Unióban, 2004	252
<i>Függelék I. táblázat. Magyarország gazdasági kibocsátása és népessége, 1870–2008</i>	<i>267</i>
<i>Függelék II. táblázat. Az egy főre jutó bruttó hazai termék különböző mutatói Magyarországon és Nyugat-Európában, 1870–2005</i>	<i>270</i>
<i>Függelék III. táblázat. A halálozás különböző mutatói Magyarországon és Nyugat-Európában, 1900–2000</i>	<i>271</i>

ÁBRA

4.1. ábra. Az életminőség (ISEW, GPI) mutatójának alakulása néhány fejlett ipari országban, 1950–1995.....	185–186
--	---------

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- Abramovitz, Moses 83, 211
abszolút elnyomorodás 15
abszorpciós képességek (absorptive capacity) 211
adósságállomány 105–106
adósságválság 105
adók 115
Aldcroft, Derek H. 24
Aldi 136
alkoholfogyasztás 151, 203
államadósság 226, 248
állami beavatkozás 63–64
államosítás 92, 95, 97, 178, 261
állótöke-állomány 206
Alton, Thad P. 24
amerikanizálódás 73, 136, 153, 216, 218
amszterdami szerződés 228
Andorka Rudolf 26
Annales-iskola 16
antropometriai kutatások 121
anyagi életszínvonal 110–112, 114, 225
anyagi jólét *lásd* anyagi életszínvonal
aranyblokk 63
aranystandard 58, 63, 88
ármechanizmus 103
árszerkezet 43, 153, 162
áruházak 134–136, 149, 163
aszimmetrikus összehasonlítás 256 *lásd még* összehasonlítások
átlagos napi energiabevitel 121
átmeneti gazdaság 237
autarkia 219
- Bairoch, Paul 14, 21–22, 48–49
Balatonfüred 174
Ball–Albert-jelentés 224
BBC (British Broadcasting Corporation) 143
beiskolázási arány 187–188
beiskolázási ráta *lásd* beiskolázási arány
békekölcsön 99
belső felhalmozás 241
belső felhasználás 113, 156–157
benchmark 42, 48
Benetton 136
bér- és jövedelemszabályozás 103, 106
Berend T. Iván 21–22
bérlakás 126
beruházások 11, 59–60, 65–66, 70–73, 77–78, 99, 103–106, 112–114, 133, 154–156, 177, 182–183, 209, 218–220, 233, 241–242, 260
beruházások szerkezete 156
beruházási hányad 66, 113, 219
beruházási szint *lásd* beruházási hányad
beruházások aránya *lásd* beruházási hányad
béta-konvergencia 79–80, 82
bevásárlóközpontok 135
big bang 247
Blackpool 145
Bódy Zsombor 25
Bon Marché 134
boom, gazdasági 68–69, 78, 80–81, 149, 153, 214–215, 217
Bourdieu, Pierre 17
Bretton Woods-i rendszer 74, 76, 225
Brewer, John 132
Brighton 145
„British disease” 82
bürokratikus koordináció 239
- Campbell, Colin 17, 148
Carrefour 135
Clark, Colin 12, 50
Costa del Sol 145
Crafts, Nicholas 82, 190, 192
Creditanstalt 91–92

- crossover trendek 266
 csecsemőhalandóság 194–195, 201–202, 254
 cserearány-romlás 104
 „csonka 20. század” 221
 csökkenő hozadék elve 78, 184
- De Vries, Jean 148
 defláció 90
 Delors, Jacques 225
 Delors-jelentés 226
 demográfiai átmenet 203
 demonstrációs hatás 217
 depresszió *lásd* gazdasági depresszió
 devizakorlátozás 163
 dezorganizálódás, gazdasági 94
 diffúzió 74, 83, 153, 217
 divat 16–17, 123, 142, 145, 149, 164
 divergenciák 10–11, 14, 27–28, 31, 33, 79–83, 107–109, 151, 177, 189, 195, 202–203, 212, 215–216, 218, 234, 250, 259, 263, 266
lásd még konvergenciák
 Dooge Bizottság 224
 dualizmus 84
- EasyJet 146
 Eckstein, Alexander 51
 Economic Commission for Europe 81
 ECP *lásd* European Comparison Programme
 EFTA *lásd* European Free Trade Association
 EGK *lásd* Európai Gazdasági Közösség
 Ehrlich Éva 22
 eladósodás 157
 élelmiszerbotrányok 122
 élelmiszer-fogyasztás 17, 116, 151, 153, 160, 162
 életidő 141
 életminőség 7–8, 10–11, 19, 20–21, 25–29, 110, 112, 137, 180–194, 199–203, 235–238, 251, 262
 életstílus 150
 életszínvonal 9–10, 14–15, 19, 27–29, 100, 106, 110–112, 114, 122, 126, 137, 157, 180, 253, 266 *lásd még* anyagi életszínvonal
 elkerülhető halálozás 203
 első világháború 57, 86, 88, 94–95, 107, 121, 202
 élvezeti cikkek 116, 160
 EMI *lásd* Európai Monetáris Intézet (European Monetary Institut)
- EMS *lásd* Európai Monetáris Rendszer (European Monetary System)
 EMU *lásd* Gazdasági és Monetáris Unió (Economic and Monetary Union)
 Engel-törvény 121, 160
 ENSZ 12, 37, 183
 epidemiológiai válság 203
 Epstein, Philip 82
 ERM *lásd* European Exchange Rate Mechanism
 erőforrások kimerülése 19
 erőltetett növekedés 97
 Európai Fizetési Unió 74
 Európai Gazdasági Közösség 74, 153, 213–214
 európai integráció 79, 212–213, 217, 224 *lásd még* gazdasági integráció, Európai Unió
 Európai Központi Bank 226
 Európai Monetáris Intézet (European Monetary Institut) 226
 Európai Monetáris Rendszer (European Monetary System) 225
 Európai Szén- és Acélközösség 74
 Európai Unió 32, 146, 195, 203, 221, 223–225, 228, 233, 251–252
 európaizálódás 154
 European Comparison Programme 39, 42, 45
 European Free Trade Association 74, 153
 European Exchange Rate Mechanism 225
 euroszklerózis 223
 expanzív pénzügypolitika 76
 extenzív fejlődés/növekedés 98, 219–220
- Faragó Tamás 26
 FDI *lásd* külföldi működőtőke-befektetés
 Federal Reserve System 60
 feketepiac 164, 177
 felhalmozás 55, 70, 98, 100–102, 112–113, 154–155, 157, 177, 241, 260
 felhalmozási hányad 98–99, 154–155, 177, 242, 260 *lásd még* beruházási hányad
 Fellner Frigyes 49
 felsőfokú oktatás 219, 232
 fenntartható gazdasági növekedés 183, 186
 filmhíradó 171
 fizetési mérleg 113
 fizetési moratórium 63
 fizetési válság 105
 fizetett munkaszüneti nap 139

- fizetett szabadság 139–140
 foglalkoztatási ráta 243
 fogyasztás 7–11, 15–19, 25, 27–29, 34, 77, 97–98, 100–102, 105–106, 110, 150, 181, 212, 237, 245, 251, 260
 fogyasztás minőségi tényezői 132, 150, 162–163, 176, 253
 fogyasztási szerkezet 29, 110–113, 115, 117–118, 127, 152–153, 178, 253, 260
 fogyasztás szintje 111, 151–152, 154, 156, 157, 160, 162, 253
 fogyasztási arányok *lásd* fogyasztási szerkezet
 fogyasztási hányad 155
 fogyasztási minták 151–152
 fogyasztási terv 164
 fogyasztástörténet 18, 25
 fogyasztói autonómia 110, 132, 162, 165
 fogyasztói kultúra 147, 148, 163, 174–175
 fogyasztói racionalitás 16
 „fogyasztói szocializmus” 168, 175
 fogyasztói társadalom 17, 110, 132, 135, 137, 147–150, 165, 177, 253, 261–262
 fogyasztóvédelem 133, 167
 folyó áron folytatott GDP-számítások 39–40
 folyó fizetési mérleg 106
 főzőzsiradékok fogyasztása 152
 frankfurti iskola 17
 frizsiderszocializmus-vita 165
 fürdőszobával való ellátottság 126
- Galyatető 174
 Gardes, F. 151, 153
 GATT *lásd* General Agreement on Tariffs and Trade
 gazdaság koordinációs mechanizmusai 238
 gazdasági boom 68, 80, 149, 214 *lásd még* boom
 gazdasági depresszió 57, 64, 68, 91, 93, 249
 gazdasági dezorganizáció 87
 Gazdasági és Monetáris Unió (Economic and Monetary Union) 225
 gazdasági integráció 76, 87, 153, 212 *lásd még* európai integráció, Európai Unió
 gazdasági kibocsátás 9, 11–12, 19, 21–22, 24, 27–28, 34, 36–38, 42, 49–53, 56, 83, 90, 96, 107–108, 112–114, 152, 154, 156–157, 177, 182, 186–187, 189, 207, 214, 230 *lásd még* gazdasági növekedés
 gazdasági kibocsátás számítási módszerei 19, 36–40
 gazdasági koordináció mechanizmusai 85
 gazdasági növekedés 7–14, 19, 21–24, 27, 36–38, 56, 59, 66–69, 71–73, 80, 84–85, 98–99, 107–109, 114, 155, 180–181, 184, 186, 204, 207, 210, 217–220, 224, 228–229, 234–235, 249 *lásd még* gazdasági kibocsátás
 gazdasági sokkhatás 83
 gazdasági szakaszok 96 *lásd még* periodizáció
 gazdasági szerkezet 169, 236, 238, 241, 246
 gazdasági válság 105, 132, 159, 163, 210, 242, 257 *lásd még* nagy gazdasági világválság
 gazdaságirányítás 98
 gazdaságok közötti kapcsolatok 208
 gazdaságpolitika 30, 56–58, 60, 63–64, 74, 77, 79, 89, 96, 98–99, 105–106, 153, 155, 157, 186, 213, 225–227, 238, 240, 247–248
 gazdaságstatisztika 11
 gazdaságtörténet-írás 9, 13–14, 26, 36, 56, 79, 205, 209, 240
 GDP *lásd* Gross Domestic Product
 Geary, R. S. 48
 Geary–Khamis módszer 48
 General Agreement on Tariffs and Trade 74
 Genuine Progress Indicator 183–184
 gépkocsik 127, 129, 163, 166
 Gerschenkron, Alexander 205
 Gerschenkron-hatás 54
 GGDC *lásd* Groningen Growth and Development Center
 Gini-együttható 247
 globalizáció 78, 222
 GNI *lásd* Gross National Income
 GNP *lásd* Gross National Product
 Good, David F. 24
 GPI *lásd* Genuine Progress Indicator
 gradualizmus 248
 Groningen Growth and Development Center 14
 Gross Domestic Product 13–14, 19–20, 22–23, 37–48, 50–53, 56, 71, 112, 180, 182–189, 267–270 *lásd még* gazdasági növekedés, gazdasági kibocsátás
 Gross National Income 37–38, 53, *lásd még* gazdasági növekedés, gazdasági kibocsátás

- Gross National Product 37–38, 45, 48–49, 52–53, 180, 182, 186 *lásd még* gazdasági növekedés, gazdasági kibocsátás
- Gross, Nachum 24
- Gyáni Gábor 24–25
- győri program 93, 154
- háborúk hatása 57, 67
- háborús adósságok 59, 87–88
- hadikölcsön 89
- halálózások *lásd* halandóság
- halandóság 192–195, 198–202, 254, 263
- Halmi Péter 251
- hármass perspektíva 27, 255, 263
- hároméves terv 97
- HDI *lásd* Human Development Index
- helyreállítás 66, 81, 86, 93–94, 217 *lásd még* rekonstrukció
- Hennes and Mauritz 136
- Herkulesfürdő 174
- Heston, Alan 46, 47
- hiány 162, 166 *lásd még* hiánygazdálkodás
- hiánygazdálkodás, hiánygazdaság 161, 164, 167, 176, 178, 261
- hirdetések 148
- hivalkodó fogyasztás (conspicuous consumption) 16, 176
- Human Development Index 183, 187–192, 194, 199, 200, 235, 254, 262
- humán tőke 73, 74, 211, 217–219
- húsfogyasztás 152
- ICP *lásd* International Comparison Project
- ICT *lásd* információs és kommunikációs technológiák
- idegenforgalom *lásd* turizmus
- időmérés 144, 169, 170, 173
- IKEA 136, 167
- ILO *lásd* International Labour Office/Organization
- IMF *lásd* International Monetary Fund
- Index of Sustainable Economic Welfare 183–184
- indikátormozgalmak 20
- individualizáló összehasonlítás 32
- individualizmus 124
- infláció 58, 70, 75, 87, 88–90, 95, 106, 224, 226, 236, 240, 247
- információs aszimmetria 241
- információs és kommunikációs technológiák 221, 233
- infrastruktúra 66, 98, 115, 133, 157, 205, 217, 236
- innováció 68, 73, 105, 209
- International Comparison Project 13, 41, 47
- International Labour Office/Organization 111, 138–139
- International Monetary Fund 105
- internet 147, 149, 233
- intézmények, gazdasági 209–210, 220, 238–240
- ipari forradalom 15, 125, 148, 205
- irányított lebegtetés 63
- írni-olvasni tudás aránya 187
- ISEW *lásd* Index of Sustainable Economic Welfare
- Jánossy Ferenc 78
- jegyrendszer 97, 121, 132, 163
- jogállamiság 240
- jólét 8–9, 19–21, 26–27, 110, 112, 180–181, 188–189, 225
- jóléti állam 74, 158, 178, 215, 223, 260
- jól-lét (well-being) 8, 181
- jóvátétel 58–59, 64, 87–88, 95, 163
- jövedelemeloszlás 74, 181, 210, 234 *lásd még* jövedelmi egyenlőtlenségek
- jövedelmi egyenlőtlenségek 184, 189, 247, 253, 262 *lásd még* jövedelemeloszlás
- jövedelmi rugalmasság 160
- kábeltelevízió 143
- Kaelble, Hartmut 153
- Karlsbad 174
- Kaser, Michael C. 24
- Katus László 21
- Kelet-Közép-Európa 22–24, 45, 49, 56, 96, 122, 139, 152, 163, 175, 177, 215, 219, 246, 249–251
- kereskedelmi televíziózás 143, 174
- keresleti rugalmasság 127
- későn jövők előnye 205
- készletfelhalmozás 112, 155
- kétlépcsős számítások 40, 43
- kétszintű árendszerek 98
- kétszintű bankrendszer 106, 239
- Keynes, John Maynard 63
- KGST *lásd* Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa

- Khamis, S. H. 48
 Kindleberger, Charles 59
 King, Gregory 11
 klíingegeyzmény 64
 kollektivizálás 97
 Komlos, John 24
 kommercializálódás 134, 142, 150, 170–171, 174, 178, 261
 koncentráció 135–136, 253
 konjunktúra 36, 83, 86, 90, 94, 96, 232, 240
 konvergenciák 10–11, 14, 27–28, 31–33, 79–83, 107–108, 151–153, 177, 195, 199, 203–204, 212–218, 220, 226, 234–235, 250–251, 265–266 *lásd még* divergenciák
 konvergenciaelmélet 214
 konvergenciaklub 81–82
 konvergenciakritériumok 226
 koordinációs mechanizmus 238
 Kopp Mária 26
 Kornai János 164, 176, 239
 korrupció 166, 177, 237, 240–241
 korszakhatárok, gazdasági 33, 77, 84–85, 96, 221 *lásd még* periodizáció
 Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa 219, 244
 környezetvédő mozgalmak 180
 kötött devizagazdálkodás 90, 92
 Kövér György 21
 közbülső termék (intermediate input) 55
 közeledések *lásd* konvergenciák
 közösségi fogyasztás 100–102, 112–115, 133, 158, 178, 245, 260
 központi irányított gazdaság 38, 40, 42–43, 53–55, 85, 94–97, 96, 157, 221, 241, 258, 261 *lásd még* tervutasításos gazdálkodás
 közszolgálati televíziók 143
 Kuczynski, Jürgen 111
 kutatás és fejlesztés (K+F) 205
 külföldi befektetések 219, 242
 külkereskedelem 44, 63, 71–72, 83, 97, 153, 208, 219–220, 238, 244–245
 külkereskedelmi mérleg 91, 100, 112–114, 156
 lakásépítés 125, 156
 lakáshiány 125
 lakások felszereltsége 127
 lakásra fordított kiadások 125
 lakbér 166
 Lillafüred 174
 luxuscikkek 17, 149
 maastrichti kritérium 232
 Maddison, Angus 13, 23, 46–48, 56, 83, 207
 Made, James 12
 magánfogyasztás 114–115, 133, 158
 Magyar Gazdaságkutató Intézet 51
 Magyar Királyi Állami Jegyintézet 89
 Magyar Nemzeti Bank 89–90, 94
 Mallorca 145
 Malthus, Ricardo 209
 Marer, Paul 24, 44–45
 Marienbad 174
 marketing 149
 Marks and Spencer 136
 Marshall-terv 74
 Marx, Karl 16
 második olajárrobanás 76–77
 második gazdaság 106, 237
 második világháború 66, 68, 80–81, 94, 121, 138, 201
 Material Product System 52
 Matolcsy Mátyás 50–51
 Mátraháza 174
 McKendrick, Neil 17, 148
 méretgazdaságosság 74, 207
 Method of Physical Indicators *lásd* természetes gazdasági mutatók módszere
 Metro csoport 136
 Miller, Michael B. 134–135
 minőségi tényezők, fogyasztás esetében 132, 150, 163
 mortalitás *lásd* halandóság
 motorizáció 129, 136, 162, 166
 mozik 142, 171
 mozik száma és látogatottsága 172
 MPI *lásd* Method of Physical Indicators
 MPS *lásd* Material Product System
 munkaerő képzettsége 206
 munkaerő-állomány 238, 243–244
 munkaerőpiac 141, 223, 231, 243–244
 munkaidő hossza 140, 137–138, 168, 230–231
 munkanélküliség 63, 65, 69, 75, 77, 121, 221, 223–224, 243–247
 műholdas televíziózás 143
 műszaki fejlődés 204
 nagy boom *lásd* boom
 nagy gazdasági világválság 86, 91, 125, 154, 249,
 természetes gazdasági mutatók módszere 22, 39, 42–43, 45

- nemzeti jövedelem 9, 38, 44, 49–50, 52, 55, 100, 112, 155–156
 nemzeti jövedelem számítása 38, 49
 nemzeti számlák 7, 12, 113
 Nemzetközi Munkaügyi Hivatal *lásd* International Labour Office/Organization
 neoklasszikus közgazdaságtan 10, 18, 211
 népszövetségi kölcsön 89, 92
 Net Material Product 44, 52–53 *lásd még* nemzeti jövedelem
 NMP *lásd* Net Material Product
 North, Douglass C. 209
 növekedés *lásd* gazdasági növekedés
 növekedésméltet 12–14, 36, 79, 206, 211
 növekedési áldozat 233
 növekedési szakaszok 56, 77
 növekedési tartalékok 68
 növekedési várakozás 83
 nyers halálózási ráta 200, 195, 201
 nyolcórás munkanap 138, 168
- Oblath Gábor 251
 OECD *lásd* Organisation for Economic Co-operation and Development
 olajválság 68, 75–76, 81, 96, 107, 224, 234
 Organisation for Economic Co-operation and Development 60
 Organisation for European Economic Co-operation 74
 Ostende 145
 output *lásd* gazdasági kibocsátás
 összehasonlítások 9–10, 12–13, 18–24, 27, 29–34, 37–39, 41, 43, 48, 51–52, 54–57, 76, 88, 108–109, 161, 176, 195, 229, 256
 összehasonlítás egysége 32
 öt éves terv 98, 102, 105
 ötnapos munkahét 139, 169
- Penn World Table 46, 47
 Pénzügyi Központ 93
 pénzügyi kultúra 240
 pénzügyi politika 232
 pénzügyi rendszer 241
 pénzügyi szektor 239
 pénzügyi válság 92
 periodizáció 68, 84, 221 *lásd még* korszakhatárok
 Petty, Sir William 11
 Physical Indicator Method *lásd* természetes gazdasági mutatók módszere
- PI, PIM *lásd* Physical Indicators, Physical Indicator Method
 piac telítődése 128
 Pöstyén 174
 privatizáció 126, 238, 241, 246, 248
 protekcionista intézkedések 59
 Pryor, Frederic L. 24
 PWT *lásd* Penn World Table
- rádió, rádiózás 127–128, 143, 147, 149, 171–174
 rádióadások 143
 rádióelőfizetők száma 128, 172
 rádiókészülék 128, 163
 Ránki György 21
 regrettable necessity 20, 182, 235
 reklámok 136, 143–144, 147, 149, 167
 rekonstrukció 57, 59, 66, 86 *lásd még* helyreállítás
 relatív szegénység 15
 relatív szórás 80, 199, 265
 rendszerváltozás 23–24, 33, 85, 96, 236, 238, 240–241, 247, 261
 Riesman, David 16
 Rimini 146
 Római Klub 180
 Romsics Ignác 22
 Rudolph, Richard 24
 ruházatkódás 17, 116, 123–124, 159, 161–162, 253
 Ryanair 146
- Sachs, Jeoffrey 247
 Sainsbury 135
 Scheveningen 145
 Schultz, Theodore 206
 Schulze, Max-Stephan 24
 Sen, Amartya 181, 184
 Shopping City Süd 136
 Simmel, Georg 16, 123
 Single European Act 225
 SNA *lásd* System of National Accounts
 sokkterápia 248
 Sombart, Werner 16, 149
 sport 162, 170–171
 stabilizáció 59, 85, 89–90
 stagfláció 224
 standardizáció 134, 265
 Stiglitz-jelentés 20
 Stone, Richard 12

- strukturális változások *lásd* szerkezeti változások
- Summers, Robert 46–47
- System of National Accounts 12, 37–38, 47, 52
- szabadidő 19, 118–120, 132, 137, 141–143, 145–147, 170–174, 178, 261
- szabadnap 139
- szabályozók 104
- szabályozóalku 104
- szabványosítás 134
- szakszervezetek 77, 139, 175, 210, 230–232
- számítógép 127–128, 152
- szanálási krízis 90
- szembeállító (contrasting) összehasonlítás 32
- személygépkocsik 127, 131, 133, 162
- szerkezeti egyensúlytalanságok 60
- szerkezeti változások 73, 77–78, 99, 132, 158, 207, 251, 261
- szervezeti tudás 207
- szigma-konvergencia 79–80, 82, 234 *lásd még* konvergenciák
- szimbolikus tőke 150
- szociális biztonság 74, 181, 234 *lásd még* jóléti állam
- szociális képességek *lásd* társadalmi képességek
- szórakozás 116, 129, 131, 137–138, 141–144, 159, 168–170, 216
- szórás 265
- szórási együttható 80, 265
- Szörfi Béla 251
- szubjektív életminőség 20
- szubjektív jólétérzet 8, 26, 183
- szűk keresztmetszet 95
- születéskor várható átlagos élettartam 20, 110, 183, 187, 191–192, 194–197, 199, 201–202, 236, 254, 263, 271
- társadalmak jóléte 21 *lásd még* jólét
- társadalmi egyenlőtlenségek 182
- társadalmi képességek (social capabilities) 73, 181, 211
- társadalmi költség 246
- társadalmi tőke (social capital) 211
- társadalomtörténet 16–18
- tartós fogyasztási cikkek 116–117, 127–132, 149, 152, 159, 163
- távolodások *lásd* divergenciák
- technológia-átvétel 73, 78, 83, 219
- technológiai diffúzió 83
- technológiai fejlődés 70, 204
- telefon 149, 152, 163, 166–167,
- telefonsűrűség 129, 161
- televízió 127–131, 143–144, 147, 149, 172
- televíziókészülékek száma 130, 167
- televíziózás 173–174, 178, 261
- Tengelmann 136
- termelékenységi 11, 67–69, 71–72, 76–78, 115, 132, 152, 207, 219, 223, 230, 232–233, 235
- természetbeni társadalmi juttatások 158
- természeti erőforrások 208
- tervgazdálkodás *lásd* tervutasításos gazdaság, központilag irányított gazdaság
- terv kölcsön 99
- tervmutató 99
- tervutasításos gazdaság 52, 54, 85–86, 96–98, 103 *lásd még* központilag irányított gazdaság
- Thernborn, Göran 167
- tőkeállomány 83, 241
- tőkefelhalmozás 205–206 *lásd még* beruházások, felhalmozás
- tőkeimport 38, 88, 218, 242
- tömegkultúra 143–144
- tömegtermelés 127, 130, 134, 148–150
- tömegturizmus 145, 174
- tőzsdekrach 60, 91
- transzfermentorium 92
- transzformációs válság 85, 239, 241, 246, 248, 251, 258, 261
- tulajdonjogok (property rights) 240
- túlfejlett kooperáció (overgrown cooperation) 55
- turizmus 145–146, 170, 174–175
- új gazdaság 77, 221
- új gazdasági mechanizmus 103
- UNDP *lásd* United Nations Development Programme
- United Nations Development Programme 187, 190
- utánzás 16–17, 216
- üzletközpontok 136–137
- vagyonsértés 88
- vállalati gazdasági munkaközösségek (vgmk) 106

- válság *lásd* gazdasági válság
Valuch Tibor 25, 164
vámok és kereskedelmi kvóták 63, 74–75, 90, 213, 224
vámok szintje 74
van Ark, Bart 54, 82, 233
Varga István 50, 51
várható átlagos élettartam *lásd* születéskor várható átlagos élettartam
vásárlóerő 38, 41, 132, 152, 160, 163, 253, 262
vásárlóerő-paritáson számított GDP 39–40
vásárlóerő-paritáson alapuló számítások 39–48, 187
Veblen, Thorstein 16
vegyes vagy hibrid módszer 40
versenyképesség 59, 77, 89, 138, 223, 228–229
vezetékes ivóvíz 126
Világbank 40, 44
világ gazdasági válság 86, 91, 125, 154, 249
lásd még nagy gazdasági világválság
világháborúk 94 *lásd még* első világháború, második világháború
Weber, Max 16
Werner-jelentés 225
Williamson, Jeffrey 111
Wirtschaftswunder 82
World Values Survey 181
Zara 136

